

ГОД НУЛЯВЫ

Р а м а н

І У адну пору зеляцела, у адну пору і цвіло ўсё.
Нязвычайна была зіма, нязвычайна перапала на гэты год і вясна. Не паспелі адкрасаваць дробныя вішні, не адсыпалі свой белы густы цвет вастваверхія грушы, як павеяла саладкаватым мяккім пахам ад ружаватых яблыневых кветак. І нечакана ў тую ж пору забушаваў бэз. Яго яспа-ліловы цвет заглушаў усё.

Садавіны ў Верасаве было мала: дзе за хлявамі старая ўкаранелая дзедаўская груша ці педагледжаная яблыня ды пры мяжы — кункі чэзлых, дзічалых сліў і вішняў, што выраслі тут самі на сабе — ад чужых, праточаных за плот карэнняў.

Цесныя, абгароджаныя яловым даўгавечным частаколам гародчыкі заглушаў адзін бэз. Яго густы, ясны навал цвету хаваў малыя падслепаватыя вокны верасаўскіх хат, аблягаў з плота на вузкую, сточаную дажджавою вадою нясчаную вуліцу.

Росным, гаркавата-халодным бэзам пахла цяпер і ў верасаўскіх хатах: дзяўчаты ды маладзіцы наломвалі цэлыя бярэмы ліловых букетаў і ставілі ў жоўтых паліваных збачках на стол.

Толькі ў Корсакаў, асыпаючы карычняватыя, пібы падпалення, пялёсткі, на акне дацвітала лапка ад дзікай грушы. Некаторага дня яе адламала ды прынясла, каб пасадзіць у бутэлечку з вадою, Хрысця.

З гэтае дзікае грушы, а мо пават з тых нядаўніх хрэсьбінаў, пра якія так папура і зацята маўчаў Корсак, і па-

чалася перадрага: нібы шукаючы якога вынадку ці зачэпкі, Корсак цяпер ужо не стрываў. Натрапіў у хату якраз тады, калі Хрысця, наліўшы ў сішою бутэлечку вады, ставіла ў яе гоіную, усыпаную белым цветам грушавую лапку.

Корсак нават спатыкнуўся на старым, што цягнуўся ад парога да стала, стоптаным ходніку.

Потым затупаў па ім, пакідаючы на зялёнай, з сінімі паскамі полцы жоўтыя плямы сыраватага пяску. Сарваўшы з галавы, нечакана ляпнуў зашмальцаванаю кепкаю на чыстым, з шырокаю прошваю абрусе, а потым ужо прыстукнуў і сваім сцятым ад злосці тоўстым кулаком:

— Што ты тут усё вырабляеш! Што ты садавіну нішчыш! Ці табе на балоце слепаты якой няма!

Ён нават стаў заікацца. Злосць дробненька трасла яго чорны, чамусьці толькі з аднаго боку пасівелы, дзён тры не голены падбародак. Пукатая лысіна блішчала ад поту, выварочваліся раз'ятраныя вочы.

— І там падкінула агню ў хату... Што табе трэба? Што? — Ён нават прытупіў юхтавым, змазаным пакостам ботам, успомніўшы пра Алесю, пра тыя пядаўнія хрэсьбіны, пра ўсё, што тады ўчыніла ў Ведравічах.

Хрысця сцялася каля акна, маўчала, крыўда і брыдкасць пейкаю млявасцю аблілі ўсё, не далі нават паварушыцца. Гэтак і стаяла, зніякавелая, каля тое грушавае лапкі, што схілілася ёй на плячо.

— Бачыш ты яе! Прыйшла з сяла і гаіе цябе з двара. Ужо не ўжыць тут пры ёй. Але не — на тваё не выйдзе! — і раптам, забыўшыся на сталае зашмальцаваную кепку, закульгаў да дзвярэй, з грукатам папхнуў іх у сені: — Марш! Ідзі пакаштуй сабачага хлеба. Выняньчылі тут скулу...

Хрысця толькі ўхапіла са сцяны свой чорны, завужаны ў талі сачык і, пяпомнячыся, вышмыгнула на двор, падбегам пайшла вузенькаю пясчанаю вуліцаю. На яе густа напльваў, пах халоднаю гаркатою стары цяністы бэз. У душы шчымеда, пераварочвалася гарачым клубком крыўда. Перад вачыма сцямпеў, зажурыўся ясны вясновы дзень, счых і водсвет бэзу.

Як сляпая, Хрысця дайшла да Ваўчкоў. Накіп густога бела-ліловага цвету навалваўся на ружаватыя каменні. Каля іх, як куры ў пяску, грабліся Вользіны дзеці. Большая дзяўчынка трасла бутэлечку з разведзеным мелам — забаўлялася, рабіла «малако». Стрыжаны пошніцамі ў радкі галаваты хлопчык ляпаў рукамі на горбачцы пяску.

Хрысці нават зрабілася смешна ад гэтай іхняй забаўкі — спомніла пешта сваё, даўнейшае, з малых гадоў: вось гэтаксама каля прызбы забаўлялася з бутэлечкамі ды звітымі з анучак лялькамі. Як было даўно, як даўно ўсё пра-бегла. Нават гэтыя тры гады, як асталася тут у Верасаве, прайшлі, нібы адзін дзень.

На папярочнай вуліцы за Ваўчковым занятым садком, што спускаўся да рэчкі пад купы навіслых вербаў, на-труджана рысела нямазанасе кола. Падымаючыся на пука-ты грудок, напінаўся і трос доўгаю сіваю грываю белы Моцдраў конь. Хрысця змярцвела, раптам згледзеўшы Імполь: ён ішоў каля расцялежанага воза — босы, у злі-нялай кашулі. З-пад гапарыстае кепкі, што сядзела наба-кір, крута віўся рудаваты, выгаралы на сонцы чубок.

Чужымі, здранцвелымі нагамі Хрысця адступіла назад. У сіняватым сырым цяньку пад вербамі мужчына пе-ракочваў доўгія, неакораныя дзеравіны, яшчэ з зімы пры-везеныя на мост. Міця ачэсваў гонкую хвойку — па бе-лым, адбітым вяровачкаю шпурку гнаў шырокую тоўстую трэску. Туті гук едкае сякеры аддаваўся звонкім ляскатам каля рэчкі. З-пад Ваўчковае хаты туды пад рэчку дзерава, мусіць, перавозіў Імполь.

Пад'юшчаная накіпам злосці сораму — усяго, што на-доечы ўчыпілася ў Корсакавай хаце, Хрысця рванулася міма фурманкі.

— Хрысця! Хрысця! — яшчэ большаю крыўдаю каль-нуў у сэрца Імполь голас, але як астудзіў гарачую злосць. Нейкая спакутаваная любасць да яго заварушылася на сподзе душы. Халодны смутак сцяў усю, што, можа, рас-стаецца з ім пазаўсёды, на векі вечныя.

Перасільваючы сябе, каб не азірнуцца, каб ён не ўба-чыў пякучых слёз, што раптам навярнуліся на вочы, пры-спешыла хаду. Босыя ногі тапталі нацярушаны з Ваўчко-вага садка, з мокрых нізкіх вішняў белы прывялы цвет.

Але раптам за плячыма задыхнуўся ён, ізноў Імполь:

— Куды ты, пачакай!

— Куды вочы глядзяць!

— Чаго ты такая? Скажы хоць, — ён памкнуўся забег-чы ёй наперад.

— А што казаць, хіба ж не ведаеш?

— Што, Хрысця? Што?..

Убачыўшы праз мігатлівую павалоку слёз там каля рэчкі верасаўскіх мужчын, што перакочвалі гонкія дзера-віны, крута завярнула за Ваўчковым садком на балотца,

пад навісь старых вербаў, апякла ногі аб маладую, яшчэ ліловую крапіву, але болю не ўчула, чула толькі той, што мляваю задухай падварочваўся пад сэрца.

Чорнаю тугою сцежкаю, што прытаптала муравую траву на балотцы, дабегла да кладкі. Вялікая дажджавая вада падняла роўна з берагамі вузенькую рэчку, запыла навіслыя карчы, затапіла выспы і купіны. Пад гібкаю кладкаю каламутна-жоўты вір круціў пухкую шапку пены і шуму. Сціскаючыся ад страху і чуючы, як млеюць, дрыжаць ад яго ногі, перайшла на другі бок рэчкі. І ўжо на мяккім затравелым беразе, чуючы пад нагамі ратунак зямлі, азірнулася туды, на дарогу: за рэдзенькім, што толькі выпусціў свае клейкія круглыя лісткі, алешнікам стаяў ён, увесь нейкі знябожаны, — Імполь.

І яна, раптам акрыяўшы душою, што ён любіць і псёўжыве без яе, пусцілася падбегам уздоўж каламутнае рэчкі. У грудзях яшчэ ўсё тлеў пякучы, як ад крапівыжыгучкі, сверб крыўды.

Перад лабатым грудком вузенькі шнурок тупкае сцежка кі разарвала рыжавая крынічка. З берага, што зарос восцем маладога хвашчу і пізкімі плешыпамі ясна-жоўтае слепаты, сівае маладое асакі, адна перад адной у ваду захлопалі зялёныя лупатыя жабы. Скалапуўшыся спярша ад нечаканага страху, а потым ужо і ад гідкасці, Хрысця пераскочыла вузенькі, зацягнуты сіняватаю смугою плеўкі раўчачок і ў адзін дух узбегла па высокі, падрэзаны рэчкаю груд. Азірнулася зноў на чорныя, не абкідашыя лісцем старыя алешыны, на парасоны ясна-зялёных вербаў, што хавалі ад Хрысціных вачэй кладку. Там ужо не было чуваць і едкага стуку Міцевай сякеры. Толькі недзе блізенька ў маладым шара-ліловым алешніку працяжна пасвітваў, нібы дражніўся, падсалоўка.

Азірнулася на далёкае ўжо Верасава. Чорныя старыя алешыны і разложыстыя шчоткі вербаў заслапілі яго ад Хрысціных вачэй. Толькі ў прагале жоўтых, як кроп, кляпоў, што зацвілі перад вёскаю, шарым зношаным каўпаком высунулася страху Корсакавага гумна. Падварушаным агнём зноў пыхнула ў Хрысцінай душы нешта помслівае і злое. Не, яна ніколі не вернецца туды. Ніколі. Што ўжо ні будзе. І раптам з гэтай злосцю сэрца абвіў нейкі смутак, што яна пакідае гэтую вёсачку ў ліловым ясным бэзе, што свіціцца ўпачы, што яна не ўбачыць больш яго, Імполя, якога, можа, і не любіла, а так сабе забаўлялася, прамаівала, нарабіўшы, дурная, бяды сабе і яму. А цяпер трэ-

ба ўцякаць ад злых, куслівых языкоў, ад пякучае, як жыгучка, брыдкасці, помслівых абгавораў, ад усяго, што чыпілася ў Верасаве.

Яна прайшла высокім падмытым берагам. Глыбока ўнізе, робячы луку, карычняватая і цягучая, як верасовы мёд, паволі плыла рэчка, ірвала бераг з нахіленай купкай маладога, у рэдзенькім лісці пруткага алешніку, закручваючыся глыбокімі лейкамі, бушаваў цёмны вір. Халодным страхам і жудасцю веяла ад яго.

Выплескалая нагамі сцэжка, што абягала стромы бераг, раптам правалілася ў глыбокія прорвы ям. На краі іх сохлі выветраныя ялаўцовыя карэнні. Глыбока ўнізе на сыпкім жоўтым пяску зачапіўся і прырос кусцік ялаўцу. Сюды, на край грудка, надступіўся малады, ружаваты ад гопкіх, у залацістым шалушыні стрэлак лясок. Самлелымі пальцамі карэнняў за абрывісты бераг трымалася маладая прысадзістая хвоечка. Чорнай губою над высокаю прорвай завіс край берага. З-пад яго вытачыўся, аплыў жоўты сыпкі пясок. Хрысця аж жахнулася, убачыўшы глыбокую лёху з выветранымі карэннямі.

Востры жаль працяў усю, што хвоечка ўпадзе, зваліцца ўніз разам з гэтым падточаным і расколатым берагам. Вакол яе востра, як малапка, абягала глыбокая шчыліна. На які міг Хрысця нават убачыла, як будзе падаць падточаны бераг, як пахіснецца і з мяккім шумам паляціць галавою ўніз маладое дрэва, як будзе паволі аб'язджаць падточаны бераг, з лускам ірвучы тонкія залацістыя карэнні, як пакоціцца туды ўніз, і забухаюць у ваду цвёрдыя груды зямлі, пахіснецца, закалышацца і паляціць разам з глыбаю зямлі ў цёмны вір маладая хвоечка.

І нейкі лядовы страх абліў Хрысцю, што і яна, як гэтая маладая хваіна, апынулася на стромым падточаным беразе і вакол яе гэтак глыбока раскалолася зямля. Няўжо яе спасцігла такая доля расці, красаваць над стромым абрывам... І потым падаць.

На вачах замільгацела павалока пякучых слёз. Пад сэрца падкацілася гарачая слабасць, здушыла цяжкаю задухай. Далёка, нібы ў глыбокай яме, у падрэчных вербах кувала зязюлька. Хрысця паволі адступілася ад берага. Стаілася, чуючы, як трапечацца і замірае ў знямозе сэрца. Паслухала, і міжволі, у нейкім бяспамяцтве, пачала ўслед за ёю лічыць свае гады. Адзін, два, тры, чатыры. Палічыла да сямі і недзе спадыснаду душы, як у глыбокім калодзежы гаючая вада, вытачыўся ратунак: во колькі яна

будзе жыць. І крышку ўжо ахмялелая ад гэтае свае варажбы, пайшла пры беразе лесу, топячыся босымі нагамі ў вільготнай мякаці адсырэлага моху, што разаслаўся між стаўбунаватых, высокіх, як канапліны, кустоў ялаўцу. Вільготны густы гаркаваты чабаровы пах кружыў галаву. У счарпелым леташнім большыку, як насты вол з круглымі бакамі, разлөгся сівы абамшэлы камень. Хрысця прысела на яго гладкую ў расплясканых жоўтых кветачках моху спіну. Доўга і бяздумна глядзела, як па злінялай кветачцы калыхаўся чорна-карычневы паласаты чмель. Ценькі ствалок у дробных, павыцінаных, як у клёна, вострых лісціках сагнуўся пад яго цяжарам. Чмель сонна загуў, зрабіў некалькі сярдзітых кругоў над Хрысцяю і, падымаючыся над вялымі, яшчэ жаўтлявымі вяршкамі ялаўцаў, згінуў з вачэй.

І Хрысцю агарнуў жаль, душу цёмнаю хмараю абняла адзінота. Зрабілася нават шкода, што гіле з вачэй сярдзіты чорны чмель. Няўжо гэта маладая, з блішчастым пер'ем трава, гэтая кучаравая кветка палыну, купка наточанага жоўтымі дробнымі мурашкамі пяску, гэты чмель, што калыхаўся на ліловай кветачцы, гэты падпараны разамрэлы лес — мілейшыя за людзей? І чаму так добра, так салодка на душы, калі ты адна. І як чуе цябе і свеціць для цябе белаватае сонца, і дыхае вільготным цяплом, і лашчыць твае валасы густы водар, і толькі для цябе цвірчыць і перасвітваецца там, з краю ляска, у палахлівым, абкіданым карычневым, яшчэ не акрыялым лісцем асініку дробная, непрыкметная пташачка. Чаму ж так цяжка сярод людзей і чаму ж так добра тут, у зацішку, пры гэтым вясёлым разамрэлым ляску, на які, выбіўшыся праз жаўтлявыя хмары, глядзіць парнае белаватае сонца.

Вецер студзіў раз'ятраныя Хрысціны думкі, нёс іх, як нясе напрудвесні, сарваўшы з дрэва, леташні сатлелы лісток. І ён трапечацца адзін у вышыні і ніяк не дабарэ, дзе яму ўпасці. Не ведала і Хрысця, не магла з гарачкі дабраць, куды ёй ісці. Толькі не ў Ведравічы, не дадому. Каб кожны крыва глядзеў і падсмехаўся? Лепш ужо ў Дварчаны да якога яўрэя ў наймічкі.

Ціха, як зязюлька, Хрысця зляцела з пастылага каменя. Варожачыся, каб не патрапіць на чужое вока, збегла ў неглыбокі, зарослы стаўбунаватым ялаўцом роў, што лукою падрэзаў хвойнік. Захлюпала па цёплых падпарааных лужынах, абыходзячы павымыванья вадою ямы. У іх броснела дажджавая вада, адліваючы сіняватымі крыльцамі,

віліся чорныя казюркі. Недзе наперадзе, падымаючы гвалт, стракаталі сарокі. Высунуўшыся з-за высокага ялаўцу на прагал, Хрысця ўбачыла, што пры ляску, на сподзе зялёнага берага, сядзеў, мусіць, аглушаны іхнім раз'юшаным строкатам і крыкам, здурэлы заяц, туліў доўгія вушы, не ведаючы, куды дзецца. Сарокі, заходзячыся ад свайго вострага строкату, віліся над ім, а некаторыя, сеўшы на зямлю, неяк смешна бокам падыходзілі да яго і як дзеля забаўкі адскоквалі пазад.

Згледзеўшы Хрысцю, яны дружна адляцелі далей у шчытнік, застракаталі там ужо, мусіць, на Хрысцю, што адагнала іх ад вясёлае забаўкі, а заяц сядзеў, косячы невідным лупатым вокам на Хрысцю, покуль яна не нагнулася, каб што схопіць у руку, і тады ўжо, падкідваючы белаваты азадак з кароткім хвастом, нехаця загальцаў, ізноў туды ў шчытнік лесу, дзе крычалі сарокі.

— Во які дурны, — зазлавалася Хрысця, — яшчэ задзяўбуць!

І замахала рукамі, гонячы яго далей ад гэтых дападных сарок.

Занятая вясёлым і смешным здарэннем, на які міг забылася пра Імполя, пра тую раз'юшаную Корсакаву злосць, покуль не ўчула, як нехта панура і злосна нокаў на каця.

На сцішнай дарозе, пераціраючы сыры пясок, плыла фурманка. У палукашку, нацягнуўшы на вочы кепку, пакалыхваўся дробнецькі, з белымі вусамі чужы чалавек.

Хрысця ўскочыла ў задушлівы шчытны маладняк, закрываючыся локцямі ад порсткіх сухіх лап, выбегла на край сівавата-зялёнага лесу.

Яго густы шум мяшаўся з шапаткім шумам маладога, што завілося ў трубу, лапушыстага жыта. Каля яго на карычнявата-ружаватым грудку зялёнымі яснымі радкамі ўзыходзіў нядужы ячмень. Мяккаю разораю каля цёмна-зялёнага, аж ліловага жыта Хрысця паднялася на грудок, спынілася на нязджанай сценцы, што бегла па блізецькія адсюль Прылуцкія хутары. У маладой засені гонкіх бярэзін і садкоў хаваліся шарыя, злінялыя на сонцы сцены і стрэхі гумнаў і хат. Сіратою сярод поля стаялі нічым не абсаджаныя і не абгароджаныя Рэпкавы будынкі — кароткая без сяней хата ў восцях вытыркнутых лат і аб'ехапае на дзін бок, знябожанае гумно. Перад хатаю лысеў жаўтаваты пясчаны грудок. Толькі нікай зазеленеў рэдзенькі авёс. Нейкі дурны смех разабраў Хрысцю — ёй зноў успомнілася тое нядаўняе Сяргеева сватаўство.

Цяпер пат не верылася, што ўсё гэта было. І ці было яно? І гэтыя жартачкі з Імполем, і гэтыя дураслівыя да яго залёты.

Хрысця глядзела туды, дзе за цёмнаю пасмаю лесу ў старавечных прысадах хавалася маўклівае Верасава. Нейкай настыласцю адтуль дыхаў вецер, слязіў Хрысціны вочы. Яна злавіла ражок свае сівае ў чорнае балонкі хусткі, выцерла іх. І лёгка, чуючы, як падганяе тугі вецер, зату-пала па ясна-зялёнай, яшчэ не закурэлай траве ў ліловых кветачках буслікаў — вузкая сцежка з пераз'езджанымі каляінамі каля цёмнае капюшыны спускалася да чорствай дарогі. Далёка ў лагчыне, завешаныя лёгкай смугою вясны, бялелі атынкаваныя ды мураваныя хаткі мястэчка. Перад імі застылым бурым полымем падымаліся дзве вострыя вежы дварчанскага касцёла.

І раптам гэты неразгаданы таемны сіпяваты свет зямлі, цёмных далёкіх лясоў, зялёных у маладой ярыце лабатых грудой завесіла халодная слата крыўды, і Хрысцю абняла адзінота, агарнуў няцерпны шчымлівы жаль, і ўсё гэта злілося ў адзін вялікі клубок страху, — а што ждзэ яе там, у гэтым бясконым і такім малым, цесным свеце, што раптам пасмутнеў і змерк для Хрысці.

II Новы, выштукаваны пад нямецкі вугол дом з цынкавым дахам і расхрыстанымі бела-нябескімі аканіцамі хаваўся ў цяньку пад ружаватымі старымі хвойкамі.

Ад бляшанага даху ў вочы калола сляпучая яснасць. У адчыненай палавінцы акна па жывым скразняку сам-лела ўздыхала накрухмаленая фіранка. Па завостравы шчыкетнік плота сонна наваліўся жоўты куст акацыі. Ціхім рахманым гудам над ім звінелі ўвішныя пчолы, чапляліся на высалаплецыя язычкі кветак. Ад куста, як ад нагрэтага ў полі лубіну, пахла цёплай пясчонай зямлёю, запыленымі калматымі пчоламі, густым духам вулляў.

За непрычыненай брамкай на высланым з цэментовых плітак ходніку паблісквала нікеляванымі спружынамі і васькамі дзіцячая каляска.

Абапал ходніка чарнелі ад свежай тлустай зямлі выкладзеныя пастаўленымі па капт цэгламі пукатыя вочы двух кветнікаў. Вострымі верацёнамі па іх вытачыліся пасынікі невядомых кветак. Чужым і невядомым жыццём дыхнула па Хрысцю ад гэтага новага дома з прыгожым раз-

ным галкам, ад чысцюткага дагледжанага надворка. За сухім шклом вокнаў, за сіняватым дымам гардзіі, зашморгнутых на шпурок фіранак з выстрыгаванымі кветкамі, хавалася таемнае пекнае жыццё. І Хрысцю скамяніў раптоўны сполах.

Крадком адступіўшыся ад расхрыстаных веснікаў, стаілася за прывялым на гарачыні кустом акацыі, каб пераचाкаць, покуль пералекаціць гэты страх.

Азіралася назад, туды, на рог плота, за якім ужо хавалася, трасучы сваімі сівымі зліпалымі валасамі Суля, што прывяла Хрысцю сюды, да гэтага дома з ганарыстым высокім дахам.

І Хрысця ўспомніла, як мела яна і ад гарачыні, і ад сарамяжлівасці ўчора, калі, ачуціўшыся ў Дварчанах, хадзіла па брукаваных сонных вуліцах, назіраючы прыглядаючыся да чужых маўклівых вокнаў, і ніяк не магла дабраць хаты, каб зайсці і спытаць, каму трэба служанка ці пянька да дзіцяці.

Нейкі сорам і брыдкасць адбіралі адвагу, і Хрысця, прышыніўшыся на міг перад зашчэпленымі веснікамі, скоранька ішла далей, чуючы на сабе зірк цёмных патайных вокнаў. Змораная наўпэў і збітая з папталыку, што ёй рабіць і куды дзецца — няўжо ісці ў Ведравічы, дадому? — яна раптоўна патрапіла на нізенькую з лазовым шчытком і саламянаю абамшэлаю страхою хатку і, учуўшы нейкі ратунак, скіравала на другі бок вуліцы да раз'еханых перычынёных веснікаў. На парозе хаткі, трымаючы на прыполе гліняную міску з забеленым крупнікам, палуднавала старая гаспадыня ў карычневай камізэльцы.

Каля парога, збіўшыся ў купу, тапталі і дзяўблі адна адну жоўтыя вялікія куры, мусіць, не падзяліўшы тое каліва крупніку, што плюхнула з лыжкі старая. Вялікая, з чачоткавым грэбнем і калматымі нагамі курыца, адганяючы, дзяўбла ў голаў маладую рабенькую шурпу.

Угінаючы голаў і прысядаючы, тая верашчала па ўвесь надворак, але не адбягалася.

— Ах, каб на цябе парат, заб'еш, — махнула рукою старая, ратуючы маладую, рахманую, з патапыраным пер'ем курыцу, і ўжо закрычала на яе: — А ты стаіш, не рухаешся, пезграбаць!

Хрысця прышынілася, чакала, покуль яе, мусіць, убачыць старая, але тая гаварыла да чубатае курыцы.

— Глядзіш, дэба, каб ты вочы ўставіла. Усё б'ешся, збрыдзела ты мне, вядома пакладу голаў на калодку.

Зачэрпнуўшы гушчы, старая ізноў плюхнула на малады ружаваты спарышнік лыжку крупіку — туды панерабой, адна перад адною, кінуліся куры — і падняла чырвонае заплаканае вока на Хрысцю: з ніжняга, вывернутага века на шчаку сачылася сляза.

— Ці патрэбна вам?.. — Хрысця спатыкнулася на астатнім слове.

— Што, дзеткі, кажаце? — старая рукою сагнала слязу.

— Наймічка ці патрэбна вам?

— Пытаеш у хворага здароўя, — старая нагнулася над міскай. Хрысця стаяла збітая з тропу, не ведаючы, што і казаць далей.

— Яна пытае наймічку, — старая выплюхнула з міскі астатак крупіку ў грумадку курэй і паднялася з парога: — У багатых трэба пытаць. У каго грошы, той і пан. Таму выгоды, і наймічкі, і шпаймічкі трэба. Спазнала гэтакую долю. Покуль малады — усім прыгодны. А стары — то й сабе збрыдзееш. Ані руху ў мяне, ані разгавору. Во бачыш, якая стала. Дзе ўсё тое дзелася, а была ж такая, як і ты, — маладзенькая. З'елі маю маладосць...

Хрысця маўчучы слухала горкае параканне на няўдачную долю — у чужым жалю было нешта блізкае Хрысці, і сэрца здушыла свая і гэтая чужая, змешаная з кіпячымі слязьмі крыўда.

— Да свінабояў падыдзі або во — да жыда, у цукерню да Сулі зайдзі, — старая прыціснула да сябе пустую міску, выскрабла там каліву крупіку, аблізала драўляную шчарбатую лыжку і сказала крышку шапялявым ад бяззубага рота голасам:

— Сіраціна, знаць?

Ад гэтае раптоўнае здагадкі ў Хрысці растапіўся скамяпелы холад, на вачах зацяклі слёзы.

— Знаць, не салодкая доля прыгнала цябе. Ой, знаць.

Хрысця, разжаленая наўнэт, кінулася да веснікаў, не бачачы за слязьмі свету, вышмыгнула на вуліцу, чула, што яе яшчэ нанач клікала старая. Ubачыла, што сюды да веснікаў ідзе, трымаючы на плячы доўгае гарэхавае вудзільна і памахваючы за хвосцік лазіны вянком серабрыстае рыбы з чырвоным пер'ем, той самы чалавек, што зімою разам з Імполем малаціў у Мюндравай Алесі, прыспешыла хаду.

Да Сулі ў цукерню яна прыйшла счакаўшы, покуль не высахнуць слёзы і не астыне на сподзе душы, не асядзе чорны, як каламуць, і пякучы жаль.

Доўга хадзіла па ўсыпадай конскімі жаўтлявымі яблыкамі вуліцы, потым прышынілася каля выбеленых мураваных крамаў, дзе драмалі, чуючы пах вэнджаных шынкаў ды кілбасаў, валачашчыя сабакі і дзе млелі папрывязаныя да плота ляйчынамі пекалькі фурманак. Цярпліва і панура чакаючы, покуль управяцца з пакупкамі размораныя непаваротлівыя гаспадары, змучаныя на вясновым ворыве худыя вясковыя коні нехаця адмахваліся ад мух, пазвоньваючы цуглямі, траслі грывамі. Скура на іх нервова ўздрыгвала — коней дацінала раз'юшаная заездзь. На заднім возе, што стаяў напроці дашчанага ганка, разлётшыся ў саломе, пышкаў папяросаю расчырвалелы пасля гарачае гарбаты ці мо скупое чаркі маладжавы, печым нават падобны да Імполя мужчына, дзюбаносая маладзіца ўтоптвала ў воз тоўсты, звязаны выцвілаю хусткаю ванзэлак — куплены мо сабе на блузку паркаль ці танны, дзецям на порткі, корт.

Спатыкнуўшыся на цэментовым ходніку і заглядваючы ў твар дзюбаносай маладзіцы, Хрысця спытала, ці тут будзе Суліна цукерня.

— Ага, тутака яна, — махнула дзюбаносым тварком на дашчаны ганак маладзіца.

Хрысця яшчэ раз азірнулася на маладжавага, падобнага да Імполя, бо глядзеў гэтаксама снадылба, мужчыну і зайшла ў цукерню. Цёплы, перамешаны з карыцаю пах маладых пухкіх булак ды шапаткіх цукерак зварухнуў голад: толькі цяпер Хрысця ўспомніла, што ранічкаю ўхапіла лыжку жытняй, забеленай заціркі.

У цеснай цукерні, у духаце, прэлі адны мужчыны і з імі маладая смуглявая, з сінімі вочкамі маладзіца. І Хрысця сумелася, пазнаўшы на ліловых, як сліўкі, гузах на галаве, калі ён падняў, папраўляючы, кепку, таго высокага мужчыну, што быў у Ведравічах на хрэсьбінах.

Ён прыходзіўся нейкім сваяком. Якім — Хрысця нават не ведала. Але страх браў пра адно — каб ён хоць не пазнаў яе, і, збітая з тропу, не ведала, што рабіць: ці аставацца тут, у цукерні, ці вышмыгнуць на двор.

Яна адварнулася, паклала на падаконнік свой пакунак — усё, што паспела выхапіць з кюфры, уцякаючы ад Корсакаў, — глядзела ў акно, на ясную, залітую сонцам вуліцу, нічога там не бачачы, толькі чула спіною, што каля прылаўка таўчэцца і гаворыць гучным, трохі сіпаватым голасам мужчына з ліловымі, парванымі ад натугі гузамі. У шыбу акна білася і падала на падаконнік вялікая муха.

Маладзіца, пакупляўшы дадому гасцінцаў — па жме-ні рачкоў-цукерак ды па пахкай булцы з вочкамі-разыпка-мі, — высунулася з цукерні, забіраючы і гэтага мужчыну з нарванымі гузамі. І ў Хрысці адлягло, памякчэла на душы. За трукам дзвярэй у цукерні раптам вырасла вялікая пу-стая сцішанасць. Толькі ў шыбу сослепу білася і падала на шэфляду акна вялікая чорная муха.

— Вуй, забі яе, забі! Цэлы дзень жыць не дае! — рас-пяразваючы на сабе фартух, сюды з-за прылаўка вышча-мілася тоўстая Суля.

Хрысця падняла свой лёгкі пакунак, махнула ім.

Муха, раз'юшана пабіўшыся ў акно, бзыкнула недзе назад за прылавак, стаілася ў нішы палічак.

— Во і ніяк не зніштожу, — Суля лупаватым вокам зіркнула на Хрысцю і паволі пакальвалася за прылавак, спытала адтуль: — Ну што? Ну чуеш, што маўчыш?

— Людзі нараілі да вас зайсці, — Хрысця пацерабіла рукамі свой пакунак.

— Людзі, — хмыкнула і затрасла сытым падбароддзем Суля. — А ці ўсе цяпер людзі? Пальцы на руцэ і тыя не роўныя, але які ні адсячы, кожны баліць. А што, не? Чу-еш, не?

— Мусі, кожны, — кіўнула Хрысця.

— Што, пяпраўду кажу? — Суля зноў скрыва зірну-ла па Хрысцю. — І табе нешто ж во баліць. А мо не?

— Дзецца пяма дзе. — Хрысця ўчула, як зноў сухая ба-лючая гарачыня сцяла дых. — У наймічкі, можа, хто возьме.

Суля чапіла вагі — адзіп перад адным пляскатымі дзюб-камі замахаўся крута выгнутыя, як у коней, шыійкі ва-гаў, — падняла на Хрысцю рудыя вочы:

— У наймічкі?..

— Усё рабіцьму.

— А што ўмесш рабіць, што?

— Дзяцей даглядацьму.

— Яна кажа — дзяцей. Ты глядзі, яна кажа — дзяцей. А сама ты хто? — зноў затрасла цяжкім дваіным падба-роддзем Суля.

Хрысця, збітая з папталыку, ужо маўчала — не магла дабраць у галаве: ці распытвае, ці здзекуецца з яе Суля.

— Ну што маўчыш? Што я табе не ўнаравіла? Заця-лася ўжо, — Суля распытвала доўга, усё паўтараючы гэтае сваё «а што, мо не праўду кажу», то адкуль яна, то колькі

год, то дзе бацькі, і, калі Хрысця прызналася, што з Верасава, раптам закрычала:

— Вуй, гэтак Верасава. Вуй, далася яно мне ў знакі. Як ужо і верыць каму. То гэты Літавар ваш стурбаваў мне галаву...

— Літавар мо? — перапытала Хрысця.

— Ну хай сабе Літавар, то Люціна, другі год грошы не аддае. Пазычыла і не аддае. Вой, гэтак Верасава, вой, якія там людзі. І каму ўжо цяпер даваць веры? Ну каму? Бога не гняві і людзей не смяшы.

— З дому прагналі мяне, — сказала Хрысця.

— Дзіва што, гэтакія людзі, — падтакнула Хрысці і, трохі памякчэўшы, адышоўшы ад злосці, спытала ўжо: — Галодная? — І адказала сама: — Ды няўжо ж.

Яна і накарміла ўчора Хрысцю, і нанач да сябе ўзяла. Паслаўшы ў цесным, абклееным зялёнымі шпалерамі пакойчыку па расхістаным тапчане, прынесла лёгкае рыпучае крэсла, пасядзела, трымаючы рукі на тоўстых каленях, пагаравала разам і, пагнуўшыся, каб хто не чуў з хатніх, спытала:

— А можа, праз хлопца што? Можа, бацька за грэх які?..

— Ой, што вы, які ў мяне грэх? — жахнулася Хрысця, раптам успомніўшы і хрэсьбіны ў Ведравічах, і тую сваю н'яную сварбу з Алесю, і тую цалюткую ноч, калі ўсе хрэсьбеннікі, што асталіся начаваць, агледзеліся, што яе нідзе няма. І слёзы раптам зацяклі, заслалі вочы.

— Вох, зноў угнявіла цябе? — Суля пібы з перапуду паднялася і прыставіла да перагародкі крэсла, сцешыла: — Не плач, знойдзем ратунак, кажуць, Грабянка папытвае пяньку.

Суля яшчэ пастаяла ў дзвярах перагародкі, павохкала, жмурачыся на электрычную лямпачку з фарфоровым патропам, і, згасіўшы святло, патупала ў другі пакой — па рэдкай занавесцы яшчэ доўга поўзаў яе цепь, рыпелі дошкі надлогі, і чуваць была перазборлівая для Хрысці яўрэйская гутарка. Суля гаварыла пра нешта з сваім нездароўчым з выгляду, нізенькім, усяго ёй па плячо, мужыком, што ўсё ціха сон, прыглядаючыся да Хрысці, калі яны прыйшлі ў хату.

А Хрысця вокам не звяла. Цейкім ясным і таюсенькім, як вада з капяжа, струменьчыкам з памяці падзілася тое даўняе здарэнне, калі яна малою першы раз прыбегла ў Дварчаны, незнарок адбіўшыся ад большых дзяўчат, аста-

лася адна на люднай вуліцы. Прыганула тое чутае, што ў смех расказвалі ўдома, як яўрэйскі ловаць і кідаюць у кадушку з цвікамі малых дзяцей. Ды яшчэ качаюць тую кадушку, а з цябе свішча кроў. А потым чалавечую кроў у мацу дабаўляюць.

І Хрысця, здранцвеўшы ад страху, паляцела што было моцы з мястэчка, азіраючыся на яўрэйскія крамы, каб праўда хто спадцішка не схапіў і не ўкіпуў у тую бочку з панабіванымі цвікамі.

І, божа літасцівы, як яна перапалохалася і як заенчыла немым крыкам, калі незнарок на рагу вуліцы паскочыла на кульгавага з жоўтаю кацубою яўрэя і, падняўшы вочы, убачыла яго чорную, на два доўгія кліны, бараду. Гэта быў ён, мусіць, Сулін мужык.

Потым, насталеўшы ўжо, брыдзілася есці, калі хто даваў пакаштаваць гэтую сухенькую, прэсную, мусіць, спечаную на адной пішчымнай вадзе, іхною мацу — баялася ўсё, што, можа, і праўда ў ёй ёсць чалавечая кроў...

На чым разарваўся гэты ясны шпурок успамінаў, Хрысця сёння і не помніла, як і не помніла свайго зблытапага і пейкага спакутаванага сну.

Разбудзіў яе ранні шчэбет ластавак. І ад іхняй вясёлай вострай шчабятні, ад яснасці ў акне і малінавай чырвані, што, коса прабіўшыся ў куток пакойчыка, затлелася на вялікіх зялёных кветках шпалераў, Хрысцю ўзяла нечаканая радасць. Яна нават забылася пра ўсё тое, што так страшна і раптоўна навалілася на яе ўчора разам з гэтым злым і помслівым крыкам старога Корсака, пра ўсё тое, што перадумала, бегучы ў Дварчаны, а сёння, здаецца, яна ачуныла, як ад цяжкае абложнае хваробы, ад усяго таго свету, што захмурцеўся і змерк перад ёю ўчора, і яна, ужо нібы адыходзячы ад памяці, нічога не бачыла і не разбірала перад сабою.

Цяперашняя радасць была танюткая і бліскучая, як павучышка, і пералівалася мігатлівай чырванню, як пераліваецца ў лесе на лапічку сонца нацягнутая між шурпатых камлёў хвоек ці аброшаных густых ялін танюткая павучышка. Яна шчымеала ў душы, займаючыся і яснеючы, як дзень. І Хрысці зпоў прыгануўся Імполь. Хмуры смутак нечаканага жалю разарваў гэтую танютку, што востра бліснула, павучыцку радасці. Як жа ж ён там, у злым, зайздросным Верасаве. Пэўна ж, трудна аднаму сярод помслівых плётак і чужых абгавораў. Ды як жа ж жыць, калі на цябе нават міла не ўзгляне яна, заюхлеца ад злосці

Алеся. Літасці ад яе не чакай. Не... Трэба яму сысці ад усяго таго грэшнага і злага, што ўчынілася там, у Верасаве. Звяла яна са свету свекрыву з залувіцаю, звядзе і яго.

Хрысця задыхнулася ад страху: божа, што яна думае! Ды нашто яны ёй: Імполь, Алеся. Яны завілі сваё гняздо. Якое ўжо ні ёсць. А што ждзжэ яе, Хрысцю?

Ізноў усё ўчарашняе, як страшная абложная хмара, завалакло, заслапіла перад вачмі свет.

Ужо не чуючы ні гэтага пералівістага шчэбету ластавак, не бачачы ні яснай чырвані маладога маёвага дня, што распальваўся за акном, скоранька ўсхапілася з тапчана.

За дашчанай, абклеенай шпалерамі перагародкай пад цяжкаю хадою, нібы просячыся, суха зарыпела падлога.

Хрысця спалохана адскочыла за карычневую, на высокіх ножках шафу — баялася, каб, крый бог, хто не ўбачыў яе ў незашпураваным станіку. Цікавала адтуль адным вокам на выцвілыя салатавыя занавескі. Нечыя пухлыя кароткія пальцы злавілі і зграблі лёгкі паркаль. У пройму дзвярэй усунулася Суля. Склаўшы на пукатым цяжкім жываце голыя, упэцканыя ў цеста і абцярушаныя мукою рукі, спытала:

— А ты ўжо не спіш?

Хрысця захінулася далей за шафу, скоранька накінула на сябе паркалёвую блузку.

— Чаго ты хаваешся, чаго? Чуеш? — Суля скрыва, адным вокам старалася зазірнуць за шафу. — Я ўжо збежала да Грабянкоў. Нараіла ім цябе. Чуеш?

Раптоўны холад страху, нібы скразняком, абвіў Хрысцю — няўжо так печакана пераменіцца яе жыццё, і, бог святы ведае, якое яно цяпер будзе? Холад, што падняўся спадыспаду душы, закалаціў рукі. Дрыготкія пальцы ніяк не маглі злавіць кругленькія бубкі звязаных з ніткі гузікаў.

— Я ўжо не ведаю, як вам і дзякаваць, — Хрысця нарэшце зашпіліла іх, правяла рукою зверху ўніз — ці ўсе, і высунулася з-за шафы.

— Дзякуй скажаш потым, а цяперака ідзі спедаць, — сытаю, упэцканаю ў цеста рукою Суля развяла лёгкія салатавыя занавескі і схавалася за імі.

Пераходзячы прасторную святліцу, печакана, нават сумеўшыся, Хрысця ўбачыла збоку сябе нібы знаёмую лунаваценькую дзяўчыну і прыстакнула, каб прапусціць яе. І раптам жахнулася, пазнаўшы ў вялікім з вытачанай аправай люстэрку самую сябе.

Спярша дзіва, а потым і смех разабраў Хрысцю — гэта ж жарты, не пазнала сама сябе. Але ж калі яна глядзелася ў гэтакое вялікае люстэрка? Хіба толькі ў цёмную, з радужным адлівам шыбу, калі бегла на сяло і прышыццалася перад акном, каб паправіць хустку ды падгладзіць пад яе растрэпаныя валасы.

Стоячы перад гэтым вялікім, у прыгожай аправе люстэркам, Хрысця нават залюбавалася сабою, сваімі густымі, высакавата, па цяперашняй модзе, падрэзанымі валасамі, сваім надзьмутым дзіцячым тварком, усёй сваёй спрытнай паставай. Адну толькі ганьбу дала сабе — нізкаватая і дробная. І ніколечкі не горшая за гэтую сытую, што разлілася ў сваёй паўнаце, Алесю.

Крышку павесялелая, усцешаная, як забаўкаю дзіця, увайшла ў невялічкую, прапахлую смажаную цыбуляю ды цымусам Суліну кухню.

За доўгім, засланым прапаленаю цыратаю шкапчыкам сядзеў, пацягнуўшы нізка па лоб пляскатую замусоленую кепку, Сулін муж. Сапучы ў даўгаваты нос, сёрбаў рэдзенькую, забелепую пшошную зацірку.

«Вой, дык чаму ж ён у шапцы есць?» — Хрысцю зпоў разбіраў гэты дзіцячы, перамешаны з дзівам смех.

— Ну, садзіся, не бойся яго, — Суля, мусіць, злавіла гэты перапалоханы Хрысцін зірк.

— Дайце ж рады, я хоць твар спаласну.

— Умывальнік вуць у сенцах, — паказала Суля па філяпговыя, з вострым ромбікам пасярод плашак, непрычыпеныя дзверы.

Пасвяжэлая, расчырванелая ад халоднай вады і ручнічка, Хрысця вярнулася ў кухню ўжо тады, калі Сулінага мужыка тут не было — па табурэце, з прарэзанаю для трох пальцаў дзіркаю, сядзеў шары, з зеленаватымі прыжмуренымі вачмі сыты кот. Муркаў у патапыраныя сіваватыя вусы. З талеркі пахла смажанымі катлетамі. Суля ўкалола ў іх вострым трохзубым відэльцам, кінула дзве па сподак перад Хрысцяй.

— Вой, больш не трэба.

— Што, маладая і не з'ясі дзве катлеты?

— А я не ведаю, я іх ніколі не каштавала.

— Вой, дзеўка, смех мяне бярэ, па цябе гледзячы. Як ты жыць будзеш? Як? — Суля, падпёршы рукою сытае падбароддзе, глядзела на Хрысцю рудымі лупаватымі вачмі. Пад правым брывом падымалася рудаватая бародаўка, растапырваючы чырвоныя валаскі.

— Ці ж я ведаю,— прызналася Хрысця, каштуючы катлету і крышку дзівячыся, што з яе за смак — чуваць адна цыбуля.

— Вы чуеце, яна не ведае,— нібы перадражніла яе Суля, а потым сцешыла і сябе, і ўжо яе, Хрысцю: — Але, праўда, цяпер табе абы-дзе прыткнуцца, абы дзень да вечара, а там пашукаем якой рады. Табе абы зачэпіцца, а там час пакажа.

Гаварыла яна пра гэта і дарогаю, падводзячы сюды, на блізеенькую пясчаную вуліцу, да гэтага ашалёванага і выфарбаванага ў карычневы колер дома, сцішаную ад раптоўнага схаладзелага страху Хрысцю.

Прыпынілася за сонна-жоўтым кустом акацыі і, пусціўшы наперад Хрысцю, пават штурханула яе ў плечы, падпіхаючы да пізкіх расхрыстаных веспічкаў.

— Ідзі, кажу табе, чаго маеш баяцца.

— Саромеюся я,— скамяпела на месцы Хрысця.

— Вой, дзяўчо, гаворыш абы-што.

— Баюся.

Але Суля нібы не чула гэтага жаласнага Хрысцінага голасу, памалу цяжкімі, мусіць, хворымі нагамі закалялася назад.

Хрысця, абамлеўшы, як сярод глыбокай вады, стаяла цяпер адна. І руку няма каму падаць, і да берага страшна ісці, а можа, там — вір?

Яна азірнулася назад — за рогам плота плыла, то крышку западаючы за вострыя шчыкеціны, то паказваючыся, сівая праставалосая Суліна галава — і памаленьку, як праз глыбокую цёмную ваду, баючыся, каб не трапіць на вір, найшла па цэментовых плітках ходніка пад вострую, падпёртую двума выштукаванымі слупкамі, стрэшку танка. Цікуючы ў адчыненую палавінку акна, дзе на лёгкім, прапахлым ветранай скразняку ўздыхала белая, падшморганутая на шнурку фіранка, паднялася па сходцах на ганак. Абамлела ад яго глыбокае гулкае пустаты пад нагамі, але зарадавалася, што ў хаце, можа, чуюць і пехта зараз вызірне на яе тупат.

Але пават у задупным ад нявыветрапага пакосту калідорчыку, дзе было аж чацвёра белых выфарбаваных дзвярэй з меднымі блішчастымі ручкамі, ніхто яе не чуў.

Хрысця няўмела, усім кулаком, але як вучыла Суля, настукала ў тыя перычыненія, што былі перад ёю. За дзвярмі толькі распылася і асела цішыня.

Сцяўшы дых, Хрысця паслухала яе і пацягнула да сябе за медную, выгнутую крылом прыгожую ручку. Тут была кухня — на сталі бялелі непрыбраныя пасля сьнеданьня талеркі.

— Нібы ўзрадаваўшыся, што нікога ў кухні няма, Хрысця завярнула назад. З душы звальвалася нешта цяжкае — можа, на лепшае, што няма.

Лёгка, вясёлая ўжо, вышмыгнула з сухога, прапахлага пакоставай фарбай калідорчыка на ганак.

Памахваючы сваім пакуначкам і чуючы, як збаўленне, яснае сонца на вачах, вузенькім цэментовым ходнікам дабегла да нізкіх веснікаў. Сонным пчаліным гудам звіпеў жоўты куст акацыі. Мяккі грудны голас клікаў пекага. Хрысця, прыпыніўшыся на міг, прыслухалася да яго. Гукалі недзе за спіною. Яна абярнулася. Адсланіўшы фіранку, з адчыненай палавічкі акна вызірала абсыпаная кудзеркамі бялявых валасоў прыгожая, як у анёла, галоўка.

— Вы да нас?

— Ага, — прызналася і раптам пашкадавала Хрысця.

— Я чула, што вы стукалі, але ад дзіцяці баялася адысціся, якраз засыпала. То проша, — бялявая ў кудзерках галоўка схавалася за карупкавымі кветкамі гардзіны.

Хрысця паволі падпялася на гулкі з прыгожымі павыразанымі баляскамі ганак.

У прапахлым пакоставай фарбай калідоры бакавыя белыя дзверы адчыніліся ўжо самі, і на Хрысцю дыхнуў густы, перастоены пах духоў, пах дзіцяці, пах цёплага жаночага малака.

Высокая і танюткая, як трасціна, маладзіца, спешна зашпільваючы на худых жаўтлявых каленях расхрыстаны халацік, шэптам запрасіла Хрысцю ў пакойчык. Пагрукваючы на падлозе пукатымі, прыбітымі да пожак скобкам, зводдаль ад дзвярэй пакалыхваўся караткаваты з рэдзенькімі драбінцамі дзіцячы ложкак.

Заплюшчыўшы вочкі і моршчачы лобік, мардасценькае дзіця пасмоктвала прыгожую з белай шляпкай і зялёным кольцам соску.

— Вы, мусі, ад Сулі? — азіраючыся на дзіцячы ложкак, спытала маладзіца.

— Ну але, — маргнула сваім лупаватым вокам Хрысця, цікуючы на гэтую ценькую, далікатную тварком маладзіцу і не чуючы ўжо ніякага перад ёю страху.

— Так-так, яна мувіла пам... Але проша сядаць, — маладзіца паказала на круглае, з выгнутай спінкай крэсла

над лапушыстым фікусам. На зломаным лістку густым малодзівам выслезіўся сок.

Наровячы, каб і самой дзе не пашкодзіць вазон, Хрысця адставіла далей крэсла, асцярожна прысела, прытоптваючы на прыполе свой лёгкі пакунак. Асцярожна спадылба агледзела абклеены прыгожымі, у чырвоныя ружы, шпалерамі пакой: на тыльнай сцяне на чырвона-стракатым, што аж калоў вочы, дыване блішчалі дзве скрыжаваныя шаблі, а над парогам страшна разявіла лыч касмата-бурая свіная галава з жоўтымі ікламі.

Мусіць, змеціўшы, з якім дзівам Хрысця косіцца па гэтую галаву, гаспадыня хітра ўсміхнулася:

— То веш. Ну, дзіка свіння.

— Няхай крые бог, мусіць, вялікая была,— яшчэ болей усмяшыла гаспадыню Хрысця, бо тая, бліснуўшы з куточка рота залатою каронкай, зарагатала зноў.

— Вой, якая ты паўная.

— Што кажаце? — перапытала Хрысця, не зразумеўшы гэтае астатняе слова.

— Мувем, жэ ты естась ешчэ дзетко.

— Што вы!.. Я ўсё ўмею рабіць...

— Я не о тым,— затрасла кудзеркамі бялявых, перавязаных чорнаю аксамітнаю стужкаю валасоў маладзіца і азірнулася на дзіцячы ложкак.

Павярнуўшы галоўку ў карункавай шапачцы, дзіця стрыгла сінявата круглымі вочкамі.

— Ты ўжо гэтак спіш? — пакруціла галавою маладзіца.

Дзіця зацмокала губкамі, чуючы ў сябе каля шчакі пустышку, і паварочвала галоўку, стараючыся злавіць яе ў рот.

Гаспадыня адкінула коўдру і, падсунуўшы пад галоўку руку, падцяла гэты перавязаны шырокім поясам і ўжо мокры, падпараны пакуначак.

— Во зобач, то твая няня. Но тылькі я не вем, як она называсе.

— Хрысця я, Хрысця,— прыцмокнула языком Хрысця. Дзіця ўсміхнулася, паказваючы свае бяззубыя чырвоныя дзясны.

Хрысця працягнула рукі, каб узяць яго да сябе.

— О не, то невольна,— маладзіца, прыціснуўшы да грудзей дзіця, крутнулася ўбок.— Цябе яшчэ не збадаў лекаж...¹

¹ Збадаў лекаж — абследаваў доктар... (польск.)

— А нашто доктар? — апусціла рукі Хрысця.

— О, мы павучаныя,— загаварыла нібы толькі да дзіцяці, несучы яго на нікеляваны, прыстаўлены да сцяны ложка, каб, пэўна, перанавіць.— Узялі тут адну, а ў яе кароста.

— Няхай крые бог, што вы кажаце! Але ж хіба я... — Хрысця запнулася: вострым джалам уцілася і затурзала сэрца тукая балючая крыўда.

— Ты ўжо на мяне не наракай, што гавару ў вочы,— маладзіца распавіла дзіця і гола-ружовенькае на адной руцэ перанясла на свежыя пялюшкі.

— Можна, вы мне адмаўляеце?.. Можна?.. — Хрысця закруцілася, шукаючы вачмі свой пакуначак. Агледзеўшы на падлозе, падняла, зацерабіла ў руках.

— Не, не... Ты ўжо так не прымайся.

— Вы ж гэтак мяне збэсцілі,— Хрысця стаяла як сама не свая. Нешта прыкрае, помсліва-злое гнала яе адсюль, але нешта і трымала, хоць і нямоцнае, як першы неакрэплы і хрумсткі лядок. Гэтым спадзяваннем была яна, тая разважлівая Суліна гутарка: «Табе абі азначаніца, табе абі дзень да вечара, час пакажа...»

У душы не спадала горкая, балючая дасада: яшчэ ў няшкі не ўзялі, а ўжо гэтак згапілі. Як жа ж будзе жыцца ў іх, і ці ўжыве яна, ці вытрымае?

Змакрэлая ад гарачае раптоўнае задухі, Хрысця злавіла рукою лёгкае крэсла. Не, адсюль яна нікуды не пойдзе.

III Зацвіла і пнядана завяла ў Моцдравым гародчыку маладая зраджайная вішня. Парудзеў яе ясна-белы цвет, зморшчылася і пацямнела, быдта прыхопленое агнём, яе дробнае, яшчэ не акрыялае лісце.

Чэзла яна на вачах.

І цяпер карычневая, абпаленая наглым агнём смерці, стаяла сярод жывых дрэўцаў, што, ужо абсыпаўшы свой цвет, сарамяжліва заружавеліся ад патапыраных вусікаў, у якіх завязваліся певідушчыя вочкі плода.

Насля беллага густога хараства, згалелыя, у дробным, яшчэ не акрыялым лісці, яны ціха стаіліся за высокім ча-стаколам, каб ужо ў астатнюю гарачыню лета зачырванець спакуслівымі вочкамі ягад.

Толькі яна, завялая, у карычневым зморшчаным лісці, чужая сярод усяго жывога, халодным, як жвір, смуткам

ледзяніла сэрца — як усё нечакапа на белым свеце: радзіца і ўміраць.

Алеся прыпынілася каля весніцаў з вяпком мокрых сарочак, што нясла перапаласкаць у рэчцы, паўзіралася на гэтую карычневую нежывую вішню, і нешта страхотліва-балячае перавярнулася ў яе душы, гарачынёю закіцела ў сэрцы, што гэта ліхі знак, на нешта нядобрае і благое. Падпхлы, у рудых плямах яе твар — спакойны, сонны твар цяжарнае кабеты — сцяўся і схмурнеў ад растрывожаных мысляў: «І праўда, можа, ізноў якія чары?»

Даганяючы сучачку, што з вуліцы завярнула за бацькава гумно, выйшла на Корсакаў надворак. Каля хлява бацька распрагаў каня — рассупоцьваў хамут. На возе, прыстаўленая да драбінкаў, стаяла барапа.

— І што, пабаранаваў, тата? — Алеся пераклала з рукі на руку мокрую бялізну.

Улас быдта не ўчуў дачкі, выкруціў з гужа аглоблю, кінуў яе, аж зазвінела атоса, на засмечаны брук падворка.

— Ага, пабаранаваў. Не бачыш, ці што?

— Цешта ты, тата... — Алеся не ведала, як надступіцца да бацькі, зацялася ад крыўды.

— Яна пытае — нешта! — не павярнуўся на яе голас бацька. — Конь вунь захварэў. Як сам не свой зрабіўся. Думаў ячмень дабаранаваць, тую латку пад грушавым пнём.

— Чаго ж та ён?

— З ночы ўжо такі. На дыбы становіцца, быдта ад памяці адыходзіць. Я думаў, можа, дзе падварнуўся. Чую — грукае, прыбег у хлеў, гляджу — не, толькі з перапуду на мяне кідаецца.

— Можа, ласка перапалохала, — сказала Алеся, уцікоўваючыся ў нейкага смутнага, з панура і цяжка ўгнутаю галавою Корсакавага каня.

— Можа, і яна.

— Кажуць, што коням грывы заплятае. Летась мае авечкі так ублытала ў гарохавінне...

Корсак не даслухаў, сказаў, нібы цераз сілу, пра тое другое, што ўпілося страмякай у сэрца.

— А я ж наймічку во з хаты прагнаў. Хіба не ведаеш?

— Не, — Алеся адступілася, учула, як на руцэ пацяжэла мокрая бялізна.

— Хай ідзе пад шатанэ.

— А дзе ж дзенецца яна, без прыстанішча?

— Ліхата яе не возьме. Глядзі во сябе, — Корсак вывеў

з аглобляў пенаваротлівага, нібы нежывога, камя. Сказаў, ужо схаваўшыся за яго: — А ты глянь на сябе. Якавою ты стала.

— Тата, ці ты ж не бачыш, што я...

— Хто ў боб, хто ў гарох, а ты, як кажуць, у сачыўку. Я пра другое кажу, — Корсак зняў з камя і кінуў на воз хамут. — Я і твайго шыбельніка выгнаў бы разам з ёю. Чуеш?

У Алесі анямелі, падагнуліся ногі. Як нежывымі, ступаючы імі, спусцілася з пакатага надворка да брамы. У галаве збэрсаным вузлом зашмаргнуліся мыслі. Спомніліся хрэсьбіны, тое гумно, трэск лубіну пад нагамі, Хрысцін злосны, раз'юшаны голас: «А ты думаеш, ніхто не ведае?»

«Ведаюць, вядома ж, ведаюць, — задыхнулася Алеся. — Але чым жа ж ён, Імполь, вінаваты? Нашто вінаваціць Імполь? Вінавата я сама. Гэты грэх ужо на мне. Божа, даруй усё. І за Хрысцю, і за бацьку, за ўсё».

Не згледзела, як праз Сымонаў садок, перабегшы па каменнях тут вузелькую завоілку, дайшла да рэчкі, покуль з утрапення не ачуціў востры ляскат пранікаў.

Зніякаваўшы, спынілася над берагам, трымаючы на сагнутай руцэ мокрую бялізну.

У рэчцы, не падкасаўшы падолаў, стаялі тры верасаўскія маладзіцы, адна перад адной з размаху білі па вымачаным напач у попеле і складзеным у гармонік на заслонах палатне вагкімі пранікамі — перылі яго. З гармоніка вада сцягвала доўгую шарую полку палатна, круціла яго. Душачыся ў вянку рэдкага, яшчэ добра не ачунялага, у зморшчаным дробным лісці алешніку і пагусцелых вербаў, што асыпалі ўжо жоўтыя валасатыя таўкачыкі, ляскала вострае рэха. Пералівалася, пабліскаваючы ў палытчэлай значвадзе, высокае пякучае сонца. Шыбкаю маламкаю жахаў з-пад цяжкіх бярозавых пранікаў мокры ляскат, аддаваўся далёкім водгаласкам над стракатым ад жоўтай маслянкі попывам, біўся ў звінючыя шыбы верасоўскіх хат.

З высокіх пырскаў на маладзіц ападала густая імжа, у ёй трапятаўся, успыхваў і свіціўся ружаваты кавалачак тэпчы.

Размотваючы мокры гармонік і пускаючы па вадзе шарую доўгую полку, якую выгінала і скручвала быстрая вада, маладзіцы неяк паводман, са сваім бабскім спрытам махалі нялёгкімі бярозавымі пранікамі.

Іх было аж тры: зеленаватая, зблажэлая з твару, у шарачковым злінялым сачыку Ваўчкова Вольга, дзябёлая, у

сівой суконнай, прэўна, мацерынай камізэльцы, перастарэ-
лая дзеўка — Мацюшкава Сабіна і недарослая, што хава-
лася аж па пояс у вадзе, Пытлева Ганначка.

Алеся як спынілася на міг над высокім берагам звод-
даль плёсу, дзе бушавала вузейшая і быстрая рэчка і дзе
тырчалі, высунуўшыся з вады, чорныя тоўстыя карчы з
падмытымі вузламі карэнняў, — каля іх ледзьве не ўсё
Верасава мыла і паласкала бялізну, — так скоранька, пават-
ляшчэ не апомніўшыся, сігнула далей. Яе, мусіць, і не па-
спелі б згледзець, каб, незалюбіўшы моцнага ляскату пра-
нікаў, не забурчала і не зацяўкала, трасучы доўгімі вушмі,
уедлівая сучачка.

— Алеся, ці чуеш? Алеся! — гукала сваім трохі як
слязлівым голасам маленькая Ганначка і, падымаючы,
падцягваючы абедзвюма рукамі перад спадніцы, каб не
блытаўся ў нагах, заплюхала па вадзе.

Алеся, быдта не ўчуўшы, ішла далей, паровячы сха-
вацца за алешнік і густую лазу, што заглушыла пясок,
далей за бухтаю.

— Алеся! — упагон ёй ужо закрычала сваім звапкава-
тым голасам Ваўчкова Вольга.

Яны ўсе перасталі ляскаць прапікамі, стаялі, апусціў-
шы іх у руцэ. Вада аблеплівала круга іхніх ног намоклыя
спадніцы.

— Куды ты? Сцеражыся!

— Чаго? — нехаця прыпынілася Алеся.

— Недзе туды Ракоў сабака пабег.

— Ну й што?

— А ты не чула хіба? — Ганначка заплюхала далей па
рэчцы, ловячы сваё расцягнутае вадною палатно.

— Няхай крые бог, ашалеў, кажуць, ён.

Алеся азірнулася на ліловы ад мятліцы і жаўтлявы ад
маслянкі, што стракацеў між завопай і рэчкай, вузкі по-
плаў і падзе не ўбачыла чорнага Раковага сабакі, толькі,
пазвоньваючы цуглямі і хаваючыся на калені ў мятліцы
і ў гэтай жоўценькай яснай масляцы, ішоў Янка Вайто-
віч: мусіць, завёў на папас, вярнуўшыся на полудзень з
ворыва ці барапанання, свайго каня.

— Гэта ж во тут каля нас стаяў, — Ганначка парэшце
злавіла і пацягнула да сябе па густой вадзе шары доўгі
пасак палатна.

— Мы тут аж умлелі, — перабіла яе Ваўчкова Вольга. —
Стаіць, угнуўшы голаў і ўцяўшы між ног хвост, але да нас
не сунецца.

— Вады ж, кажучь, баіцца,— Сабіна адкінула з вачэй і прыгладзіла кудзеркі сваіх рыжых, залацістых валасоў.— А як улезе, то здохне.

— Нябось, во не здох,— павярнула да яе свой злінялы бязбровы твар Вольга.— Вуньдзека ў Рабках людзей пакусаў.

— Вой, што ты кажаш,— Алеся зняла з самлелае рукі і палажыла на затравелы бераг бялізну.

— Дзяцей трэба глядзець,— упоперак густое быстрае рэчкі да пясчанага плёсу пабрыла Вольга, песучы складзенае на заслоне і ацяжэлае ад вады палатно; з яго густа, як з рэшата, лілася вада.

Услед за ёю з рэчкі выбіраліся Гапначка з Сабінаю. Пяслі выперанае палатно, каб разаслаць на поплаве,— няхай сохне і беліцца пад цёплым вясновым сонцам.

Як учуўшы што, сюды, над старыя замшэлыя ў камлях вербы, што хіліліся да рэчкі сваім рагатым крывым галлём, скіраваў даўганосы, у злінялай старой кепцы верасаўскі солтыс Янка Вайтовіч.

— А вунь і солтыс,— махнула цяжкаю, у тоўстай хустцы галавою Вольга.— Няхай шукае якую раду.

— Якой ж ты рады захацела? — задраў пляскатую зверху, прышытую да брыля кепачку і прыскаліў адно вока Янка Вайтовіч.

— Кажучь, сабака Ракоў ашалеў,— Алеся спусцілася ніжэй на бераг.

Гэтым прыскаленым вокам Вайтовіч агледзеў яе, змераўшы з ног да галавы, нібы дзівячыся, што ў яе з-над каптана прыкметна выпіраецца жывот, падцягваючы ўгору перад лёгкае паркалёвае сукенкі.

— Ну й што? — Вайтовіч нацягнуў нікай на лоб пляскатую кепку — схаваў ад сонца свае вочы.

— Бабу вуньдзека ў Рабках пакусаў,— Вольга зняла з заслона мокры гармонік палатна і нацягнула яго на слізкай траве, ідучы аж да завоні спіною.

Вайтовіч надняў кепачку, падрапаў лысаватае, у рэдзенькіх валасах цемя:

— І праўда, бяды ён можа нарабіць. Але ж дзе ты, папечку мой, яго зловіш? Каб якая дубальтоўка была...

— Вуньдзека ж у Сяргея Рэпкі ляворвар ёсць,— Вольга турзнула да сябе шырокі і мокры насак палатна, каб лепш і раўней прылягло да травы.

— Хы, ляворвар,— чмыхнуў у свой доўгі нос Вайтовіч.— Мо які пугач,— і пайшоў ад баб, замільгаўшы з-пад

порткаў зялёнымі ад травы пятамі. У руках у яго падзвэпгвала жалезнымі цуглямі вобраць.

— Во, знойдзеш пры такім солтысе ўправу, — зазлава-ла Сабіна і ўслед за Вольгаю пацягнула, размотваючы з гармоніка, слізкае мокрае палатно.

Бабы яшчэ настаялі пры гэтых разаслашых на зялёнай траве доўгіх шарых пасках, выкруцілі мокрыя падолы спадніц, пагаварылі пра шалёнага сабаку, якога падоечы, бо не ўзяў есці, спусціла з ланцуга Ракова Лёлька, і падхапілі свае заслонкі і цяжкія бярозавыя пранікі. Услед за Вайтовічам, мякка і нячутна прытоптваючы зялёную казытлівую мураву, скіравалі з поплава на вільготна-халаднаватую ў цяньку дрэў пясчаную дарогу, што надымалася ад рэчкі ў вёску.

Алеся, прытупіўшы на сучачку, каб ішла дахаты, спалохана азірнулася, ці не відно дзе таго Раковага сабакі, але пад поплавам, між разарваных вянкоў яшчэ рэдкага ад зморшчана-клейкага лісця алешніку, што ўквечваў завошю і рэчку, сінеў ціхі вясновы полудзень, зморапа адзіп-перад адным чахкалі сухія калючыя конікі, віліся, падаючы зверху ўніз і ўздываючыся лукаткамі, белыя матылькі ды недзе востра цвірчэў, лётаючы пад жвірыстым плёсам рэчкі, няўседны курлюк, — і Алеся спусцілася па абвіслым беразе да тоўстых карчоў: пад імі сцішна плюхала і густа цякла, сціснутая высокімі берагамі, вузкая і быстрая ў гэтым месцы рэчка. Усе верасаўскія бабы, стаўшы на колінкі, паласкалі тут вымытае дома ў балеі, у слізкім, рудым, навараным з попелу лузе сваю бялізну ды прыносілі перамяць што чарнейшае: шарачковыя ды плацянковыя спадніцы, порткі, фартухі ды анучы.

Алеся, паклаўшы на густой мураве бялізну, асцярожна прыкленчыла каля абслізганага, чорнага, што пах бадзягаю, карча і ўчула, як кружыцца ад быстрае вады, ад яе трапятлівага бляску галава. Заплюшчыўшы вочы, адсутнулася далей, печакана абамлеўшы ад таго даўнейшага, што раптам успомнілася цяпер, як у звар'яцелай гарачцы, адыходзячы ад памяці, душыла свой жывот, абмацваючы варухлівы тоўсценькі плодзік, як нешта наглае, дурное падышло на яе тады кінуцца галавою сюды ў бухту, каб ужо больш не варочацца да Мондрых, не бачыць Радзівона, помслівае, урэднае свекрыві і немае залувіцы — бо па што ж жыць, калі так перайначылася, перакасілася жыццё і ўсё маладое, яснае замаргнулася ў Мондравай хаце, у няўдачным горкім замустве.

Алеся адапхнулася рукою ад чорнага слізкага карча, ад быстрае страхатлівае рэчкі, што далей, за карчамі, сцішалася ў жаўтлявым і каламутным віры, які паволі кінеў, пераварочваўся, падымаючы з глыбокага таемнага дна чорны бруд, разганяючы зверху і закручваючы вострымі, вірлівымі лейкамі ваду.

Цяжкая задушлівая гарачыня сціснула Алесі сэрца, лоб і далоні замакрэліся ад халоднага поту. Адступаючыся далей ад чорных карчоў, прысела на зялёным крутым беразе, адганяючы ад сябе страшлівае, што так нагла накінулася на яе, але адагнаць не магла: зноў прыгануліся хрэсьбіны, задыханы рып гармоні, трэск сухога лубіну каля гумна, Хрысця з Імполем, высокі насып чыгункі з хрустам каменя і той вялікі, сутулы абходчык, што падняў яе са шпалаў, — і яна ішла трохі працверазелая і ў душы зычлівая яму, што паспеў у час, што незнарок засцярог ад граха, што і праўда ёй трэба быць дзеля яго, дзеля дзіцяці, таго новага дзіцяці, што з упартым спадзяваннем турзаецца пад сэрцам.

«Што табе ўбілася ў голаў, каб рашыцца на такое? Жыць, трэба жыць!..» — гаварыў ён, высвечваючы ліхтаром няроўную, у выбоіпах дарогу.

«Ага, Жыць», — ледзьве вымавіла яна, чуючы, як пад сэрцам варушыцца дзіця. Свет ёй зноў засланілі слёзы, але плакала яна, не саромеючыся гэтага вялікага мужчыны, ад смутнае, спакутаванае радасці, што асталася жыць і што трэба жыць дзеля яго — дзіцяці.

Па калючым, шапаткім з маладою капюшынаю ржышчы, што пачыпалася за лесам, яна пайшла ўжо адна, трохі паспакайпелая, што ніхто не ведацьме, дзе яна была, а ён усё стаяў, гэты вялікі, добры мужчына-абходчык, мусіць, не вельмі верачы, нібыта малому дзіцяці, якое вучылася хадзіць, што яна дойдзе да вёскі.

Але яна ўжо ведала, што дойдзе дзеля яго — дзіцяці, што ізноў заварушылася пад сэрцам.

Абудзіла яе, прашмыгнуўшы ў міг вока каля самага берага, сіняя блішчастая пташка з кароткім, як абсечаным, хвостом. І Алеся, забыўшыся пра хрэсьбіны, пра таго сутулага абходчыка, з дзівам глядзела, як нізенька над самаю вадою ляцела гэтая невядомая ёй сіняя пташка, скорап'яка згінуўшы за навіссю лазы. Алеся, здумелая, ці не падалося ёй — бо хіба ж ёсць такія пташкі? — ізноў прыкленчыла каля карча, узяла з горбачкі бялізны мокрую сарочку і захлопала ёю ў жаўтлявай вадзе.

Не бачыла, як каля берага спыніўся, настаяў, падцяўшы хвост і паглядаючы сюды асалавелымі вачмі, шалёны Ракоў сабака.

IV Імполь, наважыўшы на ручкі і надымаючы ўгору парог, вырваў з баразны плуг. Турзаючы за лейчыну, скіраваў каня на пнеджаную ўтравелую дарогу, каб пачаць новы загон. Гультаяваты, ужо немалады Мондраў конь пехаця замахаў галавою, гапяючы ліпкіх мух ды пякучых авадиёў, што плоймаю віліся пад ім, і раптам стаў — пэўна, зажадаў перадыху або і таго гаспадарскага покання і крыку, да якога ён ужо, мусіць, звык.

Але Імполь яго не чапаў — ведаў, што гэты няўдалы, з увагнёнай, як ў лася, шыяй, вялікім чэравам і абвіслай ніжняй губою, стары Мондраў конь можа занаравіцца, як было гэта нядаўна, тыдні два назад, калі Імполь, варочаючыся з ворыва, наладаваў з крушні воз камення, каб загатаваць яго на склеп. Якраз перад Мацюшкавым полем, на тым кавалачку шырокай пясчанай дарогі, нядужы Мондраў конь во гэтаксама замахаў вялікаю звіслаю галавою, адкапыліў ніжнюю губу і далей не пайшоў. Ужо крышку разперваваны, Імполь узяў яго за вобраць каля цугляў і махнуў кулаком перад хмурым, абапрэлым ад слёз конскім вокам, і гэты змэнчаны і, здэцца, рахманы Мондраў конь раптам пудка ўзняўся на дыбы, захроп і стаў асаджвацца назад, абіваючы аб воз свае худыя вострыя калені.

Імполь счакаў, покуль астыне ад печаканага перапуду і гарачае злосці нядужы конь, і ўжо, падпіхаючы за ручку цяжкі, наладаваны каменнямі воз, сцебануў па худава-тай крыжавіне пякучаю, з вузельчыкамі, сырамяжнай пугай. І нарабіў яшчэ большае бяды — конь спярша нервова здрыгануўся, цяжка задыхаў, а потым пачаў кленчыць на пярэднія ногі, азіраючыся назад гэтым слязлівым смутным вокам. Невядома колькі тады прастаяў бы Імполь, глядзячы, як цяжка ходзіць, уздымаючыся гармонікам, нахвіна ў пяздатнага да работы і паравістага Мондравага каня, каб не надарыўся Япка Вайтовіч і не ўпрог свайго сухашчавага, але шырокага ў персях каня, што нават з гонарам, лёгка выкідваючы пярэднія ногі, выцягнуў з пяску Імпалеў воз.

— Паглядзі ты на яго чэрава, — смяўся тады Япка Вайтовіч, задзіраючы голаў і паказваючы сваім даўгаватым носам на белага Мондравага каня. — Некалі Радзівон

Моидры мякінаю яго карміў, а ты хочаш... Ён ледзьве цяпцяца.

Але, успомніўшы пра Радзівопа Моидрага, раптам асекся, абцёр жменяю рот і пачаў выпрагаць з Імпалевага воза свайго шустрага копіка, што паліскаўся гладкай шэрсцю.

— Цяпер яму ўжо ніякі харч не паможка, як ні кармі, карысць малая,— Вайтовіч нібы пачаў апраўдваць Імполя і скоранька паехаў, здалёк яшчэ гукаючы: — Які гэта конь, каб каршун за спіну ахапіў, то пацёс бы.

Цяпер Імполя нават разабрала жаласць, калі ён паглядзеў на старога Моидравага каня, што стаяў, трохі нахіліўшыся пабок і адставіўшы заднюю пагу. Нешта знябожапае, хворае было ў яго паставе.

«Колькі ж яму год?» — нібы сам у сябе, спытаў Імполь і адышоўся, прысеў на халодную, насыпаную тут, на сценцы, крушню, што абрасла маладою ценькаю травою і нізкім сівым палыном, каб перакурьць і аддыхнуць самому. Ходзячы за плугам, памучыўся і сам: тут, пры грудку, зямля гліністая, камяністая — аж зубы ляскаюць, калі плуг патыкаецца на каменні і скрыгоча па іх, б'е жалезнымі ручкамі ў натруджаныя гарачыя далоні. Цяпер яны смелелі ад жылістае пацятасці і работы.

Імполь абмацаў кішэні, шукаючы карабок запалак ды бляшаную баначку з тытунём і папераю. Усмак закурываў, пякучы тытунёвы дым задушлівай гарачынёю ап'яніў голаў.

Імполь, як праз туман, глядзеў перад сабою, але вочы не бачылі ні карычневага грудка, на якім заіснеўся зялёнымі радкамі авёс, ні чырвоных вежаў касцёла ў далёкай лагчыне, што ляжала між замглёных сінечаю цёмных яловых лясоў на гарбатых горах. У душы тлеў пусты сцінаны спакой, покуль зірк не натрапіў, не разабраў у далёкай сіняватай смуге белыя плямы — сцены выбеленых дварчанскіх хат ды мураванак.

Раптоўна ачуняўшы ад зморанай соннай дрымоты, Імполь успомніў пра Хрысцю, пра тое, што чуў назаўчора ад Воўчковае Вольгі, ведучы да рэчкі паіць каня, і той, чамусьці пезалюбіўшы, што паперадзе пехта ідзе, турзануў жоўтымі старымі зубамі за капапляную Вользіну хустку.

— Вой, каб ты выдах,— Вольга адскочылася да драцяное ржавае загарадкі пад вішаннік,— яшчэ і кусаецца!

Імполь і сам сумеўся, не ведаючы, што гэты паравісты Моидраў конь можа яшчэ скубануць зубамі.

— Не ўпадабаў нешта цябе.

— Мусіць, — Вольга бліснула з-пад хусткі зеленаватымі бязбровымі вачмі, азірнула туды, на поплаў, дзе рагаталі дзяўчаты, сцягваючы да сябе паскі падсушанага пабялелага палатна, каб зноў намачыць у рэчцы, і сказала: — Гэта ж ці чуў? Хрысця нібыта, кажуць, вуць за служанку пайшла.

Нейкія невыразныя думкі паплылі ўслед за позіркамі туды, за карычпевы ад раллі грудок. Покуль прыжмураны ад дыму, што закручваўся ў твар, ды ад зыркага, расплаўленага сонца вочы не патрапілі на чырвоныя вежы касцёла ў далёкай сіняватай ад смугі лагчыне. Там былі Дварчаны. Там недзе цяпер была Хрысця.

Насунуўшы ніжай на лоб кепку, Імполь доўга глядзеў проці сухога пякучага сонца. Белымі плямамі сярод навалу цёмных дрэў ясналі муравапыя ды выбеленыя яўрэйскія крамы і паблісквалі пазлацаныя крыжы на дварчанскай царкве.

Пякучай малапкай пешта кальнула ў Імполь сэрца. Там, педалёка ад рынку, ад гэтае царквы, — выштукаваны, прыгожы з бляшаным дахам Грабянікаў дом.

Успомнілася зноў учарашняе, што сказала Ваўчкова Вольга. Знарок, а мо і пезнарок, там, на вуліцы пад старымі вербамі.

— А што, горай не будзе, як у Корсакаў. Ці не праўду кажу?

Імполь, каб не выдаць сябе, знарок маўчаў, словам не абмовіўся. Толькі ляпаў рукою па худой, касцістай храпеканя, што зноў, выпчарыўшы свае нізкія, з'едзеныя зубы, цягнуўся да Вольгі. А яна ўжо і не баялася яго, адышоўшыся трохі зводдаль, гаварыла сваё — знала, што цікава Імполь:

— Нагледзелася і тут усяго... Хоць у чыстаце пажыве, — Вольга хітра зірнула Імполь ў вочы і завярнула пад шарыя вялікія каменні, абцярушаныя лілова-карычпяватым бэзавым цветам, да свае хаты.

Імполь стаяў, як амярцвелы, — калючым клубком пад сэрцам заварушыўся боль. Пераварнуўся той клубок і цяпер, падняў Імполь з мулкае крушні.

Стоячы босымі нагамі ў сівым, нізкім палыце, што за-кучаравіўся круга крушні, ён прыжмурана глядзеў з-пад насунутае кепкі проці сляпучага сонца. Гарачынёю кіпелі, віравалі думкі: «Як жа яна там? Няўжо забудзецца пра яго? І што яна робіць у тых Грабянікаў?»

Шасля хрэсьбінаў яны бачыліся разы са тры ўсяго. Яна, спатаканая, баялася ўсіх. Скораячка, няўзнак, зірнуўшы вавёрчынымі лупавацепькімі вачмі, мінала яго; раз, калі падыходзіла на вуліцу сустракаць быдла, другі — бегучы да рэчкі спаласпуць бялізну.

Трэці раз, варочаючыся з Дварчанаў сцэжкаю каля рэчкі, згледзеў яе на Корсакавым балодзе — яна прыбегла туды паўваць маладога, што толькі адскочыў лапушыстымі купкамі, шчаўя. Яна аж залекацела, трымаючы ў белым загорнутым да жывата прыпалом фартушку жменькі са дзве назбіранага шчаўя, калі ён скіраваў да яе. На смуглявых шчоках выступіла, загарэлася сарамяжлівая чырвань. Вочкі, бліснуўшы з-пад гусценькіх шнурачкаў броў касаватым заюшлівым зіркам, раптам змерклі і схаваліся. Ён бачыў толькі яе зморшчаны пукаты лобік, хмурыя вярхлівыя бровы, карычнявата-чарнявыя валасы з бела-сіпяватаю разоркаю прабора — хустка далёка адкрывала яго.

— Вой, божа літасцівы, чаго ты прыйшоў? — яна глядзела педзе сабе пад ногі на ясна-жоўтую кветку слепаты.

Так, — ён тады не ведаў, што сказаць.

— Ага, так, — яна паварушыла нагою гэтую жоўтую кветку слепаты. — Людзі ж вуць.

— А што людзі?

— Досіць адной бяды, няхай крые бог!.. — яна завярнула, не падымаючы галавы, пайшла, сказала ўжо здалёк: — Баюся я твае... Імполька, не падыходзь больш да мяне. Не будзем мы знацца.

Але яму не паверылася тады, што яна кажа праўду, і ён яшчэ больш, дзе ўжо ні быў — ці ў полі на ворыве, ці ў хаце за работаю, паглядаючы на сонна-ацяжэную, маўклівую Алесю, — пачаў думаць пра яе. І гэтыя збэрсаныя думкі, як няцерпная пакута, сядзелі ў ім, і ад іх не было ратунку. Але чым ён больш думаў пра Хрысцю, тым чуў большую віну перад Алесяй і нават затоеную брыдкасць, што не любіць яе. Ці, пэўна, не можа разабраць, што любіць абедзвюх — кожную па-свойму: Алесю трохі як мацэру, якое яму не хвала ўсё жыццё, з яе сталасцю і тою ўжо распаўцелаю прыгажосцю, тым прывялым хараством, крышку ўжо сарамяжым, чым вабіць маладзіца. У Хрысці было нешта іншае, як у яблыневай кветцы — тое ружавата-нязвялае хараство, яшчэ не спазнанае, невядомае ні ёй і нікому. Імполь чуў, як Хрысця хіліцца да яго душою.

Імпольчыны вочы заслязіліся ні то ад ветру, што дыхаў

напараным цяплом, перамешаным з пахам падагрэтае вільготнае зямлі і маладое саладжавае ярыны, заарапага на картаплянішчах гною, ні то ад зблытаных у тугі, неразборлівы жмут думак — як жа ж далей жыць: во ёсць поле, зямля, Алеся, ёсць, здаецца, усё — і нечага недалягае чалавеку. Чаго? Няўжо толькі яе, Хрысці? Ці мо то звыклага вясковага каханця, якога ён не спазнаў, нават не пасядзеў на прызбе з дзяўчынаю, не наабдымаўся, як абдымаўся хлопцы, варочаючыся з вечарынкі дадому, і ціколі не біўся за дзеўку, як біліся іншыя, нават ідучы на нажы. Ці не занадта лёгка яму далася любоў з Алесяю. Ды якая гэта любоў. На восем год старэйшая ўдава. Ёй абы прылашчыць прымака.

Высокае мігатлівае сонца сляпіла вочы, у губы пёк канчарык размоклай папярсы. Імполь астатні раз зацягнуўся, учуў, як атрутнай гарачынёю душу супакойвае горкі тытунёвы дым, і шпурнуў ад сябе размоклы канчар. Азіраючыся на каня, што з аб'еханым на вушы хамутом нагнуўся да цёмна-зялёнай маладой травы і паскубваў яе жоўтымі вялікімі зубамі, пайшоў халаднаватаю, толькі што выйдзенаю разораю. З яе нехаця адляталіся цяжкія ружавата-чорныя гракі, разамрэла каркалі.

Перад чубком хвойніка ў лагчыне, дзе цямвела некалькі маладых елачак, убраных у жаўтлява-мякецькія кутасікі, сашчапіліся густымі разложыстымі вярхамі два кусты старога гарэшніку. Пад імі грэлі на сонцы гарбаты абамшэлыя спіны два вялікія камяні.

Стоячы зводдаль ад іх і нешта нібы счуўшы, ужо каторая пара брахала ўедлівая сучачка.

«І што ж яна тутака згледзела?» — Імполь разбірала цікавасць, і ён выйшаў з разоры на цёплую, даўно не арапную сухаватую ялавіну, што густа і едка запахла падагрэтым ліловым чаборам ды жоўтымі шчоткамі сакаўнога водчыку і нізенькімі махрыстымі кветачкамі валасніку.

Аблавухая сучачка, учуўшы гаспадара і блізкую помач, забрахала яшчэ мацней, падступаючыся да гэтых вялікіх, як уеханья па самую страху хату абамшэлых каменяў.

У Імполь зашчымеў раптоўны холад сцішнасці — ён успомніў тое, што чуў не раз ад Алесі: пад гэтымі каменямі былі закопаны нейкія ксяндзоўскія паперы на тутэйшую зямлю і высечаны даўнейшы лес.

І некага з верасаўцаў брала цікавасць знайсці гэтыя паперы — каля камяноў ужо асунулася і зарасла крапіваю ды густымі кусцікамі вербалозу колісь выкапаная яма.

Туды, да гэтай ямы, і падступалася сучачка, дзеля асцярогі прапусціўшы наперад сябе Імполь і круцічыся ззаду яго ног.

Перамогшы ў душы сцішнасьць, Імполь падышоў да затравелага берага і спярша ўчуў, як там, каля маладой, абкіданай карычняватым лісцем грушкі, нешта завурчала, зафыркала, і потым ужо ўбачыў, як з высокае крапівы, муціць, з належамага котлішча падняўся палавы, у рыжаватых плямах, з тоўстымі крывымі лапамі звер. Ён быў з добрага сабаку і з шырокай, мурлатай, як у ката, мызай.

Мыза вышчарылася, паказваючы з кутка вялікія іклы. Косыя зеленаватыя вочы гпеўна заблішчалі, на галаве чуйна стаялі вострыя, з кутасікамі, вушы.

Перапалоханы зняпацку звер раптам круціўся, ад злосці заварушыў куртатым, як адсечаным, хвастом і шыгаў за калючую дзікую грушку і адтуль зноў пядобра, з грозьбаю, па-кацінаму завурчаў.

Імполь, сумеўшыся гэтага раз'юшанага гыркату, адступіў ад берага, азірнуўся круга сябе, каб знайсці што падхватнае ў руку.

Заходзячыся ад заядлага брэху, сучачка таксама адкацілася назад.

З гарачкі ды пэцду Імполь вочы перабіралі стракатую ад ліловага чабору ды жоўтых шчотак водчыку сухаватую ялавіну, але каменя нідзе не знайшлі.

Трохі ашаломлены, як сам не свой, Імполь зноў закруціўся на месцы, сілячыся прыдумаць, што ж можна яшчэ сханіць у руку, але ўбачыў за чорным заараным палеткам свайго белага каня, нарэшце змікіціў — адпяць ад плуга ворчык.

Не выбіраючы ўжо дарогі, паўпрасты на мяккай гразкаватай раллі пусціўся падбегам да сценкі, там, прышаўшы да травы, усё гэтаксама ціха папасваўся, цягаючы за сабою навалены плуг, змучаны сёшняшнім ворывам стары Мандрэў коць.

Захлынаючыся ад прыступу гарачкі, ад таго невядомага, што мае здарыцца, ужо трохі пяспрытнымі, дрыготкімі рукамі адчапіў ад плуга драўлянае каромысла, выкруціў яго з пастроўкаў і, трымаючы адною рукою наперавес, скорашька завярнуў назад.

Пераскокваючы цераз разоры і западаючы ў няроўнай раллі, з радасным і ашалелым віскам наперадзе яго кацілася малая аблавухая сучачка.

Першаю дабегла да пегустых, у драбнявым яшчэ лісці кустоў гарэшніку і прыпынілася, унюхаўшы ў яме таго невядомага звяра. Задраўшы мызу, ціха стаяла, чакаючы, пэўна, а што будзе далей, калі падыдзе Імполь.

Растрывожаны і спужаны звер, счуўшы мяккі тупат босых Імпольвых ног і бразгат жалезнага крука на вагкаватым дубовым каромысле, падсупуўся далей за кривую чэзлую дзічку — адно з-пад пізкага вілаватага сука вызірала мурлатая, з прыжмуранымі вачмі кацячая галава.

Ступіўшы на бераг ямы, што ўтачылася ў зямлю глыбокаю лейкаю, Імполь аберуч узяўся за капец шарага, зліпялага на дажджы і сонцы дубовага каромысла, на выпадак чаго высока падняў перад сабою.

За дзікай недарослай грушкай зноў пачуўся раз'юшаны, злы гыркат. Імполь толькі ўскораў змеціць, як здрыганулася і зашапацела лісцем груша і як сюды, на бераг, гэльцуў шара-папяловы вялікі клубок.

Што было моцы Імполь махнуў вагкім дубовым каромыслам, учуўшы раптам, як у далоні аддаўся печаканы ўдар. Караткаваты, з сытым персямі і куртавым хвостом звер нібы спатыкнуўся на сваіх кудлатых тоўстых лапах. Каромысла ўцэліла, пэўна, у голаў — звер прыкленчыў, як учадзелы, закруціў мурлатаю галавою і яшчэ папоўз да Імпольвых ног.

З перапуду заверашчаўшы, ад ямы адбеглася жоўтая аблавухая сучачка.

Песумысле, ужо з гарачкі, Імполь яшчэ раз гакнуў на мурлатай з патапыранымі кутасікамі вушэй галаве цяжкім дубовым ворчыкам.

Забіты ўжо, відаць, насмерць, звер вяла асеў на траву і пакаціўся на крутым беразе ямы ў высокую крапіву, пад дзікую ў карычняватым лісці грушку, дзе і ляжаў, толькі цяпер ужо белаватым жыватом дагары. З мызы высачылася цёмная кроў, заліваючы каля пашчэнкаў касматую шэрць. У агні астатніх сутаргаў дрыжала і выцягвалася задняя лапа з вострымі вялікімі кіпцюрамі.

Холад страху, раз'ятрасці і ўсяго невядомага калаціў Імполя. Сэрца падточвала горкая крыўда на сябе, што ўчыніў пепіта кепскае. Зрабілася раптам шкода гэтага невядомага звяра, што нядаўна стаяў каля дзікае недарослае грушкі, падняўшыся з котлішча, увесь пруткі, насцярожаны і спрытны ў сваёй звярынай паставе, а цяпер, абязвечаны смерцю, ляжаў, брыдка паказваючы белаваты живот, з задранаю дагары мызаю, з якою высачылася кроў,

і нешта ўжо гідкае, можа, нават нікчэмнае было ў ім, у гэтым яго нежывым снакоі.

Імполь адышоўся ад ямы, спакуслівая цікавасць яшчэ пад'юшчвала падысці да звяра.

Трымаючы нагатовы вагак, з жалезным круком каромысла і ўпіраючыся пятамі ў грунт, каб не паслізнуцца, Імполь памалу спусціўся да калючае дзікае грушы. Каля вылежапага, утаптапага ў гонкай выбуялай крапіве котлішча валялася чорнае, пазаліванае кроўю пер'е — злавіўшы на полі ці ў лесе нейкую пташку, звер, мусі, жыраваў у яме. Тут валялася яшчэ не дагрызеная чорна-сіняватая, рыхтык індыковая, з доўгай цэўкай і чорнымі кіпцямі нага.

«Нябось, не святы і ты. Звёў са свету не адну пташку», — Імполь пават загаварыў да звяра, знайшоўшы раптам, чым апраўдацца за сваю вінаватасць, і ткнуў канцом каромысла ў белаватую поўсць жывата — звер вяла, ужо не па-жывому, скалыхнуўся.

Здалёк прынюхвалася, але яшчэ баялася падступіцца сюды заядлая сучачка — бегала па беражку ямы, не ведаючы, што рабіць. Нарэшце спусцілася ўніз, хаваючыся за Імпольны ногі, нязлосна забрахала.

Для асцярогі прыціскаючы ворчыкам мяккага, падатлівага звяра, Імполь бліжэй нагнуўся над ім — разгледзеў вусатую, з шырокімі і касматымі пашчэнкамі крыху раз'ўленую мызу: адтуль вышчарыліся вострымі асцямі сашчымленыя іклы, з кутка рота сачылася і залівала заплюшчанае вока цёмна-тлустая кроў.

Холад насцярогі яшчэ дрыжаў у Імпольных грудзях і, перасільваючы сябе, Імполь узяўся за мяккую цёплую лапу, падняў ад зямлі нялёгкага, можа, на пуд, звяра і, ужо ўбачыўшы, як звесілася мурлатая галава, асмялелы, вывалак яго з гарачае, ужо напаранае сонцам ямы. Кінуў на звіную ад увішніх пчол шчотку чабору і, прымергаваўшы над нахаю дубовае каромысла, схапіў звяра за ўсе чатыры нагі і, падымаючы пад раллёю, панёс на зялёную сценку да воза.

Ад стракатага, з белаватым жыватом звяра, што, як баран з падрэзаным горлам, далёка назад адкінуў сваю голаў, пахла ветранінаю, нейкім едка-саладжавым потам.

Імполь ўжо разбірала нясцерпна-дзіцячая жаданасць пахваліцца, расказаць усім у Верасаве, як ён забіў гэтага невядомага звяра, і паслухаць, што скажучь людзі.

Час блізіўся на полудзень — у самую выш паднялося і зменшала ў сваім кружку, здаецца, надтапілася сонца. Цень ад Імполя зрабіўся кароценькі і бег за ім, як нізенькі калекі чалавек.

Пастухі ўжо недзе змералі яго босымі ступнямі і, налічыўшы пяць, гналі з пашы крутабокiх, з тоўстымі чэравамi наетых кароў, што з подбегам, круцячы рагамі і гацяючы неадчэпных сленакоў ды мух, ішлі дадому, каб скараў дабегчы да рэчкі, да вады, дзе пры вербах і алешніку можна абцерціся ад укуслівай заедзі. Толькі авечкі, сапрэўшы ад гарачыні, ціспуліся ў вялікую чараду, ішлі ззаду, пашкрэбвалі вострымі капытамі сухую дарогу, падымалі з яе мучны, пухкі пыл і, папярхнуўшыся ад яго сухое гаркаты, кашлялі. Імполь убачыў на грудку за зялёным, што ліснілася на сонцы, завіваючыся ў трубу, лапуншым жытам стракатую грамаду чырвоных, чорных і прыростых кароў, пачаў скоранька запрагаць каня — карцела нагнаць пастухоў і здзівіць іх гэтым невядомым звяром.

Але, пакуль выехаў папярочною сценкаю, што рассякала папалам без таго кароткія верасаўскія дзялкі, на шырокую пясчаную дарогу, дзе пачаў тапіцца і прыставаць зноў паравісты і зцясілены Моидраў конь, пастухі ўжо былі каля белых слупкоў пераезда. Замітусіўшыся і размахваючы рукамі, скоранька пераганялі цераз калею сонных, асалавелых ад гарачыні кароў. Недалёка ад пераезда злосна пасвістваў, чмыхаў белаю параю, спыняючы свой разгон, чорны пядужы паравозік з чатырма чырвонымі вагончыкамі.

Счуўшы гэты свіст, паравісты Моидраў конь застрыг вушамі, але кроку не надбавіў, ішоў вялаю ступою. Зморпа памахваў і трос вялікаю ўныранаю ў зямлю галавою, гацяючы зеленаватых сленакоў, што няшчадна цялі яго — ад лютага болю на спіне ў каня адно ўздрыгвала і турзалася пабітая гузамі і патапыранымі пучкамі пільсці первовая скура.

Ад першае веславое духаты ў дрыгатлівым, тугім, як вада, мроіве сцішылася стракатае верасаўскае поле. На малых — гектараў тры ці пяць — падзелах кароткімі палеткамі зазелянілася маладая шчэ жаўтлявая ярына, пахла саладжава-прэсным падпараным пер'ем невысокае, што толькі завілося ў колас, жыта, на шарых загонах радкамі падымала свае лілова-зялёныя вушы картопля, густою шчоткаю зелянеў, надоечы выпусціўшы з семя круглень-

кія, як у раскі, лісцікі, пізонькі лён. Толькі там, дзе збіра-ліся сеяць грэчку, чаршолі свежыя загоны пухкай раллі. Між імі доўгімі грывамі счаршелага бильніку падымалася мяжа.

Была пара астатняга ворыва.

Сёння Імполь меўся пазябліць тыя гапкі — той кліп на слабеішай без грою зямлі, што ішла пад грэчку, каб на-заўтра выйсці з сяўнёй; яе сеялі не барануючы — на раллі.

Але ўсё перайначыў, затлуміў голаў гэты вышадак са звяром.

Шыбы забыўшыся пра ўсё астатняе на свеце, Імполь цяпер стаяў на колінках у перадку воза, азіраўся на ша-раватую, трохі як падцягнутую сівым марозам, у цёмна-карычневых плямах спіну звяра, што ляжаў ззаду яго, і раз за разам падварушваў лейцамі гультаяватага капя.

Дробнешька перабіраючы крывенькімі пожкамі, папе-радце воза бегла жоўтая сучачка і, як ад цяждашай радас-ці, угінала аблавухую голаў.

Яе першаю і стрэла Алеся, загнаўшы ў хлеў распара-ных авечак і выйшаўшы да веснікаў, каб прычакаць з-над рэчкі карову з целем. Трымаючыся рукамі за сухія яло-выя частаколішы, глядзела ў гародчык на карычняватую ў скручаным лісці ссохлую вішню, старалася адгадаць, што за нарат напаў на дрэва: ці не солі хто падсыпаў пад карэнне, бо чаго ж так раптоўна, як на агні, смяклося ліс-це, і ўчула, як аб босую нагу цягнулася слізкім цёплым бокам сучачка.

— Адна прыйшла? А дзе ж аспадар? — спытала ў су-чачкі і ўчула, як суха парывае, пераціраючы глыбокі пя-сок у раўку, і скрыгоча коламі на камянях воз.

Абцягваючы на пукатым жываце лёгкую баціставую кофту, Алеся высунулася ў адчыненыя веснікі.

З воза саскочыў Імполь. Апёк босыя ногі ў гарачым, як прысак, жоўтым пяску і перабег на сцежку ў сівы, абсы-наны густым пылам спарышнік. Чорны, здаецца, яшчэ больш падсмалены сонцам за сённяшні на ворыве дзень, выскаляў ясныя зубы; на пляскатую кепку ганарыста за-круцілася яго рудаватая кудзерка валасоў.

— Ідзі паглядзі, што я прывёз, — махнуў ён пляска-таю кепкаю за плячо, паказваючы на воз і бліскаючы бял-камі вачэй. — Каўнер во!

Насупіўшы бровы і не разгадваючы, што і да чаго га-ворыць Імполь, Алеся толькі тужэй зашмаргнула за два ражкі слабую пад барадою хустку.

— Шу, ідзі глянь.

— Што там? — у Алесі надзьмуліся падпыхлыя, з рудаватым палётам губы.

— Звяра забіў.

— Якога звяра?

— Хто яго знае? Во, каромыслам, — Імполь турзануў да сябе лейцы, прышыніў каля брамы капя. — Каўнер з яго добры быў бы.

Алеся пезнарок, мусіць, ужо на звычцы, прыкрыла скрыжаванымі рукамі живот і, каб не дзівіцца — добра помпіла пра гэта, — адступілася да плота, няўцям усё цікакуючы туды, на воз, дзе папраўдзе ляжаў сіваваты, у цёмна-карычневых плямы невідомы і для яе звер.

— І што гэта за ён? — яна прыжмурыла сонныя, крышку выцвілыя вочы. — Ліс, можа?

— Які табе ліс? Каля гарэшніку, у той яме, што каля нашага поля, сядзеў. — Імполь адарваў ад шула і паднёс да плота старую расхітаную браму.

— Ці ж ён цябе чапаў? — Алеся адступілася, каб даць дарогу каю, сказала здалёк — у голасе дрыжала жальба: — Можа, дзяцей яго асіраціў.

— Валачашчы ён. Нары ў яго не было, — ідучы ззаду воза і трымаючы абедзвіома рукамі лейцы, Імполь выкіраваў капя ў двор.

За возам у шырокую незачыщеную браму, спяшаючыся, убегла і цяжка зачмыхала крутабокая карова. Услед за ёю, адганяючы вушамі мух, — цыбатая цялушачка з вострай каронай цвікоў на скураным намызніку, каб не магла датквуцца да каровінага вымені.

Карова, абнюхаўшы на возе звяра, набычыла рагатую голаў, зараўла і адскочыла назад, цягнулася тоўстым чэравам каля Алесі, перапудзіла гэтым ровам неразумную лабатую цялушку.

— Скаціну ўпаравіў, яшчэ ў хлеў не пойдзе, — Алеся, з нейкай асцярогай несучы свой живот, прыпусцілася трушком да брамы, каб перацяць карову з цялушкаю, крыкнула адтуль: — Яшчэ і глядзіць. Ад'едзься хоць ад гумна!

У яе голасе ўжо была нейкая злая цвёрдасць.

Імполь плёгнуў лійчынаю на капі, падагнаў яго на нявытапталы, стракаты каля гумна ад ясна-жоўтага пералёту надворака.

У грудзях перасохла тая звіночая і чыстая, як вузенькі ручай, гаючая радасць.

Паравіста круцячы вілаватаю галавою і косячыся на воз, у хлеў убегла шудкая маладая карова, і ўслед за ёю, ужо без ніякага страху, высока падымаючы голаў з восцямі цвікоў на намызніку, увайшла жоўта-белая падласая цялушка.

— Закапай ты яго, надзлыбеду, мо шалёны які,— прычышцішы хлеў, крыкнула сюды, пад гумцо, дзе Імполь ужо выпрагаў каця, сонная і злая ад гарачыні Алеся.

— Яшчэ што выдумаі,— Імполь зняў з первовага, што ўздрыгваў усёй скураю ад кусачых мух, змардаванага каця цяжкі хамут.

— Вунь Ракоў сабака ашалеў. Яшчэ ты падкінеш якой заразы.— Алеся, аблізваючы абсмяглыя прыпухлыя губы, завярнула да плота, нагнулася над падлапленым старым рэшатам, дастала адтуль надзьмутую, разгарачапую курыцу, што ўстрывожана закаркала дзяркатым крыкам, і, трымаючы яе за крылі, панясла да карыта з вадою, каб выкупаць ды астудзіць у вадзе.

— Расквахталася тут, во будзеш знаць. Нясьціся няма каму,— і запхнула яе зноў пад рэшата.— Ву страшыдла, чарвівей тут.

Імполь, і сам ужо не ведаючы, што рабіць з гэтым звяром, ускочыў на каця, каб завесці яго на папас, і, асцярожна маўчучы, праехаў міма Алесі. Азірнуўся ўжо з вуліцы, убачыўшы, што яна падазрона косіцца на воз.

«А мо праўда заканаць»,— не знайшоўшы выйсця, раптоўна падумаў, але ўчуў, як пад'юшчвала і зманвала цікавасць — паказаць верасаўскім мужчынам — няхай прызнаюць, што гэта за звер.

Ваўка ён і сам бачыў не раз. Ганяў, выпорваў з пораў, яшчэ як служыў за парабка ў Радзюка, і лісоў, а гэтакую халеру, што незпарок забіў надосчы, ніколі ўперад не бачыў.

Завёўшы на папас каця і ўжо варочаючыся папалуднаваць, прышыніўся каля Ваўчка — той, паставіўшы драбіны, лез якраз на страху, трымаючы пад пахаю нятоўсты куль акалоту — збіраўся падлапіць страху.

— Цячэ, ліха ёй,— махнуў туды, на страху, злінялаю кепкаю Ваўчок.

— А колькі ж год стаіць? — так, дзеля прыліку, спытаўся Імполь, каб пачаць гутарку пра забітага звяра.

— Ого, ды год за трыццаць,— Ваўчок пачаў грабціся вышай на страху і адтуль ужо сказаў: — Ці чуў, сабака, кажуць, Ракоў ашалеў.

— Чуў,— Імполь нават узяўся рукою, каб прытрымаць драбінкі.

— Шаленства — асобая хвароба,— загаварыў адтуль, з сухое нагрэтае страхі, Ваўчок.— Людзей паражае. Дзікія звяры яе разносяць. Ваўкі і лісы.

— А я пейкага нязпапага звяра забіў,— Імполь прыжмурыўся ад пацярухі і пылу, што сыпаўся са страхі.

— Якога звяра? — зірнуў ні то з дзівам, ні то з недаверам Ваўчок.

— А хто яго знае? Вунь з поля прывёз.

— Няўжо? — Ваўчок прытаптаў пры драбінах пятоўсты кулёк акалоту.

— Ідзі глянь.

Ваўчок задам, прапускаючы адну ляску, спусціўся па драбінах на зямлю. І ўжо дарогаю, прыспешваючы за Імполем і распытваючы пра таго нязнаннага звяра, пра яго велічыню і масць, раптам сказаў:

— Рысь, пэўна... І кутасікі на вушах, кажаш.

— Ага.

— Ён да ката падобны. На дрэвах сядзіць. Акраз ён.— Ваўчок, як і ўсе верасаўцы, казаў на рысь не яна, а ён.

— Не, гэты сядзеў у яме, там каля гарэшніку, каля лаўжоў.

І калі яны прыйшлі да воза і палажылі звяра на траву, Ваўчок, прысеўшы і ўжо добра разгледзеўшы яго, ляпнуў абедзвюма рукамі сабе па каленях:

— Так і будзе — рысь.

Пасля полудня, калі выганялі на пашу каровы, на надворку ў Мопдых сабралася ўсё Верасава — ад малых, усюды дападных дзяцей да цікаўных баб. Нібы нехаця, прыйшоў той-сёй і з мужчын.

— Я кажу, ён, рысь,— падбіваючы шапку, заглядваў у вочы старому Корсаку нізенькі Ваўчок.

— Можна, і ён,— Корсак паварушыў нагою вялага, нежывога звяра, прыгледзеўся пільней: — А што думаеш, падобна, што ён.

— Балазе знайшоў сабе забаўку, а грэчка не сеяна будзе,— Алеся прайшла з даёнкаю ў хлеў.

Але мужчыны, нібы і не чуючы яе, стаялі над рысем, мусіць, ніколі і нікім не бачаным дагэтуль, пераварочвалі яго, бралі за касматыя лапы, выцягвалі, абмацваючы вострыя кіпцюры.

— Ты глядзі якія, як у каршуна,— падбіваў з вачэй

свой аб'еханы аблезлы каўпак Язапат Змысла, — каб ушча-
нерыўся.

— То, п'ябось, твой каўпак згроб бы, бо сам ты яго ва-
роне на гяздо не закінеш, — смяяліся мужчыны.

Дзеці шыліся ў круг, таксама каб пагладзіць рукою на
гладкай пільсці або турзапуць за кутасік на патанырашым
звярыным вуху. І пастрашвалі яшчэ адзіц аднаго:

— Уцякай, укусіць!

— Бойся, ага. Ёп жа ж нежывы.

Сюды падбегла і Ваўчкова Вольга, падгладжваючы
пад хустку раз'еханыя валасы, прысела на кукішках каля
звяра, паўзіралася і паднялася, абгладжваючы круга сябе
спадніцу:

— Мо Грабянкаў сабака...

— Ты ўжо знаешся, прафэсар знайшлася, — незалюбіў,
зіркнуў на жонку злым вокам Марцін Ваўчок.

— Бо якіх там сабак піма — размаітыя: і з тоўстымі
мызамі, і з доўгімі.

— Вот ідзі, — Ваўчок зноў з-за пляча востра зіркнуў
на жонку. — Не знаеш, дзе свой нос уткнуць!

Вольга адышлася, пацерла босаю нагою аб пагу, дзе
ўніўся гіз, і сказала ўжо здалёк:

— На маё і выйдзе — Грабянкаў сабака.

Мужчыны, збітыя з панталыку, пачалі прыганваць,
хто, калі і якога сабаку бачыў. І той-сёй нават пагаджаў-
ся, што сабакі бываюць рознай пароды і адкуль тут, у
бязлесай стараце, далёка ад пушчы, возьмецца такі звер.
Але, падышоўшы сюды, усім памог разабраць, што гэта
рысь, Міця Корсак — ён нават збегаў дадому і прыпёс
кніжку: там быў намалёваны гэтакі самы краплісты, з
касматымі пашчэнкамі і кутасікамі на вострых вусах,
куртаты звер.

— Я ж і казаў, — страпянуўся Ваўчок.

— Тады варта ў гміну паказаць, — падказаў Яшка Вай-
товіч і важна пацягнуў сябе за ніжнюю, скручаную труб-
кай, губу.

— Што твая гміна, хіба яна заплодзіць, а якому асадні-
ку я прадаў бы, — перабіў солтыса Марцін Ваўчок і, рас-
ніхваючы дзяцей, што абселі звяра, турзапуў за гладкую
поўсць.

— А што, можа, ёп па троп наводзіць, — махнуў сваім
аблезлым каўпаком Язапат Змысла.

— Я і кажу, — асадніку завязці, — Ваўчок, рады, што
ўсе хоць і моўчкі, але згаджаюцца з ім, пачаў раскаваць

пра новую сваю прыгоду: — Сам бачыў, як у паноў на падлозе ляжаць шкуры ад розных звяроў або на сцяпе развешаныя. Раз у Слупіме ў хату да палкоўніка...

— Ты ўжо з кім ні знаўся, можа, пат з генераламі, — засмяўся стары Корсак.

— Я кажу, як было, — пат не маргнуў вокам Ваўчок. — Усунуўся ў хату, а там, вышчарыўшы зубы, на падлозе вялікая галава ляжыць. Я аж утрупянеў — думаю, сабака які, потым бачу — белая распластаная шкура, велькая, ліха ёй, як хто з каровы злуціў.

— Дак мо каровіна і была, а табе са страху бог ведае што падалося, — зноў ціха засмяўся стары Корсак.

— Ёгі, каровіна. Беллага мядзведзя. Так што, — Ваўчок пакруціўся, шукаючы вачмі Імполя, і ўжо сказаў яму: — Вязі да Грабянкі! Купіць. Чаму не? Злотых дзесяць дасць.

— Ну, дзесяць? — прыплюшчыў адно вока і перакасіў ад дзіва рот Язапат Змысла. — Спадзявайся, маёнтак пажывеш.

— А я кажу ў гміну паказаць, — пазяхнуў і абцёр пяцярпёю пявыспаны твар Яіка Вайтовіч.

Выйшаўшы з хлява і прыкрываючы фартухом даёнку, Алеся паслухала гэты мужыцкі гармідар і сказала да аднаго ўжо Імполя:

— І спытай, чаго ты на Дварчанах ездзіць будзеш. Грэчка вупь не сеяна.

— Ты вот не лезь, куды цябе не просяць, — прыкрыпуў на Алеся стары Корсак, заступіўшыся за Імполя, што ўгнуў голаў і раптам певядома чаго засаромеўся жоўчынага крыку.

І Алеся, толькі яе згледзелі, шмыганула ў сені, прыляпнуўшы ад злосці скрыпучымі дзвярмі і перапудзіўшы пры парозе курэй, што дзяўблі з лускам маладую сакаўную траву.

У З плоцьмаю чорненькіх з сівымі грудкамі і жоўтых пухкіх курапятак, што з ціўкашнем каціліся адно перад адным, вуліцу пераходзіла надзьмутая, з адтанярынымі крыллямі, ззянцелая ад злосці кураводка.

— Стой, — вырываючы з Імполевых рук лейцы, скіроўваў да плота каця, над абсыпаны пылам вішанік, Марцін Ваўчок. — Падушыш.

З-над маленькае з аплеценым шчытом хаткі сюды ўжо бегла, расшморгваючы за спіною матузы фартуха, сагну-тая ў крук старая Кайтаніха. Зняўшы, махнула фартухом на кураводку:

— Я табе нахаджу, сляпы шлупацень!

І нарабіла яшчэ большай бяды. Кураводка закудахтала, закаркала, нарабіўшы лопату, і пачала падлятаць, каб дзеўбапуць старую. Спуджаныя кураняткі, як гарох, рас-сыпаліся па ўсёй вуліцы. Заторылі дарогу Імполеваму каню.

— Кыш, страшыдла, і яшчэ б'ецца,— махала фарту-хом Кайтаніха, косячы слязлівым чырвоным вокам на Імпалеў воз.

Імполь не вельмі напінаў лейцы, ведаючы, што няду-жы Мондараў конь рады і сам пастаяць.

Падступіўшыся на камень каля парога, з-над рукі сю-ды, на вуліцу, уцікоўваўся стары малацьбіт. Прызнаўшы Імполя, падтрос порткі і спешна, падбегам пайшоў да во-за, абмінаючы кураводку з кураняткамі, каб часам не на-ступіць на якое.

— Нябось, верасаўцы, я так сабе і думаю,— малаць-біт абцёр аб сцэгны ўпэцканую ў пясок руку, падаў Ім-полю з Ваўчком.

Імполь прыглядаўся да старога Ладзімера: ён, здэц-ца, зменшаў за гэтыя паўгода, нібыта адрас, паўпадалі і ўжо блішчалі слязлівасцю сіпенькія вочы. Хоць няголе-ныя, у сівай шчаціне шчокі свяціліся яшчэ дужай ды зда-ровай чырванню.

Стары малацьбіт, злавіўшы на сабе пільны Імпалеў зірк, заморгаў сіпенькімі вочкамі:

— Ну, як сам? Нешта благенькі стаў.

— Чаму?

— Прынадзілі,— махнуў галавою стары.— Косю, косю ды ў хамут. Дзіва, на столькі баб адзін мужчына. Ды прыткія яны.

Імполь упурыўся і адвёў свае вочы — стары, пэўна, не ведаў пра Еўчыну ды Таквіліну смерць.

Каб як перабіць гутарку, Ваўчок адкінуў радзюжку — пад ёю ляжаў рысь.

— Ого, што ж гэта за звер? — страпянуўся стары ма-лацьбіт і разявіў рот. Налёгшы грудзьмі на драбінку, узяўся за касматую лапу — ці не рысь?

— На полі вунь забіў,— шуфлікам свайго доўгага брыля паказаў на Імполя Ваўчок.

— Як?

— Ворчыкам.

— І не баяўся ты яго?

— Ляжаў у яме.

— Хіба што, — стары выпусціў з свае рукі касматую лапу. — А куды вязеш?

— Ды Грабянку. Мо купіць.

— А што, футра файнае будзе. А чаму сваёй не пакінуў? — Старому ўсё карцела распытаць пра верасаўскае жыццё.

— Ці вясковай гэта бабе ў такіх шкурах хадзіць, — Ваўчок зноў накінуў на звяра радзюжку.

— Мо і так... А як сам маешся? — у Імполь зноў упіліся сіненькія паўпаданья вочкі. — Але што я пытаю: хлеб, чужым нажом кроены, і то нясмачны.

Імполь не вельмі хацелася гаварыць пра сваё верасаўскае жыццё — асцерагаўся Ваўчка, што падмеўся памагчы прадаць рыся і сілком улез у спадарожныя. Але ці прызнаешся яму, што Імполь ехаў не толькі дзеля таго, каб прадаць звяра, — карцела яшчэ ўбачыць Хрысцю. Мо пра гэта дагадалася і Алеся і ад затоенай помсты, калі выязджаў з дому, пасадзіла Ваўчка: «Ці згаворышся адзін з Грабянком. Во, Марціна вазьмі з сабою».

Цэлую дарогу ў Імпольскай душы кіпела злосць на Ваўчка, ды збавіцца ад яго выйсця не знайшоў, як не знаходзіў і цяпер пра што гаварыць з малацьбітом. Падтакваў, слухаючы, што расказвае той пра сябе.

— Я тут падмеўся старому Герцыку калодзесь капаць, узяў бы і цябе ў памагатыя, але дзе ты ўжо, — і махнуў рукою, сказаўшы нібы сам сабе: — Хоць нашто яму той калодзесь. Вунь людзі з дальшых вёсак соль усю паняслі. Запалак не дакупіцца. Вайна, кажуць, блізіцца.

— А мо ператрывае як, — умяшаўся падкі да палітыкі Ваўчок.

— Бог яго ведае. Але ж нешта чуюць людзі. Вунь асаднікі свае фальваркі прадаюць. Свет калоціцца, як на верацяне.

— Ліха яму, столькі войнаў на аднаго чалавека, — пакрыўжана галавою Ваўчок. — Ды з кожным разам яны страшнейшыя.

Малацьбіт уздыхнуў:

— Ну, чаму ўжо быць, таго не міпаваць.

Ён угнуў голаў і, не надаючы рукі, пайшоў ад воза, не азіраючыся, прыляпнуў за сабою веснічкамі.

Імполь яшчэ стоена паглядзеў на абмазаную, з лазовым шчытком хатку — на акне густой чырванню цвіў вазосмыроднік — і турзапуў за лейцы.

Дрыготкі ляскат колаў абудзіў соннае мястэчка. На нафарбованай лаўцы каля плота надпяў голаў стары лўрэй з шырокаю барадою і ўпёрся грудзьмі на жоўтую бамбукавую кацубу. Задзіраючы ад ветру бялявы чубок на абстрыжанай галаве, тросся на сінеп'к'ім веласіпедзіку з трыма колкамі, апярэджваючы фўрманку, год пяці хлопчык у кароткіх штоніках.

У Імпольвай душы разам з грукатлівым возам дрыжаў нейкі свой затоены страх і чаканне — убачыць Хрысцю. У гэтым чаканні было нешта такое, як бывае чакацце цёмнай хмары — ці прынясе яна буру, град, ці проста шчыры дождж. Але як перад кожнай хмарай — быў нарывісты, моцны вецер. І цяпер гэты вецер чакацця падымаўся ў Імпольвых грудзях. Як стрэне яго Хрысця? Каб цяжкі, вялікі град не збіў руць, што толькі ўсходзіла ў яго душы. Няўжо яе холад, няветласць, можа, нават злосць, як той вялікі град, саб'юць-здратуюць руць, тую маладую руць шчасця, што ўзышла, закрасавала ў яго душы. Ён ужо ведаў, што любіць Хрысцю нейкім інакшым каханнем, не тым, як любіў Алесю, любіць мо таму, што не ведаў, не спазнаў да гэтага жапчыну, што не было таго, першага, што павіна быць, што ён нешта страціў, што нешта абмінула яго ў жыцці, — кабета таксама павіна быць першай. І калі ён успамінаў Хрысцю, яму спаміналася тое, што сказаў яму некалі ў гумне стары малацьбіт, калі прыцікаваў, што ў яго, у Імполь, нешта ўжо завязвалася з Алесю:

— Жыцьнеш, але нашто табе стоптаны лапаць. Зпойдзеш. Не шукай багацтва, а шукай розум.

Імполь тады зазлаваў. Стары малацьбіт змікіціў, што сказаў не тое, напляваў на далоні і ўзяўся за цэл, гакнуў бічом па новым пасадзе і ніколі болей не гаварыў благога пра Алесю — бачыў, што Імполь любіць яе, і нават стаў надхваляваць Алесю і падсватваць ужо Імполь да яе.

Брыдкае, гідкае, што малацьбіт сказаў пра Алесю, трохі сатлела, забылася, а потым памаленьку, як пясок з гарышча, пачало церусіцца Імполью на голаў. Ёе пачаў прыглядацца да Хрысці і прыкмятаць у ёй нешта маладое, свежае, як ружаватае яблыка ў расе, і яго пацягнула да Хрысці, вабіла не толькі яе хараство, а нават тое чыстае, яшчэ нікім не чапанае, не разварушанае яе каханне.

І Алеся пачала мяняцца ў вачах: ужо нешта злое, зацятае ўгадваў і прыкмятаў ён у ёй. І штось нават брыдкае ўбачыў ён у Алесі: незварок, зняцацку, калі яна босаю ішла ад гумна да хаты, ён, прыгледзеўшыся да яе ног, здзівіўся, што ў яе пляскатыя, непрыгожыя і тоўстыя ў ко-стачках ногі. І калі была якая сварба з ёю, ён прыгадваў сцэжку ад гумна да хаты, зацярушаную жоўтаю ячнаю са-ломаю і яе, Алесіны пляскатыя ступы.

Пасля хрэсьбінаў Алеся зацялася саўсім, на кожнае слова бзыкала, як злая аса. І Імполя спадцішка пачала падточваць мсцівасць сысці з хаты, уцячы. Але было не-памысна і неяк шкода кідаць яе цяпер, калі на вёсцы па-паўзла страшная чутка, што яна, Алеся, атруціла немую залувіцу і свякроў. Ён іх не любіў сам і хацеў заступіцца за Алесю, але не ведаў як, хоць патаемна верыў, што гэты грэх учыпіла яна. Імполь нават пабойваўся цяпер, што з гарачкі, пад якую пунтовую злосць, яна знявечыць яго або пакладзе на сябе рукі. І калі часам у яго неўспадзеў з языка зрывалася што-небудзь злое ці нядобрае і яна, вы-бегшы з хаты, доўга аціхала дзе ў сенях ці ў стопцы, яго агортваў страх, каб не зрабіла чаго з сабою, і ён ішоў яе шукаць і гукаў, чакаючы з трывогаю, ці адклікнецца, і, калі чуў яе тое зацятае: «Ідзі ты пад шатанэ!» — яго раз-бірала радасць, што ўсё абышлося добра, спадаў гнеў і нават хацелася абняць і прыгарнуць яе.

Але падступіцца да Алесі не мог — яна моўчкі адга-няла, гідліва і пакутна зморшчыўшыся і махнуўшы рукою, а іншы раз ледзьве працадзіўшы праз зубы: «Мне і без цябе як вытрываць».

Ён бачыў, як яе раз за разам вацітавала — зялёным, мусіць, жоўцю. Ёй, праўда, быў нямілы свет.

Яны цяпер жылі па сабе, і ён, лежачы на новым, зроб-леним замест палка ложку, пачынаў думаць пра Хрысцю. Паводкаю разліваліся гэтыя думкі, але, як паводка, спада-лі, пакідаючы на душы слізкі глей: а дзе ж ім абаім дзец-ца, не маючы ні прыстапішча, ні прытулку. І падлашчваў сябе — трэба жыць, і не вырабішся ўжо з гэтага хамута. Неаднакава жыццё для ўсіх, як каму накапавана.

Але выкінуць з галавы, адагнаць ад сябе мыслі пра Хрысцю не мог. Пакутаваў, думаючы пра яе і мыслямі пе-раносячы сябе разам з ёю ў іншы, пязвыклы і падхаро-шаны свет.

А цяпер на дварчанскай вуліцы, прыглядаючыся да цёмных, затосных вокнаў за пабеленымі платамі, да зя-

лёных садкоў, што адсыпалі свой цвет, да пуставатае будняе вуліцы, якою тады-сяды суцулася фурманка, да людзей, што ішлі нешырокім і шарым, як цябелены, у балонку ручнік, ходнікам, і, калі насустрач паказвалася маладзіца — у душы маланкаю ўспыхваў трапяткі страх і радасць, што зараз пезнарок убачыць яе, Хрысцю.

. Але ішлі чужыя, і ў Імпалевай душы падбітаю пташкаю ападала гэтая трапяткая радасць.

Маўчаў, асалавеўшы ад задушлівае гарачыні, Ваўчок.

Выехалі на шырокі местачковы пляц, акружаны пабеленымі цаглянымі крамамі, і міналі сцішаную за мурам царкву.

— Пачакай! — нечакана страпянуўся Ваўчок.

— Чаго? — Імполь турзануў да сябе лейцы, прытрымліваючы каня.

— Зірну ў краму, можа, і праўда людзі запалкі ды соль расхваталі.

— А ці ж узялі торбу?

— Як кажаш? — педачуў, адышоўшыся ад воза, Ваўчок.

Імполь махнуў рукою.

Ваўчок палышаў вачыма і скорашька, спатыкаючыся па бруку, пабег да невялікай, складзенай з блокаў крамы, што ўціснулася між высокіх дамоў.

Імполь, каб размяць заседжаныя ногі, саскочыў з воза, абышоў каня, прыглядаючыся, ці добра сядзіць вупраж, і прыпёрся спіною да драбінкі — чакаў, узіраючыся на гэты сленавокі, аднааконны дамок, што ўціснуўся між вышэйшых будынкаў, ці доўга там будзе бавіцца Ваўчок. Мінаючы краму, нейкая знаёмая сваёй паставаю дзяўчына пхнула дзіцячую каляску, што мігцела і пералівалася павучынаю спіцаў і паблісквала нікелем.

Імполь задыхнуўся ад нечаканага гарачага прыступу. Дзяўчына, злавіўшы яго позірк, таксама падняла голаў — смуглявы тварок яе стаў чырванець.

— Хрысця, — у Імполя аж самлелі, падагнуліся ногі.

Нібы нехаця, нібы баючыся, Хрысця падпхнула да воза каляску.

— Во, не спадзяваўся, — змахляваў ён, — што страшу.

— А ці хацеў? — яна была ў новай, трохі злінялай, чужой сукенцы, у старых туфельках, нечым ужо не падобная, здаецца, да тае, верасаўскае, Хрысці.

— Інакшаю ты зрабілася.

— Няўжо не пазнаў?

— Чаму ж,— яму было цяжка гаварыць, сухаватая гарката перацінала горла.— Харашэйшаю стала.

— А ты,— яна патрасла, пагушкала каляску, сказала: — Зблажэў.

— Работа, вясна,— ён адчуў, што яна таксама рада гэтай неспадзяванай стрэчы, але дзівочы гонар не дае ўсё сказаць.

— Ну, а яна,— Хрысця не сказала — Алеся,— можа, ужо сына табе нарадзіла?

Імполь паглядзеў на гэты мілы радок на яе галаве, нібы саромеючыся, прызнаўся:

— Не яшчэ... Ды што яна. Цябе ўспамінаю.

Хрысцін смуглявы тварок перасмыкнуўся і скамянеў.

— Не трэба, Імполь.

— Чаму?

— Скалечыш сабе жыццё... Табе трэба яна, Алеся. Усё пераіначыцца, перагарыць, і жыць будзеце.

«Не!» — хацеў сказаць Імполь, але толькі ўздыхнуў. Моўчкі так і стаялі яны, покуль не вярнуўся Ваўчок.

— Во, назапасіўся, як мыш на зіму,— Ваўчок у абедзве кішэні ўпіхаў растапыранымі жменямі накупленыя запалкі, з-пад брыля свае насунутае на адно вуха кепкі ўзіраўся на Хрысцю.— Ты глянь, якая спраўная паненка стала.

— Выдумляеце няведама што,— смуглявы Хрысцін твар зноў успыхнуў і заліўся чырванню.

Сарамяжнасць і нейкая адначасна прытоеная радасць трапяталіся на ім. Карычняватыя вочкі з падазронай цікавасцю быстра зіркалі то на Ваўчка, то на Імполь.

— Куды ж гэта выправіліся?

— Ды во, да твайго Грабянкі,— Ваўчок заслаціўся локцем ад сонца.— Ты ж, кажуць, у яго цяпер?

— Ага,— Хрысця адапхнула каляску ў халадок пад купчастую маладую ліпку з адцятым некалі вяршком і цяпер падобную на густую капу лісця, якое падпіраў гладкі камель.

— Звяра яму прадаваць вязём,— Імполь адкінуў на возе радзюжку.

— Вой, што гэта за ён,— Хрысця адарвала ад каляскі сваю руку, надступілася бліжэй.

— Рысь,— засмяяўся Ваўчок.

— А я думала, кот які.

— Забіў каля нашага поля. У яме ён сядзеў,— пераўцярыў, пахваліўся Імполь, і, покуль ён расказваў пра

ўчарашняе здарэнне, Хрысця ўсё цікавала па яго, бачыла, што ён змяніўся, збляжэў, шчокі паўпадалі і пад вачыма сінелі кругі. Ёй зрабілася шкода яго, і нейкая горкая, крыўдная любасць сціснула яе сэрца.

Імполь, цібы ўчуў гэтыя яе думкі, змоўк, таксама з пільнасцю глядзеў на яе.

— Дак мо паедзем? — перапыціў гэты іхні маўклівы зірк Ваўчок. — І ты мо з памі? — спытаў у Хрысці, што ўжо адышлася да каляскі — там закугала, закрэктала дзіця.

Яна пакруціла галавою:

— Я і так пазнося. Мне ж трэба па малако ехаць.

Імполь глядзеў, як яна, нат не азірнуўшыся, папхнула перад сабою каляску. Хавалася за высокі каменны мур царквы. Горкая, як чэмер, атрутная крыўда перавярнула ўсё ў душы: няўжо ён і не скажа ёй, што думаў сам-насам пра яе. Няўжо папраўдзе ён не абыходзіць ёй, няўжо яна такая зацятая, абыякавая да яго, няўжо ні кропелькі не любіць? А мо проста саромеецца або тоіцца. Але ж яна сказала сваё. Сказала, здаецца, цвёрда. Няўжо верыць гэ-таму? Няўжо? Азіраючыся на высокі каменны мур царквы, Імполь ішоў за возам. Нарэшце кінуў лейцы Ваўчку:

— Я зараз, я вярнуся.

Пусціўся падбегам, мінуў царкву, задыхана крыкнуў паўздагон:

— Хрысця! Хрысця, пачакай!

Яна нат злякнулася, убачыўшы, што ён паганяе яе — збялелы, задыханы, з сырамятнаю пужкаю ў руцэ. Змакрэлая выгаралая кудзерка валасоў, што выбівалася з-пад кецкі, ліпла да мокрага лоба. У здзічалых, перапалоханых вачах яго бліскала нешта звар'яцелае.

— Чаго ты? — яна адступілася з высокага ходніка на ружаваты засмечаны брук.

— Нешта сказаць табе маю.

— Што, Імполь? — яна павярнула да яго дзіцячую каляску, быдта хацела заслапіцца ёю.

Чула ўсёю сабою, што скажа ён. Але на што гаварыць — ці не забыўся ён, што жапаты, што ў яго Алеся, сваё жыццё, усё сваё, якое ўжо ні ёсцэка. І на што развярэдываць душу, на што чапаць тое, што прыпясе бяду. Яна, здаецца, перагарэла, перапакутавала ўжо ім, перажыла, перамучылася. І на табе зноў — пакута, тая самая хвароба думаць пра яго, жыць ім. І мучыцца ад гэтых неадчэпных думак.

Перасільваючы сябе, душачы сваю вялікую любасць да яго, ледзьве вымавіла абсмяглымі губамі:

— Паслухай, Імполь, не трэба. Не дадавай ты мне бяды, маўчы, пічога не гавары.

Але ён чуў толькі сябе, ён не хацеў ды ўжо не мог слухаць пічога.

— Вылуч хвілінку ды ў пядзельку вечарам да могілак за касцёл прыйдзі.

— Што ты гаворыш, Імполь!

— Я падбягу, як цямпець стане.

— Няхай баропіць бог, што ты намысліў!

— Пагаварыць з табою хачу.

— Гавары цяпер.

— Не, убачыць цябе хачу, сказаць табе ўсё хачу, — ён падбіваў пад шапку свой упарты, змакрэлы чубок. Густою расою на лобе блішчаў пот, нават на густых чорных бровах сачыўся на вочы.

— Прыйдзі, — ён абцёр яго загарэлаю рукою.

— Не муч мяне, Імполь, не трэба. Грэх на цябе ўнадзе... Яна ж, Алеся, вунь дзіцем ходзіць. Грашню ж перад ёю. — Яна павярнулася да каляскі, асцярожна скаціла з ходніка на брук.

Імполь стаяў, узіраючыся на Хрысцю, на яе бурачковую ў зялёныя кветкі, завязаную ражкамі на патыліцу хустку, на плечы, што сцішна і глуха аддаляліся, і пешта цяжкае, як вялікім каменем, прыгнула яго да зямлі.

Ён ледзьве скрануўся з месца і, як сам не свой, рушыў назад на шроўным бруку.

Не помнячы, куды і чаго ідзе, мінуў местачковы пляц, насунуўся на старую бабу з кійком і тады ўбачыў, што ўткнуўся не ў той завулак, завярнуў назад.

У разарваным цяпцьку невысокай шапаткой бярэзіны стаяў белы Моидраў конь, тады-сяды трос галавою, гапляючы сякучых гізоў, і на цэментовых сходцах псйчае мураванкі, падпіраючы рукою шчаку, сядзеў асалавелы ад гарачыні Марцін Ваўчок.

— Дзе гэта ты бегаеш? — Ваўчок рукою выцер сонныя прыплюпчаныя вочы. — Трэба ехаць скарэй ды вярнуцца солі ўзяць, а то і праўда без солі і запалак астанёмся. Вунь і крамнік кажа, вайна блізіцца.

Імполь, здаецца, надаваў выгляд, што слухае Ваўчка, а ў самога перад вачмі ўсё стаяла яна, Хрысця, яе завязаная ражкамі назад на патыліцы хустка, паркалёвая ў выцві-

лыя кветачкі і трохі гаматная, велікаватая ёй сукенка — пэўна, з Грабянкавай жонкі.

Не прыкмеціў, як прыехалі да Грабянкавага дома, куды ўжо збегаў Ваўчок, няскора вывеўшы адтуль заспацага, з чырвонымі вачмі Грабянку — у адной майцы на сытым целе, з валасатымі грудзьмі.

Грабянка, распытаўшы ў Імполь, дзе ён забіў гэтага рыся, вярнуўся ў дом, прывёў прыгожую, трохі распаўнелую, белаватую, што, здаецца, і пахла малаком, жопку, але яна чмыхнула, што з яго забаўкі толькі страта, падзьмуўшы губкі, таксама з цікавасцю разглядала звяра, і выняў сваё чорнае партманэ, выкалупаў з кішэнькі круглую сярэбраную манету з насечанымі рубчыкамі на канце.

— Не, пан Грабянка, — пакруціў галавою Ваўчок, убачыўшы, што Імполь ужо цягнецца да гэтай манеты.

— А іле ешчэ? — пакасіўся на Ваўчка Грабянка.

— Пяць мала. Два злоты яшчэ набаўце.

Грабянка вытрас з партманэ ў скручаную жменю колькі новых, што пякуча ззялі, нікелявых грошаў, аддаў іх Ваўчку.

Імполь, узяўшыся за касматыя лапы, вывалак з воза рыся, панёс у брамку ўслед за Грабянкам, палажыў у цяпёк на траву пад тоўстым шурпатым камлём хвойкі і паціху пайшоў да воза. Пазіраючы на вокны Грабянкавага дома — там нейкім затоеным смуткам бялелі фіранкі, — падумаў зноў пра Хрысцю, як жывецца ёй тут за гэтымі белымі фіранкамі. І, высунуўшыся з-за брамки, раптам згледзеў сінюю каляску, бляск нікеляваных ручак і яе самую — загарэлую, здалёк падобную да цыганкі.

Скупое, нядужае спадзяванне турзанулася ў Імпольвай душы, што прыйдзе яна ў той сухі, напараны гарачынёю хвойнік за касцёлам, за старымі да нематы, да страхоцця глухімі магілкамі.

Зняў лейцы з частаколіны, пагнаў вуліцаю каня. Ззадзду бег Ваўчок і трос жменю, у якой брашчалі грошы.

— Не блага ўтаргавалі. Сем злотых — гэта, лічы, тры пуды жыта.

— Вазьміце сабе.

— Што, падкупіць хочаш? — засмяяўся Ваўчок, але адняў адну манету з набычанаю падстрыжанаю «пад бобрык» галавою Пілсудскага, запхнуў у пустую кішэньку, ушытую для гадзішніка.

— Чаму падкупіць? — спытаў Імполь. — Вы ж утаргавалі два злоты.

— Утаргаваць-то ўтаргаваў, але не бядуў, маўчаць я ўмею, не тое бачыў.

— Што не тое? — устрывожана слытаў Імполь.

— Ты думаеш, я не дагадаўся тады, каля гумна, што яна, твая Алеся...

— Няўжо яна? Іх абаіх?

— Гэ,— падняў голаў Ваўчок, засон у свой шырокі задзірысты нос,— пытаеш? Во, лепш ідзём у краму, солі возьмем.

Па бруку ўжо заляскатаў жалезнымі шынамі колаў, затросся пусты воз — Імполь турзанаў да сябе лейцы, прыпыняючы каня напроці белых, мураваных, роўнешька, як пад шпур, і шчыльна пастаўленых адна да адной яўрэйскіх крамаў.

VI Пасля полудня разышоўся ціхі росны дождж. Хіліла на сон.

Корсак сядзеў на парозе. Чуў і не чуў, як бубніла па лопуху дажджавая вада, дзяўбла ў пяску равок, вымываючы ружавыя каменьчыкі, пляскала на камень каля парога, ашырскваючы, як крапідлам, холадам дробных пырскаў Корсакавы босыя ногі.

Нізка над зарослым дзікім кменам падворкам, распасцёршы вострыя крылі, шмыгала чорна-сіняватая ластаўка, падымалася ўгору над плотам, мігаючы ружаватым воллем.

За вуглом у куратніку, знёсшыся ў старым, засланным для покладу саломаю рэшаце, кудахтала курыца.

Недзе дрыжаў пад гэтым дажджом, цвірчаў, дробпенька пераліваўся песняю жаваранак. І, абарваўшы яе, падаў каменем увіз.

Але стары Корсак, здаецца, нічога не чуў — ні кудахтаня курэй, ні жаваранка, ні гэтага ціхага, мякенькага шэпту соннага дажджу. Ён падняўся з парога, босымі нагамі па слізкім бруку надворка дайшоў да мокрых, пазеленелых веспікаў, каб вызірнуць, ці не ідзе ад солтыса Міця, трэба ж было склікаць мужчын ды капаць перад парогам хлява яму. Але над пустою вуліцаю рэдзенькім туманцом вісела парнасць. Не баючыся дажджу, хадзілі куры — знак, што няскора ён перасціхне.

Корсак паглядзеў на зялёны луг перад рэчкаю — там насвіўся, навізаны да жалезнага шворна доўгімі вожжа-

мі, чужы жоўты конь — і заплакаў, ціха аднымі слязьмі: зрабілася шкада свайго яшчэ маладога, укармленага і дагляджанага каня.

Ліха страслося яшчэ тыдзень назад, калі рахмань, паслушны Корсакаў конь раптоўна занаравіўся, а пазаўчора ён паламаў усе загарадкі і высадзіў капытамі ў тыльным аконцы тое цвялікае, на адну балонку, шкло.

Пазаўчора ўся Корсакава скаціна асталася нанач на дварэ — пускаць карову і авечкі ў хлеў было ўжо пават страшна.

Конь падымаўся на дыбы, лез пярэднімі пагамі на сцену, нічога не помнячы, ляцеў ужо і на Корсака, калі ён, на сваёй дураце, усунуўся быў у хлеў. Балазе недалёка адышоўся ад дзвярэй і ўскораў выскачыць назад, прычынiўшы іх за сабою. На выпадак, каб конь не парабіў горшай бяды, дзверы сённячы прыйшлося знадворку забіць дошкамі.

Учора пават паклікалі з Дварчанаў ветэрынара.

Малады цыбаты мужчына з падбрытымі вусікамі, што паперадзе Міці прыехаў у Верасава на ровары, на блішчастай рулі якога вісеў стары парусінавы партфель, убачыўшы панурага, з натапырапаю шэрцю каня, нават нічога не рабіў:

— У яго крызіс. Праз тры дні ён ужо, — ветэрынар нават не зняў з рулі свой парусінавы, з іржавым замочкам партфель.

— Можна, укол які памог бы, — стары Корсак глядзеў на высокага, з вастраватымі сугулымі плячмі доктара, апусціўшы рукі.

— Трэба берагчы скаціну, не пускаць сюды нічога ў хлеў.

Доктару прыйшлося заплаціць нават за візіт.

Учора Корсак быў як сам не свой, пават ад памяці адыходзіў. Дзіва што — такая страта, столькі , кошту. Усю ноч і вокам не звёў. Прыдрамнуў, прыкархнуў мо на гадзіну, сасніўшы сон, што ў хлеў убiліся зладзеі і павялі каня, а ён глядзіць з-пад сметніку, куды выйшаў якраз на сваёй патрэбе, хоча закрычаць, а голасу няма, хоча падбегчы, а ногі не ідуць, так і прагнуўся ад гэтага крыку, змакрэлы ўвесь ад халоднага поту.

Потым і не спаў, думаючы пра сон — што на гэта і выйдзе, павядуць каня не зладзеі, а хвароба забярэ яго.

Устаў з ложка, не запальваючы лямпы, напіўся вады — нейкая гарачыня смажыла ўсяго — і, накінуўшы на

плечы кажух, свецячы белымі споднімі порткамі, высу-
пуўся на двор.

У хляве круціўся і грыз сцяну, аж трашчала ўсё, аша-
лелы конь. Ад гэтага скрыгату ў Корсака па скуры ішоў
мароз. Рабілася не па сабе. Успомнілася і тое, як у Рыб-
ках павязвалі ў хляве ашалелую дзеўку. Казалі, яна
рвала ўсё на сабе і кідалася па ўсіх кусаца, а потым ку-
сала сама сябе і білася галавою аб сцяну. Няхай бароніць
бог, якая страшная хвароба, якая пакутная смерць.

А цяпер во гэтак мучыцца скаціна. Корсак адышоўся
ад хлява, узлётся локцямі на частаколіны. У гародчыку
свяціліся жоўтыя касачы. За густым зялёным галлём
старых дрэў ззяў палавінкаю ціхі месяц. Яспасць ад яго
была рэдзенькаю. Малочна-сіняватая ноч мяккаю дабра-
тою абняла вёску. У цяньку пад бэзам на Жытковай
лаўцы ціха перамаўляліся кавалер з дзеўкаю.

«Чые ж гэта?» — падумаў Корсак, але адгадаць ужо
не мог.

Яснаю маламкаю, як у глухой задушлівай цемнаце,
выбліснула ўсё даўнейшае і маладое, як сам любіў Ка-
раліну. Толькі ж не гэтак.

Убачыў першы раз у Дварчанах у стракатай купцы
дзяўчат, што лушчылі гарбузовыя семечкі, яе, высокую,
спрытную, у турэцкай бурачковай хустцы, прыгожую на
тварок, у сіняватай сукенцы з вышытаю ружаю і зялё-
ным лістком. Нейкая чыстая, гладзенькая ўся — аж сэр-
ца зайшлося, затрапяталася, як ягнячы хвосцік. Цішком
адлучыўся ад сваіх хлопцаў. Пазіркам пайшоў за ёю і,
калі яна выйшла з мястэчка на пясчаную ведравіцкую
дарогу, пагнаў яе. Загаварыў. Нават і не поміць пра
што. Ды, вядома, перапудзіў — яна і пабегла, мусіць, не
чуючы пад сабою ног, тупкаю сцежкаю збоку парэзанае
калясьмі дарогі. Так і дайшлі да самых хат — яна папе-
радзе, а ён, нібы адстаўшы, трохку ззаду. Так ён і не
дагнаў яе. Потым ужо, калі замуж узяў, прызналася, што
страх яе тады апаваў: глухія ровішчы, лес, а тут чужы
хлопец, ды ўсю дарогу ідзе ўпагон. Якая тут гутарка —
ці ж мала што — ляцела, як вецер, бог адзін ведае, дзе і
сіла тая бралася, шэсць вёрст — і каб хоць змарылася.

Браў яе без пасагу, маладзенькую яшчэ, дзевятнацца-
ты гадоў ішоў. І любіў яе неяк па-мужчынску груба, з
адкрытаю, трохі ганарыстаю нелюдзімасцю, хаваючы ад
яе сваю ласку ды пяшчоту. І ніколі не загаварыў ціхім
мільным словам, ды нашто саладзіць, як салодзяць іншыя

мужчыны. Дома пры жонцы — адно, перад іншымі — другое, нават брыдкае, пад жарт і хахінькі. Корсак таіў усё і ад сябе, і ад усіх, толькі ад яе, ад Караліны, утаіць, пэўна, не ўмеў.

І яна ведала, угадвала душою, што ён любіць яе, хоць тоячыся і не прызнаючыся.

Ён, вядома, бачыў і яе скрытнасць да работы і ведаў, што яна прыгожая і як скрыва, зайздросным вокам цікакуюць на яе чужыя мужчыны і іх, пэўна, бяруць завідкі.

Што яна скрытная кругом, прыгожая маладзіца, разабраўся трохі пазней, учуўшы першы раз ад маці, калі яна вярнулася з чужога вяселля, дзе цікаўныя бабы абмаўлялі маладую ды няўзнак пахвалілі яе нявестку:

«Уга, твая Караліна — маладзіца на ўсе сто, а гэта і блagenькая, і няўключная, і нос, ліха ёй, як у вароны. І я стаю, сыноч, і гонар мне, і радасць».

Улас з таго дня нейкім іншым вокам пачаў глядзець на Караліну. Яшчэ мацней стаў любіць жонку, але ізноў ні адным слоўцам не абмовіўся пра гэта.

Нездароўчая толькі астатнія часы была — гады два толькі і ведаў, што вазіў па знахарах. А тут яшчэ гэтая прастуда. Неяк і не чакалася, і не верылася, што так раптоўна памрэ.

Пасля Каралінінай смерці ніяк акрыяць не мог — куды ні павярніся, куды ні пайдзі — у вачах яна, Караліна. То чужая бобская хустка, то каптанік, то голас — усё прыганвалі яе, Караліну.

У Дварчанах былі падсваталі ўдаву, нат, здэцда, спраўную кабету. Але сватацца ды падходжваць да яе не мог — адкаснуўся, чужое нешта, ды як жа-ж жыць пасуперак душы, калі сэрца замірала па Караліне.

Жальбу ды пакуту душыў работаю. А потым знайшоў ні то забаўку, ні то пражнасць — гадаваць і даглядаць коней. Купляў, перапрадаваў, мяняў іх — і ўсё ішло адным швом і шанцавала — удаваліся Корсаку коні. Вядома, на корм не скупіўся і догляд гаспадарскі быў. Дапякала нават Алеся: «Ты, бацька, толькі і глядзіш копей. Ужо яны табе і божы свет засланілі».

А гэты астатні — такі ўжо ўдалы быў: паслушны, дужы, працавіты, скрытны, хоць ты яго на выстаўку вядзі.

І на́ табе, трэба было прылучыцца бядзе: на лужку, дзе быў павязаны Корсакаў конь, якраз падсунуўся шалёны Ракоў сабака. Ніхто і не бачыў, калі ён укусіў ка-

ня. Бачылі толькі, як бегаў шукаць па гразі і есці бабок. Кажуць, і вылечыўся гэтым бабком. У Верасаве памалу аціхла гутарка пра гэта здарэнне. Ды і сам Корсак не браў яго пад увагу, адно толькі пачаў прымячаць, што конь зрабіўся пудкі, не вельмі слухаўся, паравіўся, цяжка дыхаў і балюча роў, гудзеў нутром. Бачыў, што ў каня пачырванелі і зрабіліся вялікімі вочы.

Здаецца, у суботу, калі Корсак запрог яго, каб ехаць забаранаваць грэчку, конь захроп, падняўся на дыбы і шарахнуўся на бэз, перавярнуўшы воз з жалезнаю бараною, балазе Корсак паспеў адскочыцца, а то скалечыў ці забіў бы. Спярша Корсаку падумалася, што, можа, які кот скочыў з-за вугла і перапудзіў яго, а потым убачыў, што конь увесь дрыжыць, як у якой трасцы.

Корсак яго распрог, паставіў у хлеў, але вечарам, калі ўжо прынёс яму вады, конь крута завярнуўся і, храпучы, раздзімаючы чэрава, у гарачцы кінуўся на сцяну, пачаў брыкацца, зламаўшы капытамі закладзіну ў загарадзі. Добра, што абышлося так — выбіў з рук у Корсака толькі вядро.

Але ці думалася, што гэта шаленства. Не паверыў Корсак і Ваўчку, што незнарок напрасіўся сам глянуць на каня і, падгладзіўшы пад кепку свой касмыль, разам з іншымі мужчынамі зайшоў у хлеў і ўжо адтуль гукнуў:

— Мусіць, шалёны ён. Ідзі, Улас, лянь, як пена вальціць.

— Яшчэ што выдумаі,— Корсак ззаду ўсіх мужчынаў ужо з трывогаю ў сэрцы зайшоў у хлеў.

У каня напраўдзе з храпы цякла густая сліна. Ён задзіраў голаў, стрыг вушамі і ціснуўся ў кут, як сам не свой круціўся па хляве.

— Знаешся ты,— заступіўся тады за Корсака Іван Жыток.— Мо перапуджаны моцна.

— Няхай сабе і не знаюся,— ганарыста задзіраў голаў недарослы Ваўчок.— Але я ў войску бачыў шалёнага каня. Ён нат салдата ўкусіў. Покуль разабраліся, што за хвароба ў хлопца...

— Ты што ні згародзіш, то ўсё пра войска,— не даў дагаварыць Ваўчку Іван.— Перапуджаны, мо абкурыць каня трэба было б чым.

— Абкурыць,— хіхікнуў і адварнуў свой твар за плячо Ваўчок.— Прывіўку трэба зрабіць. Відзірыпара трэба шукаць. А ты — прынахлі ганяць. Можа, хіба дзіванны напарыць ды даць яму. Кажуць, намагае ад шаленства.

— Ты ўжо гародзіш пі зіму пі лета,— пезалюбіў Ікон Жыток.

— Пяхай і гараджу, але Ракоў сабака мог пакусаць.

— Сабака вупь, кажуць, вылечыўся,— крычаў Ікон.

Але выйшла ўсё па Ваўчкова — учора тое самае пацвердзіў ветэрынар, толькі ўжо дадаў, што вакцына не наможка — хароба задаўненая, і капя трэба забіць, каб не нарабіў горшай бяды.

Учора ўжо і рошапа было, што каля хлява трэба выкапаць яму і выгнаць туды капя. Так, кажуць, хавалі шалёных коней даўней, бо дзе ты ўжо да яго падыдзеш.

Корсак яшчэ пастаяў на парозе, паслухаў, як бубніць па шырокім лісці лапуха пад капяжом вада, і ўвайшоў у кіслыя, з настоенаю духатою і абрыдлым званам мух, сёні і пачаў шукаць у кутку за рознымі Міцевымі вудзільнямі і навыразанымі палкамі стары ржавы, што меўся быць там, лом, трэба было падварушыць каля парога брук, дастаць ды скласці ў кучу пад вугол каменні.

Корсак выцягнуў цяжкі, з загнутай дзюбкай лом, напёс яго напярэсе адною рукою пад хлёў, пастаяў, прыслухваючыся, што робіцца за сцяпою — там цяжка дыхаў і ўсё круціўся, мясіў гной, шаптаў капытамі па разасланай саломе конь.

Жалосная гарката сціснула Корсаку горла, абліло гарачым потам лоб, Корсак абціёр яго рукавом і, падняўшы цяжкі лом, цюкнуў пляскатым канцом між каменняў, каб падважыць іх. У хляве спудзіўся і зноў забігаў, б'ючыся персямі ў паламаныя загарадзі, ашалелы конь. Прыслухваючыся да тупату ў хляве, Корсак падважыў ружаваты камень, вывернуў яго, кінуў далей ад парога, пад падрубку хлява, і ўзяўся выварочваць раскрышаны сіні і пляскаты. Каля хлява па бруку ўсё большаў лапкі свежае разварушанае зямлі.

Сцішышы дожджык расіў на Корсакавы плечы ў выцвілай, прапацэлай, з цёмнай латкай кашулі, на парудзелую суконную кенку, на карчаватыя, з раздутымі вузлаватымі жыламі рукі, што трымалі цяжкі саржавелы лом.

Корсак усё дзёўб ім між каменняў — лом то цяжка звінеў, пацэліўшы ў каменні, то скрыгатаў, калі Корсак падважваў іх спаднізу.

Нізка на падворку шмыгала, распасцёршы тонкія крылі, чорпа-сіняватая лаптаўка і, свецячы ружаватым воллем і белым жыватом, крута падымалася над Корсакам угору.

Пад страхою на крыжавіне вугла ў мяккім сухім гнязде шчабяталі маладыя вераб'і.

Вярнуўшыся з пашы, на надворак праз непрычынення веснікі ўсунулася вішнёвая карова і сонца жавала жуйку, і, згорбіўшыся, моклі цыглыстыя, абстрыжаныя ў рады і яшчэ не аброслыя авечкі.

— Цікуеце, дзіва згледзелі, — убачыўшы на надворку сваю скаціну, загаварыў да яе Корсак, як звык ужо гаварыць да ўсяго жывога: здзічалае быліны, калі вырываў ці выкарчоўваў яе з-над плота, да свайго паслушнага каця, калі закладваў у жолаб панач корм ці вязджаў на гарань.

На старасці і адзіноце чалавек гаворыць да ўсяго, каб ратавацца ад смутку і чуць, што некаму ты яшчэ трэба.

Корсак выграб рукамі пакрышаны, гнілаваты з аднаго боку камень, паднёс яго да кучы, кінуў па яе і азірнуўся па чорны лапак зямлі каля хлява.

«Не, мала выбраў бруку, — падумаў ён, — трэба яшчэ, каб яму не пераскочыў конь».

І раптоўна ўявіў гэтую яшчэ не выкапаную глыбокую яму і ў ёй свайго каця, што ржаў, выцягваў шыю і падымаўся на дыбы, сілячыся выбрацца адтуль.

Пязносна-балючая, як вытрываць, жалба абліла сэрца, зацяла дых — Корсак нат пахіснуўся, абапёршыся рукою аб сухую, шурпатую ад моху сцяну хлява, дзе круціўся і страшна хроп конь, пастаяў з паўхвіліны, каб трохі перачакаць гэтую раптоўную млявасць, і пайшоў зноў прысеці па шчаббаты парог.

Рабіць сённячы пасля спакутаванае ночы ён ужо нічога не мог: дрыжалі рукі і гула, палівалася тупым болем галава.

Сеўшы на парог, ён і задрамаў, прагнуўшыся ўжо ад чужых на надворку галасоў: разам з Вайтовічам прыйшлі паклікашыя Міцём у помач Алесін Імполь, Марцін Ваўчок і верасаўскі солтыс — Янка Вайтовіч.

Яму капалі паперамену, як капаюць для п'ябожчыка доў — па дваіх: то Міця з Ваўчком, то Імполь з Вайтовічам. Потым іх падмяпялі ўсе верасаўскія мужчыны: учуўшы пра страшную новасць, сюды, да Корсакаў, збеглася цэлая вёска — усіх брала дзіва, яшчэ ж ніхто не бачыў, як будучь закопваць жыўцом шалёнага каця.

Каля кучы жаўтаватага сырога пяску, на якую з глыбокай ямы ляцеў ружаваты жвір, таўкліся дзеці, далей шчыльна стаялі мужчыны і хлопцы, між іх ціснуліся, каб

зірнуць хоць адным вокам, перапалоханыя, але дасужыя верасаўскія бабы ды маладзіцы. Толькі тыя, што прыбеглі з малымі дзецьмі, стаялі зводдаль, каля веснікаў — барані бог, з хлява выскачыць шалёны конь, — і, трымаючы меншых на руках, гукалі на большых, што таўкліся каля ямы на жоўтай кучы пяску.

Усе былі ўстрывожаныя, на тварах палыхаў страх.

Адно стары Корсак, што сцішна сядзеў на парозе, угнуўшы голаў, здаецца, быў спакойны, і выдавала, што нічога яго не абыходзіла. Ён ляпаў босаю нагою па цёнлай вадзе, што сабралася ў ямцы на пляскатым камені. На шапку яму са страхі падалі рэдкія, падсвечаныя сонцам кроплі. Дождж перасціх. З глыбіні разарваных, ужо высокіх хмар выглядвала сонца: на саламянай страсе, на лісці кучаравай бярэзіны, на дзікім кмене каля плота зіхацела, адсвечвала калючым золатам дажджавая раса.

Упёршыся локцем у калена і паклаўшы на далонь шчаку, Корсак горна думаў пра тое, што ў жыцці яму ніколі і ні на што не шанцавала — ні пажыць, як трэба, з Каралінаю, ні на дзяцей, бо Міця ўдаўся пяздатны да гаспадаркі, ні на кошей, бо ў якія кошты абыходзіцца гэтыя малыя добрыя кошы. З якога боку ні вазьмі — кругом бяда. І ў гэтай бядзе, не паспеў азірнуцца, прабегла жыццё. І на што чалавек жыў, мэнчыўся?.. На што?!

— Тата, тата, ці чуеш? — гукнула да яго Алеся. — Можна, схадзіў бы да нас ды папалуднаваў.

Яна прыбегла сюды і, загнаўшы ў гародчык, падаіла, каб не перагарэла малако, Корсакаву карову.

Трымаючы ў руцэ вымытую даёнку, што нясла павесіць на частаколіну плота, яна стаяла на пляскатым камені каля парога і тармасіла бацьку за плячо:

— Ці чуеш, што кажу?

— Вот ты са сваёю ядою, — Корсак упёрся рукамі ў вялікія калені, падняўся з парога.

Але завярнуў не за Алесяю — яна, цяжка несучы свой пукаты жывот, прыспешыла дадому, каб не бачыць ды не ўразіцца ад таго, што будзе рабідца тут, — а падышоў да купкі мужчын.

Яны ўжо выкапалі глыбокую ды шырокую, як на склеп, яму. Прыкленчыўшы і падаючы рукі, адтуль даставалі, выцягвалі далакошаў — малога Ваўчка і высокага, тонкага, як жэрдачка, меншага Іконавага сына.

Каля ямы трапятаўся, прытоптаў на галаве шапку

верасаўскі солтыс Янка Вайтовіч — ганяў, каб не заміпалі, дзяцей.

— Эйш адсюль!

Дзеці адбягаліся, паровячы сцішком зноў падысці да ямы, але на іх пакрыквалі і лавілі кожная свайго, каб не падсунуўся на якую злыбеду пад шалёнага каня, перападоханья мацяркі.

Мужчыны вялі раду, як быць з ямаю: пакідаць адкрытаю ці мо лепш прыхаваць насечаным алахавым галлём.

— Чаго, пойдзе і так, — абціраў з сваіх портак сыры, наліплы пясок Марцін Ваўчок.

— У хлеў не зойдзеш, не вельмі выганіш.

— А нашто заходзіць, у задняй сцяне аконца ёсць, — задраў голаў, каб зірнуць у вочы старому Корсаку, Марцін Ваўчок.

— Ага, ёсць, — за бацьку сказаў Міця; з-пад кепкі яму на бровы цёк яшчэ не абсохлы пот.

— Во, — махнуў угору галавою Ваўчок, — каб якую толькі жэрдку ці бусак.

— Гы, утрымаеш ты бусак, — падцінаючы Ваўчка, выскаліў свае жаўтаватыя ад курыва зубы Янка Вайтовіч.

Але ніхто не зарагатаў — усе касілі вачмі, азіраліся на старога Корсака, што скажа ён. Тонучы па костачкі ў сырым пяску, Корсак глядзеў на прымкнутыя і забітыя на крыж дошкамі дзверы хлява — там усё хадзіў і круціўся, не знаходзячы сабе месца, ашалелы конь, — парэшце цяжка ўздыхнуў:

— Можна, і праўду ён кажа, будзем выганяць так.

Глыбока зацягваючыся на астатку, мужчыны дакурвалі папяросы.

Утаптаўшы размоклы канчар у сыры пясок, Янка Вайтовіч напляваў на руку і падняў дзюбаватую з гладкім чаранком лапату, падважыў ёю прыбітую да тоўстага вушака дошку — зарыпеў, выкручваючыся з дзерава, кантовы цвік.

— Пачакайце, замок здыму! — трымаючыся за ўбіты ў дзеравіну жалезны крук, Міця дайшоў вузкім берагам да вушака, адамкнуў на ім конскае пута, пацягнуў на сябе дзверы — Вайтовіч падважваў другую дошку.

На вуліцу за плот адхлынулі маладзіцы ды бабы. Разам з імі стаяў баязлівы, што нат не мог засекчы курьцы, Міронаў Васіль. Непаслушныя, разбэшчаныя дзеці чапляліся на частакол.

З-за хаты з гародчыка, трымаючы вострымі рагамі наперад, ужо пёс доўгую жэрдку бусака Марцін Ваўчок. Ад старання ў яго вылазіў з рота ружовы кончык языка.

Адступіўшыся і хаваючыся за сцяпу, мужчыны бралі што падхватнае ў руку: лапаты, калы ды якія дзе заваланыя жэрдкі — на выпадак, каб бараціцца.

У хляве ўсё круціўся, але не высоўваўся ў адчыненыя дзверы Корсакаў конь.

— Шалёны, але чаму ж ён не ляціць во з хлява? — азіраўся на Корсака Ікоп Жыток.

— Я яго зараз, — крыкнуў Ваўчок, разварочваючыся з доўгім бусаком, каб усунуцца ў сутокі, між хлявом і хатай.

— Ён зараз, — перакрывіў Ваўчка Жыток. — А што яму, чужое абыходзіць?

Туды ў сутокі на помач Ваўчку кінуўся Алесін Імполь. На той бок хлява ў малым аконцы дзыкнуў зломак шыбы, і ў яго, мусіць, ражном уперад усунуўся доўгі бусак.

У хляве крутнуўся і цяжка застагнаў падцяты бусаком конь.

— Но-о! Стогнеш яшчэ, — там, за хлявом, крычаў Марцін Ваўчок.

На загарадзі ў хляве грукаў і чапляўся доўгі бусак. Круціўся, але не паказваўся ў адчыненыя дзверы ашалелы конь, а мо бачыў гэтую глыбокую, падкопаную пад самым парогам яму, гэтыя высокія, пасыпаныя кругом яе ружаватыя купы жвірыстага пяску.

— А каб гэта залезці па страху ды адтуль яго нуцнуць, — падказаў з-за плота Міронаў Васіль.

— А што...

— Вядома, лепш з страхі, — умешваліся бабы, ім ужо зацярылася чакаць, покуль з хлява выскачыць конь.

Але раптоўна там нешта загрузкала, затрашчала — і ў дзвярах, махаючы цяжкаю галавою і, здаецца, нічога не бачачы, высунуўся конь, з адвіслае губы ў яго цякла зеленаватая сліна. У пукатых вачах чах каламутны бляск.

Прасунуўшы праз аконца бусак, у хляве грукалі ім, стараючыся дацяць каня, Імполь з Ваўчком.

— Яшчэ-яшчэ, цяляй трохі палева, — забегшы перад ямаю і прыкленчыўшы на горбе пяску, у хлеў цікаваў Янка Вайтовіч: вока ў яго прыскальвалася, рот крывіўся.

— Ага, налева кіруй!

— Во, так, во...

— Ах, чорт!

Туды да Вайтовіча падб'ягалі іншыя мужчыны, прыгі-
паліся, заглядвалі ў хлеў.

Востры ражон доўгага бусака печакана ўцэліў і ўшійся
каню над дыхавіцу — конь балюча турзануўся, задраў го-
лаў, нібыта ачуціўся, і рвануў з хлява, і толькі цяпер,
здаецца, убачыў глыбокую яму.

Войкнулі і бегма кінуліся ад плота перапаханья
бабы.

Конь наўскос гэльцнуў, каб дастаць пярэднімі нагамі
да берага, але скокнуў не на ўвесь разгон, нібыта пера-
пудзіўшыся глыбіні і хочучы, мусіць, стрымацца. Ён толь-
кі зашкроб пярэднімі капытамі па сціромым беразе і, па-
тужліва задзіраючы голаў, быдта просячы ратунку, паля-
цеў у яму,

Падаў на пярэднія ногі, а потым педзе там, падвярнуў-
шы голаў, паляцеў на спіну, задзіраючы высока заднія
капыты.

Цяжкі, з стогнам і храпам, грукат вырваўся з ямы.

— Авой, пяхай крые бог, — уздыхнулі, здаецца, усе ра-
зам там, за плотам на вуліцы, бабы.

— Хлопцы, не стой, — Вайтовіч зашахаў лапатаю,
шпурляючы ў яму пясок.

Там біўся галавою, трэпаў капытамі, сілячыся ўстаць,
перавярнуцца на жывот, дужы Корсакаў конь. Яму ўжо
на голаў, на жывот, на ногі гупаў пясок — мужчыны друж-
на, замішаючы адзін аднаму, сыпалі, граблі яго з горбаў.

Міця, каб не глядзець, адышоўся ад хлява, чуючы, як
дрыжаць рукі, завярнуў падворкам да Алесі.

Каля паграбка стаяў бацька, адвярнуўшыся ад Міці,
выціраў рукавом вочы. Сутулыя, у выцвілай, падлатанай
вялікаю чорнаю латкаю, кашулі сухія плечы ціха ўздрыг-
валі.

VII Неўпрыцям прайшла, мінула пара красавання.

Здэцца, учора схаладалы перад дажджом вецер аб-
трос, абцерушыў на жорсткі пясок вуліцы, зашапацеўшы,
як лёгкім сухім снегам, белыя крыльцы вішнёвых кветак.
Адцвілі і пасівелі, завязаўшы дробныя яблычкі, ружава-
та-белыя разложыстыя яблыні, абсыпалі з сваіх парудзе-
лых чачотак жаўтлявыя, як проса, бубачкі высокія ценькія
рабіны, згасла і змеркла каля шарых частаколавых платоў
ліловая яснасьць бэзу, што адсвечваў сярод поцемку почвы.

Мінула пара дробнага жаўтлява-зялёнага лісця, белых
груп сярод сіваватага, як асака, жыта на полі — усё было
густа-цёмна-зялёнае, сакаўное. Усё выгнала гонкія пасын-
кі, падужэла, падрасло, абцяжэла, разбылося ў сваім са-
рамяжым харакстве, як цяжарная маладзіца, што чакае ў
глыбокай затоенай трывозе і радасці сваё першае дзіця.

Толькі сіратлівым, рэдкім водсветам сярод густых
сцямнелых кустоў чаромхі, маладога, распарапага алеш-
ніку дзе каля рэчкі бялеў, свіціўся бела-крэмавымі квет-
камі куст каліны.

Густыя купы старых кляноў, высокіх, дзе з адзінокаю
шараю калодаю, кучаравых ліп, шапаткіх, у доўгім веці
бярэзін хавалі ў сваім сыраватым зацішку, у лёгкім халад-
ку саламяныя, зеленкаватыя ад падушак моху стрэхі ве-
расаўскіх гумнаў, хлявоў і хат. Каля плота пакалыхваўся
дзікі кмен, разросся, выпусціў сваё шырокае лісце лопух,
густымі купкамі ўзялася расці піжма, глухая канапелька
і пакалыхваў шара-празрыстымі, пухкімі, а дзе палыселя-
мі ўжо, чубатымі макаўкамі дзьмухавец, і пры беразе
хвойніку жоўта-яснымі махрыстымі кветачкамі зацвіў ва-
ласнік і зазвінеў ад пчол нізкі ліловы чабор.

Каля гародаў, каля вады забуяла густая крапіва, якую,
склаўшы рукавіцу, можна было нарваць свінням, ужо
гнуткай змяінай шыйкай выглядаў каля алешніку малады
хмель, каб учапіцца за нізкую лапку і абвіць шары, у бе-
лых косых вочках, камель. Пахла горкая лодзьма пры
быстрай абмялелай рэчцы.

Усё верасаўскае балота стракацела ад жоўтае маслян-
кі, сярод якой пакалыхваліся калматыя таўкачыкі вобарат-
ніку, ліловых, затоеных у мятліцы гараб'ёвых кветчак,
ружавата-вялае смолкі. Далей пад багнішча ў асацэ сві-
ціўся бурачковай, сабранай у чачотку кветкай тоўсты, з
краплістым лісцем зязюльнік, а бліжай раскручваў з труб-
кі лісце малады, не пацямнелы яшчэ чэмер. Ён, гэты вы-
кручаны лейкаю ліст чэмеру, што вылез па сцежцы, між
чорных, наточаных кратом капцоў. Алеся згледзела яшчэ
здалёк. Злякнулася, як ад чаго жывога, перад вачыма
ўстаў той ахонаўскі знахар, пярэсты сабака і ўчула зноў
хрыпаваты голас «Самая моц — малады рваў», і той крык
у гумне старое Мондрыхі і здушаны голас немае Еўкі.

Няпомнячыся, Алеся прыспешыла хаду, набіваючы між
нальцаў мокрых ад расы люцікавых пялёсткаў — замша-
выя, з лакіраванымі перадамі і задпікамі туфлі нясла ў
руцэ.

На грудку перад лесам ногі абколвалі сухія стрымбулі леташняга крываўніку і палыну.

Чуючы, як пякуць паколатыя ногі, і трохі аціхаючы душою, дайшла да могліц, прыпынілася. Між старых, у жаўтлява-новых пасынках ялаўцовых кустоў падымаліся малыя, ледзьве знаць, канцы магілак — без крыжоў, без ніякага знаку — тут хавалі нехрышчоных дзяцей, найбольш тых, што радзіліся пажывымі. На забытых, недагледжаных копчыках густою ліловаю шчоткаю выслаўся чабор, сплёўся сівым дробным лісцем валаснік; не ўчуўшы яшчэ добрага сонца, зморшчыліся, сабраліся ў ружавата-сівыя пучкі яго жоўтыя кветачкі.

Алеся дайшла да роўненькага, яшчэ добра прыметнага канца-магілкі — на ёй, выкладзеныя крыжыкам, ружавелі сакаўныя растапырацыя шышкі скачак, што глыбока ўраслі ў зямлю. Прыкленчыла пры магілцы, учуўшы пад каленямі росны мяккі зязюльчы мох, зашаптала ўголас: «Даруй, дзіцятка маё, даруй».

Яна стаяла, прыкленчыўшы і бачачы дварчанскі касцёл, чуючы той каменны холад падлогі, тую жоўцеўскую, пафарбаваную спавядальню пры сцяне, тоо забітае ў драўляных крыжыках аконца, за якім будзе сядзець ксёндз, паставіўшы вуха.

І яна скажа. Скажа ўсё. Сёння ў яе генеральная споведзь.

Алеся ўчула, як змакрэў, абліўся потам лоб, і не могучы паднялася. Як з-пад абвіслага берага пясок, пацякло, патачылася сумненне: нашто яна згадзілася на генеральную споведзь, нашто паслухала тую старую пасатую, з сівымі валасамі тэрціярку¹, што прыпыніла яе за касцельнаю жалезнаю брамаю:

— Дзіцятка маё, вы пакутуеце, трэба паспавядацца.

— Чаму? — Тады Алеся адступілася ад гэтае старога кабеты з чорным ружанцам у худых, зморшчаных руках.

— Дзіцятка маё, я ж бачу ўсё, на вачах бачу. Трэба пачыра выспавядацца, каб было ўсё канечным, каб атрымаць паўнейшую і гойную ласку, каб лепей супакоіцца. Паслухай, дзіцятка маё, і ўсё пройдзе.

Яна нават навучыла, як трэба прыкленчыць перад спавядальняй, што гаварыць, з чаго зачынаць і чым скончыць споведзь.

¹ Тэрціярка — сястра трыцяга закону (польск).

І цяпер у Алесіных вушах стаялі тыя сіплаватыя, шапялявыя словы: «Праз грэх смяротны душа траціць ласку божую і заслугуе на вечную кару».

«Божа, як сказаць пра той грэх? Як?.. Няўжо ксяндзу можна верыць?» Яшчэ ўчора звечара аж тры разы Алеся згаварыла пацеры. Ціхенька дачакаўшыся, покуль заснуў Імполь. І сёння зранку зноў, толькі забялеўся дзень. Надаіла карову і вобмельгам сабралася, каб не бачыў Імполь, сказаўшы яшчэ ўчора яму, што пойдзе да касцёла.

Цяпер стаяла над капцом магілкі, што зарасла марнаю травіцаю, бурачковымі растапыранымі скачкамі і ліловым, горка-густым чаборам, і чула, як пад сэрцам турзалася дзіця. Яе, другое, ужо ад Імполя. «Можа, дзеля яго трэба ісці па гэтую генеральную споведзь», — падумала яна з горкім смуткам і азірнула на вёску, што лабамі саламяных стрэх, са старымі вушастымі канькамі, вызірала з-за густога зялёнага навалу надрэчных вербаў і алешын. Недзе там ціха, як у глыбіню калодзеса, кувала зязюлька. Ды пад грудком у вербалозе, у гразі з гнілымі лёхамі перасвіствалася, свіргатала невядомая пташачка.

Пад яе вясёлы і моцны перасвіст Алеся выйшла на пячаную дарогу, але, каб не стрэцца з кім, звярнула на зялёную, у счарнелых прутках леташняга быльніку калматую мяжу і пайшла ёю, абколваючы погі аб сухі, паломаны быльнік, між высокіх сцен цёмна-зялёнага з сіпяватымі, што толькі выплылі, пляскатымі каласамі жыта. Па шырокім пер'і, на вусатых каласах проці сонца зіхацела, адсвечвала жаўтлявай залацістай чырванню раса.

У кучаравых разрослых садках за жытам хаваліся Прылуцкія хутары.

Над замглёным паскам сіняга лесу, пад Прылуцкімі хутарамі, з левага боку ад Алесі, бегла невысокае сонца. Там недзе яшчэ рыкалі выгнапыя з хлява, сонныя каровы і трубіў моцна, на ўсё горла нейчы певень, нязлы брэх сабакі адзваўся за сцяною жыта.

Ад халадпаватай расы трохі шчымелі, заходзіліся погі, але сцішылася, трохі спакайшела Алесіна душа ад баязлівага, першага, яшчэ нямоцнага шапацання жыта, ад яго саладжава-прэснага паху, ад высокай, маладое і вечна не разгаданае жаварапкавай песні над галавою.

І яна пачала супакойвацца, цверазець душою, што ўсё ў яе будзе добра ў людным гулкім касцёле, з гэтымі прыгожымі ў размаітае, як тэнча, шкло вокнамі, з вялікім, у пазалочанай аправе, абразом святой радзіны, дзе быў на-

малёваны з залацістымі кудзеркамі Езус у ружовай сукенцы, з-пад якой выглядвалі босыя ножкі. Ён стаяў на колінках, склаўшы перад сабою тоненькія дзіцячыя ручкі, і каля яго босых жоак сядзеў, завярнуўшы назад галоўку, белы голуб, і, распасцёршы крылі, злятаў, садзіўся другі. За малым, гадкоў дзесяці, Язусам прыкленчыла матка боска ў сінняй доўгай пакідцы, з-пад якое высоўвалася ружовая сукенка з залацістымі карункамі на рукавах. Алеся ўзіралася на яе чысты, ружовы і прыгожы тварок, на залацістыя зорачкі круга галавы ў белай незавязанай хусткі, што спадала на плечы. За маткай боскай, схіліўшы голаў і прыклаўшы да грудзей руку, стаяў у карычневай сутане, падпаясаны шырокім шалікам, чарнявы, з востраю бародкаю і тонкімі паміткамі вусоў нечым падобны на Імполья святы Юзаф.

І ў Алесінай душы тлела нейкае шкадаванне, што на свеце ёсць шчасце, дабро. І ёй хацелася гэткага шчасця, але ведала, што свет перавярнуўся для яе — і яго няма і не будзе. Як ап'янелая, яна пачынала гаварыць пацеры да яе, да святой Марыі, і варочалася дадому як сама не свая, са слязьмі на вачах, апанованая халоднымі, ледзянымі, як скразняк, думкамі.

І яе, мусіць, даўно прыкмеціла гэтая старэнькая тэрціярка ў чорнай сукенцы і намовіла да генеральнай споведзі, сказаўшы, што пагаворыць з ксяндзом, што трэба прыйсці на сёмуху, якраз во сёння.

Ператрывожаная, зперваваная, Алеся не спала ўсю ноч, прачыпаючыся ад жахлівых слоў, ад Еўчынага крыку: «Не, не будзе табе жыцця. Грэх божы ўнадзе на цябе». Здаецца, збягаліся людзі і Еўка крычала перад усімі: «Яна мяне звяла са свету. Яна атруціла. Яна!..» — І закрывалася ў гумне. Успомніўшы гэты сон, Алеся аж схаладзела душою, прыспешыла хаду, выйшла на Ахонаўскія груды, з якіх ужо былі відаць Дварчаны — там высока ў неба падымаліся дзве вострыя чырвоныя вежы дварчанскага касцёла. Яны цягнулі да сябе і боязю, і пядужаю, — слабенькаю надзеяю на нейкі ратунак. І зноў глыбокі вір страху цягнуў да сябе Алеся. «Не, трэба ісці да споведзі, можа, праўда згінуць, прападуць страшныя сны, прыйдзе ад іх збавенне, стане лягчэй на душы, спадзе ўсё гэта чорнае, што ўжо каторы час мучыць, гняце яе. Можа, бог здыме гэты цяжкі смяротны грэх».

Яна ўжо не помніць, як дайшла да шапы, дзе ўжо грукацелі, з'язджаючыся ў мястэчка да касцёла, фурманкі, на

іх сядзелі прыбраныя ва ўсё святочнае, па-набожпаму спакойныя, памякчэлыя, ачарсцвелыя душою мужчыны з кабетамі ў пакрухмаленых хустках, купкамі ішлі хлопцы, рагаталі з дзяўчатамі — усім было лёгка, весела. Скупым шчасцем у іхніх руках гарэлі чырвоныя пышныя букеты півопяў.

Алеся назіракам пайшла за імі, баючыся дагнаць каго з верасаўцаў. І неспадзявана ў растрэсеным палукашку на возе ўбачыла старых Літавараў і прыпыніла сваю хаду, чакаючы, покуль яны не звернуць да парэпчаў каля муру паставіць каця. Не даходзячы да жалезнае касцельнае брамы, прысела на мураву, каб нацягнуць на босыя ногі шкарпэткі ды абуць свае замшавыя з лакараванымі паскамі туфлі. Чуючы, як ажывае зноў і турзае за сэрца страх, у марудным павольным шнурку людзей уцягнулася ў жалезную браму.

Каля няроўнага ходніка на траве сядзеў сляпы жабрак, скінуўшы шапку, далей на колінах стаялі яшчэ.

Людзі кідалі ім па якому грошу, нагіпаліся і называлі імёны нябожчыкаў. Алеся, прайшоўшы далей, спынілася каля бязногага — толькі кароткае тулава спадпізу падшыта скурамі, — што палажыў на самы ходнік сваю кепку. Дастала з сачыка завязаную па вузельчык хустачку, расшмаргнуўшы, выпяла дзесяць грошаў, асцярожна апусціла ў старую зашмальцаваную кепку, назвала маміна імя і застыла: а яны — Еўка са старою свякроўю? Зноў халодны пот абліў усю. Перасохлым ротам ледзьве вымавіла іхнія імёны і паднялася на каменныя, пабітыя сухім лішэем сходы касцёла, дзе сядзела старэнькая, прыбраная ў чысты шарачковы сачык кабета. Склаўшы рукі, шчыра малілася, але на разасланай хустцы ўсяго ляжала дзве бронзавыя манеткі.

З Алесіных шчопцяў і ёй выслізнуліся дзесяць грошаў.

— Няхай табе, дзіцятка, лёгка будзе, няхай табе бог усе грахі даруе, — згледзеўшы нікеляваную, ужо даражэйшую, манету, сказала старая і памкнулася, каб пачуць за каго маліцца, нават адграбла з вуха хустку.

— За Алеся, цётка, за мяне памаліся.

— Маладзіца, не кліч на сябе грахі. Не думай пра смерць. Не міне яна нас, але каб табе без пакуты жылося. Папрашу бога, за пакуту тваю адмалюся. За дзіцятка, каб шчаслівае нарадзілася.

У касцёле, што гарэў і свіціўся прыгожымі вітражамі, праз якія рознакалёрнай тэлчай падалі косыя слупкі соп-

ца, ад зялёных папяровых вяшкюў, што, перакрыжоўваючы касцёл, звісалі са столі, ад глухога кашлю, ад шаркання ног, ад мноства людзей, што прыкленчвалі пры ўваходзе, ад сцішнага шэпту малітваў, ад палахліва-смутнага агоньчыку свечак, ад паху воску, ад хараства размалёваных фігурак у Алесінай душы зноў ачупяла радасць, прайшоў той цёмны страх. Яна ўбачыла свой абраз і міма чорных цяжкіх лавак, дзе сядзелі найбольш старэнькія бабкі, каля тоўстых аблушчаных калон прайшла да яго. Прасунулася між старэнькіх кабет, прыкленчыла на халодныя каменні падлогі.

Лысаваты з белымі скронямі мужчына, высокая дастаючы рагатым кійком з агоньчыкам, запальваў у кандэлябрах свечкі.

З закрытымі, што была з правага боку алтара, выспуўся немалады даўганосы міністрант у караткаватай комжы з шырокімі гафтаванымі рукавамі, трымаючы тоўсты з залацістымі кантамі імшал, турзануў тры разы за кольца, што віселі перад закрытыяй,— тры разы заглэнгаў глухі шчарбаты звапок, даючы знак, што пачынаецца спяваная імша.

За спіною ў Алесі заскрыпелі лаўкі, людзі падымаліся з каленяў.

Устала і Алеся, захлынаючыся і ападаючы душою ад усяго невядомага і неспадзяванага, што будзе.

Прапусціўшы наперад сябе дзяцей з бліскучымі сярэбранымі звапочкамі, з закрытымі з келіхам у руцэ выйшаў убраны ў літургічныя шаты немалады ружовашчокі ксёндз. На жоўтым арнаце на ўсю спіну пераліваўся вышыты залаты крыж.

Прабегшы наперадзе ксяндза, старэнькі даўганосы міністрант прыкленчыў на два калены перад алтаром, палажыў на падушачку імшал і спусціўся з алтара, прыкленчыўшы зноў.

Алеся, затоеная, пібы баючыся дыхнуць, цікавала туды, на алтар, дзе блішчаў крыж, хоць бачыла ўсё гэта не раз, але для яе сёння, здаецца, усё было першым: і гэтая, што пачыналася, імша, і касцёл з каменнаю настылаю падлогаю, з глыбінёю прыгожа размалёваных скляпенняў, сонца, што лілося ў касцёл, разбіваючыся ў вітражы на розныя колеры, пераліваючыся ружовым, ліловым, жоўтым святлом, як пераліваецца на сіняй хмары, што спывае далёка пасля моцнага дажджу, высокая тэпча і над светам стаіць спакой. І гэты спакой радасці падаў на алтар, на

людзей, на тоўстыя кантовыя калоны, сюды, дзе стаяла яна, Алеся, перад вялікім абразом святой радзіны.

Ксяндз, падняўшыся на алтар, наставіў свой залацісты келіх, адкрыў імшал — гэтую таемную, невядомую для Алесі кнігу, сышоў да сходаў алтара і на перамену з міністрантам загаварыў на-латыні нешта таямнічае да людзей, што стаіліся ў ціхай пабожнасці, не азіраючыся, не зварухнуўшыся, як скамяцелі.

Скамянела, затаілася і Алесіна душа ад гэтых невядомых слоў.

— *Introibo ad altare Dei* ¹.

І яму, стоячы на каленях, адказваў даўганосы, у белай караткаватай, з шырокімі гафтаванымі рукавамі, комжы-міністрант:

— *Ad Deum, qui laetificat juventutem meam* ².

І гэтыя невядомыя, незразумелыя словы несліся адтуль, з алтара, і нешта невядомае рабілася ў Алесінай душы — нібы ледкі вецер абдымаў і студзіў яе, і замірала сэрца, сціскалася, як замірае яно ад вышыці.

Ксяндзу адказвалі і адсюль, з касцёла, у Алесі за спіною. Яна ўжо разбірала польскія словы, і губы яе шапталі самі:

— Сповядам сень богу вшэхмогощэму, пайсвейшэй, Марыі — завшэ дзевіцы ³.

Алесю зноў апаноўваў трывожны страх, нешта баязлівае шчаміла ў душы, што яна скажа ксяндзу пра ўсё тое, што было ў гупе, што яна душыла сваё першае дзіцятка, пра тое, што яно радзілася нежывым, і слёзы самі пякучай гарачынёю засцілалі ўсё перад вачыма.

І яна ўжо не бачыла ні людзей, ні касцёла ў слупках тэнчы, што лілася з вокнаў, ні ксяндза, што падымаўся да алтара і, нахіляючыся, клаў на яго свае далоні, — яна толькі чула невядомыя, незвычайныя ёй словы: «*Kyrie eleison!*» ⁴ — і шаптала ўслед за ўсімі: «Пане, змілуй сень!» Яна, як адышоўшы ад памяці, як сама не свая, далёкая ў мыслях ад касцёла, то бачыла сваё гупо, то чула здушаны стогі немае Еўкі, то пераналоханы, сцяты болем крык старое Мюндрыхі. І, нібы не прыкмячаючы, што робіць, жагналася разам з усімі і, разбіраючы некаторыя сло-

¹ — Узыду да алтара божага (лац.).

² — Да бога, які увясельвае маладосць маю (лац.).

³ — Сповядаюся богу ўсемагутнаму, найсвяцейшай Марыі — заўсёды дзевіцы (польск.).

⁴ Пане, злітуўся (лац.).

вы, адказвала, адмаўляла ксяндзу, што адказвалі, адмаўлялі іншыя, кленчыла разам з усімі і ўставала. А праз вокны, пераліваючыся прыгожым слупком тэпчы, калі яна п'е з калодзежа ваду, да Алесіных ног па шарыя абслізганыя каменні падлогі падала ласкавае цёплае сонца.

Ачуціў Алесю дробны і дружны звои сярэбрашых званочкаў. Званілі, прыкленчыўшы на алтары, увабрашы ў караткаватыя белыя, як міністрант, комжы, гладзенька і прыгожа прычасаныя, дагледжаныя местачковыя дзеці.

Ксёндз трымаў у руках гостыю і хрысціў яе.

Ад гэтых невядомых слоў ксяндза, ад сярэбрашых званочкаў, якімі пазвоньвалі дагледжаныя местачковыя хлопчыкі, ад аргана, ад яго густых, працяжных гукаў, што шырыліся, біліся недзе пад высокаю размалёванаю столлю касцёла, ад спеваў хору ў Алесі замерла, зашчымела ўсё ў душы. І яна, ловячы слова праз слова, не ведаючы ўсёй песні, пачынала ціхенька спяваць разам з усімі, і жалосны, затоена-глыбокі смутак сціскаў за сэрца, і вільготным туманам засцілаліся вочы. Белаю, лёгенькаю, як бабіна лета, павучынкаю бэрсаліся мыслі і гэтак лёгка плылі ў чыстай цёплай яснасці.

І яна, здаецца, сама ляцела, плыла лёгкаю белаю павучынаю ў празрыстай вышы ўслед за песняю пра дзеву Марыю, і ўсё ўсярэдзіне заходзілася ад салодкага болю.

Круга касцёла ішла працэсія. Лёгкі ветрык калыхаў харугві, і білі званы, мілагучна і высока падымаючыся ў неба. У трапятлівым лісці кляноў устрывожана крычалі гракі. І плыла гэтая шчымлівая песня пра дзеву Марыю.

Паперадзе міністранта, што нёс жалезы крыж, наперадзе ксяндза, пад ногі якому з плеченых маленькіх карзінак дзяўчаткі ў белых лёгенька-празрыстых, з рўшамі і карушкамі сукенках, з пышнымі бантамі ў кучаравескіх валасах, у белых да калена папчошках, прыгожыя, як анёлкі, сыпалі кветачкі — палявыя званочки, сінія валожкі, жоўценька-белы румянак.

Выбіўшыся з цеснаты, з гурту людзей, што паволі, снаважна ішлі, заміраючы ад працяжна-медзянога чыстага звону, што калыхаўся і высока плыў у неба, яна высунулася крышку наперад, каб бачыць гэтых прыбрашых дзяўчаток, і ўсё прыглядалася да аднае з іх — чарнявенькае, з круглявым тварком, з быстрымі вочкамі, і пачала думаць, каб у яе радзілася гэткае харошае, з твару мілае, прыгожае дзяўча.

Але быдта спатыкнулася, успомпіўшы могліцы, той за-

рослы ліловым чаборам канец магілкі з сакаўнымі растапыранымі, пасаджанымі крыжыкам, скачкамі. І зноў нечаканы страх лядовым скразняком абліў яе: «Як жа ж будзе ў яе з гэтым дзецем, што жыве, трапечацца пад сэрцам? Божа, каб яно хоць радзілася жывое ды здаровае».

Бо што ў яе асталася? Што?.. Адно снадзяванне па дзіця, тая пядужая радасць, што ёсць дзеля каго жыць.

Імполь? Усё чыстае, святое перагарэла да яго пасля хрэсьбінаў у Ведравічах, калі яна ўбачыла яго з Хрысцяю. І цяпер яна мае падазрэнне, што ён любіць яе, бо ён неяк змяніўся і пачужэў.

Чужымі, далёкімі ды падазронымі адно да аднаго яны так і жыцьмуць. Толькі ці доўга? Алесіна чуе душа, што пабяжыць ён за Хрысцяю, бо ўсё маўчыць, пібы намышляе нешта патайнае.

Алеся высунулася з доўгай, гэтай бисконцай грамады людзей, што цягнулася ўздоўж касцёла пад старымі высокімі клянамі, дзе хрыплі ад страху ў чорных вялікіх гнёздах маладыя гракі. А над працэсіяй, над касцёлам, над цёмна-густымі клянамі плыў і раставаў, шк у пебо раскалыханы звон. Немаладыя мужчышы ў палатняных і крамных, па-святочшаму чыстых кашулях, у суконных рудых і чорных каптапах, скінуўшы з непрычасаных чупрыпаў, белых незагарэлых лысінаў пляскатыя кепкі і трымаючы іх у руцэ, паволі, угнуўшы голаў, ступалі за кабетамі ў доўгіх зялёных і бурачковых, з чорнымі шлякамі, спадніцах, старамодных шарачковых сачыках, ішлі дзяўчаты ў лёгкіх сукенках, трымаючы ў руках букеты пышных чырвоных і белых півоняў, ішлі спрытныя, гонкія ў наставе дзяўчаты, па загарэлых тварах хавалі свой дураслівы смех. Маладое дзяўчо ў вялікіх, не па назе, туфлях, з патрэсканым ад вады і ветру цепькімі ножкамі цясло, паламаўшы ледзе пры рэчцы ў аleshніку, крэмавы букецік каліны. За ёю сунулася, ледзьве ступаючы, цямоглая, звялая ад задухі і гарачыні старая Літаварыха, і яе пад руку трымаў стары Літавар — гэтакі гарбаносы, вялікі, цяскладны, як Брошк, чамусьці няголены, з сіваю на паўпадашых шчоках шчацінаю.

Убачыўшы Алеся, старая Літаварыха памкнулася да яе, махнула рукою:

— Ідзем, Аляксандрачка, ідзем!.. Я во цямогучы. Мо астатні раз да споведзі іду.

— Памалілася б і дома, але ж зажадалася да касцёла, — у старога Літавара старчма стаялі сівыя, прычасаныя толь-

кі, мусі, раставырацаю пяцярнёю, скалмачаныя, збітыя ў лямец валасы.

Працэсія ўсё плыла і плыла. Спаважна, у прыхаваным гонары ішлі паці ў капялюшыках з жураўлінымі перынамі, старыя тэрціяргі ў чорных, падпяразаных паскамі доўгіх сукнях, местачковыя папкі, і Алеся раптам убачыла маладога Грабянку ў шарым, з цемнаватаю палоскаю касцюме, пры гальштуку ў белыя бубачкі, яшчэ больш распаўнелага і каля яго ў лёгенькім капялюшыку, з-пад якога выбіваліся завітыя кудзеркі валасоў, яго жонку. Нешта сталае, папаўнелае было і ў ёй, некалі тоненькай, як былінка, маладзіцы.

Алеся, не ведаючы, дзе дзецца, адступілася далей пад мур касцёла.

Пад грудзьмі турзалася дзіця. Яе блажыла, і яна, затуліўшыся за тоўсты камель старога клёна, настаяла там, счакаўшы, покуль акрыяе ад гэтага раптоўнага прыступу, што падкаціўся пад грудзі.

Пад клёнам стыў халадок, падвявала аднекуль скразняком, Алесі зрабілася трохі лепш.

Але яна стаяла тут, чакаючы, покуль не ўціснецца ў касцёл, абышоўшы яго, шырокая і павольная грумада людзей.

Сціхалі звапы, і дзесьці далёка раставаў і густы, што плыў, пераліваўся і трымцеў, цягучы звод.

З касцёла, прыглушаны мураванымі сценамі, зноў загрымеў арган. Ад яго гукаў, здаецца, зварухнулася, пачало калыхацца лісце на старым срабрыстым топалі, што рос на другі бок вуліцы.

Адтуль з высокага ходніка да касцельнае брамы мужчына ў белым каўпаку і ў белым нагрудніку каціў двухколу, на якой стаяла дубовая дзежачка з марожаным.

Апярэджваючы адзін аднаго, да двухколкі пачалі падбгаць людзі.

Алеся, учуўшы смагу, памалешку падышла да расчыненай жалезнай брамы і аслупяцела: сюды пхнула перад сабою сіною, на нізенькіх колах, каляску Хрысця. Алеся, сумеўшыся і яшчэ ўсё не верачы, што гэта яна, Хрысця, адступілася назад. Хрысціны вочкі зіркнулі таксама сюды, і на пасвяжэлым, смуглявым тварку яе адбілася дзіва — надпхлыя губкі скрывіліся ў нейкай кіслай міне.

Алеся крута павярнулася, пайшла назад, чуючы на сабе гэты пільны зірк Хрысціных вачэй. Яны, здаецца, прабівалі сніну, уціваліся ў сэрца.

Выкладзены цэментовымі плітамі ходнік загайдаўся пад нагамі. Алеся прыцішыла хаду, каб не ўпасці. «Здурэла саўсім. Чаго я баюся яе?» І перад каменнымі, гладка абчасанымі ўсходамі, між якіх паказалася ценькая трава, азірнулася: скрывіўшы набок голаў, сваімі лупаценькімі вочкамі сюды цікавала Хрысця.

Алеся, яшчэ чуючы на сабе гэты востры зірк, цяжка, як пад якую гору, паднялася па каменных усходах і, увайшоўшы ў настылы, перамешаны з ялаўцовым пахам, холад касцёла, апусцілася на калені ў канцы чаргі да жоўценькай, з крыжыкам наверху і рашотачным аконцам, спавядальні.

Прыкленчыўшы ўздоўж сцяны, там ужо чакалі, калі пераапрапецца ў чорную сутану і прыйдзе прымаць споведзь ксёндз.

З ружанцам у руках першаю каля спавядальні стаяла старая Літаварыха, за ёю, панура сагнуўшы сіваю голаў, укленчыў, выставіўшы крывыя, збітыя абцасы сваіх ботаў, стары Літавар; на яго няголеным, з паўпаданымі шчокамі твары змярцвелі боль і пакута. За ім у чорным капялюшыку, з якога звісала вуалька, закрываючы аж да падмаляванага ружовага роціка твар, чытала малітву з маленькай у скураной вокладцы ксёнжачкі невядомая Алесі дварчанская пані, у белых накрухмаленых хустках, у доўгіх суконных спадніцах ціха сагнуліся вясковыя сученькія бабы.

Алеся прыкленчыла за шыракаплечым маладым асаднікам у зеленаватым мундзіры і гэтых зеленкаватых брычэсах і ў высокіх, зашпіленых на раменьчыкі з бліскучымі спражачкамі ботах.

У душы халоднаю крынічкаю, што кіпіць, падымаючы каламутны пясок, выплыў зноў ранішні страх, што яна скажа ксяндзу. Няўжо пра свой грэх, пра тое, што было ў гумне, пра гэты страшны сон, што сніцца ўжо не раз, калі да яе бяжыць, ломячы рукі, і гукае нямая Еўка.

Алеся дастала з кішэнькі сачыка яшчэ маміпу раз'еханую і сшытую паспех нітачкамі кніжку для «набожэства», знайшла тую малітву перад сноведдзю да духа святаго, што чытала ўсе гэтыя астатнія дні.

Зашаптала яе зноў, мыляючы губамі: «Духу святы Божа, што кожнага чалавека асвячаеш, прыйлі да сэрца майго прамень светласці твае...»

І перад вачыма зноў устаў грудок перад рэчкаю, могліцы, той невысокі, у ліловым чаборы капец магілкі, дзе

пахавала нежывую сваю дзяўчынку, гумно, кубак з чэме-
равым уварам, які давала Еўцы, яе крык у сне... той
страшны крык. І ўчула, як нехта падштурхнуў яе.

Перад канфесіяналам¹ перахрысціўся і ўстаў малады
шыракаплечы асаднік у зеленкаватым фрэнчы, зарысеў
блішчастымі, з высокімі заднікамі хромавымі ботамі, гэты
сухі рын пякучымі вуглямі раструшчыўся ў апусцелым
касцёле.

Яна падышла да жоўценькай выфарбаванай спавядаль-
ні, прыкленчыла, перахрысціўшыся, сказала ў драўляную
рашотку аконца, дзе, навярнуўшыся да яе вухам, сядзеў у
чорнай ужо сутане ксёндз, сказала тое, што завучыла:

— Я, грэшная, спавядаюся пану богу ўсемагутнаму, у
троіцы святой адзінаму, і табе, ойча духоўны, што гра-
шыла шмат: мыслямі, словамі, учынкамі...

Халоднай расою на лобе замакрэўся, выступіў едкі пот,
засачыўся з броваў на вочы, заслаў, нібы туманам, свет —
яе пачало блажыць, вострым болем пераварочваючы ўсё
ўсярэдзіне.

Не чула, што там за рашоткаю пытаў ксёндз, мусі, усё
тое звыклае — ці малілася, ці бераглася посту, — думала
толькі пра адно: хаця б не ўпасці тут, перад спавядаль-
няю, каб не было брыдка перад усімі, каб не памерці, бо
нешта падкацілася пад сэрца, сціснула яго, тупым болем
аддалося ў галаве, быдта аглушыла.

Схапіўшыся абедзвюма рукамі за спавядальню, зду-
жала яшчэ сказаць:

— Маю вялікую віну, але, пэўна, ужо смерцю адкуп-
люся...

І ўжо не ўчула, што гаварыў ксёндз, здаецца, што ўся-
лякую кару трэба адпакутаваць тут, на зямлі, што ўсё
трэба зносіць цярпліва і пакорна, і не бачыла, ці даваў
знак, што словедзь скончана, што можна адысціся ад спа-
вядальні ці не.

Яна толькі помніць, што аб'ехала каля спавядальні і
ўжо на руках і колінках адпаўзлася да сцяны, і ўжо там,
чуючы холад пад гарачымі рукамі ад няроўных каменных
пліт, панаўзла ўздоўж сцяны. Падхапіўшы пад пахі, нехта
памог ёй устаць, падняцца на мяккія, як чужыя, перу-
хомыя ногі.

Алеся назнала тую сухую, з жоўклым выпетраным
тварком тэрціярку.

¹ Спавядальняй (лац.).

Яна пават давяла Алесю да шарай, выдзеўбленай з каменю вазы з вадою, што стаяла перад драўляным, з аблушчанаю фарбаю, на выштрапных ножках, раскрыжаваным Хрыстом, і плюхнула Алесі на твар.

Ад халоднае вады ажыў, паяснеў перад Алесінымі вачмі свет. За касцельную браму выйшла ўжо сама. Там яшчэ, не разыходзячыся, кісела люднасць.

Каля муру, каля драўляных нярылаў людзі з дальшых вёсак запрагалі замардаваных, зацятых гізамі коней, адмаліўшыся, ачысціўшыся душою, трэба было спяшацца дадому, дзе зноў чакала работа, а таго-сяго і госці: перад сёмухай той-сёй падладзіў пчол і зываў сваякоў і прыцеляў на першы вясновы мёд.

Каля белых вялікіх парасонаў, дзе прадавалі ў вафельных кубачках салодкае, што ахалоджвала душу і шчымлівым болем заходзіла ў зубы, марожанае, каля латкоў, дзе віселі вянкі абаранкаў, красаваліся расфарбаваныя ў розны колер, выпечаныя пад пляскатых лялек і копікаў, хрумсткія салодкія перцікі, таўкліся маладзіцы, каб купіць дзецям гасцінец.

Абыходзячы грумадкі вясёлых дзяўчат і хлопцаў, старэнькіх гаваркіх баб, што ціснуліся ў халадок пад высокія кляны і ліпы, Алеся ўчула нейчы голас:

— Алеся, ці чуеш? Алеся...

Яна азірнулася. Як курыца ў седала, утаптаўшыся ў воз, яе клікала Літаварыха: стары, абышоўшы запрэжанага капя, ужо аглядаў, ці добра сядзіць вупраж, збіраўся ехаць дадому.

— Садзіся во, падвязом,— Літаварыха наказала на копку ўкошанай з учарашняга вечара капюшыны, што выгледвала з-над засланае радзюжкі.

«Не трэба ехаць з імі, як ужо магчыму, але зайду сама»,— Алеся прыпынілася і ўжо сказала другое, што пабегла на розум:

— Я ж у краму, у мястэчка хачу зайсці.

— Не сцеражэш ты сябе,— пакруціла галавою Літаварыха.— Блізкі свет па гэдакай жары. Садзіся вот лепш, пашкадуў сябе дыў дзіця вунь...

Літаварыха павяла вачмі на выпуклы Алесін жывот.

— Маладая, чаго там. Можна, з капём за ёю не збяжышыся,— стары Літавар збоку зіркнуў на Алесю, заблытаўшыся нагамі ў лейцах, падняў іх з зямлі.

— Не-не, у краму яшчэ зайду,— Алеся счакала тут,

пад мурам, у разарваным цяпкы, покуль не ад'едзецца Літавар.

Але ён усеўся па воз і прытрымаў папятамі лейцамі каня і павярнуўся да Алесі:

— Ці ўдома ваш Змітрык?

— Нават і не ведаю. Дома, пэўня,— паціснула плячыма Алеся, дзівячыся, што гэта старому трэба.

— Хачу, каб Бропіку пісьмо адпісаў.

— Ага, надоечы палучылі,— пацвердзіла Літаварыха.

— Прачытаць-то яшчэ прачытаю, але папісаць рукі не служаць, ды сляпак стаў,— Літавар турзануў лейцы, трымаючы каня, якога цялі, падганялі авадні і мухі.

— Я скажу Міцю, скажу,— Алеся рушыла далей міма вазоў, што ўжо разварочваліся, каб ехаць дадому.

Але наперадзе на шырокім пляцы заторыліся фурманкі, там пешта рабілася, бо шчыльным кругам збіліся бабы.

Алеся прашылася праз іх, убачыла, што каля хлопцаў у чырвоных кашулях круціліся паліцыянты, ішла нейкая валтузня. Крычаў абліты па сніне чарнілам рослы чарнявы хлопец.

— А што гэта? — спытала, не разабраўшыся, Алеся.

— Ці не бачыш, любка? Гэтых во ловаць, што камунію ўсё строяць.

— Якую камунію?

— Чырвоныя рубашкі вуць пападзявалі. Ці не бачыш?

Алеся абышла грумаду людзей, раптам падумала, ці няма там часам Змітрыка, каб не падсунуўся ён, і вярнулася назад. Двое паліцыянтаў вялі маладога, рослага, без шапкі хлопца, заламаўшы яму за спіну рукі. Трохі зводдаль памаленьку ціснуліся цікаўныя бабы, чакаючы, што будзе далей.

Хлопец ірваўся, асядаючы напіз і растапырыўшы ногі, уніраўся імі ў пясок.

Засоншыся, назелянеўшы ад злосці, паліцыянты падпіхалі яго каленьмі.

Алесі зрабілася не па сабе. Яна скораська рушыла далей за фурманкамі, што крута завярнулі ўбок, каб быць далей ад бяды.

Азірнуўшыся, ці не відаць дзе Літавараў, выйшла на шлану і каля мосціка з выбеленымі жалезнымі парэччамі зняла з намазоленых, нязвыклых да абутку ног свае замшавыя з лакіраванымі паскамі і заднікамі туфлі.

Босая ўжо, чуючы калючую жарству, па вытаптанай сцежцы, што вілася з краю шлану, праішла ў разарваным

цяньку старых, абкарэлых, гузаватых бярэзіп, паднялася на грудок, завярпула на цёплую пячаную дарогу, каб цярэспаля ўжо наўпрасты выйсьці дадому.

Галубенькае, у белых кучаравых, як амяла, хмарках неба, палявая дарога каля густога сівавата-зялёнага жыта, дзе выплываў ліловы колас, нізкая ярына, зялёныя грушы на межах і цёплая ціш дарогі і адзінота сярод яснага абветранага свету — пакутлівай, шчымлівай радасцю ўсё задрыжала ў Алесінай душы. І зноў густая, высокая музыка аргана загрымела ў Алесіных вушах, то абуджаючы абветрапы свет з сінімі задуманымі лясамі на грудках, то аціхаючы, і толькі было чуваць, як плачуць, узлятаючы над ружаватым ад смолкі лужком, неспакойныя кнігі, то выплывала зноў, і зноў на хорах спяваў арганісты, і яму памагала ўся люднасць касцёла: «Здравась Марыя, бога родзіца...»

Алеся схамянулася, што спявае сама. Яна нават азірнулася, ці не ідзе хто ззаду і ці не чуе, але на грудку мела ад гарачыні жоўтая пячаная дарога, і на яе, махаючы бярозавымі, начэпленымі на рогі, вянкамі, выходзілі каровы.

Пастухі сёння ўквечвалі іх, каб мець ад гаспадара ці гаспадыні які гасцінец — кусок сала, ці вынесены ў фартуху дзесятак яек, або нават злот.

Сёння, не маючы чаго рабіць, пойдучь спяваць пад вокнамі і верасаўскія бабы:

Сам пан бог па межах ходзіць,
Буйнае жыта родзіць:
З каласочка ды жыта бочка,
З каласінкі ды паўасьмінкі.

І Алеся нават убачыла, як будзе стаяць за шыбаю зяркатая бязбровая Вольга, што зноў панесла па вёсцы злыя чуткі пра Імшоля і Хрысцю, што злюбіліся яны.

Няўжо гэтая пляткарка кажа праўду? Няўжо?

Алеся стаяла сярод дарогі — за хмурым задуманым лесам, за грудком, на які паўзла, вілася вужом пячаная дарога, хавалася Верасава. Адтуль з-за лесу па сіняе неба напльвалі адна на адну грудаватыя хмаркі.

Няўжо цесна ўсім на свеце, нават гэтым белым хмаркам?

Алеся адарвала ад зямлі ногі, пайшла на цёплай закурэлай траве, спярэщчапай і парэзанай парогам плужка, якім абгапялі картоплі.

За сніною ў яе, адбіваючыся ад злых авадыёў, шасталі бярозавымі вянкамі раз'юшаныя галодныя каровы.

Збочыўшы з дарогі, каб счакаць, покуль пройдзе гэтая задыханая чарада разамрэлых ад гарачыні кароў, Алеся ўчула, як пад сэрцам зноў тройчы турзанулася дзіця.

«Што ўжо ні ўчыніцца, што ўжо ні будзе, буду жыць з ім. Каб толькі радзілася жыва ды здарова. Божа літасцівы, змілуйся, дай мне хоць гэта».

Трымаючы ў рудэ сіні клуначак — старую паркалёвую хустку, у якую былі ўвязаны туфлі, ружанец, маміна ксёнжачка для пабажэнства, — Алеся стаяла збоку дарогі, і на яе плыў, абсыпаючы, горкі пыл, што паднялі збітыя ў грамаду, сапрэлыя ад гарачыні авечкі.

— Божа, злітуйся.

Яна толькі помпіла, як шары горкі пыл змяшаўся з цемпатою і яна абсунулася ў гэтую мяккую, глыбокую чарнату...

Яе ачуцілі і прывялі ледзьве не пад вёску пастухі: базлазе яна ўпала якраз тады, калі яны падышлі і параўняліся з ёю.

VIII Пуставаты і гулкі вагон з ломкім жалезным скрыпам закалыхаўся на стрэлках. За адкрытым да налавіны акном паплылі назад закурапыя да чарнаты чарапічныя дахі станцыйных будышкаў, адзінокія вагоны ў тупіках, дашчаныя будкі і прыбудоўкі, схаваныя ў засеень марных садкоў белыя атынкаваныя хаткі з маленькімі закурэлымі шыбамі.

Чэся падышла да адчыненага акна — поезд, выгнуўшыся, як зялёны вусень на пякучым агні, поўз на высокім насыпе закруглення.

Набіраючы скорасць, з натугі чмыхаў густым дымам чорны паравоз, што быў відаць з Чэсінага акна. Белыя клубкі каціліся ў глыбокі яр, раставалі над зялёным вянкам алешніку, дзе разарванымі петлямі выблісквала вузкая рэчачка.

На далёкіх гарбатых грудях пералівалася хвалямі, ліпілася пад сонцам, выпусціўшы сівавата-ліловы колас, высокае жыта, пабліскваў кавалачак шкельца ў нейчым яшчэ нядужым жаўтлява-зялёным познім ячмені, і пехта ўжо абганяў свае картонлі; Чэсі зрабілася смешпа, калі яна ўбачыла, як на каштанавым капі, высока задраўшы снадніцу і свецячы голаю сытаю нагою, сядзела кабета, а

ззаду за плужком ішоў, хаваючы пад брыльком пляскатае кепкі свае сарамяжлівыя вочы, сам гаспадар, і збоку па разоры бегла, задзіраючы скрытна голаў і шудзячыся поезда, цыбатае, з кароткай грыўкай і кучаравым хвастом жаўтлява-палавое жарабля.

Чэсю разабраў смех, і яна азірнула ся ў пуставаты вагон, ці не згледзеў гэтай вясковай ідыліі яшчэ хто, і ўбачыла, як кінуліся да вокнаў некалькі гарцэжаў у кароткіх, да калена, штопіках і ганарыстых, з зялёнымі лампасамі, рагатыўках.

— А во-о, баба па капі! — крыкнуў адзін з іх, што ўсё вісеў каля акна.

— Ага,— закрычалі і засмяліся яны ўсе.

На голас падняў свой кручкаваты нос мужчына, што сядзеў напроці Чэсі і ўсё абціраў хустачкай сваю спацелую лысіну і абмахваўся жоўтым саламяным капелюшом, ды на другой лаўцы расплюшчыла вочы стомленая, ледзьве жывая — мусі, яе блажыла,— бялявенькая, з рудымі плямамі на твары, цяжарная маладзіца. Толькі, прытуліўшыся адно да аднаго, не зварухнуліся худзенькі чарнявы хлопец з русяваю насатаю дзяўчынаю з доўгімі, завітымі ў кольцы, прыгожымі валасамі.

Глыбокая жалезная пустата прагрукала пад падлогаю вагона — поезд мінуў кароткі масток над рэчкаю.

Уздоўж чыгункі пабег высокі, абкошаны адкос з жоўтымі чачоткамі піжмы каля густых елачак у маладых жаўтлявых кутасіках. Яны схавалі ад Чэсіных вачэй і поле, і кабету, што кіравала каштанавым канём, і цыбатае, з кучаравым распушчаным хвастом жарабля. Далей свет засланіў стары, чэзлы, з сухаверхімі хвойкамі лясок па пячаным грудку.

Саладжавы ад паравознага дыму вецер віхрыў у вагон, тугім скразняком абмываў Чэсіны локці, жывым холадам лашчыў шыю, казытліва трапятаў на патыліцы, калмаціў валасы.

Белы дым перакочваўся цераз высокія, у падсохлай траве адкосы, блытаўся ў маладым стракатым бярэзніку, бэрсаючыся сінімі пасмамі, далёка раставаў, нік з вачэй.

Чэся глядзела, як, то падымаючыся, то спадаючы ўніз, густою пасмаю беглі, цягнуліся тэлефонныя правады, нацягнутыя па шкляныя сіпяватыя кубкі, укручаныя ў перакладзіны.

Зялёныя чубкі лесу, далёкія хутары плылі насустрач поезду. За алешнікам, за жаўтлявымі кунамі лазняку, ужо

там-сям стаялі копы сена, на калючай пакошы застыў сна-
важны белабок і бусел і, падняўшы чырвоны дзюб, сталым
разумным вокам глядзеў, як міма яго, абвіваючыся клуб-
камі дыму, ляцеў гэты раскалыханы поезд.

Пад чырвонаю падлогаю вагона, выбіваючы рытмічны
такт, цяжкім жалезам нагруквалі колы. Вагон пахіствала,
і на лаўках пахістваліся косыя слупкі сонца.

У расчыненае акно запусіла нах вугальнага саладжа-
вага дыму, перамешанага з пахам прывялай скошанай
травы, падпаранай зямлі, прэснай зялёнай свежасці, сухо-
га шэсту бярэзін, што хавалі ад чыгункі нізкія хаткі.

Мільгалі ціхія палявыя дарогі, хутары ў разрослых
садках, з высокімі стрэхамі гумнаў, і веяла ад іх адзіно-
таю, і адзінока цямнелі дзікія разложыстыя групы па-
межах. Поезд спыняўся каля глухіх паўстанкаў з драўля-
нымі хаткамі. У Чэсінай душы гэты свет хутароў пры ляс-
ку, грудкі ў задумнасці лесу — усё было пешта таемнае,
песпазнанае.

Трымаючыся рукамі за ўціснутае да палавіны акно,
Чэся жмурылася ад гэтай вялікай яспасці свету, ад пару-
шынак перапаленага вугалю, што вецер запусіў у акно. Ёй
было хораша ад тугога скразняку, ад гэтай бяздумнасці, ад
гэтай перамены пералескаў, хмызнякоў, зялёных балотцаў
глыбока ў лагчыне, калі па высокім адкосе за мосцікам
ляцеў поезд, ад поля ў сівавата-ліловых палетках жыта,
зялёна-цёмнага лубіну, ад сцішнасці і адзіноты палявых
дарог, фурмапак, што стаялі каля пераездаў.

Была нейкая таемнасць гэтага, ёй трохкі неспазнапага
свету, хоць яна жыла ў Дварчанах, але там быў ішчы свет
местачковага жыцця, грукату чыгункі, паху пасмоленых
шпал, мазуту, вугальнага чаднага дыму і яшчэ нечага, чым
пах бацька — дварчанскі стрэлачпк, заўсёды абвешаны
бляшанымі ліхтарамі, калі варочаўся з работы дадому.

Дварчанскае жыццё для Чэсі запомнілася ціхаю хат-
каю, кветнікам, дзе палалі ясным жарам флэксы, халодна-
густым, трохі дурманным пахам язміну ад таго кусціка,
што рос каля плота, і пахам чырвоных зраджайных рай-
скіх яблычкаў, з маладой яблышкі, што закрывала зеле-
наватым поцемкам акно.

І школай з цынкавым дахам, з дзвюма прыбудоўкамі,
з чорна-жоўтымі лаўкамі, з белымі кафельнымі печкамі,
з зялёнай дошкай, якую ішчы раз падмазваў салам Пясэц-
кі, з шырокім, на ўсю сцяну акном, а за ім — шурпатыя
камлі выносных соснаў, цясчавы двор, вастраверхі, з драў-

ляным шпілем, ашалёваны дошкамі калодзесь, з якога яна, пагуляўшыся ў спежкі, разагрэтая, папілася вады і застудзілася і праляжала тыдні два са шкарлятынаю, і тады да іх у хату прыходзіў Зміtryk, прыносіў ёй школьнае заданне, усё топчучыся каля парога і баючыся зайсці далей, і мама мусіла яго ледзьве не сілком распранаць і частаваць гарбатай з вішнёвым варэннем.

Яны ўсе тады, школьныя дзяўчаты, былі трохі закаханыя ў сарамяжлівага Змітрыка, што кватараваў каля возера ў белай атыпкованай хатцы краўца Моўшы.

Падабаўся ён і ёй, Чэсі,— і не толькі сваім прыгожым чарнявым тварком, ростам, нейкай стройнаю паставаю і тым, што ён добра вучыўся, а нечым іншым, чаго Чэся не магла нават сабе вызначыць,— ці мо той неместачковай прывабнасцю, акуратнасцю, ці мо лішняй сур'ёзнасцю.

Але і яна чула па сабе затоены кароткі і востры, як маланка, зірк яго вачэй, і калі азіралася, то праўда ён глядзеў на яе і, раптам схамянуўшыся, нібы злоўлепы ў чым благім, бянтэжыўся, чырванеў і ўгінаў сваю цёмна-кучаравую голаў. Рабілася трохі смешна, што ён пабойваецца яе зірку, і яна была давольная гэтым, і мо дзеля гонару перад дзяўчатамі, ці мо дзеля забаўкі пачала з ім загаворваць і няўцам, няўзнак для сябе здружылася з ім, і яны ўжо разам варочаліся са школы дадому. Над імі тады строіў розныя кешікі Тадэк Пясэцкі: то, забегшы наперад, хаваўся ў кусце язіну, а потым выскокваў адтуль і дзіка рагатаў, то на перапынку ў Чэсіну сумку падкладваў Змітрыкавы кніжкі. І яна, аднойчы раззлаваўшыся і не заўважыўшы, што ў клас зайшоў са сваім вялікім драўляным цыркулем выкладчык геаметрыі пап Шкудлярск, сесканула Пясэцкаму цяжкім кантовым пеналам па руках. Пясэцкі падскочыў і што моцы заенчыў ад болю, збянтэжаны Шкудлярск паціснуў плячыма:

— Ну, я мушу выйсці з класа — вы, пэўна, не гатовы аблічыць поле трапецыі.

Праз хвіліну вярнуўшыся ў клас, выклікаў яе да дошкі і за тую 413-ю задачку паставіў ёй «два». У Чэсінай душы запыклася помслівая крыўда на гэтага худога, з чырвонымі набрынялымі вачмі за сухаватым шклом акулераў, мо хворага на сухоты Шкудлярска.

Гэтае здарэнне ўспаміналася Чэсі не раз. Ужо нават у Баранавічах, куды перавялі бацьку, на гэтай вялікай грукатлівай стапцы, дзе яны ўжо жылі ў доўгім цагляным доме, займаючы вузенькую, на два пакойчыкі, кватэру, і

дзе бесперастанку быў чуваць аднастайпа-цяжкі грукат паяздоў, ад якіх дрыжала, угіпалася зямля, звінелі шыбы ў вокнах, падлога, сцены і, здаецца, усё ўсярэдзіне і ад якога без звычайкі можна было звар'яцець.

Чэся паволі прывыкала да грукату паяздоў, чорпага пылу, што сыпаўся з дыму, сажая засыпаючы белы падаконнік, да новага гарадскога жыцця, суседзяў, асабліва сварлівай пані Казі, што заўсёды крычала на свайго маўклівага, з хітрай ухмылкай папа Зыгмунта, да валтузні і плачу дзяцей у суседняй кватэры, дзе жыла адзінокая дробненькая, прыгожая з твару Стэфа, што рабіла тэхнічай на вакзале і часта пры бэзе на лавачцы сядзела з новым мужчынам, праз кожны год зацяжарваючы.

Дзеці, адно пад адным, гэтка дробпепькія, як і яна сама, харошыя з твару і, здаецца, усе падобныя па аднаго бацьку хлопчыкі — бегалі ў спульны на ўвесь дом дашчаны, з двума камінкамі туалет, у жаночую ці мужчынскую налавіну, зашчэпваліся там, і з самага ранку пачынаўся ўжо крык:

— Підзе ад вас ратунку няма! Каб вас ужо гпала лякса! — ад тоўстага, трохі мужчынскага голасу пані Казі траслася ўся вуліца.

Мама, успаміпаючы Дварчаны, папікала бацьку, што ім усё жыццё патыкалі, адсылаючы куды ім захочацца, і што ён не можа за сябе заступіцца, бо хіба можна жыць у гэтакім доме.

Але гэта было яшчэ паўбяды, наглая бяда прыйшла печакана: тату збіў цяжкім буферам вагон. Балазе тата ўпаў між рэк, але трапіў галавою па жалезную падкладку на шпалах. Яго, ужо непрытомпага, з паломанымі рэбрамі і разбітаю галавою, забралі ў чыгуначны шпіталь.

Ці ў каго не было спадзявання, што ён выжыве. Ледзь не адышоўшы ад памяці, захварэла, змогшыся ад гора, і мама — зжоўклая, рантоўна пасівелая, злягла таксама.

Чэся тады адна, ледзьве не праз дзень, адведвала тату, бегаючы ў другі канец горада, у цагляны жоўты домік, што зарос маладымі канадскімі клёпікамі і стракатымі ад цвету кустамі язіну.

У вузенькай душнай палаце ляжалі яны двое: да непрытомнасці збіты і парэзаны нейкай свалатою і знойдзены назаўтра за прыбіральняю ў скверыку каля вакзала малады хлопец і яе бацька, таксама без памяці, увесь у бінтах і ў гіпсе. Ён нікога не пазнаваў, пат яе, Чэсю, і ўсё надхопліваўся на ложку і крычаў:

— Вшыстке поцёнгі затшымаць! Тор замкненты. Дружына поцёнгова не заўважыла сыгналу «Стой!»¹.

Узяўшы пад рукі, Чэсю з палаты першы раз вывелі медсёстры, каб, мусіць, прывязаць да ложка бацьку — ён з гарачкі мог забіцца, — і яна, як сама не свая, не бачачы ўжо за слязьмі свету, пайшла па калідоры, заблудзіўшыся і не знайшоўшы назад дзвярэй, покуль за локаць яе не ўзяў высокі, як ёй здалося тады, немалады, з чорнымі густымі, але пасярэбранымі валасамі і чорнаю падфарбаванаю бародкаю пан Ежы — хірург з таго чыгуначнага шпіталя.

— Ваш тата будзе жыць. Не ўбівайцеся, — ён нават, здаецца, пагладзіў Чэсю па галаве.

Ці мо ёй здалося. Гэта было яе першае ў гэтым навальным, нечаканым горы зпаёмства з панам Ежы.

Але, праўда, бацька месяцаў праз чатыры акрыяў, пачаў хадзіць. Ежы нават памог выпатрабаваць яму добрай «эмэрытуры»².

Гэта было пасля. А тады пан Ежы неяк спадцішка, не-заўважна пачаў падпільноўваць Чэсю ў калідоры, клікаць, калі там нікога не было, яе ў ардынатарскую. Яна нават цяпер не можа ўцяміць, як аднаго разу ён падвёў яе аж да самага дома.

Потым, калі яна ўжо вучылася ў школе медсясцёр пры шпіталі, пан Ежы памог і тут, і яе ўзялі ледзьве не на цэлы месяц пазней за ўсіх дзяўчат, — ён запрасіў яе на вечарыну.

Яна, саромсючыся і ўжо баючыся адмовіць пану Ежы, пайшла туды.

Чэся і цяпер прыгадвае той вечар, спярша з гульняю ў фанты, а потым, калі прыяслі віно і ўсе яны, дактары і медсёстры, павесялелі, калі на сіненькі патэфон паставілі пласцінку з песняй, якую яна любіла і сама: «*Salowac zmiem tak, jak Tangolita...*»³ ёй зрабілася хораша і весела, і яна ўжо забылася, што маладзейшая тут за ўсіх, што пан Ежы не такі ўжо і стары, і свет для яе памякчэў, зацягнуўся нібы лёгкім туманам, і на апошні танец, калі пані запрашалі паноў, яна падышла да пана Ежы.

Ёй было добра і весела з ім.

А потым былі «выцечкі» на пядзельны дзень пад Пры-

¹ — Усе паязды затрымаць! Пуць закрыты. Служба пудавя не заўважыла сігналу «Стой!» (польск.).

² Пенсіі (польск.).

³ «Цалаваць умєю так, як Тангаліта...» (польск.).

пяць у глухую асаду, куды яны выпраўляліся тою ж самаю кампаніяй.

Чэся помніць тое маладое лета, грукат поезда, падгарэ-
лую на адкосах ад іскры, што ўпала з паравоза, чорнымі
плямамі сухую траву. А потым сцежачка праз дэплы, па-
грэты пясок, далёкае кувашне зязюлькі.

У Чэсі кружылася галава ад усяго, што было кругом
яе — ад старых алешыш над рэчкаю, ружаватага ад шчаўя
балотца, халодных пырскаў цёплай вады, горкага паху
лодзьмы каля карчыстага берага, ад той, накрытай драпі-
цаю, хаткі асадніка Ляшчынскага — маладжавага, але
з вялікай лысінаю, — куды яны прыйшлі нанач. Пасля
вячэры, дзе яна выпіла колькі кілішачкаў жоўтай
цытрыноўкі, потым салодкага абрыкатышу, сытая ў сцёг-
нах гаспадыня прывяла яе ў лёгка-халаднаваты ад вечэ-
ровай расы і вільгаці пакойчык і паказала, дзе Чэся будзе
спаць.

Невядома, што зрабілася з ёю ў той вечар, хоць яна,
здаецца, не была п'янаю, бо помніць і той пакойчык з ад-
ным ложкам пры адчыненым акне ў цёмна-зялёны садок,
грушу, што даставала вострым вяршком да тонкай белавы-
тай поўці, зеленаватае, не астылае пасля гарачыні неба,
трапятліва-мягкае і пачутнае пырханне цёмнага кажана
пад вялікім каўпаком доўгага гумца.

Яна, яшчэ не думаючы спаць, аблакацілася на пада-
коннік і, ахмялелая ад чуткае, ужо нязвыклае і страхатлі-
вае цішыні, бяздумна глядзела ў гэты затоешы перад вечэ-
рам садок, дзе стракацеў, мусіць, зялёны конік, і страпя-
нулася ад насцярожанага тупату пог па разорцы каля
кветніка і ўзрадавалася, учуўшы трохі захмялелы, але
прыцішаны голас пана Ежы.

Божа мілы, што ў той вечар з ёю зрабілася. Яна была
радая, калі ён адкінуў фіранку і смешна пералазіў сюды
ў пакойчык, і яна, зманваючыся, дзеразуючыся, адпіхала
яго, а потым ён лавіў яе ў пакойчыку, і яна ціхенька, каб
не трывожыць гаспадароў, вырывалася, покуль не аціхла,
не здужаўшы вырвацца з яго моцных валасатых рук, по-
куль не ўчула казытліваю бародку і гарачыню яго губ
у сябе на шыі каля пазалочанага ланцужка, па якім вісеў
крыжык, падорапы ім, панам Ежы, калі ён ездзіў у Варша-
ву, як яна даведалася потым, да свае жонкі...

Што было, але не навінна было быць з ім, з панам Ежы,
у якога яна мо трохі ўлюбілася, як улюбляюцца дзяўчаты
ў старэйшых за сябе хлопцаў ці нават жанатых мужчын,

бо іх цягне гэты псевдомы свет беспазнапага, покуль не прыходзяць прыкрасць, затоеная злосць і крыўда, што так лёгка можна абмануцца, і Чэся ўсё гэта перапакутавала, перабедавала адна, раптам учуўшы нешта да брыдкасці нязноснае, гідлівае да пана Ежы, да гэтай яго бародкі, да ўсяго, што было ў той вечар на хутары ў асадыка Ляшчынскага, і шчасліва-трывожны свет, свет радасці, шчымлівага, перамешанага са страхам чакання, неяк баюча перайначыўся, і ўсё кругом здавалася невышосным, скаламучаным, няпраўдаю, нават тыя кнігі, якія яна читала, заміраючы ад чужога кахання, раптам здаліся падхарошаныя злым падманам, усё апастылела, усё слізкай, як цвіль, і горкай атрутаю асядала на сэрца, і Чэся ўжо жыла нейкім сваім помслівым, туга навітым у клубок злосці жыццём.

Мама ціхенька ўздыхала, бачачы, як схуднела, змянілася Чэся, і, пэўна ж, дагадвалася, але ніколі не распытвала, дзе ж дзеўся той доктар з чорнаю падфарбаванаю бародкаю, што так паспрыяў ім, узяў у двухгадовую школу пры шпіталі яе Чэсю і памог дабіцца бацьку добрай эмерытуры, толькі ўкрадкам з пільнасцю глядзела на Чэсю, і ў яе вачах тлеў смутак, маўчаў і бацька — пасля шпіталя ён не мог ніяк акрыяць: у яго знайшлася новая хвароба — ён ні з таго ні з сяго пачаў ападаць. Здарылася гэта разы са тры, аднойчы пры Чэсі, седзячы за сталом пасля вячэры, калі мама нешта раскажвала, ён нібы засмяўся, адкінуўшыся галавою на крэсла, і захроп.

Яны з мамай азірнуліся і, знямеўшы ад страху, падскочылі да яго, пачалі валтузіць, а потым адліваць вадою. Да памяці ён прыйшоў неяк скоро, але доўга не мог распазнаць, дзе і што з ім: вочы яго асалавелі, на лобе дробнай расою выступіў пот.

Пасля гэтага бацька пачаў нібы запываць, ходзячы яшчэ на гамарах — балела перабітая вагонным буферам спіна.

Сёння бацька быў, здаецца, вясёлы, пат прыскакаў, абапіраючыся на драўляныя рынучыя гамары, да брамкі, прыцёрся да закурэлага пылам слунка, вясёла падміргнуў січэнькім вокам.

— Скажы там Анці, што ў мяне ідзе на папраўку. Во, скоро кракавяка танчыць буду, — ён адкінуў гамар, пат прытуцнуў адною пагою, але скрывіўся ад болю, зноў абліваючыся потам.

— Я ж бачу, — вымучана ўсміхнулася Чэся.

— Шкада, што не магу завітаць да ўнучка. Як ён там?

Можна, ужо ходзіць?

— Ага, як ты. Два месяцы дзіцяці.

— Ну, пацалуй яго за мяне. Можна, Аня прывязе яго сюды?

— Яшчэ рана такое дзіцятка вазіць. Во выздаравеш ды з'ездзіш сам.

— Хіба што, — бацька зноў падміргнуў Чэсі. — Ну ідзі. Шчасліва табе. Толькі ж не баўся там, прыезджай скарэй.

Цяпер у пуставатым вагоне, дзе сядзела мо чалавек пятнаццаць пасажыраў, найбольш гарцэжаў у зеленаватых кашульках ды кароткіх штоніках. Чэся ўспомніла гэтую гутарку з бацькам, і ў яе адлягло на душы. Поезд, гукнуўшы перад семафорам, спыніў ход.

— Моўчадзь! — крыкнуў кандуктар, высокі даўгавіды мужчына, ідучы праз вагон.

З вясёлым гоманам з лавак пачалі падымацца гарцэжы, хватаючы свае папакаваныя і туга перацягнутыя паскамі плцакі¹.

— Ціха! — пакрыкваў тоненькі, высокі, як быліна, хлопец з сякераю пры боку — іхні «друзыновы».

Зжоўклая з твару — мусіць, яе ўсю дарогу блажыла, — цяжарная маладзіца, што сядзела напроці Чэсі, ухапілася рукою за скобку лаўкі, зняла з гака на сцяне плцепую карзіну і, асцярожна несучы пад шырокай і доўгаю, пашытаю як халацік, сукепкаю свой гапарыста выпучаны живот, пахістваючыся, пайшла да дзвярэй.

Там ужо, з брызентавымі рапцамі на спіне, збіліся гарцэжы. Туды пашыбаваў, каб адчыніць дзверы, высокі даўгавіды кандуктар.

Зарыпеўшы тармазамі, поезд турзануўся і памалу пачаў сціпаць сваю хаду.

Пабліскваючы, адбіваючы сопча, разбягаліся рэйкі, мільгалі каля стрэлак ліхтары з белым зафарбаваным шклом.

За адчыненым акном густа зашалясцелі доўгім кучавым веццем старыя бярэзіны, падплыў пізкі атынкавапы, з чырвоным чарацічным дахам будынак вакзала. За ім — гарбом падымалася зялёная гара, да якой, як губа да камя старога дрэва, прыляпіліся, прыраслі хаткі.

Чэся любіла гэтую станцыю — з пазвыклаю назваю, з

¹ Плцакі — рэчмяшкі (польск.).

хаткамі, што ляпіліся каля гары, з драўлянаю шараю царквою ў зялёных купалах.

Праз адзін прыпынак, за гошкім, роўна падсечаным лесам, за магілкамі з высокімі замшэлымі дубовымі крыжамі, за азярцом, што падмывае тоўстыя карэні ружовых хвоек, забялее высокая вадакачка — пакажуцца Дварчаны: дамкі ў прысадзі, чорныя насмоленыя дахі станцыйных складаў.

Чэсіна сэрца замерла ад блізенькай стрэчы з сястрою, якую яна любіла, да якое гарнула ся душою, як да маці, і з якою заўсёды, седзячы на старой абабітай скураю капаце, укрыўшы пледзі босыя ногі, яны перагаворвалі ўсё, успамінаючы даўні і мільшы, здаецца, час, калі іхня сям'я жыла пад Вільняю на невялічкай станцыі Мінойты, калі да Анці падходжваў чарнявы, з сінімі, як пралескі, вачмі прыгожы Анджэй — сын пачальніка гэтай маленькай станцыі, — у яго па-дзіцячы закахалася і сама Чэся.

Апця, мусіць, і цяпер любіла таго Анджэя, але маўчала, як маўчала пра доктара з пафарбованаю бародкаю Чэся.

Летась яна прызналася сястры, што зацяжарала ад пана Ежы, сястра знайшла тады ў Навагрудку фельчара, аперацыя прайшла няўдала, і Чэся ледзь асталася жывою. Дадому яна вярнулася ззяжэла-нездараўчаю. Мама аж жахнулася. Але маўчала, пэўна, дагадваючыся пра ўсё. Парывісты вецер, сыплючы драбнюткам перагараным вугалем, зпоў завіхрыў у акно — поезд рушыў далей, пастуквалі колы вагонаў сярша ўрасцяжку — так-так, а потым усё спарней, зліваючыся ў бесперабойны грукат. За акном паплылі назад стракатыя камлі абкарэлых тоўстаю шурпатаю карою бярэзі, закружылася зялёная гара за сухім шапаткім веццем — і Чэся ўздыхнула, глытаючы саладжавы дым ад паравоза і гледзячы на белую, пухкую і сіваватую спаднізу хмарку, што вісела над цёплаю, замглінаю ўдалечыні зямлёю.

Нешта радаснае было ў пухкай да зыркасці яснай хмарцы. Хацелася думаць пра бяскопцасць жыцця, пра дабрату свету, хацелася ісці па гэтай зямлі босымі нагамі, чуючы мякенькую траву на дарозе, і спачываць душою, калі цябе абывае вецер і нахне ружоваю канюшынаю поле, і нідэ ні душы, і толькі каршунок вісіць, самлела памахваючы крыллямі ў сіпюткам небе над далёкім лесам, дзе мякенька і глуха кусе зязюлька, і далёкай шчымлівай глухатою, адзінотаю адзываецца ў душы гэтае куванне.

раючы сваіх паркалёвых, што выглядвалі адна з-пад адной, снадніц, прымасцілася на пустую напроці Чэсі лаўку. Пасадзіўшы каля сябе дзіця, выцягнула педзе з распоркі ў гэтых паркалёвых спадніцах калоду чорных, зверху ўжо зашмальцаваных картаў і пачала іх тасаваць.

Узіраючыся на маладзюсенькую, з топенькай шыяй, на якой віселі тры вяпочкі таных шкляных пацерак, цыганку, па кучаравае, з смуглявым, як тлуставатым, тварком дзіця, Чэся нехаця ўсміхнулася, наліваючыся сорамам.

— Красавая, пэ смейся. Праўду скажу.

— Не, не трэба, што ты, — замахала рукамі Чэся.

— Што было, то прайшло, не вернецца.

— Што было? — сумелася Чэся.

— Што ў красавай было? Ён быў — сплыў. На вачах бачу. Дай руку, красавая. Скажу, які малады і красавы жджэ цябе. Ой, жджэ, а мо пэ, красавая? — цыганка чапіла сваёю халоднаю тонкаю рукою, з вузенькім пярсцёнкам, Чэсіну руку.

Чэся, не ведаючы, куды ўжо дзецца, ціснулася ў куток лаўкі да акна.

Балазе ў вагон зайшоў кандуктар, крыкнуў моцна, што поезд прыходзіць у Дварчаны, і, падціпаючы губы ад злосці, прышыбаваў сюды, да іхпай лаўкі.

— Ты ізноў тут!

— Нэ-э крычы, — цыганка паволі ўзяла на рукі сваё смуглявае, у рэдзенькіх доўгіх кудзерках дзіця. — Места я нэ праседзела.

— Білет дзе твой?

— Там у мужыка майго. У тым вагоне — такі красавы, высокі.

— Была ў сабакі хата, — выскаліўся, паказваючы ў кутку расцягнутых губ устаўныя зубы, пемалады кандуктар.

Вагон закальвала на стрэлках, турзанула ўбок, заскрыгаталі колы. Засланяючы з другога боку яснасць у вокнах, каля самага вагона праплыў шары доўгі пакгауз.

Чэся ўзяла сваю невялікую лёгкую валізачку і, абпіраючыся другою рукою на лаўкі, пайшла па раскалыханым вагоне да расчыненых дзвярэй. Наперадзе кандуктара ў тамбур ціснулася маладая чарнявая цыганка з дзіцем на руках. Дзіця хватала тонкімі ручкамі за яе залатую, што бліскала паўмесячыкам, завушніцу.

Насустрэч поезду выплыла белая вадакачка, каля яе чмыхаў параю чорны, у скалках вады, спацелы паравозік,

пад навессю разложыстых кляноў хаваліся тры невялікія пасажырскія вагончыкі вузкакалейкі, з-за зялёных дрэў выглядаў чырвоным чарапічным дахам з круглымі ў ім вокнамі дварчанскі вакзал. Нешта блізкае і роднае было для Чэсі ў будынку з чырвоным чарапічным дахам, з якога глядзелі два круглыя лунатыя аконцы.

Чэся, стоячы за тоўстым мужчынам у праходзе, зазірала ў акно: на выкладзеным з цэментовых пліт шарым, напаленым сонцам пероне млела, абмахваючыся хустачкай і азіраючыся на вялікую плеценую карзіну з павешаным замком, высокая пані ў белай палатнянай сукенцы, у старамоднай панамцы, ды нейкая сям'я — кучаравы, без шапкі мужчына з худою жонкаю і дзвюма танючкімі дачкамі-блізняткамі ў кароценькіх плісіраваных спаднічках і галубенькіх да каленяў панчошках — дружна замахала рукамі, убачыўшы некага ў акне ці тамбуры папярэдняга вагона.

Ды, як заўсёды, выйшаўшы з вакзала страчаць поезд, на пероне стаяў у сваёй чырвонай рагатыўцы дзябёлы, на якім аж не сходзіўся цёмна-сіні фрэнч, пан Войцэх, што не раз прыходзіў да бацькі ў госці, і каля яго, пакалыхваючы сінюю, на нізках колцах, дзіцячую каляску, знябожылася лупаценькая чарнявая дзяўчына.

Чэсі раптам зрабілася смутна, што ніхто яе не страчае — ні малады, красавы, як гаварыла цыганка, такім тады яна ўявіла чамусьці Міцю Корсака, ні сястра, якой яна дакладна напісала, што прыедзе сёння.

— Дварчаны! — крыкнуў з глыбокага тамбура, адкуль нясло вугалем і туалетам, кандуктар.

У пустым гулкім вагоце ад гэтага крыку заварушылася, заскрыпеўшы лаўкамі, яшчэ некалькі пасажыраў.

Адапхнуўшыся ад поручня, Чэся скокнула з жалезных сходкаў на ясны ад пякучага летняга сонца перон.

Каля суседняга вагона з крыкам і смехам абдымаліся два мужчыны, і на іх, ледзьве падняўшы плеценую карзіну, крычала высокая пасатая пані ў смешнай панамцы:

— Дарогу заступілі! Дарогу!

Кандуктар, прысеўшы на кукішкі, выцягнуў з вагона рукі, каб падхапіць цяжкую карзіну.

Азіраючыся на гэтага вясёлага кандуктара, Чэся рушыла ўздоўж вагонаў, каб абысці поезд і каб праз пуці, як хадзіла некалі, выйсці на сцэжачку, што каля высокага шарага пакгауза выбягала на Наваградскую бруковавую вуліцу.

За ёй, з'ехаўшы з перона, зазвіпела, падскокваючы на тлустых ад саляркі шналах, дзіцячая каляска.

— Вой, ці не вы будзеце Чэся?

Скарэй на звонкі бразгат каляскі, чым на тонкі пясме-лы голас, Чэся азірнулася.

Чорныя быстрыя вочкі прыжмурыліся.

— Я прыйшла вас страчаць. Гаспадары сёння пайшлі ў госці.

— Вы Анціна?..

— Ага, служанка, — маргнула гэтымі быстрымі казюр-камі вачэй невысокая і, як здалося Чэсі, порсткая, нібы пташачка, дзяўчына.

— Вой, дык гэта ж і яе сыноч, — Чэся паставіла сваю певялічкую, з бліскучым каптам валізку на жвірысты пясок, і, зазірнуўшы ў каляску, працягнула туды свае рукі.

З-пад чырвонай пастрыгавапай коўдры была відаць круглая галоўка ў карушкавай лёгенькай шапачцы. Водзячы сінімі чыстымі вочкамі, дзіця смактала пустышку з белым касцяным кружком і кольцам.

— Мокранькі ён... Во зараз прыедзем дадому, перапаў-ёмся. Тады ўжо возьмеце на рукі, — дзяўчына развярнула каляску, узяла ў руку Чэсіну валізку. — На перасзд па-едзем. Тут жа ж калея, пяхай крые бог, я баюся.

Чэся пайшла за гэтай чарнявай невысокай дзяўчынай, што асцярожна кіравала, то спыняючыся, то падважваючы за ручку перад шналамі нізкую сінюю каляску, і чула яе спакойную сталую ўладу над сабою.

І страпянулася, убачыўшы ў яе руцэ сваю валізку.

— Вой, нашто ж так!

— А я вам зараз аддам калясы, — дзяўчына спынілася на цвёрдай, усыпанай неўтаптанымі круглымі каменьчы-камі, сцежачцы.

Чэся ўзялася за доўгую нікеляваную дужку каляскі і, убачыўшы мардаценькае, з чыстымі вялікімі вочкамі дзіця з белым гузікам соскі пачула, як у сэрцы варухнулася пешта певядомае ёй дагэтуль, нязвыкла-цёплае, і дагадала-ся — мацярыцкая ласка з'явілася ў яе.

І ад усяго гэтага растала, правальваючыся нібы ў бясконцаю глыбіню, душа.

— А мы з Косцікам заждаліся вас. І мокрыя, і галод-ныя, — ціхенька загаварыла ў яе за спіною дзяўчына.

— Няўжо? — страсяпула сваёй густою залацістаю га-лавою Чэся і раптам схамянулася: — А як жа вас завуць? Мяне Чэся.

— Хрысця я, — сказала дзяўчына, беручыся поруч з Чэсяю за пікеляваную дужку каляскі: пераязджалі пяроўны, з стрыжняватымі старымі дошкамі перезд.

Чэся азірнула на сінюю ашалёваную будку з бляшаным камінком, з певялікім аконцам — за ёю разбягаліся, шырачыся, як пража, папушчаныя з рукі, пуці дварчанскай станцыі. Тут, у сіняй будцы, іншы раз з пераездным сторажам бавіў час Чэсін тата, тут ляжалі яго карбідныя бляшаныя ліхтары, і сам тата пах смярдзючым карбідам, мазутам, чадным вугалёвым дымам, як пахла ўся дварчанская станцыя.

І ў Чэсі зайшлося лядовым болем сэрца: як мінула, растала ў невядомасці даўнейшае дварчанскае жыццё, і толькі сіняя будка, ржавыя рэйкі, выкладзеныя разбітымі дошкамі перезд трымаюць памяць пра тое, даўнейшае, што было, — школа, той сёмы астатні клас, калі яны лічылі сябе вунь якімі сталымі: хлопцы, не баючыся настаўнікаў, пачыналі курыць, а яны, дзяўчаткі, збіўшыся ў купку, шапталіся пра Сівец Ірэну, што збіралася замуж за нейкага худзенькага студэнта з Віленскага ўніверсітэта, а з яе, з Чэсі, тады злая Дануся — жыва не будзе, калі каго не падкусіць — смяялася: «Во бачыш, ты любішся з Міцькам Корсакам, а нябось ні разу не пацалавалася».

Якое смешнае, якое ўжо далёкае тое дзяцінства. Чэся адкінула свае зблытаныя ветрам валасы, і смех затрапятаўся ў яе на падпухлых губах — яна прыгадала зіму, тое цялятка ў санях, яго, разгубленага, сарамліва-зачырваналага Міцю Корсака ў смешнай пляскатай кепачцы, паўшубку з карычневым блішчаста-гладзенькім цялячым каўняром. Нешта ўжо мужчынскае, сталае было ў яго прыгожым твары, на якім рэдзенька, але ўжо цвёрда наблісквала шчаціна, у баязлівым зірку яго прыжмураных ясна-сініх вачэй.

За пераездам, дзе віламі разыходзілася шаша, стаяў той самы абгароджаны певысокім плотам, пафарбаваны па карычпёвае крыж; пад ім цвілі пекім высаджаныя яспоткі. З пяроўнага, выбухтаванага коламі бруку Чэся скіравала туды лёгкую каляску, спытала, абы загаварыць з Хрысцяю:

— А ці далёка адсюль Верасава?

— І не блізенька, — Хрысця прыспешыла хаду, каб дагнаць Чэсю, зазірнула ёй у твар. — А вы хіба ведаеце там каго?

— Ведаю,— і дадала: — Міцю Корсака, у школе разам вучыліся.

— Вой, вы, мусіць, тая самая папенка! — спатыкнулася Хрысця.

— Якая папенка? — крышку насцярожылася Чэся.

Хрысця апярэдзіла каляску і, ужо заступіўшы Чэсі дарогу, сказала:

— Што пісьмы яму пісала.

— Адкуль вы ведаеце? — спатыкнулася аб сіні, вывернуты бокам камень збянтэжаная Чэся і ўчула, што гарачынёю набрынялі яе шчокі.

— Гэта ж мой стрыечны брат. Мо наказаць яму, што вы прыехалі? — круціліся і ззялі блішчаста-карычневая, як вылушчаны каштан, Хрысціны вочы.— Я ў іх за наймічку была, ды яны выгналі мяне. Бацька Міцеў... А Зміtryk сам добры і любіць вас. Бо на ішых дзяўчат нат не ўзгляне... Я пакажу, што вы прыехалі.

Чэся аж спацела, намагаючыся разабраць, пра што гаворыць Хрысця, але дайсці да skutку, разабраць не магла, збыталася саўсім, і таму моўчучы кіўнула галавою, згадзілася.

І свет даўнейшых год, ціхіх, што хаваліся ў прысадах, накрытых счарцелаю драпіцаю хатак, пазелянелых пад бэзам платоў, усяго залітага сухім неміласэрна-пякучым сонцам мястэчка, сінявата-высокага, злінялага ад гарачыні неба, грукату фурманкі на бруку, вострага цокату падкоў спацелага каня, што цяжка памахваў вялікаю галавою, лянівага брэху асалавелага ад гарачыні сабакі, скрыпу жураўля і халоднага звону вядра за пафарбаванаю брамкаю печага надворка,— усё гэта шчымлівым спакоем аддавалася ў Чэсінай душы.

— Дык я мо накажу, што вы прыехалі? — зноў панерад Чэсі забегла гэтая прыязная смешная дзяўчына.

— Ага, накажы,— усміхнулася і зарадавалася разам з ёю Чэся.

Яе брала дзіва, што гэтае паіўнае дзяўча з пейкай смешнай сталасцю дбае пра яе.

IX Грымела яшчэ звечара. У самлелым ад духаты поцемку жахала і нячутна трапяталася за акном пахлавівая малапка, сцакаўшы, гультаявата адзываўся далёкі пярун.

Пад пязлосны, глухаваты, як у глыбокую бочку, гру-

кат Міця і заспуў, прачпуўшыся ўжо ад густога, быдта вадаснад, шуму вады. Буйны, перамешаны з градам дождж са звонкім лускам засякаў на вокнах, шаргацеў на тыльнай сцяне хаты.

З халодным пляскам цурчала і лілася са страхі дажджавая вада. Дождж гнала перагонамі — ён то аціхаў, то шчодрым патокам шумеў зноў. Разрываючы цемнату, высокая ўспыхвала малашка. Ружаваты бляск яе апякаў мокрую абвіслую бярэзіну на Корсакавым надворку, чубок суседняй страхі з вушастым каньком.

У шапатлівай цішыні нечакана ляскаў і высокая каціўся ў небе, здаецца, адломваючы вялікія крыгі, цяжкі гром. Тугі водгалас прыгінаў зямлю. Падрыгваў ад далёкага грукату расхістаны Міцеў ложкак.

Міця любіў гэты высокі да казытлівага звону ў вушах грукат перуна і шчодры шум павальнага дажджу. Сыраваты холад асвяжаў душу.

У хаце пахла прэснай вільгаццю. Яе збіваў цяжкі атрутны пах тытунёвага дыму. На ложку, не могучы заснуць, пыхкаў папяросаю бацька.

Пасля таго як яны закапалі на надворку ашалелага каня, бацька, ледзьве не кожнае ночы, звесіўшы з ложка босыя ногі і бялеючы, як луць, упоцёмку хаты сподняй бялізнаю, курыў удушлівую гродзенскую махорку — на шырокай пабеленай пліце адбівалася ружаватая яснасць ад папяросы.

Сёння бацька трывожыўся больш і на кожны блізкі ляскат перуна падбягаў да акна — выцікоўваў, ці не стрэліла дзе часам у будынак.

— Чаго ты? — заварушыўся на ложку Міця, каб перабіць бацькаву трывогу.

— Вот спі, — суха зарыпелі вытантаныя дошкі падлогі, і бразнулі цяжкія чыгунныя дзверцы — бацька кінуў у пліту недакураную папяросу.

Астатнія дні бацька не даваўся гаварыць, зацінаўся, хмурнеў, апускаючыся ў цёмны патаемны вір сваіх думак. Міця здагадваўся — ён шкадаваў і ніяк не мог перанесці смерць дагледжанага, паслушнага, спраўнага да работы каня.

Нанава ўслапы перад хлявом брук, над якім у глыбокай яме закопвалі жыўцом каня, нейкім сцішным холадам ледзяніў Міцева сэрца.

Было шкада бацьку — ён толькі, здаецца, і меў адзін клопат карміць і даглядаць каня. А цяпер зрабіўся як сі-

рата і саўсім адзічэў, не ведаючы, мусіць, за што зачапіць рукі, за якую работу брацца, як жыць далей.

Думаючы пра бацькаву жальбу, адзіноту і печаканую старасць. Міця і заснуў, не чуючы, як зноў спорна зашапацеў дождж — цяжкая, абложная хмара варочалася назад.

Раненька, яшчэ на шарай віднаце, улежаць не давалі мухі і грукат дзвярэй — бацька, падаіўшы карову, пасіў вёдрамі, назапашваўся вадою, то адчыняючы, то зачыняючы дзверы.

Разрываючы ліпкую павучыну сну на вачах, Міця падхапіўся з ложка, каб памагчы бацьку — пасля таго як з хаты пайшла Хрысця, яны па калейцы палілі ў печы.

Міця быў пават пакінуўся на бацьку, што выгнаў з хаты Хрысцю, парабіўшы зноў на ўсю вёску лопату і новых плётак.

— Недзе дзенецца, прыйдзе, — сучышаў сябе і трохі, пэўна, каўся бацька.

Але Хрысця не прыйшла. У Верасаве пачалі сцішкам гаварыць, што яна нанялася пібыта служаккаю да маладога асадніка Грабянкі.

— Пакаштуе пачым фунт ліха і верпецца, — бацька ўжо трохі злаваў і ўжо ад злосці махаў рукою. — Ат, так-веле бяды. Яшчэ і ленш. Бо шчубіліся тут з гэтага прымака. Цішы будзе.

Але даглядзець пры хаце ўсё, наварыць есці, прыпрацаць ложка, падаіць карову, ад чаго абодва ўжо адвыклі, стала цяжэй.

— Мо памагчы што? — цяпер Міця глядзеў на бацьку, што, сагнуўшыся, стаяў каля печы і даставаў адтуль падсушаныя за ноч дровы.

— Абыдуся мо і без цябе, — не даваўся загаварыць і не падпускаўся да сябе бацька. — Карову ідзі выжашь. У поле мо пагналі даўно.

Міця наспех спаласнуў над цаборкам твар, выцерся пекачаным суравым ручніком, адразу прагнаўшы з сябе сон, і выйшаў на надворак, чуючы ў душы намаладзелы, абмыты пачною навальніцаю свет. Са страхі на камень каля парога яшчэ пляскала і бубніла на шырокае лісце лопуха дажджавая вада.

Пад застрэшкам педзе ў мяккім, выкладзеным пер'ем гняздзе падаедліва-ўпарта пацвіркаў малады падужэлы верабей.

За аджэлымі, што як сагнулі свае маладыя, яшчэ не

пруткія вяршкі, дрэвамi, за мокрымі, што курыліся рэ-
дзешька парай, стрэхамi будынкаў зацэрушылася ружа-
ватым пылам неба — ніжай яго залівала ясная пазалота.
Высока над сіняю хмаркай раставаў стары месяц.

Нiбы прастуджаны ад здаровай сырасці раіцы, за
гумнамi, на другой вуліцы, гукаў настух:

— Аганяі!

Нехаця падняўшыся з цёплых хлявоў, сонна рыкалі
каровы, звонкі бабскі голас пакрыкваў на авец:

— Ашкыра, куды вы! Во на плот скача, а бадай цябе.

У канцы вёскі ў гэты сівавата-парапы, азыраваты свет
раіцы гаўкаў вясёлы, спушчаны з абрыдлага ланцуга са-
бака.

Міця пастаяў на новаўсланым бруку і, здэцца, зноў
уявіў, як там, у глыбокай жоўта-сіняватай жвірыстай
яме, устае на дыбы і храпе, сілячыся вылезці, іхні конь,
а яго б'юць каламі па галаве, каб аглушыць і зваліць з
ног, верасаўскія мужчыны, і скоранька ўвайшоў у хлеў.

Выпусціўшы пудкіх чарнамордых, з сівымі кучаравы-
мі бакамі авечак, адкінуў дашчанья абкарэлыя гноем вес-
нікі ў каровінай загарадзі. Карова насцярожылася, зачмы-
хала, тыцкаючыся задам да дзвярэй. Перапуджаная яшчэ
ўчора, калі яна, панюхаўшы новы брук, раптам закруціла
рагамі і страшна зараўла, цяпер круцілася ў хляве, баю-
чыся выходзіць на двор.

Міця зняў з шула сырамятную пужку, сцэбануў ёю па
сытых, з накарэлымі грузолькамі сухога гною, сцэгнах.
Карова вухнула, выскачыўшы з хлява, але нiбыта спатык-
пулася на парозе, зноў прынюхваючыся да бруку, і зноў,
круцячы галавою, неспадзявана страшна, як рэзаная, за-
раўла. У яе вялікім сіняватым воку пабліскваў нейкі свой
дзікі страх.

Міця, перавярнуўшы пужку, ужо лілова-касматым
ялаўцовым пужальцем секаў ёй яшчэ па крыжы.

Карова вухнула і, стараючыся пераскочыць на пава
ўсланы брук, вылецела з хлява.

— Чуе, пябось, — з хаты выйшаў стары Корсак, рас-
пасцёршы абедзве рукі, замахаў, каб не пусціць авечак,
што скіравалі да брамы.

Міця, ляскаючы больш дзеля страху пужкай, завярнуў
карову за гумно на другую вуліцу, згледзеўшы, як там,
апярэджваючы настухоў, падмахваючы пустым кошыкам
і мільгаючы босымі пагамі з падкасанымі калошамі, спя-
шае ці не ў лезнявіцкі хвойнік Марціл Ваўчок. Толькі

адзін ён з верасаўскіх мужчып разам з дзецьмі, што не маглі чаго рабіць, шастаў з вялікім, выплеценым з карэня кошыкам на лезнявіцкіх, зарослых чэзлым марным хвойнікам ровішчах, дзе ў мокрае, парнае лета было гібель прысадзістых, з тоўстымі карэнямі цёмна-карычневымі шапкамі баравікоў. І прыносіў іх, на завідкі ўсім, поўны кошык.

Змітрык любіў іншы раз збегаць разам з ім, але было брыдка, калі Ваўчок, ідучы нат ззаду, раптам пачынаў падсвітваць, прысеўшы то пад ялаўцовым калюча-густым непадлазным кустом, то пад шырокай у падоле хвоечкай, то проста на голым у зялёным моху лапічку, падкалупваў сваім іржавым, без тронкі, лязом прапушчаны і на змечаны Міцем грыбок.

Увосень, калі сярод марнага хвойніку на пячаных выспах, падымаючы на сябе горбачкі пяску, выточваліся крохкія пахучыя зялянцы, ён ужо цягаў іх, толькі перад тым, як прыпесці дадому, заварочваў адразу ж з ляску пад рэчку на кладку, дзе прыкленчваў і колькі разоў гушкаў у вадзе свой нялёгкі кошык, а потым ужо ішоў з ім, густа цэдзячы на дарозе рабенькую сцежку.

Цяпер ён набег у лезнявіцкі шчытнік — зірнуць, ці не выскачылі з-пад слізкае кастрыцы жоўдзенькія, як кветкі, лісіцы і першыя баравічкі, як іх называлі, выплывальнікі, што паказваліся разам з жытнім коласам. Узіраючыся, як мільгала за частаколам яго шарая, ганарыста ссунутая на адно вуха кепка, Міця таксама ўчуў нейкую хэнь прайсціся вузенькаю, вытаптапаю ў росным карычневым бильніку на чужой мяжы сцежкаю ў блізкі верасаўскі лясок — сцішны, глухі, толькі разбуджаны строкатам сарокі, што раптам учуе цябе.

Падтурыўшы на вуліцу ў быдлівую, згаладала-шпаркую чараду сваю карову, Змітрык вярнуўся ў хату, паліў у конаўку яшчэ цёплага ранішняга малака, адрэзаў лусту хлеба, паснедаў наспех і, зняўшы са сцяпы выгараны шарачковы піпжак, сказаў бацьку:

— У лес збегаю.

— Чаго там не бачыў, — паставіўшы на прыпек вялікі чыгун з дробнымі, для свісей, картоплямі, азірнаўся ад печы бацька.

— Грыбоў пашукаю.

— Дабраў час. Удома хто будзя? Я ж у Дварчаны збіраюся. Каця трэба папытваць.

— Алесю папрашу.

— Другі Ваўчок знайшоўся. Таму абы не рабіць, кусок таўлуя. Пры садку траву скасіў бы.

Міця, нібы абязвечаны бацькавай сварбою, выйшаў з хаты, але завярнуў да гумна, наўпрасты праз Пытлеў надворак, што зарос піжмаю і глухою крапіваю, выбег на ша-шу. За ёю па вузенькай калейцы пагруквала ваганетка: стоячы на дашчанай платформе і шырока расставіўшы ногі, чацвёра рамонтнікаў махалі ў такт доўгімі кіямі, упіраючыся імі ў шапаткі жвір між шпалаў. На дрэўцы трапятаўся чырвоны сцяжок. Загружаная падпоякамі, лапатамі ды граблямі цяжкая ваганетка шыбка ляцела па тугіх, паструненых рэйках, гонячы наперадзе сябе звонкі, што памаленьку ныў і мацнеў у жалезе, грукат.

Але ваганетка раптоўна сцішыла свой бег, адзін з рамонтнікаў, палажыўшы абслізганы доўгі калок і абхапіўшы рукамі голаў, закруціў ёю:

— А-я-ё-ёй!

Міця спярша сумеўся, але, убачыўшы за калейкаю Літававага каця і самога, з падкасанымі калошамі, гаспа-дара, што ішоў за плужком, абганяючы нізенькія цёмна-зялёныя картоплі, здагадаўся — рамонтнікі дражняцца з Літававай мянушкі.

— Ой, учадзеў, ой! — круціў чорнаю рагатыўкаю ху-ды высокі рамонтнік.

Стары Літавар турзанаў за лейцы каця, спыняючы яго ў баразне, азірнуўся, выцягнуў руку і скруціў фігу:

— Во, па! Во, укусі, злыдух!

Загарэлыя цёмнатварыя мужчыны пачалі выскаляць белыя зубы.

— Во, бачыў, во! — Літавар выцягнуў абедзве рукі і тыцкаў імі сюды, на рамонтнікаў.

Ваганетка спынілася якраз напроці Літававага по-ля — рамонтнікі, убачыўшы, што чалавек не зносіць іхніх хахішьяў і жартаў і ўжо, узбурэваны і ашалелы ад зло-сці, круціцца каля каця, мяркуючы, мусіць, адчапіць ад плуга ворчык, загукалі зноў:

— А-я-ё-ёй, учадзелі!

Стары Літавар парэшце пераступіў цераз лейцы, ска-піў каця за доўгі, непадстрыжаны хвост, падняў яго:

— Па, пацалуі, злыдзень. Ідзі пацалуі! — і замахаў рукою.

Упуджаны конь нечакана рвалуўся ўбок, падсек пры-вязаным да плужка пастропкам старога Літавава, якраз недзе пад калені.

Плячыма пазад Літавар чмякнуўся на зялёныя стужкі нізенькіх картопель.

— Га-га-га-га! — трасліся ад рогату і прысядалі на ваганетцы дварчанскія «каляжы».

Але адзін з іх, азірнуўшыся, убачыў, што да калеі падыходзіць Міця, і на выпадак чаго палёг з усяе моцы на доўгі калок.

Услед за ім яшчэ нямоцна, змогшыся ад рогату, уперліся каламі ў жвірыстае палатно чыгункі астатнія рамонтнікі.

Памалу і ўрасцяжку пагрузваючы коламі, ваганетка пакацілася па струпкіх рэйках.

Ад Літаваравых картопляў аддаляўся сыты мужчынскі рогат.

— Ну пачакай, ты напамніш у мяне! — нарэшце падняўся і пабег гразнучы босымі нагамі ў сырой раллі, стары Літавар; з плячэй у яго адвальвалася глейкая пасля дажджу зямля.

Міця перабег высокі ўтравелы насып калейкі і, цікавучы на Літавара і крывячыся таксама ад смеху, завярнуў па вузенькую ў зіхатлівай расе мяжу, дзе ўжо зелянеў прымяты Ваўчковымі босымі нагамі след.

— Куды цябе нясе, куды! — упагоп яму закрычаў ужо Літавар, ці згледзеўшы Міцеў смяшок, ці проста абы на кім спагнаць сваю злосць.— Ці вам дарогі памашука, што межы топчаце!

Міця дадаў хады, але стары Літавар прыпусціўся напярэймы:

— Ідзі сваё збожжа тапчы, на тваіх межах я не хаджу. Нарабілі мне тут дарог.

Ці слухаць старога чалавека, ні ўжо сварыцца з ім Міця не пасмеў: ад агіды і крыўды плюнуўшы, завярнуў пазад.

Але на пераезд ісці не хацелася — раптоўная злосць на ўрэднага старога Літавара перабіла і тую неадольную спакусу збегаць у росны лезнявіцкі хвойнік, дзе на галубелькім мяккім моху, на прагалах каля грудкоў і зялёных, вымытых вадою ровіпчых высыпаюць у парнае лета, у густы туман цвёрдзенькія прысадзістыя баравікі.

Але паўрад ці яны яшчэ ёсць, а дзеля свіней, што па чарвівелі пад кастрыцаю ў гушчары, ці варта расіцца.

Міця пастаяў на шапы, чакаючы, покуль параю сытых копей, што цягнулі доўгі па гумовых шапаткіх колах воз, не пераедзе маленькі, з вялікаю галавою, паваградскі ба-

лагол, і паўпрасты, зноў праз Пытлеў падворак, вярнуўся дадому.

За чужымі хатамі і гумшамі дробна аддаваўся звонкі цюк малатка — нехта ўжо кляпаў касу.

Прыпомніўшы, што прасіў бацька, Міця падышоў да хлява, зняў зачэпленую за лату сваю новую з жоўценькім, выструганым з маладое елачкі касільнам і адкляцаную яшчэ ўчора звечара касу. Выцягнуў са шчыліны ў сцяне абшморганую мянташку, усунуў у кішэнь і спусціўся надворкам да вуліцы — у гародчыку звісалі росныя півоні. Вялы мокры чмель поўзаў па соннай кветцы. Недагледжанасцю, адзінотай і запусценнем дыхнула на Міцю ад іхняга заглушанага лебядою гародчыка — яго тут ужо ніхто не палоў пасля таго, як з хаты сышла Хрысця. Зрабілася шкода і яе, і гэтых недагледжаных півоняў.

За вуліцаю, пераступіўшы калючы дрот, спусціўся ў свой нядоўгі, што крута збягаў да завоні, садок.

Трымаючы ў адной руцэ касу, прайшоў пад невысокімі разложыстымі яблынькамі, дзе сярод лісця пачыналі ўжо цяжэць абсыпаныя тлуставатаю расою ружаватыя анісы. Ад чужое мяжы ў навіслых вербах крычалі маладыя шпакі, разяўляючы свае яшчэ жаўтлявыя дзюбкі. Адзін, азіраючыся, бег перад Міцем і, не могучы яшчэ, мусіць, узляцець, усё прыгінаўся, растапырваючы крылы, нарэшце дабег да шчытна ўплеценага плота і зашыўся ў глухую крапіву. Страката-блішчасты зеленкаваты стары шпак з белым чарвяком у дзюбку, не баючыся Міці, закружыўся над ім.

Міця парнуў туды касільнам, каб адагнаць шпачка далей, за чужы плот, і, адступіўшыся пад яблыню, зачаў пракос.

Здрыганулася, як ад болю, услед за доўгаю касою нахілілася і ўпала зіхатлівая ад расы сінявата-ліловая мятліца і ружаваты ад цвету шчавей. Шырока расстаўляючы ногі і трымаючы на вазе за кульку сваю касу, Міця махаў ёю, памаленьку праваю нагою падступаючыся наперад і чуючы калючую шчотку зрэзанай да жаўтлявых карэньчыкаў травы. Ад пракоса запахла цёплай, трошкі п'янавата-мятнай зуброўкай, што ўжо, як жыта, закрасавала, распушыўшы свае певялікія, на тоненькім сцябле каласкі.

Яе тут, пры Корсакавым садку, што крута спускаўся да завоні, было шмат сярод мятліцы.

Дайшоўшы разам з пракосам да завоні, Міця адхіліў

малады, абвіты хмелем алешнік, прасунуў у ваду з зялёнаю раскаю касу, спаласнуў і абцёр травою, упёршыся кассём у траву і трымаючы за дзюбок халоднае лязо, зашоргаў на ім мянташкаю — вясёлы шаргатлівы звон ад яе паплыў, перакаціўся за гаркаваты алешнік на другі бок завоні.

Там пехта ціхенька нібы гукаў Міцю. Жмурачыся проці невысокага, што рвалася ў густым лісці, чырвона-залацістага сонца, Міця перастаў шоргаць мянташкаю, прыслухаўся — і праўда, за густым алешнікам пехта як клікаў яго:

! — Змітрык, ці чуеш? Змітрык!

Голас быў сакаўны, топкі, нападобе як Хрысцін. Міця ўбіў у зямлю кассё, пайшоў на прагал — між старою, тоўстаю, пахілецаю вярбою і кустамі маладога алешніку, яшчэ не верачы сабе, што клічуць яго.

На другім беразе вузкай, зялёнай ад густое раскі завоні стаяла Хрысця, босая, у сваім прыталеным сачыку, у выцвілай, з турэцкім узорам, хустцы. На смуглявыя загарэлыя лыткі паліплі жоўта-масляністыя пялёсткі люціку.

— Іду і думаю сабе, як цябе ўбачыць, — сказала першая, трохі як сумеўшыся ці засаромеўшыся.

— Хіба хаты забылася? — жартам спытаў Міця.

— У хату я да вас не пайду.

— Чаму ўжо так?

— Нашто пытаць, — яна ўздыхнула. — Сам ведаеш. А наймічкаю, дзе ўжо ні быць, усюды аднакава.

Віна і брыдкасць за тое, што ўчыніў бацька, апяклі Міцю.

Прыпомнілася тая нават нядаўняя гутарка з бацькам, калі ён, Міця, прасіў вярнуць дадому Хрысцю. Бацька, злы тады, насуплены, нават буркнуў: «Нідзе не дзенецца. Прыйдзе. А не — дак яшчэ лепш. Праз яе тут усё».

Хрысця, нібы ўгадаўшы Міцевы думкі і каб перабіць гаркату і прыкрую маўклівасць, весела спытала:

— А ці ведаеш, чаго я заблудзіла? — яна падступілася бліжай да берага, сарвала белавата-ліловую чачотку на высокім валяр'яне.

— Не.

— Паненачка ж твая прыехала.

Чырвань сораму і радасці залівала Міцеў твар.

— Ага, праўда, — засмяялася Хрысця, убачыўшы, як засаромеўся Міця.

— Калі?

— А во надоечы. Так прыйдзі, знебылася, пэўна, чуеш,— яна шпурнула ліловую кветачку валяр'яну сюды, на бераг, дзе стаяў Міця, але не дакінула — кветка, стрымбулікам уверх, упала на зялёную пялюшку раскі.

Міця ступіў да берага, хацеў спытаць, калі ж прыйсці, але абпёкся аб вастралістую крапіву.

— Дзень ёй годам здаўся. Чакае цябе. Ну, пабягу. А ты прыйдзі.

Радасна-знямелы ад нечаканае новасці, Міця стаяў каля старога, з паўяданым у кару калючым дротам тоўстае вярбы, бачыў, як мільгала ў прагалах нізкага густога прысаддзя Хрысціна жоўтая, у турэцкі ўзор, хустка: Хрысця завярнула не на кладку, а на шырокую пясчаную дарогу пад Ваўчка.

Але бачыў не яе, Хрысцю, а Чэсю, у тым, вышываным казельчыкам, жоўтым гудульскім кажушку, у белым, з-пад якога выбівалася і загнулася пярсецёнкам да брыва рыжаватая кудзерка валасоў, берэціку, яе прытоены смех у куточках падпухлых губак, абвешную хараством, скрытнюю, высакаватую, паспраўнелую, пругкую ў хадзе дзяўчыну.

Так і стаяў бы, каб першы ранішні вецер, што спадцішка пачынае дыхаць скразняком, не сцерусіў з доўгага слізкага лісця вярбы цяжкія і рэдкія кроплі расы, што жывым холадам апяклі карак, раптам вярнуўшы з той далёкай белай зімы ў гэты зялёны свет ранняга лета, сівага, яшчэ не аджэлага ад яблыкаў садка, рэдзенькага туману, што яшчэ курыўся за завоняю над росным полавам.

Аброшваючы калошы і топчучы гэты невялікі клінок сенажаці каля прыціхлага садку, пайшоў да касы, вырваў яе з зямлі і зачаў повы пракос. Едкая каса, точачыся ў траву, з балючым шапкашнем падцінала дрыгатлівую мятліцу з сінімі, прыхаванымі ў ёй, гараб'ёвымі кветачкамі.

Але перад вачыма стаяла яна, прыгожая Чэся.

Падпарвала, падымаючыся вышай, сонца — і залаціста-рэдзенькімі пацеркамі мігцела, ірвалася і камола ў вочы тапосенькімі, лібы нклянымі, навучынкамі раса.

На шырокім сіняватым палатне новае касы жалосна ліплі калівы пераснелых слёзак.

У вербах і чорна-шурпатых, з голымі рагацінамі вяршыкоў, старых алешынах надспеўвалі адзіп аднаму дразды і

цвырчэлі за рэчкаю, зляцеўшыся вялікаю чарадою, рудавата-шарыя маладыя шпакі.

Атросшы з дрэў расу, вецер перабіраў трапяткое лісце на грушах, цемнаватымі лапікамі пагойдваўся, варушачыся на жаўтлявай нізенькай пакошы, разарваны цень. Ад свежых пракосаў холадна пахла прэснаю зялёнаю травою.

Каля вуха топенька звінелі згаладалыя камары.

Пырхаючы над Міцем, шпуравала з вярбы на зялёны здзічалы куст агрэсту шарая з ружаватым воллем увішная пташачка — насіла ў дзюбку зялёна-сілаватых чарвячкоў: там, у густым поцемку калючага куста, што разросся каля плота, Міця агледзеў з тыдзень назад перавернуты макаўкай уніз, звіты з сухога пырніку каўпачок гнязда — у ім, разяўляючы шырокія чырвоныя раты, падымалі цяжкія, па тонкіх шыйках, галоўкі брыдка-сіняватыя, не апушаныя, з чорнымі шкарлушкамі вачэй, сляпыя пташаняты.

Растрывожаны повасцю, Міця ўжо і не бачыў, што крыва ідзе пракос, што едкая каса падбіраецца да разложыстага, здзічалага куста агрэсту.

Цяпер яму да нейкай звар'яцелай радасці захацелася ўбачыць Чэсю тут, у садку. І Міцю раптам прыгануўся нядаўні сон, як яна аддалася яму. Божа мілы, на ложку, чамусьці ў Пытлевай хаце, дзе была вечарынка і дзе за плітою сядзелі і абдымаліся хлопцы з дзеўкамі. І гэты сон быў як праўдзівасць, як нешта да чуткасці, да вобмацку рэальнае. Змітрык аж салодка заміраў, бачачы перад вачыма гэты сон, і чуў, як пабліжэла, зрабілася нейкаю сваёю для яго Чэся. Ён ледзьве, дурань, не папісаў ёй пра гэта.

Цяпер перад сабою бачыў зноў тую прысніёную Чэсю: у белаі, лёгкай, крышачку сярэшчанаі сінімі кветачкамі сукенцы з кароткімі рукаўцамі, што агалілі яе круглыя мякенькія рукі. Яна ішла па жаўтлявай шчотцы з зеленаватымі грыўкамі выгнанага пракосу. Зрэзаная да самых белаватых карэньчыкаў трава востра, мусіць, як голкамі, калола ёй з непрывычкі чуткія босыя ногі. Яна крывіла ад болю свой твар, моршчачы нос і моцна плюшчачы вочы.

Міця апомніўся, ачуціўся ад сваіх мысляў ужо тады, калі вострым джалам дзюбак касы ўпіўся ў карчысты спаднізу і тоўсты куст здзічалага агрэсту. Запырхаўшы нядужымі, яшчэ не акрэплымі для лёту крыльцамі, адтуль

пасыпаліся, разлятаючыся ўшыр і падаючы воллем на траву, караткахвостыя пташаняты.

Над Міцем, пад агрэставым кустом і скошаным клінком балотца, дзе няўмела па распасцёртыя крыльцы ўпа-лі, зацерабіліся і пабеглі, пізенька точыся пры зямлі, як мышы, жоўта-шарыя бясхвостыя пташаняты, заверашчалі і завіліся дзве пташачкі.

Міця, здумелы, як сам не свой, ужо стаяў каля куста агрэсту, глядзеў, як стоячы каля жоўтага, зрэзанага копчыка балотнага мурашніку, калывалася на нядужых цыбатых ножках і ціхенька, жалосна, ледзьве чуваць, ціўкала знябожанае пташанятка.

Міця вырваў едкую, убітую дзюбком у куст агрэсту сваю касу, кінуў яе па пракос і пайшоў па калючай шчотцы пакошы да пташаняці. Але яно раптам сцішылася і, калі Міця прыгнуўся, каб схапіць яго рукою, страпянула крыльцямі і, надмахваючы імі, пабегла. Міця прыпусціўся за ім, і яно, ужо не ведаючы, куды дзецца, падшылася пад навесь пракосу.

Цёпленькае, дрыгатлівае, Міця ўзяў яго ў руку, асцярожна сціскаючы ў кулаку, панёс да агрэставага куста. Высунуўшы з Міцевага кулака жоўты дзюбок, яно перапалохана заверашчала, і над Міцем, нібыта просячы ратунку, з пакутным адчаем заціўкалі, зацмокалі старыя пташкі.

— Зарэзаў, нябось! — гукнуў здалёк, спускаючыся сюды, да Міці, пад завоньку абкошаным ужо прымежкам садка, Ваўчок — нёс, каб, мусіць, пахваліцца грыбамі, стары з аблушчаным лучком кошык.

— Не, — Міця асцярожна трымаў у жмені дрыгатліваю пташачку. — З гнязда вуць паўцякалі.

— Яна ўжо, брат, сядзець у гняздзе не будзе, — Ваўчок асцярожна пераступіў касу.

— Чаму ж не будзе? — разгарнуўшы густы куст агрэсту, Міця паклаў у шары пусты каўпачок гнязда з белаю, закручанай, як ракавінка, купкаю памёту палахлівае пташанятка.

— Пташкі, як людзі, чапі гняздо — і пасыпаліся хто куды.

— А во, пагледзімо, — Міця асцярожна загарнуў пад гняздом калючы зялёны куст агрэсту ў завушніцах зялёных валасатых ягад.

— Яшчэ і не верыць. Дак во і глядзі, — Ваўчок махнуў туды, па куст, старым сваім конькам: з куста ізноў

высунулася пташаня і, заківаўшыся на ценькіх ножках, зноў жалосна піскнула.

Старыя пташкі, хаваючыся ў блізенькай яблыні, нервова пераскоквалі з лапы на лапу і бесперастанку жалосца, з прыцмокам клікалі яго.

— Ці я табе не казаў,— Ваўчок паставіў у цянік прыкусце свой кошык: зверху слізкіх карычневых лупякоў, ясна-жоўценькіх і дробных, як гарох, лісіц, тлустых, крохкіх свіпей, жаўтлявых, недзе выкашчаных з-пад кастрыцы ў цёмным гушчары, падгрыбніц, ляжала некалькі баравікоў з тоўсценькімі, як збапкі, белымі карэннямі. Яны пракідваліся тады, як красавала жыта.

— Уга, дак вы педарма збегалі ў лес.

— Ат, наскуб усяго патрохі, яшчэ не пара на іх,— Ваўчок нат не азіраўся на свой кошык, усё цікаваў, як ад куста, абколваючыся аб вострую няроўную пакошу, памагаючы растапыранымі крыльцамі, церабілася нядужае зморанае пташаня, туды, пад яблыню, на якой прыцмокала старая пташка, і сказаў ужо пра яго: — Уцякае ад свайго гнязда, як Шайбакова Кася. Мо чуў?

— Не,— Міця падняў касу, трымаў яе за кульку і кассё: — І што з ёю?

— У Латвію сёння едзе. Уцякае, як гэтае недалужнае пташаня. З дому. І куды, каб хто спытаў, напроці буры.

Міця, абышоўшы куст агрэсту, шмаргануў касой, каб ужо дабіць певялікі лапкі травы. Спяшаўся збегаць у Дварчаны, карцела толькі адно — угледзецца з Чэсай.

Але Ваўчок, асцерагаючыся і скоса зіркаючы на касу, як зпарок зайшоў наперад, нібы хацеў запыніць Міцю.

— Я во надоечы, з'ездзіўшы ў Дварчаны, дваццаць грошаў упаліў, газэту купіў. «Слова» нейкае з Вільні, ці што.

— І што вычыталі? — спытаў, засмяяўшыся, Міця, абы адкараскацца ад Ваўчка, бо ведаў — гутаркі ў таго надоўга.

— Хі,— Ваўчок задраў голаў з старою, набакір ссунутаю кепкаю — на ёй сівымі ніткамі набэрсалася павучыпа.— Вунь у Гданьску выступіў міністр прапаганды Гебельс. Кажа, пемцы горад не ўступяць. Свет мусіць зразумець, што Адольф Гітлер слоў на вецер не пускае.

— Гэта ўжо не нова,— Міця, адагнаўшы быстраю, што востра мільгала ў траве, касою ад сябе Ваўчка, дайшоў да алешніку, выгнуўшы астатні пракос, і, рады ўжо, выцер змакрэлы лоб.

— А што ты хочаш повае па свеце,— па пакошы ступіў, скрывіўшыся, укалоўшы босую нагу, Ваўчок і зноў махнуў сваёю з набэрсанай навучынай кепкаю.— Вуць у той газэце пішацца, што даўнейшыя людзі на пальмавым лісці пісалі. Выцісне жалезным рыльцам букву і чорным парашком пасыпле. А мы кажам, што людзі даўней дурныя былі.

— Дзе гэта было? — Міця абцёр травною касу, перавярнуўшы яе ўверх, замахаў кассём, растрасаючы пракос.

— Гэ, дзе? — засмяўся рады Ваўчок, што здзівіў Міцю.— У Сыяме. А потым гэтае лісце звязвалі ў рулоны.

Міця, махаючы кассём, дайшоў да Ваўчка, той, угнуўшы твар ад пякучага і ўжо высакаватага сонца, бліспуў на Міцю прыскаленым вокам:

— А хто быў такі Чынгісхан?

— Імператар маагольскі.

— Дак во прах яго перавозяць у глыб Кітая, у нейкую правінцыю Шансі. У бяспечнае месца, каб не захацілі японцы. Пішудь, што вязлі на возе, а воз накрылі залацістаю тканінаю. Мільёны людзей ішло за тым возам.

Дачакаўшыся, пакуль Міця растрасе, раскідае сырыя пракосы, на якіх незаплюшчанымі вочкамі выглядалі яшчэ не падвялыя кветкі, выйшаў на вуліцу і, топчучыся на падсушаным шарым пяску каля плота, скончыў пачатую гутарку:

— На пагодзе ўжо не ўстоіць. Грыміць з усіх бакоў. Свету ўсё нечага не далягае. Раз прах Чынгісхана возяць, то добра не чакай — будзе вайна.— І, нібы спахапіўшыся, спытаў ужо Міцю ў спіну — той, прыляпнуўшы веснікамі, падымаўся на пукаты лоб брукаванага, у зялёных пэндзліках травы падворка: — Кажуць, бацька збіраецца каня купляць?

— Ага, пайшоў папытваць.

— Цяпер купляй ды азірайся.

— Чаму? — не злавіў Міця.

— Да войска забяруць. Мабілізуюць, як грыцца.

— Ці толькі коней пабяруць?

— Мо і так: трэба жыць, як пабяжыць.— Ваўчок падступіўся да плота, абедзвюма рукамі ўчапіўся за яго, успомніўшы нешта сваё, засмяўся: — Паслухай во. Твой бацька каня купляе, а Рэпкі вуць даўно гатовага чакаюць. Паслухай во. Калі-та я быў у іх. У той першы дождж. Ага. Значыцца, на тым тыдні. Старога хадзіў глядзець. Ліхата, што яго скруціла, ужо трохі прайшла. Ды рэч хо-

дзіць не пра яго. Я пра меншага кажу, пра Жэніка іхняга. Са столі ў іх цячэ, як з рэшата. Дак я і пытаю: «Чаму гэта ты страхі не падланіш?» А ён выскаляецца: «А нашто?» Я ажно прысеў: «Як нашто? Ці ты не бачыш?!» А ён: «Прыйдуць большавікі, дадуць новую, з вазонамі». Чуеш, ён з вазонамі возьме.

Каб болей не слухаць Ваўчкову гутарку, Міця скіраваў да хлява, зачашіў за лату касу, уваткнуў у шчыліну сцяны мянташку і вярнуўся ўжо пад хату, закалупаўся ў замку, не адзваючыся на голас Ваўчка, але той, стоячы за плотам, яшчэ душыўся ад рогату:

— Смехата адна. Ён з вазонамі возьме. Чуеш? — і раптам прыціх і, ужо адыходзячы ад Корсакавых веснікаў, сказаў, як сам сабе, але ўслых: — А можа, і так. Можа, і дойдзе на свеце да гэтага. Усё варочаецца напова. Раз возяць прах Чынгісхана, то дойдзе.

Міця нарэшце праз дзірачку ў вушаку пляскатым язычком доўгага ключа злавіў зубкі жалезнай засаўкі, адамкнуў дзверы ў халаднаватую з падайдным званам мух хату.

Павешаная за бэльку ліпучка была ўжо чорная ад іх. Завярнуў за пліту, дзе на палку, пры печы, стаяў даўнейшы, чорны з прыгожымі выштукаванымі дзверцамі, з меднаю бляшкаю ад вырванага замочка, драўляны шкапчык, адчыніў яго. Над кніжкамі ў куточку ляжала астатняе Чэсіна пісьмо. Міця разгарнуў яго, і радасцю перад вачыма замільгалі роўныя шнурочки прыгожага Чэсінага почырку. Зноў прыгадаў садок, звод мянташкі, Хрысціп голас на другі бок завоні: «Знебылася па табе».

Але стромы бераг радасці падточвала сумленне, а мо яна, Чэся, трохі паздзекавалася, так сабе, дзеля забаўкі і жарту.

Ён перачытаў пісьмо, і ў душы зноў заіспела спадзяванне. Не! Яна ждзэ яго. Быдта ў захмялелага, перад вачыма перайначыўся свет, пахарашэў — уся хата, сіняе глыбокае неба за акном, кучаравая бярэзіпка, дзе, падгойдваючы звіслыя галіны, вецер дробна перабіраў шалаткое лісце.

Нат забыўшыся пра абед, збегаў да рудаватай, наглыбшанай пасля начнога шчодрарага дажджу рэчкі ў зацішпае месца, дзе павіслі кусты абсліненай зноў, мусіць, на дождж лазы, і, перапалохаўшы на вербах жаўтаротых, з стракатымі воллямі, драздоў, скупапуўся. Пасвяжэлы, нібы скінуўшы што з сябе, і чуючы дрыготкую свежасць, з

усяго маху пераскочыў праз вузкую завошыку ў садок. Над прывялым ужо, растрэсеным сенам нізка віліся і перапалохана верашчалі дзве шарыя з ружаватым воллем пташачкі — там сядзеў, аблізваўся, бліскаючы на Міцю зялёнымі вачмі, чорны кот.

Міця ад адчаю загроб рукою каля загарадзі, каб знайсці што ў руку — кот шмыгануў у Сымонаў, застаўлены шарымі калодамі і жоўтымі рамкавымі вуллямі, садок.

На прывялай траве, там, дзе сядзеў кот, шарэлі дзве перынкi. Нейкая крыўда на сябе варухпулася, заняла дых: «Во так, пезнарок, можна некаму прычыніць смерць. Няўжо ён, Ваўчок, кажа праўду?»

Але ўдома, апрануўшы лёгенькую, у жоўтыя палосы, кашулю і прыгробшы перад люстэркам свае густыя чарнявыя валасы, забыўся пра здарэнне — усё засланіла яна, Чэся.

Не помнячыся ўжо, прыспешыў да Мондрых папрасіць Алесю, каб прыгледзела хату ды ўпусціла, калі прыйдзе з пашы, у хлеў скаціну.

За карычняватымі ад моху, як ніколі не араная ялавіна, гумнамі віселі пухкія вялыя хмаркі. Самлела пакалыхваліся ад пякучае духаты зялёныя павалы прысадаў.

Завярпуўшы за сваё гумно, учуў звонка-тугаватае шахканне пілы і кароткі цюк сякеры: у канцы вуліцы перад Літаварамі жаўцеў яшчэ нізкі, у вянкоў пяць, зруб. Міронавы ўжо ставілі новую хату.

Паменшала, растапіўшыся ў сваёй гарачыні, высокае сонца. Зыхалі, схаваўшыся ў халадку пад саламяны застрэшак паграбка, падзьмутыя куры.

Толькі над сіваю пупшоваю мятаю ды ліловымі кветкамі смактухі каля плота гулі ўпадныя да работы пчолы.

Міця адчыніў брамку, устрывожыўшы жоўтага з карычневай шыяй пеўня, што стаяў на адной назе сярод надворка.

Выцягнуўшы на мяккім спарышніку босыя ногі, Алеся пат не азірнула, сядзела каля горбы прарослых, высыпалых з ямы картопляў, абрывала доўгія, як пугі, храсткі. Кідала зялыя, ужо без соку, картоплі ў кошык.

Далей на надворку жаўцеў дзвюма горбамі жвіраваты пясок — між іх паблісквала вострым абшорганым дзюбком лапата, з яе гупаў, рассыпаючыся, сіняваты жвір. За пяском ляжала цэлая крушняя пазвожваных з поля каменняў.

Алеся страпянулася толькі тады, калі на яе набег кароткі Міцеў цень, спешна турзанула на калянях падцягнутую пукатым жыватом сукенку.

— Вой, гэта ты? — яна павярнула да Міці свой, у карычневых плямах, як на маладой картоплі скурка, падпухлы твар.— Я, як шлупацень стары, не чую.

— Так ужо састарэла,— засмяяўся Міця, але, прыгледзеўшыся, убачыў, як змяніўся і неяк папраўдзе звяў яе твар.

— А куда ж выстраіўся?

— У Дварчаны,— не даўся далей распытваць Міця і папрасіў: — Мо ты загнала б і падаіла карову.

— А бацька ж дзе?

— Каця пайшоў напытваць.

— Ага,— яна падняла сваю белую, дзюбком нацягнутую на твар хустку.— А ў мяне з галавы выскачыла. Гэта ж учора гаварыў...— і, падумаўшы пра нешта сваё, згадзілася ўжо.— Ну схадзі, ці ж цябе запыніш, я ўжо, можа, як-небудзь дам рады.

Міця падышоў да горбаў пяску, выцягнуўшы шыю, зазірнуў у глыбокую яму: там, наступаючы босаю нагою на загнуты край лапаты, Імполь чэрпаў пясок.

— Размахнуўся ты.

— Чаго там. На склеп і трэба. І для варэння, як робяць цяпер, каб куток быў, і для яблык,— шпурнуўшы жвірысты пясок, задраў голаў Імполь.

Міця пакруціў галавою — глядзі ты, які скрытны — і, ужо азіраючыся на Алеся, завярнуў на вуліцу, але ўдагон яму яна замахала рукою, падняўшы чорны, брудны ад картопляў, палец, ківала ім.

— Пачакай.

Міця трымаўся за новую ў старых весніках штакеціну, але веснікаў не адчыніў.

Алеся абтрасла з фартуха белыя, злінялыя ў цёмнай яме картапляныя фрэпзі і цяжка, абапёршыся на абедзве рукі, устала.

Як тоячыся чаго і азіраючыся на жоўты пясок, падышла да веснікаў.

— Можа, у вас была?

— Хто?

— Ну, яна, гэтая выдра,— задыхпулася Алеся.

— Хрысця, ці хто? — зачырванеўся Міця.

— А хто ж яшчэ.... Кажуць, сёння лётала па вёсцы. Ці не да Ваўчковае зводніцы прыбягала?

— Не, у нас не была,— Міця ўгнуў голаў, каб не глядзець у выцвілыя, пуставатыя, што глядзелі педзе толькі ў сябе, Алесіны вочы.

— Мо вярнуцца хоча?

— Наўрад,— Міця ўспомніў, што нядаўна Хрысця сказала пры завоні.

— Ого, падлашчыцца яна ўмее. Але бацька дурны будзе...

— Не,— закруціў галавою Міця, успомніўшы і гутарку пра хрэсьбіны, і тыя повяя плёткі ў вёсцы, што Хрысця злюбілася з Імполем.

— Так сабе яна не прыбягала, ты не кажы,— Алеся павярнулася, босымі нагамі па мяккай калматай мураве і спарышніку нячутна пайшла да горбы перамешаных з пяском выбраных з ямы прарослых картопляў.

У Міцевых грудзях зашчымела горкае, пякучае шкадаванне да Алесі — нервуецца, каб не сышоўся зноў Імполь з Хрысцяю. Няўжо праўда, што Хрысця прыбягала, каб не толькі паклікаць яго, няўжо ўлучыла час, каб убачыцца з ім, з Імполем.

Міця завярнуў дадому, праз свой садок спусціўся да рэчкі, дзе ляжала акоранае ды ачэсанае дрэва: верасаўцы ніяк не дабралі час зрабіць мост. Скіраваў на рыпучую кладку, каб ужо сцежкаю праз лес выйці на старую дарогу, што бегла ў Дварчаны. У галаве бэрсаліся, вірылі мыслі: «Няўжо праўда, што Алеся атруціла пямую Еўку з старою Таквіляю? Няўжо?»

Міцю прыпомніўся жаўтлявы спакутаваны Алесін твар, цёмныя, як на маладой картоплі скурка, плямы, счахлыя, з нейкім стоеным жалем яе вочы — і не ведаў, даваць веры ці не.

Спаткнуўся на зарослай разоры даўно не арапага нішчымна-пясчанага поля перад ляском, што пахла гаркавата-мятным чаборам ды стракацела ад ясна-жоўтых кветчак валасніку, перабіў свае горкія «неразблыташыя» дагадкі.

Сточаная поркамі, у горбачках дробнага, як парахня, пяску, сцежка пабегла краем ужо замрэлага ад гарачыні старога, залішавелага і перамешанага з ялаўцовымі кустамі чэзлага хвойніку.

Дзяркатая сарока, згледзеўшы Міцю, затрашчала, папясла навіну, высока не падымаючыся пад маладымі сівавата-зялёнымі стрэлкамі хвоек.

Ясны дзень маладога лета, папарапага смалою, са-

прэлаю кастрыцаю лесу, а потым шэпт сівавата-зялёнага жыта пры дарозе — сцішылі Міцеву душу. У ёй мякка жыла толькі адна Чэся. І радасць стрэцца з ёю, убачыць яе ў гэты зыркi ад сонца, абвешаны маладым і цёплым ветрам, яшчэ не абналены шчасцем свет.

Пешта таемнао, неспаўнае сціскала ад радасці Міцева сэрца.

Толькі ў Дварчацах, звярнуўшы за пераездам на шырокі, высланы плітамі ходнік, на які падаў круглы, як самыя кропы кожнае вясны падцінаных дрэў, падобных да стрэлак цыбулі з густа-сівымі кутасікамі цвету, цень, учуў ужо трапятлівы сполах і нейкую напятую, звiнючую, як струна, сарамяжнасць.

Міцю пачало здавацца, што ўсё мястэчка, глухія, стoenныя ў прысадах хаты, сляпыя, з бельмамі фіранак вокны, глядзіць толькі на яго і ўсе стрэчныя людзі ведаюць ці дагадваюцца пра яго таямніцу, куды, чаго ён ідзе.

І, мінаючыся з імі, ён угінаў голаў ці адводзіў вочы.

Наровячы няўзнак падысці да Грабянкавага дома, звярнуў на пячаную паштовую вуліцу — будні спакой душыўся і прэў на ёй, толькі разганяючы, што купаліся ў гарачым пяску, курэй, паскрышвала інвалідская, з высокай спінкай, каляска, якую, круцячы спаднізу за прыпаяныя да веласіпедных колаў кружкі, каціў малады, жаўтлявы ў твары яўрэй — перухомыя, аднятыя, мусіць, раматызмам ногі ўпіраліся ў дашчаную прыступку каляскі.

Міця пазнаў Хургінавага сына, што раней за яго скончыў Дварчацкую школу і недзе вучыўся далей, але нечакана захварэў, выкупаўшыся ў халоднай рэчцы і цяжка застудзіўшыся: ляжаў, казалі, у ложку пластом, нават ходзячы пад сябе.

Багаты Хургін, што трымаў пансіянат, дзе сталаваліся ўсе дварчанскія дачнікі і дзе не адно лета, покуль местачковая басота не ўкрала грамафон, быў сторажам Марцін Ваўчок, уклаў нямала коштаў, каб дактары ўратавалі і паднялі з ложка сына.

Параўняўшыся з каляскаю, Міця прыгледзеўся да маладога кучаравага хлопца — ён быў увесь сівы, жаўтлявая нездароўчасць і пакута застылі на поўным адутлаватым твары. Доўгія худыя рукі круцілі за прыпаяныя кружкі веласіпедныя колы: перавальваючыся з боку на бок, па пяроўнай вуліцы бегла гэтая каляска з доўгім жалезным тормазам і высокай спінкай.

Міця яшчэ раз азірнуўся на хлопца-калеку — пад шы-

рокаю спінкаю каляскі траслася пасівелая яго галава — і завярнуў за рог мігатлівага шчыкетніку: высокі, прыгожа выштукаваны, выфарбаваны, з аконцам у ашалёваным шчыце, ганарыста глядзеў Грабянкаў дом. Развесіўшы кучаравыя кроны над цышкаваю, памутцелаю ўжо страхою, накалыхваліся, мякка гайдалі крывымі, пакручанымі, цібы сирацаванымі рукамі, сваімі лапамі старыя хвойкі.

Міця высунуўся з-за прывялых ад гарачыні кустоў акацыў у зялёных лапатках струкоў і знямеў — збянтэжана адступіў назад: у прывязаным да шурпатых хвоек гамаку спакусліва бялелі ногі. Разгорнутая стрэшкай кніга хавала жапачы твар. Няўжо яна, Чэся? Міця не глядзеў туды, на гамак, але пякучаю малайкаю яго працяў нядаўні сон. Ён адкінуў зашчапку ў брамцы, зпарок прыстукнуў.

Рука адкінула разгорнутую кніжку, і Міця ўбачыў распаўнелы сонны твар Чэсінай сястры.

— Скажыце, а Чэся дома? — спытаў, не заходзячы ў брамку, каб ужо не сарамаціць знянацку застаную ў сьне маладзіцу.

— Не, на рэчцы яна, — маладзіца прутка выцягнула, стуліла свае незагарэлыя ногі. — Нядаўна з нашай служанкай пайшлі...

У расчыненым акне махнуўся край фіранкі — адтуль высунуўся лысаваты, у туга нацягнутай на сытым целе саколцы, асаднік Грабянка, косым вокам змераў Міцю, але звёўшы выгараныя бровы, маўчаў.

— А дзе яны будуць там? — гукнуў Міця туды, да белага гамака, чуючы на сабе зірк Грабянкі.

— Недзе каля возера, — падцялася і пацясла за сабою ў хату край фіранкі лысая галава.

У Міці з плячэй ціхенька аб'ехаў той чуйны страх, і нешта вольнае лёгка вынесла яго на вуліцу: ён быў рады стрэць Чэсю не тут, не пад падазрошы зірк чужых вачэй.

Нядаўна прарэзаная праз лес, яшчэ не выбрукаваная шырокая вуліца бегла да возера. Пад калючымі растапыранымі лапамі хвоек хавалі свае новыя, у блішчастых блёсках цынкавыя дахі выстраеныя са смалістых брусоў пад нямецкі вугол новыя дамкі. На другі бок вуліцы ў прывязаных да шурпатых хвоек гамаках пагойдвалі сваё цела дачнікі, хаваліся ў цяпёк, як куры, зыхалі ад сну, расцягнуўшыся на разаслааных коцах, парадзяваныя чорна-валасатыя з сіннімі вузламі жыл на худых пагах старыя дачнікі.

Каля шурпатых камлёў кружыліся, мільгалі белымі каптуркамі і востра, як каўкі, наперабой крычалі малыя дзеці.

Сагнуўшыся над бярэмам набіраючага ў радзюжку ламача, на Міцю падняла свой злы, звялы і высахлы твар старая Кайтаніха. Чырвоная, з адвіслым векам, слязлівае вока зрабілася вялікім:

— Во свет настаў. Чакай добра.

Міця, не аказваючыся, пашыбаваў далей.

— На мужчыну голага яшчэ можна глянуць, а па бабу... Цьфу! Ну, дальбух, да чорта падобна, страхата бярэ. Во свет прыйшоў, як перад канцом пачало рабіцца.

Міця, звярнуўшы на слізкую ад кастрыцы сцежку, што завілася між сівавата-замшэлых камлёў хвоек, раптам спатыкнуўся на вузлаватых, у парасцях белай смалы, выплеценых наверх карэннях: пры кусціку ялаўцу ляжалі дзве старыя, раздзетыя да сініх, пустых, як торбы, грудзей, пасатыя дачніцы.

Як абліты варам, Міця завярнуў убок. Не азіраючыся назад, адкуль чуўся, здаецца, знаёмы голас:

— Міця! Змітрык!

Абліты ўжо варам сораму ды брыдкасці, завярнуў назад. За спіною, здаецца, гукалі: «Міця! Змітрык!» — але азірнуцца ўжо не пасмеў. Пастараніўся, саступіў са сцежкі, толькі ўчуўшы быстры, пруткі тупат ног. І як задыхнуўся каля пляча знаёмы голас:

— Міцек, ты што?

Збіты з тропу, нават не верыў, што перад ім стаяла Чэся: высокая, ледзь не роўная з ім, сінія вострыя вочы, той самы, крышку гарбаценькі, з раздвоеным дзюбком носік і тыя мяккія губкі з нарасцю і круга іх ужо раннія, як маладзік, дужкі.

— Кшычым, як апаптанья, а ён не слышы, — страсянула падгарэлаю, трохі злінялаю густою капою падрэзаных валасоў.

На другі бок вуліцы ў касаватым цяньку каля частаколу стаяла дзіцячая каляска, там хітра жмурыла ад сонца адно вочка і трасла касцяною бразготкаю Хрысця.

— Куды ты разагнаўся? — яшчэ ўсё задыхалася Чэся.

— Вас шукаць. Мне казалі, што вы па возеры, — ён бачыў, як залацісты на ланцужку крыжык то хаваўся ў цянік разрэза Чэсінай сукенкі, то выплываў зноў.

— А мы там і не былі, — Чэся выграбла з кучаравай пасмы валасоў карычневую ў чорныя кропкі божую ка-

роўку.— Можа, заўтра з'ездзім.— Яна паглядзела на гэтую пацерку, што паўзла ў яе па ружаватай зморшчанай далоні.

— Куды? — ён бачыў, як пацерка, дабегшы на падушачку яе пальца, растапырыла, падняла шкарлупкі крыльцаў.

— На Світазь. Ты ж пісаў. Я там ніколі не была.

— І я...— Міця ўчуў, як гарачыня недзе з грудзей аблівае ўсяго. Ён будзе з Чэсяй. Сам-насам. Колькі ён перадумаў пра гэта. Сюды, да іх, між пазеляцелых камлеў хвоек выкіравалася сіпенькая дзіцячая каляска. З яе цягнула яшчэ няспрытныя ручкі адзетае ў жоўтыя байкавыя паўзункі, са з'еханай на адно вока шапачкай дзіця.

Жоўтыя паўзункі раптам пачалі макрэць — на іх расплывалася цёмная плямка.

— Вой ты, і не брыдка табе, — засмяялася Хрысця і папхнула наперадзе сябе каляску. Мо знарок, а мо незнарок, каб пакінуць сам-насам Чэсю з Міцем.

— Гэта праўда яна твая сястра? — Чэся азірнулася на Хрысцю.

— Ага, — зачырванеўся Міця.

— Бачыш, як яна спрыяе табе, — у куточку Чэсіных губ затрапятаўся шпурок маладзіка, і далей на пухлай шчочцы вытачылася ямка.

— А табе?

Чэся схавала вочы, ступіла ў пухкі пясок вуліцы, абмінаючы вузлаватыя і доўгія вужы вытачаных з зямлі карэнняў, прайшла колькі і прызналася:

— Люблю пясок. Люблю яго перасыпаць. З дзяцінства.

Гэтакаю пясчанаю, што пачыналася тут, каля Грабянкі, незабрукованаю вуліцаю, дзе драмалі каля брамаў, паклаўшы на лапы голаў, ляніввыя сабакі, яны выйшлі да каменна-ружовага млына, падобнага да старога касцёла з адбітаю вежаю. Туды па мост з мястэчка, схаваўшыся ў цяньку пераплеценых купчастых вербаў, падымалася выбрукаваная грэбля.

За ёю вецер хіліў бароды жаўтлявага аеру. У цёмным ад мулу жолабе спущанага возера живою, яшчэ не перарэзанаю жылкаю вілася і паблісквала рэчка. У вадзе, не зварухнуўшыся, скамянеўшы, стаяла чубатая шарая чапля.

З цёмнай проімы адчыненых дзвярэй не мог вырвацца цяжкі тупаваты гук — у млыно нешта правілі, мусіць, насякалі камень.

Яны спыніліся на мосце, пастаялі напроці абзеляпелых і наабгрызаных лёдам у час паводкі слупоў, дзе цяпер сачылася і кіпела між каменяў рэчка.

Там далей, на жоўтым падточаным беразе, падымаліся старыя з круглаватымі, як шапкі старых грыбоў, кропамі сосны, з зеляніны бэзу, брызгліны выглядвалі, абаніраліся крыжавінамі на камлі хвоек падгніўшыя старавечныя крыжы, і адтуль, адбіваючы сонца, блішчала шкельца з нейчай картачкі.

— Ты ведаеш, чый гэта адсвечвае здымак? — прыжмурылася Чэся.

— Не, — пакруціў галавою Міця.

Яны прайшлі каля рабенькай ад ветру маршчыністай рэчкі. На іх злосна азірнуўся сухаваты, у белай шапцы рыбак, што стаяў каля бляшанай кругла-пляскатай банкі, і зноў прыжмурыўся на два жаўтлявыя, з акоркаў, паплаўкі, што дрыжалі на хвалях.

Далей, каля куста, з чырвонымі падпаленымі і аблезлымі спінамі рэзаліся ў карты местачковыя падлеткі.

Асцярожна праз маладую крапіву Чэся прайшла звод-даль іх і паднялася на грудок — недалёка за плотам каля старога дубовага крыжа, прыстаўленага да аградкі, падмаўся жоўты сасновы крыж. Блішчала за шклом фотакартка: паказваючы роўпенькія шпуркі сваіх зубоў, усміхалася дзяўчына.

— Няўжо не пазпаў? — Чэся голымі рукамі абляглася на дашчаны плот. — Гэля Руткоўская.

Сюды таятка цягнуліся, блішчалі і рваліся шкляныя праменьчыкі. Прыжмурыўшыся ад іх мігатлівага калючага водсвету, Чэся спытала:

— Ты чуў? Яна ўтапілася.

— Як?

— Тры дні знайсці не маглі. Возера спускалі. На глыбным шукалі, а яна на плыцелькім месцы сярод аэру... Ужо пат усплыла.

Міця прыпомніў певысокую, з чырванаватым аблупленым носікам Гэлю Руткоўскую з іхняга класа і чамусьці прыгануў тое, як яна горка плакала, калі пехта з дварчачскіх бэйбусаў украў у яе кнігу, і паскудны, заўсёды насуплены, як вядзьмар, географ Шэпка не пусціў дадому ўвесь клас, ператрос партфелі, лаўкі, але кніжкі так і не знайшоў.

— Дзіця ў яе парадзілася, — на густой, прылэгшай грывамі траве Чэся пайшла ўздоўж плота і спусцілася

зноў да рабенькай, зморшчанай ад ветру вады.— З бальпіцы ішла... Кінула дзіця пры сцежцы, а сама...

— З гора? Што дзіця без бацькі?

Міцю сляпіла разарванае, бліскучае сонца. Па алешніку, па шырокім лісці яго беглі і кружыліся водсветы.

— Замужам яна была. Гэта ад хваробы. Пасляродавая гарачка называецца.

Яны мінулі чорныя высокія алешыны, муравацы дамок помны, дзе чмыхаў, набіраючы ваду для дварчанскай станцыі, паравічок, і спыніліся каля жалезнага, у шурпатах гузіках наклёпак моста, што злучаў два высокія закурэлыя насыны калеі.

Нібы чапляючыся за зялёную, яшчэ не расцвіўшую піжму, на насып падымаліся дашчаныя сходы з хісткай парэнчай.

— Ну, добра, Міцек,— роўненька склаўшы свае пальчыкі, Чэся падала яму руку.— Значыць, заўтра. Ты чакай мяне каля аўтобуса на прыпынку.

Чуючы, як дрыжыць, трапечацца сэрца, Міця сціснуў і знарок пацягнуў да сябе яе вузенькую халаднаватую руку.

— А што пра сястру сказаць хацела?

Яна, скоса зіркнуўшы на Міцю, падцяла сваю ніжнюю губку з глыбокім, як парасць, шнарком:

— Хто там у вас? Ну ў вёсцы... Каханы ў яе ёсць?

— А чаму ты пытаеш?

— Так сабе...

Міця жахнуўся, успомніўшы тое, што чуў у Верасаве ад другіх. Пра Імполя і Хрысцю.

— Значыць, заўтра... На першым аўтобусе.

Ён апомніўся, калі, усміхаючыся, яна ўжо адыходзілася ад яго — з правага боку рота, за двума пярэцёнкамі шнаркоў, у яе задрыжала мяккая ямачка.

— Ну да забачэння,— яна трасянула залацістымі ў стручках завіткоў, выгаранымі валасамі.

Ён, маўчучы, цікаваў, як яна ішла па камяністай міжсівае, закурэлае пылам травы завілістай сцежцы. Белая ў сіння балонкі сукенка туга перахоплівала яе ў паясніцы, пругка стуцалі загарэлыя ногі, мільгалі ружаватыя ў басаножках пяты. І яму зноў успомніўся той пядаўні сон, калі яна з такім мілым смяшком аддалася яму, у Пытлевай хаце на ложку за плітою, дзе была верасаўская вечарынка.

Ён, ап'япелы ад печаканай пакутнай радасці, глядзеў

на Чэсю, думаючы, як будзе сёння цэлюю поч не спаць, чакаючы раіцы, калі яшчэ стрэнуцца зноў.

«Не, ёсць на свеце шчасце, ёсць — нават гэтак здалёк глядзець на Чэсю», — падумаў ён, заварочваючы да рэчкі, і цяжкая тугая вада, на якой трапяталася разарванае сонца, прыганула зноў, напаміла яму пра Гэлю Руткоўскую.

Няўжо шчасце кароткае, няўжо яго няма для ўсіх? А мо ні для каго? Няўжо яно абярэцца пакутаю, мукаю, бядою, як абярпулася для Алесі?

Няўжо і для яго?..

Глыбокая жаўтлявая вада лізала зялёную, у белых кветках грыву расы, кружылася далей пад абрывісты падломлены бераг мутна-сіняватым, невідучым вірам.

Міця адступіўся ад берага, азірнуўся на жвірыстую, закурэную сцежку каля высокага насыпу чыгункі — Чэсі ўжо не было відаць, — і свет нечакана схмурнеў для яго.

Х Як цяжкая крыга лёду, адкалоўшыся ад берага, палыло і закружылася, каб не вярнуцца ўжо назад, Корсакава жыцце. І чым далей яно плыло, тым больш крышылася і раставала. Згледзець не паспеў, як нахапілася старасць. Спадцішка, нібы сышкі бераг, аб'ехалі, асунуліся спрыт і сіла. Забыўшыся, іншы раз возьме падняць той мех, што паднімаў раней, і не здужае, асядзе. Цяпер і ў люстэрка царовіцца глянуць: не пазнае ўжо сябе, пасівелага, з белаю, як асколкі шкла, шчацінаю, звялаю, з'едзенаю зморшчынамі шыяю, схуднелым тварам і запалымі вадзяністымі вачмі. А Караліпа як была, так асталася маладою. І што ні зірне на цяперашнія маладзіцы, то нагадваецца яна, Караліпа. Прыгледзіцца да якое ружовенькае з твару, крамяцае, мякецькае, і з вясёлым смехам, і ўсімі цэленькімі зубамі, здэцца, і жаніўся б... А на равесніцу ўжо ўзглянуць не можа. Мінула, праішло жыццё.

Бачыў гэта не на сабе, а на тых блізкіх людзях, з кім таварышкаваў, з кім у пору кавалерства абабег не адну блізкую і далёкую вёску, заварочваючы ўсё найбольш у Ведравічы, да свае чарнява-танюткае Караліны. Прыгожая сярод дзяўчат, высокенькая... Праўда, Негнявіцкі Васіль, з кім хадзілі разам, нават гідаваў з Уласа Корсака: «Ну якая гэта дзеўка? Ценькая, ліха ёй. Перагні, дак зломіцца, як тая дубальтоўка. Во мая — певялічкая, мякецькая, як булачка, і рухавая, як кузюрка».

Але тую кузюрку ў Васіля пехта адбіў ці сама перашмыгнула да багатага дварчанскага кавалера, выскачыўшы нечакана замуж. Васіль пасля гэтага падбіраў усё гэткую маленькую ды гвіжлівую, як ён казаў, кузюрку, ды так і застаўся нежанатым да сённяшняга дня, жывучы спярша пры мацеры, а потым ужо адзін.

Яны з Корсакам — равеснікі: у год, нават у адзін і той жа месяц радзіліся. Па гэтым Негнявіцкім Васілю Корсак Улас і бачыў, як старэе сам. Хоць Васіль і не выдаваў на пяцьдзсят сем — мажны, ружовы і каб хоць адзін сівы волас. Яшчэ летась, сустрэўшы ў Дварчанах Уласа Корсака, падбіў пабыць за свата. Халера на яго, як потым аказалася, гэта была толькі зачэпка, каб зайсці да дварчанскае дзябёлае Казакевічыхі, што трымала часальню: у старым цагляным дамку стаялі дзве старыя, што круцяць рукамі, машыны.

Корсак, не падазраючы, што гэта хітрыкі, згадзіўся зайсці. А там ужо і для яго знайшлася нейкая ўдава. Потым Корсак даведаўся, што яе мужык п'яны, абкрадзены на вакзале грузчыкамі Кулеміпамі, кінуўся пад поезд. Яму адрэзала дзве пагі, і ён ужо дайшоў недзе ў бальніцы.

Доўга злаваў Корсак за гэты жарт на Васіля — якія тут кабеты ды жаніцьба. Нешта як пераламалася ў Корсакавым жыцці: змерк, скаламуціўся свет, нязносны грабіўся, хоць рукі на сябе накладзі.

Некаторага дня зайшоўшы да Мондрых ды прысеўшы на калодцы пасярод падворка, нават Алесі пажаліўся:

— Мусіць, памру я, ці што?

Алеся страпянулася, прыкрыла рукамі живот, саромеючыся сябе, цяжарнае, перад бацькам:

— Тата, што ты ўдурбаў сабе!

— Удурбаў, — Корсак нат зазваваў.

А цяпер здарэнне, прышчака з капём. Каторая пара як сам не свой Корсак: паспрабуй купі другога. За якія кошты?

Да тых трохсот злотых, што ляжалі на пошце, Корсак дадаў яшчэ пяцьдзсят, пазаўчора, прадаўшы цялушку-пярэзімка. Лічы, за бясцэннак. Нават прыбягала сварыцца Алеся:

— Здурэў бацька, усю гаспадарку за каня аддасць.

— Ідзі лепш, не крычы, не падлазь пад гарачую руку, — крутнуўся Корсак, бо калі вазьму які млёп...

Брала брыдкасць за ўчарашнюю сварбу і злосць на Алеся, і Корсак панура, нібы стары каршун, сядзеў на

возе, глядзеў, як спорна і падбегам, махаючы ў такт хадзе вялікаю вушастаю галавою, ішоў чарпявы, невысокі Вайтовічаў конік.

З грудка, дзе папіралі калёсы, ён пабег сам.

— Ну, бяжы, бяжы, каб ты здароў быў, — падцмокваў языком і касіў набок адным вокам дзюбаносы, падобны печым да пеўня, Янка Вайтовіч.

Поруч з ім у палукашку, напіцаваным укошанай сырадэляй і засланым свежаю радзюжкаю, трохі адхіліўшыся набок і звесіўшы голаў, сядзеў Корсак Улас.

Каб не пратаргавацца ды не купіць якую наравістую здыхату, у Погіры, дзе гаспадары гадавалі на развод і на продаж коней, Улас Корсак упрасіў з'ездзіць Янку Вайтовіча.

Выехалі яны з Верасава трохі прыпазніўшыся — Корсак сам хацеў упарадкаваць усё ў хаце — і цяпер млелі ад гарачыні. Раніца была без расы — зноў на суш, і зноў малое, падсленаватае сонца ліло на зямлю сляпучую яснасць. Ад яе пачыналі млець лапушыстыя, акучапыя ды абагнапыя картоплі, прыгінала каласы, наліваючы зярняткі, сівавата-зялёнае, трохі ружаватае жыта, што надосчы адкрасавала, і толькі ў вочы свяціў, распусціўшы кветачкі і купаючыся ў гарачыні, ценькі лён. Ён згорне свае кветачкі пасля таго, як сонца схіліцца на вечар.

Перабегшы лагчышку, Вайтовічаў конік скіраваў на вялікую, цвёрдую сценку каля замшэлых, як старая саламяная страхы, вялікіх каменяў. Сонца, сухое і гарачае, запякло Корсаку ў шчоку. Ён зажмурыўся і яшчэ больш угнуў голаў.

— Го, — закрычаў Вайтовіч, — ці не заспуў ты тамака?

Корсак нехаця расплюшчыў ужо і праўда зморапыя блізкім сном вочы.

Каля высокага старога ялаўцу дарога ўтапілася ў зыбікім, гразкім пяску — за яго жоўтай плешынай пачыналася вёска, з-за саламяных стрэх востры вільчык падняла крытая чараліцай хата з выкладзенымі вялікімі чырвонымі лічбамі «1939».

Вайтовіч завярнуў на вузенькую, двум вазам ці размінуцца, брукаваную, заляпаную каровінымі аладкамі і непадмеценую вуліцу.

Спыніўся каля повае, з забітымі і яшчэ не ўстаўленымі вокнамі хаты; да яе прышерлася, з пабеленай сцяною і саламяным замшэлым лобам страхі, нізенькая хатка. Цём-

ныя, у чатыры балонкі вокны глядзелі на калодзежны журавель, што звісаў над зрубам.

— Тут, ці што? — перапытаў Вайтовіч, спыняючыся якраз напроці калодзеся.

Конь, мусіць, занываючы ад смугі, пацягнуўся да пу-стога вядра, што пагойдвалася над зрубам.

— Зараз, чаго ты, астынь трохі, — загаварыў Вайтовіч да каня, першым перакідваючы нагу праз драбінку і са-скокваючы з воза.

Корсак адчыніў брамку, зпарок моцна, каб чулі ў хаце, гупнуў ёю, але адтуль ужо бегла немаладая кабета:

— О, даражэнькі чалавек, — нібы ўстрывожылася, убачыўшы Корсака, немаладая, са шчарбатымі зубамі ка-бета, — а мы ўжо вас не чакалі.

— Чаму? — здасцца, без ніякага інтарэсу спытаў Корсак.

— Вы тады нічога пэўнага не сказалі.

— А што я меўся сказаць?

— Ну, будзеця купляць каня ці не.

— Яшчэ трэба раз зірнуць, — Корсак спыніўся каля нізкае страхі старога хаты.

Вайтовіч, палёгшы на рэдкія круглыя калкі ў плоце, цікаваў у гародчык, дзе ў кветніку, распусціўшыся, краса-валі белыя і ліловыя флэксы і распусціліся бурачковыя півопі — знак, што ў хаце ёсць дзеўка. Ён і спытаў пра гэта:

— Цётка, дзевак у хаце шмат, пэўна?

— Адкуль угадаў?

— Ды во па кветках.

— Чатыры аж, — сказала старая. — Ссялдоршай, што прымака ўзяла, хату стаўляем.

— Я гляджу, дамок як звоц.

— Ды неблагі. Усе жылы выцягнуў. Не з багацця ка-ня прадаём.

— Сабе нічога на развод не пакінулі? — міргнуў во-кам Вайтовіч.

— Не, чаму, жаробку.

— А кажаце — жылы, — адвярнуўся Вайтовіч, цікуючы ў акно, там паварочвалася круглатварая бялявая ма-ладзіца.

— То дзе ж гаспадар? — Корсак быў ужо ступіў да дзвярэй.

— Акраз во каня і павёў на балотца.

— А дзе ж яго там знайсеці?

— Ды во ідзеця падворкам, туды пад рэчку, там і будзе ён.

За хлявамі, за гумном між картопель, над якімі падымаліся папрывязваныя да калкоў яблыні-ўшчэпы, вытыркнуў з-за грудка зялёныя вяршкі малады цёмна-густы алешнік.

— Туды, туды ідзеця,— крычала ззаду гаспадыня, стоячы каля гуменца, што замшэлаю страхою напаўзала аж на картоплі.

Вайтовіч першым пайшоў свежым ад капытоў следам, але завярнуў убок з дарогі, што бегла тут за гумнамі.

— Мы наўпросты спусцімся, чаго там,— махнуўшы галавою, ён пачаў спускацца з лабатага грудка, блытаючыся ў ценькай, з падсохлымі каласкамі, зуброўцы і ў ясных агоньчыках сардэчніку.

Корсак, упіраючыся абцасамі сваіх ботаў і апусціўшы доўгія рукі, асцярожна лез туды, у густы, зарослы крапіваю ды жывакостам алешнік. Далей адсвечвала сінявата-радужнаю плеўкаю ржавая балотная грязь.

— Усупуўся бог ведае куды.

— Кладка во,— крыкнуў Вайтовіч, стоячы ў высокай, ледзьве не па пояс, балотнай траве.

Корсак, услед за ім пераходзячы слізкія, чорныя і гнілыя дошкі, пакаўзнуўся, уступіў нагою ў крынічку, урабіўшы бот у рудаватую тлустую грязь, і, прытупваючы ім, злаваў:

— Пайдзі за табою.

Вайтовіч, задзёршы голаў, узіраўся за купку маладога алешніку, жмурыў вока.

— Што там?

— Конь твой. Стары вунь спутвае.

І праўда, каля каштанавага з чорнай грываю каня сядзеў чалавек, скручваў у яго на пагах вераўчанае пута.

Падцяты мухамі ды авадыямі, конь неспакойна турзаўся.

— Стой, ну каму кажу!

— Здалёк як зірнуць, то конь добры. Чаго там,— сказаў Вайтовіч, азіраючыся на Корсака і першым падыходзячы да гаспадара, што, ужо ўстаўшы, прыкладаў да вачэй далонь, цікаючы проці сонца па незнаёмых ды чужых людзей.

— Што, не пазналі? — адазваўся Корсак.

— Не,— пакруціў галавою стары. На яго шчоках адрастала сівая, пяголеная шчаціна.

— Я той самы чалавек з Верасава, што прыцэпваўся да вашага каця.

— А-а,— нарэшце ўспомніў гаспадар і крыва ўсміхнуўся.— А я сабе думаю, што гэта за людзі ідуць.

— Ды я, бачыце, удвох,— Корсак дзеля лагоднасці, далікатнасці і каб, мусіць, лепш ішлі справы з торгам каця, падаў старому руку.

— Дак глядзеця,— стары паказаў яшчэ дужаю і тоўстаю, як кавальскаю, рукою на каця.

— А што, па вушах бачу, што ён не гультай,— зноў улад старому сказаў Вайтовіч.

Конь, нібы ўчуўшы, што пра яго ідзе гутарка, адварнуў храпу ад травы, косячы ліловым вокам на мужчын.

— Во, і вока не косае,— Вайтовіч падышоў бліжэй, але конь нібы турзаўся.— Пужаецца, халера,— узяў каця за грыву, падняў яго голаў.

Корсак стаяў зводдаль і любавалася сытым, што аж паліскаўся, яшчэ не спрацованым канём.

Вайтовіч, задраўшы сівую аксамітную губу, цікаваў у ззеленелы ад травы конскі рот.

— Колькі яму? — абярнуўся да гаспадара Вайтовіч.

— А ты ўгадай. Па зубах жа ж пазнаюць, скока каця год,— засмяўся стары.

— Бываюць барышнікі, што і ямачкі ў зубах выпякаюць.

— А ты што, адлічыць не можаш, дзе фальшывыя ямачкі, а дзе не?

— Я чуў, смаляке бываюць, што не вельмі з'ядаюцца.

— А калі, ліха яму, мае нораў жолаб грызці,— засмяўся стары,— дак пазнаеш ты яго. Ён жа ж будзе выдаваць старшым, чым ест.

— А колькі ж вашаму?

— Ну дак ты ж у зубы глядзеў,— засмяўся гаспадар, зрабіўшы рукою брылёк і цікуючы з-пад яго.

Вайтовіч, нагнуўшы каця голаў, абмацваў холку, раскідаў грыву, прыглядаючыся, ці няма каросты, нацёртых на карку мазоляў да балячак. Нарэшце прысеў, распутаў і, трымаючы за грыву, павёў — спярша ціхім крокам, потым подбегам.

Конь, крышку наровячыся і косячы злым, сінявата-вялікім вокам, шустра бег поруч з Вайтовічам, лёгка выкідаючы нярэднія погі.

Корсак узіраўся на гэтага спрытнага сухаватага каця, бачыў, што не блігі, жыткі ў хадзе, вясёлы, але пешта чу-

жое было ў ім для Корсака, і ён ужо думаў, ці зможа прывыкнуць да яго.

— Конь, як чалавек,— у такт яго мыслям сказаў гаспадар.— Каб знаць яго натуру, трэба з ім трохі пажыць.

— Гэта праўда,— пагадзіўся Корсак.— Я во не магу адвыкнуць ад свайго каця.

— Дзіва што,— махнуў старою пляскатаю кепкаю гаспадар.— Да каця лепш прывыкаеш, як да чалавека.

— Майму быў восьмы год... Ашалеў.

— Як? — здзівіўся гаспадар.

— Сабака ўкусиў, ці што.

— І не выратавалі?

— Позна агледзеліся,— угнуў голаў і спахмурнеў Корсак.— Прышлося жыўцом заканаць.

— Што ты кажаш, чалавеча.

— Такі конь быў, такі конь,— Корсак адварнуўся, учуўшы, што на вочы пабягаюць, наварочваюцца слёзы і перад ім заплывае, затуманьваецца свет.

Вайтовіч яшчэ доўга муштраваў каця, то садзіўся вярхом, прыслухваючыся, аглядаючы, як конь ідзе ступою, трухам і бягом, зноў адкрываў сіваватую піжнюю губу, узіраючыся на ніжнія жаўтлявыя зубы, то абмацваў нахвішу, то вузлаватыя калені, аглядаючы капыты і стрэлку, покуль не зпайшоў гасьбу, убачыўшы на пярэднім калене парасць.

— Я такі і гляджу, што ён нібы кульгае.

— Выдумаў чалавек,— адскочыўся ад Корсака і раптам пабег туды да Вайтовіча гаспадар.

— Чаго выдумаў? — задраў голаў Вайтовіч, стоячы каля каця і трымаючыся за конскае, з нарасцю, пярэдняе калена.— Нарасць во, укалечыўся недзе.

Сюды падышоў ужо Корсак, таксама прысеў каля Вайтовіча.

— Па гэтай нарасці, я табе скажу,— махнуў рукою гаспадар,— такога каця я за пяцьсот злотых прадам.

— Не вельмі і прадасі, калі брак ёсць.

— Які брак?

— І праўда. Нарасць во. І з чаго яна? — ужо спытаўся Корсак, таксама абмацваючы пярэдняе конскае калена.

— Некалі жарэбем на мосце ў дзірку між маставін погу ўсадзіў,— адварнуўшыся і не глядзячы на Корсака, прызнаўся гаспадар.— Каб не нага, то ведаеце, сколькі я за яго ўзяў бы.

— Ну, сколькі?..— абмацваючы каню машонку, каб, мусіць, не куціць нутраца, спытаў Вайтовіч.

Пазіраючы, як прыдзірліва аглядаюць каня, гаспадар, трохі ўжо трапяткі ад злосці, крыкнуў:

— Ты ўжо тань, ды тавару не гань... Злотых пяцьсот ён варт.

— Э-э, паночку мой! — Вайтовіч адышоўся ад каня, косым вокам здалёк ужо ацэньваючы яго.— Давалі і болей, як выбракоўвалі для войска, але там глядзелі ўжо, каб не конь, а лялька была. Склад, зграбнасць былі... А ты за гэтага лапавухага...

Гаспадар яшчэ пакіпеў каля ўедлівага, куслівага па слова Вайтовіча, а потым адіх, нібы зацўўся ад злосці, але цапу ніжай не спускаў.

Толькі ўжо ў двары каля нізкага, што прысела ў картоплях, гумна раптам азірнуўся на Корсака і, трымаючы за вуздэчку каня, паглядзіў яго па шыі:

— Ну добра, дваццаць пяць злотых я скіну.

Вайтовіч, рады, што ўсё ж дамогся свайго, адварнуўшыся і закрываючыся рукою, хітра ўсміхнуўся і штырхнуў Корсака ў бок.

Корсак здагадаўся — чаго: у возе, у прытоптанай сырадэлі, ляжала Корсакава торба з кавалкам сухенькай паландвіцы і бутэлькаю «жандаровай» — барыш Вайтовічу, што намагаў купляць каня.

— Ну дак, можа, зойдзем у хату, паснедаем,— стары адчыніў і з рыпам пацхнуў у прорву сяней цяжкія дзверы.

Корсак борздзенька заспяшаўся да воза па сваю торбу.

У нізенькай з маленькімі вокнамі хаце на гліняным току, з якога мутнавата паблісквалі каменні, шчыльпа, адзін пры адным, ціснуліся ложкамі. Большы, з вытачанымі біламі, быў заслапы прыгожаю, у чырвоныя крыжыкі радзюжкаю. Каля яго, завешаная зліпялаю сіпяю хусткаю, вісела плеченая калыска — там, мусіць, спала дзіця.

— Дзень добры ў хату! — згледзеўшы калыску, ціхім, здушаным голасам сказаў Вайтовіч.

Раздабрэлая маладзіца ў паркалёвай у цёмную слачку сукенцы, ад якое стракацела ў вачах, спешна выпірала стол. Старая, падтрымліваючы спадмыспаду, пясла туды стос накрытых настольніцаю, мусіць, пухкіх грацкіх аладак.

Стары зпяў з лысаватай галавы і, махнуўшы, зачэпіў за цвік у сцяне сваю рабенькую кепку, першым прысеў на шырокай лаве пры сталі:

— Дак садзецся, чаго там.

Корсак, закапаўшыся ў сваёй торбе, выцягнуў бутэлку, з гонарам прыстукнуўшы, даставіў яе на сталае.

Пабліскваючы ад радасці галоднымі вачмі і ўжо чуючы блізкі смак гарэлкі, праз заслон перакінуў сваю нагу Янка Вайтовіч.

Гаспадыня яшчэ прынесла, падстаўляючы пад гарачую напіву тоўстае днішча, перасохлую ўжо ў печы яечню: але пухлыя, пібы перавязаныя ў паяску любовым мясам, скваркі салёнага леташняга сала гпалі ў згаладалых мужчыні слінку.

Пачалі спеданне моўчкі, але пасля другое чаркі, сагнаўшы і хэнць да яе і трохі спатоліўшы голад, мужчыны разгаварыліся — гутарка пацякла, як вада.

Зыркаючы на Корсака вадзяністымі асалавелымі вочкамі, захмялелы гаспадар ужо гаварыў, паказваючы на маладога з чорнымі густымі бровамі прымака, што ўвайшоў у хату:

— Во, для яго стараўся... Гэткі будынак, ці жарты.

— А колькі ж, дзядзька, аддалі? — драпаў сваё лысаватае, зацярушанае толькі пушком рэдкіх валасоў цемя хітры Янка Вайтовіч.

— Ды як задарма — дзве тысячы злотых. А самому як вытрываць. Спрадаў усё. Але вам угадзіў, такога каця прадаўшы, — ён павярнуў свой дзюбаносы, чырвоны, як з-пад полымя, твар да Корсака, але на яго гутарку аказаўся зноў Вайтовіч:

— Гэ, кожны сваё хваліць.

— Хоць я і не цыган, але чаго маю гапіць, — стары скруціў трубою аладку, макнуў у тлушч. — Адным словам, добры конь. Спамінацьнеш.

Тут, у нізкай хаце з прыклеенымі да бэлек, доўгімі і чорнымі ад мух, лінучкамі, Корсак маўчаў, але, захмялелы не столькі ад скупага кілішка гарэлкі, колькі ад радасці, што нарэшце-такі купіў падхадзяшчага каця, разгаварыўся ён ужо дарогаю.

— Ты кажаш, я не прагадаў? — седзячы спіною да Вайтовіча і ўзіраючыся на прывязаанага повадам да воза сваёго куплёнага каця, каторы ўжо раз пытаўся ён.

— Гэ, я кажу, — чмыхаў у свой наздраты нос Вайтовіч. — А ты сам што, не бачыш. — І лагаднеў, гаварыў спакайней: — Выгадаў, нябось.

— А з грашыма як? Лішпяга не ўпаліў?

— Ды мы ж на дваццаць пяць злотых збілі цапу, —

падхваліў сам сябе Вайтовіч.— Стары думаў, пас ашукас з гэтай нарасцю, фігу!.. Во!..

Сказаўшы пра нарасць, Вайтовіч схамянуўся, што ўнаравіў якраз растрывожыць Корсакаву балячку. А яна ўжо нейкай пякучай гарачынёю абліла Корсакава сэрца, што ўсё ж такі ашукаў яго той ліслівы гаспадар, прозвішча якога Корсак блытаў з мянюшкаю: ці то Бурак, ці то Чырвоны.

Корсак зажмурыўся ад нізкага, паласкавеллага пад вечар сонца. Адварнуўся ўбок, гледзячы на загоны яшчэ нізкага аўса, сцішнага жыта, у якім недзе блытаўся, аддаючыся рэхам, ляскат і скрып калёс — на другі бок дарогі падняўся цёмны высокі чубок хвойніку.

За жытам у разрослых садках, пад навіслымі бярэзіпамі хаваліся хутары і цёмна-зялёныя, старыя, што кружыліся і забягалі адна за адну, дзікія карчыстыя грушы на межах.

Высока ў спалавелым ад гарачыні небе крычалі, давіліся ад крыку, гонячыся за ястрабам і набіраючы вышыню, вароны.

Корсак пехаця-абыякавым, застылым зрокам глядзеў туды, у неба, на гэтую бітву варон з ястрабам, і яго брала дзіва: які ж спакой будзе між людзьмі, калі яго цяма між пташак.

Мінулі ўжо ведравіцкае поле, выехаўшы на ялавіну, зарослую валаспіком. Чуючы блізкі вечар, згортваліся махрыстыя жоўтыя кветачкі, што ясна цвілі зранку. Толькі гэтаксама пахла гаркаватым густым чаборам і растопленаю смалою з маладога сіваватага хвойніку.

Дарога, перапоўзшы гразкі пясок, каля высокага стаўбунаватага ялаўцу ўбегла ў напалены, нагрэты за дзень верасаўскі лясок. З зямлі выварочвалі свае спіны ў жоўтых і сівых кветачках лішаю вялікія, пазарастаныя і нікім не чапаныя тут у лесе каменні. Каля аднаго густою зялёнаю выспаю разаслаўся мучарнік.

Уласу Корсаку зноў прыпомнілася, як яны разам з Каралінаю прыходзілі сюды, у певялічкі і марны верасаўскі лясок, ірваць гэтае падобнае да бруснічніку зелле. Ён, Улас Корсак, і думаў, што гэта бруснічнік.

«Не, Улас,— яна брала, развязвала радзюжку, выцягвала за каранёк і выблытвала доўгую пляцёнку зелля.— Бачыш, як сцелецца. Гэта — мучарнік, а брусніцы па адным каліўцы растуць».

«Ці я ведаю»,— рагатаў Корсак.

«Мучарнік, — гаварыла яна. — Лякарства ад пырак».

«А ты ж казалася, што фарбаваць будзеш».

«А я і праўда нарвала, каб пасля сажы ў яго адвары намачыць праку».

«І што?» — помпідзь, смяўся ён.

«Чорна будзе, аж блішчацьме. Сукню прыгожае вытку. Бурку табе пашыем».

Але бурку ён шыў без яе, без Караліны.

Заняты мыслямі, Корсак і не змеціў, што яны пад'ехалі да пераезда. Блізачыся, чахкаў нядужы паравозік, тоцікім свістам гукнуў, не дайшоўшы да пераезда, і Корсак убачыў, як страпянуўся і захроп, падымаючыся па дыбы, яго коць.

Корсак схапіў за повад, пацягнуў да сябе — цуглі рэзалі разяўлены ў зялёнай паве конскі рот.

— Трымай, трымай! — азіраўся і крычаў Вайтовіч.

Пыхкаючы параю, сюды, па пераезд, ляцеў чорны нядужы паравозік. З шырокага, як шпуля нітак, каміпка чмыхаў і падаў, разыходзячыся над полем, белы дым. Убачыўшы спуджанага каня, з акна высунуўся чорны мурзаты машыніст, выскаліў ад радасці белыя зубы і, параўняўшыся з фурманкаю, турзанаў за драціну над сабою.

Кароценькага нямоцнага свісту было даволі, каб Корсакаў яшчэ невядомы па параў конь ад страху брыкнуў абедзвюма нагамі і крута, падымаючы голаў, турзанаў, але балазе не парваў сырамятны повад.

З воза скоранька вываліўся і схапіў каня за аброць, ірвучы цуглямі мяккі рот, Янка Вайтовіч.

Дзеля забаўкі паравозік ізноў прысвіснуў, пускаючы над сабою белую пару, але балазе быў далёка.

Перапуджаны коць дробна дрыжаў, і ад пагнанага страхам поту ў яго макрэла гладкая спіна.

— Ну, чаго ты, чаго? — ласкава гаварыў да яго Корсак.

— Баяўся б і ты, каб першы раз убачыў паравоз, — крывіў адну губу Янка Вайтовіч.

— А што, пэўна, і не бачыў, — сказаў Корсак.

— Мой ужо во, нагледзеўся ўсяго, і паравозаў, і самаходаў, а ўсё адно крышку наровіцца, стрыжэ вушамі, — Вайтовіч шлёгнуў ляйчынаю, прыцмокнуў языком і пайшоў з боку воза.

Перад крыжам, па якім яшчэ вісеў сухі бярозавы вянок, павешаны па сёмуху, з воза ссунуўся і Корсак Улас. Пакульгваючы па заседжаваю погу, сваімі цяжкімі яла-

вымі ботамі гроб у дробным рэдзешькім спарышніку сухі
нылок.

Прыскальваў адно вока, цікаваў туды, пад Мондравых
хату: там, у халадку пад плотам, падымаліся прымораныя
спом і вылежаныя за доўгі пядзельны дзень верасаўскія
мужчыны.

Ужо вёска ведала, што Корсак Улас разам з Вайтові-
чам паехалі ў далёкія Погіры купляць папытанага ды
прыцэненага каня. І цяпер кожнаму было цікава, ці ўдаў-
ся торг і што Корсак — спраўны і спрытны да ўсяго гас-
падар — усё ж такі купіў.

Насоўваючы ніжай на лоб зашмальцаваны, ужо вы-
шмарганы пальцамі аж да дзіркі тонкі брылёк кепкі, пер-
шым насустрач фурманцы, што гразла ў глыбокім пяску
вымытага паводкаю раўка, высунуўся Ікон Жыток. За
ім, жмурачыся проці нізкага сонца, ішоў і падцягваў свае
шырокія ў паяспіцы порткі, Язапат Змысла.

— Ого! — крыкнуў ён здалёк, не прыждаўшы, по-
куль пад'едзе бліжай фурманка. — Конь, як кажуць, на
ўсе сто.

Корсак пасупіўся, затнуўся, чакаючы роспытаў, але
за яго адказваў, змацваючыся і дзеразуючыся з верасаў-
скіх мужчын, Янка Вайтовіч:

— Ага, за сто і купілі.

— Гародзіш ні зіму ні лета.

— Не дуры галавы, — не паверыў, махнуў угору за-
шмальцаваным брыльком Язапат Змысла. — Такого каня.

— Чаму ж, маглі купіць, калі брак у яго ёсць, — сказаў
здалёк з-за чужых плячэй Ікон Жыток.

Фурманка параўнялася ўжо з Мондравым шарым, аб-
лушчаным частаколам, дзе, збіўшыся ў купку, стаялі ве-
расаўскія мужчыны, праціраючы заспаныя вочы, бо той-
сёй пават быў прыдрамаў у халадку пад плотам.

— Ого, спраўны конь.

— Ды з выгляду — лепшы, як быў.

— Дый не горшы.

— Ну гэта ўкажа час.

— Які гаспадар, такі і конь.

Цехта ўжо стараўся падхваліць Корсака, каб тут жа
спытаць:

— Так скока ж каштуе?

— Трыста, як лёду, — азірнуўся Вайтовіч.

— Я ж і гляджу, такая жывіца, — Язапат Змысла
яшчэ падбег за фурманкаю.

Улас Корсак так і не адазваўся — ведаў, што ўсё роўна без абгавораў не абыдзецца, бо ў Верасаве мелі пораў абмовіць ды і абсудзіць усіх, пачынаючы ад хрысцін да вяселля і жалобнай вячэры, абмаўлялі ўсё, што чалавек ні купляў, што ні еў, усё пераменчвалі вострыя языкі верасаўцаў.

Напроці свайго гумна Корсак адвязаў ад воза сырамятны повад, узяўшы за вобраць, скоранька павёў капя, каб схавацца ад чужых завідушчых вачэй.

Гэтак, не выпускаючы вобраці, завёў у хлеў.

Конь, учуўшы чужое, хоць вычышчанае ад гною і навава засланае, стойла, спуджана захроп, ірвануўся назад, падбіраючы пад сябе заднія ногі, уставаў на дыбы. Корсак, пахаладзелы ад страху, вострымі муштукамі падцяў яму рот, асадзіў яго і павярнуў галавою да жолаба з аўсом.

Але конь есці не ўзяў. Косячы вока, ад нейкага перапалоху стрыг вушамі.

Заклаўшы на тоўстую завалу загарадзь, Корсак высунуўся з хлява, перапалоханы сам: зноў гаркатою крыўды заняла сэрца — а што будзе з гэтым канём, няўжо не пашанцавала, няўжо ўдраў абмылку? Жарты табе, упаліў столькі грошай і за што? За паравістую падлу.

Корсак знайшоў каля вугла, на цвіку пад анучаю, прыхаваны гэткім чынам ад старонняга вока ключ, доўга адмыкаў сені, усё ніяк не патрапляючы пляскатым язычком злавіць зубкі цяжкай жалезнай засаўкі.

Адамкнуўшы дзверы, прысеў на парозе, сцягнуў з разгрэтых ног цяжкія боты і занёс іх у стопку, чуючы пад нагамі лёгкі жывучы халадок глінянага тока, увайшоў у хату зачэрпаць кубак вады ды спаласнуць змакрэлую ад поту шыю і твар.

Пераапрапуўся ў будняе, выцягнуў з печы аплецены дротам гаршчочак з загуслым, пікім не чапалым крупнікам і зазваваў на Міцю: «А дзе ж яго халера носіць? Удома ўжо ні днюе, ні начуе. Чакай добра».

Не забельваючы, а гэтак нішчымнага ўхапіў колькі лыжак, покуль зноў у хляве трывожна, пібы просячыся, не заржаў конь.

Корсак адсунуў жоўтую гліняную міску і выйшаў з хаты, пастаяў на пляскатым камені каля парога, студзячы босыя ногі, глядзеў, як трапятліва адсвечвала, пералівалася палахлівая чырвань ад сонца ў малелькім, на адну шыбу, акопцы хлява. Высока пад страхою расцягнуліся, як

прасціна беллага лою, пёрыстыя хмаркі — паказвала на змену пагоды.

Корсак высунуўся за вугол, зірнуў на сонца — яно, вялікае, чырвонае, заязджала ў шчыліну сіняе пізкае хмары; залатою чырванню гарэла, пералівалася яго круглая макаўка.

Між грудкоў, дзе хавалася сонца, на пясчанай шырокай дарозе, рыкалі, ідучы падбегам у хлеў да радзюжкі на-рванага ў гародах ці ў полі прывялага зелля, галодныя каровы. Блізілася Купала, стаяла самая гарачыня, і за-едзь зацінала быдла, не даючы яму прыстакнуць на траве.

Яго Чарнавуха саўсім запусцілася: цыркаеш, цыркаеш, покуль якую каплю надоіш. Ды вымя падпухла. «Гэта з вачэй, — казалі Алеся. — Трэба жывога серабра дастаць ды ў пасак ушыць і на шыю павесіць».

Не вельмі прымаўся Корсак да гэтых забабонаў і прымхаў. Аднаго разу, сабраўшыся да млына, са старым Літаварам даехалі пад калодзесь, а там якраз з пустым вядром бегла Ваўчкова Вольга.

— І трэба ж ёй было падсунуцца, ліха яе галаве, — за-злаваў Літавар і завярнуў свайго каня назад.

— Куды ты? — здзівіўся Корсак.

— Не бачыш, ці што? Вуць з вядром пустым стрэла.

— Ну й што?

— Гэ, што! Млін малоць не будзе. Чаго ехаць дарма.

А ён, Корсак, паехаў, змалоў, і завозна не было. І доў-га смяўся, спамінаў гэта Літавару.

А цяпер, учуўшы, як іржэ ў хляве, грукае і трывожыць ца конь, начыста перапалохаўся і, баючыся новае бяды, падумаў сам — няхай прыйдзе Алеся ды паварожыць: горш не будзе, а можа і праўда паможа?

Прычакаўшы карову з авечкамі і загнаўшы ў хлеў, за-вярнуў да Моидрых.

Каб не патрапіць ды не нарвацца на верасаўскіх муж-чы, асцярожна высунуўся з-за свайго гумна, але там на вуліцы толькі пейчыя дзеці цягнулі за рогі ўпартага, рас-карачанага барапа, што адбіўся ад сваіх авечак.

— Садзіся на яго ды едзь, — падказваў, стоячы за пло-там і дзівячыся на дзіцячую забаўку, Алесін Імполь.

Дзеці і праўда паслухаліся: меншы хлопчык залез на тоўстага, з шырокаю спіною барапа, ручкамі ўпіўся яму ў нэрць.

— Пусці, пусці, хай пад'едзе адзін, — крычаў Імполь, усё цікуючы з-за плота.

Барац, учуўшы, што яго ніхто ўжо не трымае за рогі, ірвапуў з усяе моцы па вуліцы. Белагаловы, падстрыжаны ў рады хлопчык раптам паехаў пабок, гэпнуўся ў сыпкі пясок, але не заплакаў.

— Так можа і скалечыцца, халера,— Корсак падняў скачаны з каровінай шэрсці мячык і шпурнуў наўздагон дзецям, што беглі за барацом.

— На мячык. Во, мячык забыліся!

Але дзеці не чулі, занятыя гэтым вялікім сівым барацом, што, падняўшы голаў з вялікімі кручанымі рагамі, ляцеў вуліцаю ў другі канец вёскі.

Корсак падышоў услед за імі і падняў гэты скачаны з шэрсці невялікі мячык, пакруціў у руцэ і паклаў на слупок Мандрывага плота:

— Мо агледзяцца, будуць шукаць.

— Повы скачаюць,— засмяяўся Імполь.

— Дзе там, каровы адлінялі даўно,— Корсак аблакаціўся на браму і, цікуючы адным вокам на Імполь, спытаў: — Дзе ж яна?

— Там, у хаце,— махнуў за плячо галавою Імполь.

— Пакліч.

Але на гэта, трымаючы ў руцэ даёнку, прыкрытую чыстым палатняным лапінкам, выйшла Алеся, крышку як сумелася, убачыўшы бацьку, бо жаўтлявы ў рудых плямах твар нібы перасмыкнуўся:

— Ужо тата з Погіраў вярнуліся?

— Во, не так даўно,— сказаў за Корсака Імполь,— і добрага капя купілі.

— Купіў,— Корсак угнуў голаў, хаваючы свае вочы, сказаў: — Во, ты падой карову ды забяжы да мяне.

— Забягу, а што там учынілася? — спытала яна, угадаўшы, мусіць, нейкую трывогу ў бацькавай просьбе.

— Вот зайдзі, ды ўсё,— незалюбіў гэтага роспыту Корсак.

Яна пакорна ўгнула голаў і, знябожаная, цяжка несучы свой высокі жывот, пайшла ў хлeў.

Нешта вялікае, халоднае, як камень, перавярнулася ў Корсакавых грудзях. «Няма ў яе шчасця, няма»,— падумаў, гледзячы ёй услед, і, каб не выдаць свайго жалю і слёз, што, мусіць, набягалі, высочваліся на вочы, памалу, як несучы на плячах вялікі мяшок, завярнуў па вуліцу пад сваё гумно.

«Няўжо праўда, што прыбягае сюды, у Верасава, Хрысця? Няўжо ў іх?..»

Ён, нячутна ступаючы босымі нагамі, мішаў гумно. Над ім, таксама нячутна мільгаючы крыльцамі, улукаткі вілася лятучая мыш.

Дайшоўшы да гумна, Корсак азірнуўся — Імполя ўжо не было каля брамы, за гарбатымі грудамі, дзе ўжо церушыўся вечаровы поцемак, высока падымалася і большала сіняя хмара, мусіць, на заўтрашні дождж. Над яе крывым, няроўна зломаным беражком гасла выцвілая ліловасць.

«Каб хаця не задажджыла, — нешта баязлівае страпянулася ў Корсакавых грудзях, — калі ж сенаваць?»

Убачыўшы на сцежцы канчар іржавага калючага дроту, ён падняў яго і панёс да загарадзі, якою быў абцесены пограб, зачачіў яго каля слупка і раптам устрапянуўся, пахаладзеў зноў ад страху, учуўшы, як моцна, нібы прасячыся, заржаў у хляве конь.

«Што з ім учынілася? Не хватала яшчэ новай бяды», — нешта ўдушлівае забівала Корсаку дух, між лапатак мацрэла спіна, халоднаю, ліпучаю расою на лобе высачыўся пот.

Ён падышоў да хлява, далоняю сцёр з лоба гэтую ліпкую халодную расу і стаіўся, наставіўшы вуха. Да глухое сцяны, за якою шапацелі па гноі і круціліся авечкі і цяжка ўздыхала, перажоўваючы жуйку, карова. Конь раптам сціх, можа, таксама слухаў, што робіцца тут, на падворку, дзе прытаіўся Корсак. Угнуўшы голаў, Корсак стаяў доўга, покуль не змеціў, што па бруку, дзе між каменя паўсходзіла, выкруціўшы жаўтлява-зялёнае пер'е, ценькая трава, ідуць, ступаюць босыя ногі. Ён падняў вочы і ўбачыў Алесю.

— Ты? — здзівіўся ён. — Так скоранька ўправілася?

— А што? Я толькі падаіла, а там ужо Імполь, — на падпухлым, хваравітым яе твары страпянуўся сарамлівы смех.

— Імполь, — услед за ёю паўтарыў Корсак, успомніўшы зноў тыя плёткі ды абмовы, што паўзлі па Верасаве.

— А што такое? — яна баязліва адступіла назад.

— Ды нічога, — не выдаў сябе, утаіўся Корсак. — Вуць конь як сам не свой...

— Мо вачэй збаяўся? — Алеся паспакайцела, як скінула які цепжар з сябе. — Усё ж Верасава збеглася глядзець. Дзіва што — ураклі. Копь неблагі.

— Можа, ураклі, — паспакайцеў на якую хвіліну Корсак.

— Пэўна ж,— Алеся турзанула за свой доўгі прыталены сачык, каб прыхаваць жывот.— Трэба ж соллю тры разы абнясці, ці ты, бацька, не ведаеш?

— Каб гэта памагло,— Корсак адлучыўся ў хату, вынес адтуль вытачаную драўляную сальніцу, падаў Алесі.

— Ці ж я палезу ў хлeў? Каця выводзь! — яна ўжо прыкрыкнула на бацьку.

Корсак падняў брыво, з дзівам зірнуў на дачку, але адчыніў хлeў, схавався за форткаю шырокіх дзвярэй і неўзабаве вывеў адтуль, трымаючы за грыву, папраўдзе, мусіць, перапалохапага ўсім новым чуткага каця.

Алеся зачэрнала шчопці солі і, трымаючы перад сабою сагнутую руку, пайшла круга каця — ён насцярожана стрыг вушамі, касіў вялікім з цёмным абадком бялка вокам назад і палахліва страпянуўся, калі яна наводліў сыпанула гэтую шарую бойную соль, што шротам зашархацела па сцяне хаты.

Абышоўшы шчэ два разы каця, Алеся на астатку шрушнула соль аж да плота на веспкі, якраз туды, дзе ўжо спыніўся Міця, нібы не рашаючыся заходзіць у двор і здалёк прыглядаючыся да повага каця.

— Куціў? — ні то здзівіўся, ні то спытаў ён у бацькі.

— Няўжо задарма далі,— пасуціўся Корсак.

— Во, зараз і пасварацца,— Алеся, нібы разбараніць, стала між бацькам і Міцем.

— Сварба ўжо не паможа, трэба млён які браць,— Корсак, лёгка паляпваючы каця па шыі, павёў яго ў поцемак хлява, адтуль ужо гукнуў: — Дзе гэта ходзіш, каб хто спытаў?

— Ці мала дзе,— заступілася за Міцю Алеся.

Міця, каб не чуць бацькавай сварбы, паціхеньку пасуціўся ў хату.

— Каб касу ўзяў,— не сціхаў там, у хляве, Корсак.

— Ціха, тата, не крычы,— Алеся зазірнула туды, у хлeў.— Дзіва што конь песпакойны. Ён таксама чуе і дабрату, і злосць.

Крышку ўжо прысарамачаны, Корсак выйшаў з хлява, азірнуўся з дзівам, што няма Міці, і, сцішыўшы голас і ўжо чуючы псёкую дабрату да Алесі, сказаў:

— А конь нібыта паспакайнеў. Не дрыжыць ужо.

Алеся падгладзіла, падбіла пад хустку свае растрапаныя валасы:

— Дзіва што. Нябось, соль памагае. Яшчэ каб шапкаю абцерці.

— Досіць і гэтага.

— Тады мо карову вам падаю.

Корсак, падабрэўшы ўжо, усміхнуўся — першы раз за цалюткі доўгі дзень:

— Не была б свая дачка.

— Ды не чужаніца, — засмяялася і Алеся, трохі схіліўшы набок голаў і зіркаючы спадылба, усёй мінай і рухамі нагадваючы сваю мацэру, Караліну.

І Корсак учуў, як нешта горкае абліло сэрца. Ён адварнуўся, пайшоў, каб не глядзець на Алесю, і раптам убачыў, што стаіць каля сутокаў між хлявом і хатай, напроці вастраверхае грушы.

Нізкая рэдзенькая яснасць, што высачылася між хмары, чырваніла востры вяршок маладога дрэўца.

«Колькі ж гадоў будзе грушцы? — падумаў Корсак, гледзячы на маладое калючае дрэўца ў дробнай карычпаватай завязі дзікіх грушак. — Няўжо пятнаццаць?»

І зніякавеў, счых — во колькі год няма яго Караліны.

XI Б'ючыся, як матылька аб акно і абціраючы свае крыльцы, у Міцевай душы трапяталася радасць, што ён пабудзе адзін на адзін з Чэскай, але павучына страху абвівала яго: а дзе ён дастане грошай. Прасіць у бацькі Міця не адважваўся — дарога каштавала аж цэлы злот — паўпуда жыта — толькі ў адзін канец.

Ды, купіўшы каця, бацька быў абзадачаны сам: учора, седзячы на парозе і зняўшы з галавы абмакрэлую на абадку кепку, якую здымаў за сталом ды перад крыжам, прызнаўся:

— Ты чуў, трыста злотых упаліў за каця, — бацька, злы, раз'юшаны, скінуў на частаколіну сваю шапку, а потым сцягнуў з сябе змакрэлую ад поту рубашку. — Ты чуў? — і ён кінуў яе таксама на частакол. — А мо карову прадаць?

— А як жа без малака? — здзівіўся Міця.

— Напазычаў я... Нават у Алесі сотню ўзяў.

Міця ціхенька, каб ужо не ўдражніць бацьку гутаркаю, пабег учора таксама да Алесі, не спадзеючыся ўжо ні на што. Застаў яе якраз на надворку — яна мыла хвапчом абкарэлыя з усдлівым чорным пакіпам чыгуны.

Зводдаль, каля кучы жоўтага пяску і горбаў шарага, назвожвапага па пограб камення, Імполь збіваў з дошак скрыню, мусіць, на цэментовую рошчыну.

— Ужо яму выкапаў? — так, дзеля прыліку, спытаў Міця.

— Ага, ідзі лянь,— Імполь прыстукнуў малатком у цвік і падняў свой смуглявы твар. З-пад келкі ў яго гана-рыста лезла выгараная кудзерка валасоў. Выдаваў ён цяпер пашмат маладзейшым за Алесю — нешта горкае, крышку знябожанае было ў яе падпухлым твары. Міцю раптам зрабілася шкода яе, і пейкая стоеная злосць высачылася з-пад сэрца да Імполя: «Мусіць, праўда любіцца ён з Хрысцяю».

Міця падкаціў пад сябе шурпатую аলেখавую калодачку з дзірачкамі ад вострай бабкі, сеў спіною да Імполя.

— А ты чаго збедзіўся? — Алеся нават, здаецца, павесялела, адпусцілася ад свае панурасці.

— Прызнацца? — уздыхнуў Міця.

— Ну, кажы,— зіркнула выцвілымі вачмі Алеся, асцярожна беручыся за вялікі, вымыты і выпаласканы чыгун.

— Выруч, сястра...

Яна, мусіць, дагадалася, падышла да плота, выцерла аб чыстую, зачэпленую за частаколіну анучку свае мокрыя рукі, ужо гатовая ісці ў хату:

— Колькі ж табе даць?

— На Світазь хачу з'ездзіць,— задыхнуўся, учуўшы гарачыню на шчоках, Міця.

Зашмаргнуўшы тужэй хустку, яна ціхенька махнула рукою па квактуху з аперанымі ўжо кураняткамі, у якіх, як у кузюрак з-пад шкарлупкі, лезлі кароценькія крыльцы і хвосцікі, пайшла ў хату, адчыніўшы зялёнае ў жоўтыя пасачкі падфарбаванае вечка куффа, загаварыла, але пра другое:

— А я бачыла тое возера. Як у Брацянку па заробкі ў двор хадзілі. Божа мілы, што за праява: возера кругленькае, як рэшата, і вада чыстая, як у рэчцы,— ні мулу таго, ні лісціка, ні кастрыцы, а па заберазі лес, грэбелька.

Яна пакапашылася ў прыкрышку, дастала хустачку з карупкавым беражком, выкруціла адтуль сярэбрапыя пяць злотых, нарэшце падала яму і спытала тады:

— Мусіць, не адзін едзеш?

— Не,— у Міці перасмягла ў роце.

— Адкуль жа ж яна, гэтая дзеўчына?

— З Барапавіч.

— А дзе ж спазнаўся з ёю?

— У школе, вучыліся разам.

Алеся падумала, гледзячы гэтымі памутпелымі, асала-
вельмі вачмі ў сябе, і спытала, нібы ўжо не ў яго, не ў
Міці:

— Ці не Грабянкава сваячка?

Міця ўчуў, што яна ведае ці дагадваецца пра Грабян-
каву хату ўсё. І яго, раптоўна ўспыхнуўшы, апякло гара-
чае, пяўцерпае полымя брыдкасці — што нібы прымеша-
ны да патайнога кахання Імполя з Хрысцяй, што знае і
таксама хавае ўсё ад Алесі.

Ён адварнуўся, каб не глядзець ёй у вочы, але яна, ні-
бы нічога не спытаўшы пра Грабянку, раптам загаварыла
пра тое, што, мусіць, таксама шчымеда, як развярэджа-
ная рана, у душы:

— Бацька наш саўсім ад розуму адышоў па гэтым ка-
ні, як здзяцінеў.

— Не спіць поначы, — падцвердзіў Міця тое, што га-
варыў не раз.

— Плакаў тут, — Алеся прыляпнула вечкам куффа, па-
дышла да гадзінніка, пацягнула цяжкую, па медным лап-
цужку гіру, што даставала да зямлі. — Калі грошы пазы-
чаў. Прасіў болей, а дзе ж я вазьму, аддала ўсе, што ха-
вала на ліхі дзень.

— Я аддам, — Міця падкінуў у руцэ вагкую срэбную
мапету.

— Знайшоў пра што гаварыць, — яна ўздыхнула, пера-
ступіўшы парог, ужо з сяней сказала: — Ці столькі ў мяне
прапала. Глядзі, каб усё добра было з тою дзеўчынаю. Га-
раджанка, мо разбэшчана, кручана яна?

Гэтую ўжо гутарку прыпомніў Міця, выбегшы ранень-
ка з дому пад здароўчы расяны халадок з пізкім, яшчэ
пенякучым сонцам, і падыходзячы да беленькага, залеп-
ленага пад застрэшкам чорнымі шкарлупкамі ластаўчы-
ных гнёздаў, атыковапага дома, што ўпіраўся ў развілак
брукаваных вуліц і дзе пад старою крывавата-скалечанаю
бярэзінаю спыняліся ўсяго два аўтобусікі: адзін, што ха-
дзіў са Слоніма да Наваградка, другі — са Шчучына да
Баранавіч.

У Міці пад пагамі загайдаўся, нібы памякчэў, брук —
каля чорнага абкарэлага камяля бярэзіны стаяла ўсяго
толькі адзіносеенькая вастропосая маладзіца, перавязаная
цераз плячо завязаным абрусам.

Няўжо не прыйдзе яна, Чэся? Ён, як аглушаны, як у
пейкай глыбокай вадзе, абыходзіў белы ў цёмных, злеце-

ных з гразі ластаўчыных гнёздах атышкованы дом. І рац-тоўна нібы выплыў з жаўтлявага каламутнага віру па-верх, захлынуўся ўжо ад радасці, калі пад зялёным, на-віслым над лаўкаю кусцікам бэзу, за шырокім, спушча-ным на адно вока капялюшам убачыў рыжавата-залаці-стую, як спелы аўсяны сноп, Чэсіпу голаў.

І яна, як счуўшы яго зірк, мігам аглянулася, і пяку-чая чырвань сарамяжлівасці і радасці заліла яе твар. Зняўшы з лаўкі плеченую саламяную карзіну, што стаяла між ёю і насатаю паняю, са спушчаным на адно вуха ка-пялюшам, маргнула Міцю:

— Садзіся.

Сіняя газавая касынка лёгкім дымком ахутвала зала-цісты крыжык, што бліскаў у глыбокім разрэзіку сукенкі.

Ад першага рацішняга халадку наапашкі быў накіну-ты шаранькі, падношаны ўжо жакецік.

Нейкая мяккая дабрата раздзімала яе вільготныя губ-кі з ганарыста падцятымі куточкамі. І ва ўсёй яе паставе было нешта мілае, і нешта нібыта абвівала яе, як абвівае сівавата-дымная чырвань шызага голуба.

Зачапіўшыся павучынкаю за лісток бэзу, над яе рыжа-залацістаю галавою пакалыхваўся зялёны чарвячок.

— Ну, садзіся,— яна хацела падняцца ўжо сама, але Міця, прытрымаўшы адною рукою яе за плячо, другою змахнуў гэтага зялёнага раскалыханага чарвячка.

— Што там? — яна пакруціла галавою, мякенька ка-зытнуўшы сваімі валасамі Міцеву руку.

— Аўтобус, вунь,— сказаў ён так сабе, дзеля жарту, але і праўда, азірнуўшыся, убачыў на паваротцы шашы сіне-папяловы аўтобусік, з блішчастым лычыкам радыя-тара і пукатымі, як у рака, вачмі-фарамі.

Аўтобус з'ехаў з бруку на пясчаны край шашы, пры-ткнуўся сваім лычыкам недалёка ад чорпа-струпатага камля старой бярэзіны і, перастаўшы дрыжаць і фыркаць, счах.

Насатая кабета ў саламяным капелюшы, цягнучы пя-лёгкі, напакованы сакваяж, замахала скураной сумачкай на залацістым вочапку, і сюды заспяшаўся тоўсты муж-чына з чорнымі падкручанымі вусамі. Зняўшы з галавы, махаў палатпянаю фуражкай.

Міця з Чэсяй прапусцілі наперад сябе тоўстага, з пад-кручанымі вусамі мужчыну і высокую насатую бабу ў шырокім капелюшы і селі на астатняе, яшчэ свабоднае

сядзенне, дзе каля закрытага акна віўся вялікі чорны калматы чмель. Усе асцярожна азіраліся на яго густы, раз'юшаны гуд.

Шафёр, разлічыўшыся з пасажырамі, што селі тут, у Дварчанах, ужо доўгаю ручкаю завёў матор, і аўтобусік зноў забразгаў, задрыжаў сваім жалезным шутром, гатовы рушыць далей, але раптам на сиружыністым сядзенні падскочыла і нема заенчыла пасатая кабета ў шырокім, пасаджаным набакір саламяным капелюшы.

— Вой, чмель!

Спатажаная печаканым крыкам, а потым ужо развяселеная, дружна зарагаталі сонныя пасажыры.

Чмыхаючы ад злосці, ці мо таксама ад смеху, шафёр зняў за лакаваныя брылёк сваю кепку і палез да крайняга сядзення, каб злавіць там слепавокага чмяля, што біўся ў заднюю шыбу. Чарпануў па шкле кепкай і, заціснуўшы яе, панёс да адчыненага акна густы ашалелы гуд.

Усе глядзелі, як з шапкі рвануўся і, зрабіўшы круг, знік з вачэй раз'юшаны паласаты чмель, і ўсім зрабілася печага шкада, усе раптам цяжка ўздыхнулі і ўжо смутнымі вачмі глядзелі ў акно.

— Летась мяне ўкусіла нейкая здыхата, царыў быў, — варушылася і рыпела пад цяжкаю кабетаю сядзенне. — Чаго выскаляцца?

Але ўсе, нібы не слухаючы, глядзелі, як, бліснуўшы сухаватымі вокнамі і адбіваючы чырвонае сонца, паплыў белы домік, і аўтобус ужо задрыжаў, затросся на пакатым бруку. Замільгалі і пабеглі назад, зліваючыся ў адзін шары пас, частаколіны плота. Між нізкіх зялёных прысадаў пабеленымі сценамі і атынкованымі шчытамі стракацелі местачковыя хаткі. Аўтобусік спусціўся з грудка і пабег у стракатым цяці бярэзін.

Міця ўкрадкам кідаў вокам на Чэсю — нейкае мяккае, перамешанае з лёгкімі духамі цяпло ішло ад яе.

У падпухлых крышку, надтрэспутых ад паўпаты губках было нешта мякка-дзіцячае. Густыя, зачэсаная на адзін бок валасы трымала дужка прыколкі ў сінеўкіх шклянках вочках. Выбіваючыся з заколкі, пад патапырапым, шорсткім, як дзераза, брывом трапяталася ад скразняку кудзерка валасоў. Яе прамы носік з чырвонай пацеркай бародавачкі збоку поздры, трохі доўгі, з раздвоенай ямачкай падбародак рабілі твар прыгожым, але крышку прыхавана-таямнічым.

Яна моршчыла свой лобік ад сонца, што выблісквала

між доўгага, навіслага вецця бярэзіп, нібы дражнячыся сляпучым растрэсеным снапком.

Як жэрла ў крынічцы, з дробным каламутным пясочкам, закіпелі ў Міцевай душы Алесіны словы: «гарадская, мо яна кручаная». І ён ад нечаканай злосці, невядомасці схапіў смуглява-загарэлую, у залацістых валасках Чэсіну руку — яна ляжала на саламянай плеченай карзіне, — сціснуў яе халодныя, што не адышлі ад роснага ранішняга халадку, тапклявыя пальцы і ўбачыў, як ажыў скамянелы і гапарыста-сцяты Чэсіп тварок. Яна чмыхнула носам, усміхнулася ледзьве, скрывіўшы губкі, і зірнула на яго трошкі косым, бліскучым вокам.

Яе халодныя пальчыкі радасна заварушыліся ў яго руцэ і, злавіўшы таксама, з усяе моцы сціснулі Міцеву руку.

І нешта ўжо новае, яшчэ невядомае, але большае, чым можа адчуваць хлопец да дзяўчыны, учуў Міця да Чэсі, учуў нешта тое, што прагнуў, што хацеў чуць даўно, — гэты невядомы, густы, як пах цёплага, у цвеце жоўтага лубіцу, пах яе валасоў, пах яе ўсяе і яе жакеціка, які яна не здымала.

Ён, нібыта незнарок падсаджваючыся шчыльней да яе і чуючы мяккае цяпло, замёр і сцішыўся ад здушлівай радасці і ад таго даўнейшага нечаканага ўспаміну, калі першы раз убачыў яе заломленую плісавую спаднічку, калі ўчуў сваю першую сарамяжную радасць.

Азірнуўшыся назад, Міця згледзеў, што з-за жончынай галавы, косячы чырванаватым, як бычным, вокам, на Чэсю цікуе той мардаты, з падкручанымі ўгору чорнымі вусамі.

Міцю здушыла, сціснула, падступаючы пад горла, тугая вяроўка рэўнасці і злосці.

А мужчына яшчэ больш адкінуўся назад, і ў яго з лысай, даўгаватай, з начэсанымі на лоб, паскрэбенымі недзе з бакоў рэдзенькімі валасамі галавы зляцела белая палатняная фуражка.

— Вой, заснуў, — закрычала жонка, убачыўшы, як між сядзенняў аж да шафёра коціцца і падае ў ямку каля дзвярэй белая фуражка. — Во, ляньце, людцэ добрыя, заснуў. Мур-мур, як кот, і заснуў.

У аўтобусе зноў бухнуў вясёлы рогат.

Трымаючыся за спічкі сядзенняў, у вузкім праходзе ціснуўся па сваю шапку тоўсты, мардаты і праўда печым падобны з твару да ката мужчына.

Угінаючы голаў, хаваючы свае вочкі, смяялася і Чэся.

У Змітрыка раптам апала, як бурная шумная паводка, і ўвайшла ў свае берагі нечаканая злосць. Ён зноў глядзеў за дрыгатліва закурэлае пылам акно аўтобуса, што патужліва вуркатаў, падымаючыся на белай, засыпанай перадёртым жвірам шашы на крутыя грудкі, то ціхенька, ужо з выключаным матарам, толькі бразгаючы жалезным пуром, спускаўся ў лагчынкi.

Дарога з старымі пры шашы грушамі, што шырока раскідвалі сваё галлё, зялёныя радкі елачак, рабіны, што даўно адсыпалі жоўцеўскую манну свайго цвету і ўжо зелянелі прыхаванымі яшчэ чачоткамі ягад, лес, рэчачка ў аалешніку, магілкі пад старымі хвойкамі — усё не раз бачанае, знаёмае і перажытае Міцём. Бо колькі разоў пехатою, а то часам у кірмашовы дзень, прысуседзіўшыся да каго-небудзь на воз, ці з бацькам, калі той увосень ездзіў купляць танныя тут гуркі, Змітрык дабіраўся ў Наваградак і стараўся ад гэтых вазоў з цэбрамі сліў, груш ды яблыкаў уцячы на Завальную вуліцу, у той мураваны белы дамок, дзе была беларуская кнігарня, з тым асаблівым смолкім пахам свежай кнігі.

Пастаяўшы каля абшарпанага прылаўка, пацікаваўшы на палічку, дзе шчыльненька збіліся шэранькія ў простых папяровых вокладках тонкія, яшчэ не разрэзаныя кніжкі ці чырвоныя, падобныя нечым да падручнікаў, календары, Змітрык рашаўся толькі напрасіць пагартаць, тады сяды купляў што-небудзь таннае, за што надзімаўся, як сыч, і злаваў бацька: «Знайшоў куды выкінуць грошы!» Але скоранька аціхаў і вінаваціў сябе: «Гэта ж не паразумеліся ў толк. Вучыцца табе трэба было далей. Можа, як вытрывалі б, а то, глядзі, ніякага фэху ў руках. Мо да каваля чаляднікам пойдзеш? Памахаш год ці два молатам, а там як-небудзь агорасм кузню».

Міця помніць гэтую дарогу назад, поцемкам ужо, праз кашалеўскі лес, бацькаву гутарку пра кавальства, грукат фурманак і пейчы тады крык: «Людзі, ратуйце, людзі!» І яны з бацькам пагналі каця, каб памагчы чалавеку. А той стаяў сярод лясной дарогі і разводзіў рукамі — мусіць, п'яны і здурэлы ад вялікага гора:

— Во, грошы забралі. Прадаў карову.

Яго аглушылі палкамі, і ачпуўся сам не ведае калі. Ён ішоў каля воза акрываўлены, расказваючы пра гэта, а потым раптам закрычаў: «А можа, гэта вы?»

— Здурэў, ці што? — бацька пагнаў тады каця, пакінуўшы сярод лесу гэтага здзічалага ад гора чалавека.

А потым удома шйак не мог аціхнуць: «Што не прылучыцца на свеце: паспачуваш чалавеку, а ён цябе за бандыта ці злодзея прызнае».

Чэся, мусіць, не стрываўшы маўкліва-затоенай Міцевай упартасці, зварок сярдзіта штырханула яго, толькі па скрыўленай губцы прыхаваўшы вільготны смяшок:

— Шу, што маўчыш? Скажы што-небудзь,

І ён даверліва і неспадзявана гарача прыхіліўся да яе. Як піколі блізенька, чуючы яе казытлівыя і пахучыя, як пізіпернік, валасы, холад яе прыгожай прыколкі, чуючы яе вострае і шорсткае, як дзераза, брыво, яе задыханья грудзі...

Яна толькі падымала жаўтлява-залацістую, як сланечнік, голаў, і вецер з адчыненага акна густа, як жменню, збіраў яе валасы, закідваў назад.

Міця лавіў шчакою гэты казытлівы холад яе растрэпаных валасоў, і востры скразняк радасці абвяваў яго.

Закураны горкім пылам, здушаны, злы і гаманлівы, як вулей перад раеннем, аўтобусік раптам турзануўся, рэзка загамаваўшы і затрубіўшы з перапалоху: перад радыятарам, перабягаючы шашу, спатыкнулася і прыкленчыла жаўтлява-яснае, з кучаравым хвосцікам, пядужае жарабя. Ад страху задзерла голаў і заржала каштанавая кабыла. Паўналіца, што сядзела на возе, баба ў разбэрсанай, з'ехамай пабок хустцы, пачала з усяе моцы сцёбаць яе пугай. Не вінаватая ні ў чым жывіна нервова турзалася і касіла назад пакутна-злым вокам.

Жарабятка паднялося і схавалася на другі бок воза і, натапырваючы ўжо адтуль вушы, пудка азіралася на аўтобус, і ва ўсіх нячутна апаў раптоўны кіпень страху, усе лёгка ўздыхнулі, і аўтобусік зноў пабег, зашуршэўшы коламі па новым, роўна высланым бруку.

І Чэся зноў скрыва паглядзела на Міцю шарым немігаючым вокам, падымаючы ўверх натапыраныя шпурком дзеразы вузенькія бровы.

І пешта гарачае, вялікае, як крамянае ружаватае яблыка, спела ў Міцевай душы да Чэсі за гэтае падарожжа ў невядомы свет.

За доўгаю вёскаю, якую перабягала вузенькая, у цяньку старых вербаў і алешып, рэчачка, за драўляпаю на грудку царквою, за магілкамі, дзе паміралі адзінокія хвойкі, аўтобус убег у стракаты халадок лесу — па росных ад поту тварах пасажыраў, па залаціста-бліскучых, крышку раскалмачаных Чэсіных валасах замільгаў, застракацеў,

пабег палосамі цяпёк уперамешку з зыркiм пякучым сонцам.

За цёмнаю гушчэчаю лесу, што раптам аделаніўся падковаю пралесiны, аўтобус з'ехаў з бруку і спыніўся каля тоўстага, завітага, як бізун, у некалькі столак камля дзярката-патапыранага, пібы вялікі вешік, старога граба.

Белы пыл, што завіўся з-над колаў, вяла і пехаця сплыў на другі бок шашы.

Лёгка ўздыхаючы і падхопліваючы пакоўныя сакваяжы, карзіны з харчамі, капамі ды скручаныя гамакі, з аўтобуса высыпалі пасажыры — найбольш хлопцы і маладыя дзяўчаты.

Абапёршыся на Міцеву руку, Чэся лёгенька і пругка саскочыла на закурэную мураву і раптам ускрыкнула:

— Вой, гляджу і не распазнала — гэта ж Світазь вунь! Міця азiрнуўся — і ў прагале лесу між чарадою тоўстых гузаватых дубоў з нарасцямі ад маланкі, у крывых куксах голых лац, з падсохлымі ражнамi кронаў сiняватым маладым бляскам у вочы глядзела возера.

На яго рабенькіх хвалях выблісквала, адбiвалася шырокая палоска ад сонца, доўгімі гонямi сягаючы да падковы цёмна-шчытнага лесу, забэрсанага мякенькай кудзелляй смугі.

— Ідзём скарэй, во якое дзiва, — Чэся схапіла Міцю за руку і, утоптваючы ў карзіну свой жакет, пайшла першаю на зялёнай мураве між тоўстых дубоў, што вузлаватымі карэпнямi перацпляталіся на сцежцы, дзе смажылася, яшчэ не чуючы на сваіх худых лапатках пякучай чырвані, чарада падлеткаў ды выцягнулі свае цыбатыя ногі худзенькія, як плоткі, няспелыя дзяўчаткі, што спадцішка набыльваюць і заглядаюцца на старэйшых хлопцаў. Стоячы на калені ў плыткай вадзе, гулка біў у тугі мячык сiвавалосы, з чорна-валасатаю грудзінаю мужчына ў вузенькіх, завязаных на клубе плаўках, і прытворна смяліся дзве паўнагрудыя, у малінавых трыкатовых купальніках маладзіцы.

Жмурачыся ад раскалыханага і разарванага бляску вады, Міця з Чэсай мінулі тоўстыя, у косых, як малапка, зігзагах глыбокіх шчыліц старыя дубы і завярнулі пад жаўтавата-зялёную навiсь разложыстых кустоў гарэшніку, пруткага маладога грабу, цепкіх рабiн, крушыны і пад хмурымі, з падцёкамі застылых пацерак смалы, старымі елкамі выйшлі да возера. Загінаючыся падковаю, яго абягала аплеценая карэпнямi хвоск, невысокая грэбля.

Учапіўшыся за бераг, над вадою доўгім веццем звіслі старыя бярэзіны ды сплталіся ражнамі голля чорныя шурпатыя алешыны.

Чэся, пераступаючы пераплеценныя, скручаныя ў парасцях болю, пазбіваныя карэнні, ішла сцежкаю на заберазі возера, мусіць, шукаючы зацішнае месца. У зацемку туліліся, цураючыся чужых вачэй, сталыя, да брыдкасці смешныя пары, і каля берага ў сітніку плюхаліся і крычма, як варапнё, крычалі дзеці — і Чэся прыспешыла крок на гэтай вузкай, засыпанай слізкаю кастрыцаю сцежцы. На яе залацістую копку валасоў, на сукенку бліскаў ад вады разарваны, рэдзенькі, як ад месяца, збляклы водсвет, бег кругамі па ружавата-шарай кары хвоек, па струпаватых парасцях старых дубоў, па сівым лісці тонкіх рабін, чорных, у расяным рабацінні, камлях крушыны.

І ад гэтага водсвету, ад пяроўнай, у каўтупах карэняў, сцежкі, ад таго, што паперадзе, мільгаючы белымі вятроўкамі, ідзе Чэся, ад шырокага, што калыхалася ў прагале дрэў бліскаючы жывым серабром, трапяткога, сціснутага цёмна-сіняватым вобадам лесу возера, ад прасвечанага лісця, пляскату, нібы ў балею, раскалыханае вады, у Міці пачала кружыцца, трохі хмялець галава.

Уздоўж грэблі на другі бок прэла вільготная лагчына ў сівай, мусіць, вострай, як пазублены серп, асацэ, у высокіх пучках жаўтлявай конскай цыбулі з белымі пухкімі кутасікамі цвету.

Каля тоўстых елак выспамі слаўся круглалісты ў ружаватых кілішачках цвету ягаднік і густа, як раска на завоні, зелянела дрыготкая зайцава капуста-кісліца.

Чэся нагнулася, ушчыпнула каліва гэтых мякенькіх, зрослых дзюбкамі лісткаў на бурачковай пожцы, паказала Міцю:

— Бачыш, тры сэрцайкі зрасліся.

Трымаючы за камялёк, яна пакруціла гэты жаўтлявазялёны парасончык. Зводдаль абышла гультаявата-разамрэлую і п'янаватую брыдоту і распусту, што разляглася ў халадку раскідзістага арэхавага куста і, паплёўваючы на пальцы, цягала з веера зашмуленыя карты. Адзіп, ужо немалады, здаецца, з плешынаю, паверх гэтага веера правёў блішчаста-шклянымі асалавелымі вочкамі за Чэсяй і прыцмокнуў языком:

— О, холера, ладна дзязвуха...

— А хлопак песмялы, — падхікнуў другі, з чорнаю,

што тлуста ліснілася, загарэлаю спіною.— Жэбы тебе, Фрэдэк. Не?

— Цо зробіш: сьвят ест злы, глунё ужондзоны¹.

Міця адво сцяў зубы ад неадпомшчанай злосці на гэтых чатырох басякоў.

Грэбля ўжо далёка абышла возера, зноў выбіўшыся на прагал лесу,— там віднеліся ашалёванья і выфарбаванья на жоўты колер дамкі папсіяната, шкляная верада, увітая дзікім вінаградам, кветнік у нізкім вянку арашжавых настурцый і высокіх сініх боцікаў.

Пад навіссю аলেখавага галля Чэся чапіла галавою толкую і блішчастую, як сталёвая струна, павучыну, панесла яе за сабою. На канцы павучышкі шпількаю завілася растапыраная іголка хваёвай кастрыцы.

Грэбля спускалася да пльценькага з жаўтлява-пясчаным дном возера — над ім нізка нахіліліся алешына з сукаватаю круглаю елкаю.

Чэся зняла вятроўкі і, трымаючы іх у растапыраных руках і планіруючы імі, пабегла па шурпатай алешыне над неглыбокім зеленаватым ад чыстага пяску возерам і, адбегшыся ўжо далёка да вілаватага камля, туды, дзе ў вадзе стаяў рэдкі сітнік, з крыкам скокнула ў возера.

— Што там? — сумеўся Міця.

— Мурашкі,— смяялася яна, стоячы сярод неглыбокага тут, з берага, возера.

Дастаўшы да вады, намакаў купалок яе сукенкі.

Міця ўбачыў, як ад карычнева-шапаткога капца мурашніку да камля нізка нахілецае бярэзіны пад травой тачыўся шары раўчачок-дарога. На пахіленай бярэзіне туды-сюды рупна шнуравалі мурашкі.

— Во, глянь, сколькі іх,— Чэся пайшла сюды, да берага, уздымаючы рэдзенькую каламуць пяску: мокрая, апырская вадой сукенка ліпла да яе спрытных, круглых ног.

Дайшоўшы да невысокага, аплеценага чорнымі карэпнямі берага, з белаю шапкаю падсохлага зверху шуму, яна кінула на зеленкаваты, у карычневых каптурыках, мох свае вятроўкі:

— Міцек, лаві, я пакупаюся,— і потым сханіла абедзвюма рукамі мокры край сукенкі і пацягнула ўверх.— Пяхай высахне,— сказала яна, схаваўшыся з галавою ў купале сукенкі і паказваючы свае жаўтаватыя ад загару

¹ — Што зробіш: свет злы і па-дурному створаны (польск.).

сцёгны, паласаты, з чорна-белымі паскамі, купальнік, што туга абцягнуў яе гладзенькія клубы, і тонкі стац, і ўсю яе да рыжавата-залацістых пах.

Нечаканы агонь спакусы апаліў Міцю, падымаючы ўсё, падступаў глыбокаю задухаю пад сэрца.

Міця не саромеючыся, рады, што над сукенкаю схавалася Чэсіна галава, глядзеў на яе.

Яна парэшце, раскалмаціўшы, надпяўшы ўтору свае залацістыя, прасвечаныя сонцам валасы, зняла сукенку, выкруціла мокры прыпол і кінула сюды, на Міцю.

Ён злавіў яе, быдта самую Чэсю, быдта нешта жывое. Сукенка пахла мяккім жывым цяплом, як пахне на полі ў гарачыню густы жоўты лубіп.

— Павесь вунь на куст, няхайі сохне. І раздзявайся сам.

Сорам і брыдкасць раздзецца перад ёю, паказаць незагарэлага і сухотліва-худога сябе, астудзілі Змітрыка.

— Я прастуджаны.

— Ой, выдумаў,— не паверыла яна і, наступаючы босымі пагамі на водбліск растопленага сонца, што тлустымі плямамі пагойдвалася на вадзе, памаленьку пайшла зеленавата-чыстым дном плыценькага каля берага возера. За чорна-шурпатымі камлямі алешып, за пізкім бярозавым веццем паперадзе ў ціхай затоцы беглі, пакалыхваючы, круцячы, як свядзёлкі, камлі адбітых у вадзе дрэў, разыходзячыся адна за адною шырокімі дугамі, ляпівыя хвалі.

У кудзерках яе раскалмачаных валасоў, што падкручваліся на патыліцы, блыталася сонца. Дарогу ёй заступіў чубок высокага гнуткага сітніку, шапаткога, у лілова-сіняватых мятлушках пруткага тросніку. Яна разводзіла яго рукамі і раптам адхіснулася, азіраючыся на Міцю, паказала на чорную лыску, што, стаіўшыся і цікуючы кузюркаю вочка, сядзела на карычняватым, звітым з сухога аеру стажку гнязда, якое плавала па вадзе. Чэся памаленьку пачала адступацца да берага на жвірысты пясок, на якім пахіліліся старыя, як пераломленыя ў камлях, гарбатыя калекі-хвойкі. Міця, сышоўшы з камяністае, увітае карэшнямі грэблі, пабрыў па скрыпуча-шалхацістым пяску.

Чэся зноў ступіла ў ваду, і зноў рабенькімі хвалямі да яе паплыло сіняе возера — тут, каля берага, зеленаватас і плыценькае ад глею. Яно плыло пад трапяткі шэлест бярэзін, перамешаных з хмураю чарнатою алешып.

Там, дзе вада абмывала белаватыя галышы вялікіх круглых каменяў, зпоў разарваўся ясна-зялёны абруч лесу: з возера, звіваючыся хітрым вужом, між купін і карчоў у засень пахіленага арэшніку, рабых каменяў, маладага гоікага бярэзніку сачыўся глыбокі раўчак. Цяжкімі каменнямі нехта заваліў яму дарогу. Міця па іх пераскочыў на другі бераг, каля вілаватае хвойкі прысеў на валун.

Падбіваючы босымі нагамі ваду, па зялёным плёсе сюды падышла Чэся: па тугую, крышку бліскучую жаўцізну яе загарэлых ног тлустымі скалкамі пырскала вада.

— Ой, як хораша тут, праўда? — яна падышла да берага, разгацяючы страката-цёмны касячок вёрткіх дробных рыбак. Зачарпнула там жменю, злавіла адну і панясла яе ў жмені — тоненькую, трапятлівую, — радуючыся, як дзіця. — Во, глянь, Міцек, што я злавіла.

— Мо верхаводкі, — Міця падняўся з каменя, падышоў да яе, пезнарок ткнуўшыся шчакою ў цёплае, нагрэтае сонцам ружаватае плячо, захмялеў ад спакуслівай блізкасці.

— Загарэла ты, — сказаў ён, паказваючы па яе печакі заружавелую руку.

— Спаць не буду, пра возера буду думаць. — Яна абедзвюма прыгаршчамі кінула ў ваду шара-серабрыстага малька, абярнулася, азіраючы сваё круглае паружавелае плячо. — Ага, во нават лупіцца пачынаю.

— А там? — яна закідвала назад голаў, але, вядома, не бачыла, што каля банціка завязаных матузкоў, на гузачку спіны, дзе блішчалі нізенькія валаскі, белаватаю, яшчэ ледзьве прыкметнаю лускою зашалушылася скура.

— І тут аблазіш, — Міця павёў рукою па гладзспькім цяпле яе спіны.

— Дзе? — яна казытнула падкручаную густою грыўкаю сваіх падрэзаных валасоў яго руку.

— Хіба ты ўбачыш?

— А вот і ўбачу, — яна кручэй павярнулася, і Міця ўбачыў зусім блізенька яе жаўтлява-загарэлы тварок, вузкія шпуркі патапыраных броў з карычневаю бародавачкаю між імі, шара-сінія, крышку скопаныя па яго вочы, у якіх таіліся нейкая здзелівая хітрасць і змаплівасць, яе падпухлую ніжнюю губку і топенькія, што ўздрыгвалі, поздры.

Змапліва-бессаромная спакуса цягнула яго даткнуцца да прысмяглай чырвані яе падзьмутых губак.

Але Чэся печакана падняла сваю голаў, слізгануўшы міма яго тою серабрыста-трапяткою рыбкаю, і пайшла, не азіраючыся, зноў у ваду.

Ён, здзіўлены, радасна-расчараваны, што ўсё адбылося няўзнак, глядзеў, як яна ішла, не азіраючыся, па вадзе, усё далей і болей заходзячы ў возера. На яе загарэлых, падсмажаных плячах матавай тлуставатасцю адсвечвала сонца. Нарэшце яна ўзмахнула рукамі і паплыла проста туды, дзе парышвала ўключынамі лодка, гонячы перад сабою дугі хваль.

Яны, гэтыя хвалі, даходзілі сюды, да Міцевых ног, і аблізвалі тугі мокры пясок.

Ахоплены полымем задушлівае радасці, Міця ўжо ведаў, што можа ўчыніцца тое жадае, чаго ён чакаў даўно і што жыло ў яго душы шчымлівым і радасным перападохам.

Закалыханая хвалямі ад лодкі ў сінняй далечыні возера, то хавалася, то паказвалася зноў яе залаціста-рыжая галоўка. І потым завярнула за зялёна-шаргатлівую сцяну цыбатага, у пераспушчаных мятлушках, тросніку.

Несучы яе сукенку з жакецікам, яе плеченую карзіну, Міця ішоў па грэблі каля старых, у тоўстых струпах па-зелянелай кары, гузаватых дубоў пад непрасвечаным і хмурым поцемкам навіслых цяжкімі і густымі лапамі елак, жмурачыся ад бляску вады, а ў грудзях, пібы мякенькае зайчапя, стаіўся цейкі іншы пачутак да Чэсі — пачутак нечага ўжо блізкага, даверлівага, крэўпага.

Чэся выйшла з вады няскора — ён нават ужо затрывожыўся — з макраватымі на патыліцы валасамі, у мокрым, аблішлым купальніку, з якога па зашэрхлых ад холаду нагах абягала тлустая вада. Яе нават білі дрыжыкі.

Міця падышоў на жоўта-зеленаваты бераг, падаў ёй сукенку.

— Пабудзь тут, — яна ўзяла ў яго яшчэ плеченую карзіну, схавалася ў зеляніне падлесу — маладых сіваватых рабінак, ценькае крушыны ды шырокага, што, сагнуўшыся, плаваў пад галавою гарэшніку.

А Міця стаяў і чуў, якая яна ўся без гэтага непаслушнага мокрага купальніка, баязліва-трапяткая, перапуджаная кожным лускам дзе якога сучка, печаканым пырханнем пташкі ці шалпатааннем вавёркі.

Каб лёгенька спатажыць яе, ён, знарок наступаючы на сухое порсткае галлё, пайшоў на мяккай падушцы сатлелае, пахкае ўжо грыбніцаю, кастрыцы пад елкамі, дзе гу-

стымі выспамі зеляшела пізепькая зайцава капуста. Але яна варочалася сюды, прыгінаючыся пад шырока навіслаю, як хмара, жаўтлява-зялёнаю, прасвечанаю сонцам лапаю гарэшніку, ужо нейкая надшая ад гэтай белай, спярэшчанай сінецькімі балонкамі сукенкі, і ўсміхнулася яму, выціраючы ручніком свае пацямнелыя мокрыя валасы. Потым ступіла ў жаўтлява-сіняватую ад пясчанага берага шльценскую ваду спаласнуць купальнік і, вешаючы яго на гнуткі дубчык крушыну, гукнула Міцю:

— Мо напалуднуем?

Патрасла мокраю раскалмачанаю галавою, каб сохлі валасы, і пачала распакоўваць сваю карзінку. Дастала з яе хлеб, кавалачак вяндліны, булку з маслам, дзве бутэлеккі ліманаду і яшчэ белы, з зялёным лістком і чырвонаю бубкаю вішні, паліваны кубачак.

— Я есці захацела.

— І я, — прызнаўся Міця.

І яго зноў абняла радасць, што так проста, няўзнік можа рабіць Чэся, і ён, згаладалы ўжо, трохі саромяючыся так па-мужчынску на поўную губу есці, усё цікаваў па яе — яна сядзела, выцягнуўшы свае загарэлыя смуглявыя ногі: на адной, як васпяным знакам-нарасцю, вышай костачкі паблісквала скурка.

— Што гэта, а? — паказаў ён.

— Ой, не кажы, гэта я рабарбару¹ пакаштавала.

— Як пакаштавала?

— Любіла рабарбар ірваць у чужым гародчыку.

— А рапа ад чаго?

— Рапа ад шкла... Залезлі мы ў гародчык, а тут якраз гаспадар... Нат назвіска яго помню — Сысой. З белымі распушанымі вусамі. А крыклівы... Мы не ведалі, куды ўцякаць. Я ўскочыла ў парнік, у зашклёную раму... Дадходная была. А ты?

— А я — баязлівы, — прызнаўся Міця і, прыпомпіўшы даўняе здарэнне, са смяшком расказаў, як усунуў у дупло старога клёна, дзе вялікія шпакі, сваю руку, а дастаць ужо не мог. Сплакаўся да ікаўкі, покуль большыя хлопцы не падказалі, што трэба пакручваць руку, каб у вузкай і крывой дзірачцы пралез локаць.

— Ты і цяпер такі, палахлівы? — яна прыжмурылася, адвяла вочы ад косага слупка сонца.

— Хіба відаць па мне?

¹ Рабарбар — рэвень (польск.).

Яна не адказала — ідучы пляценькаю вадою, пехта заплюхаў каля берага. Чэся азірнулася, паслухала гэты плёскат вады.

Жоўценькі, як ад круглага люстэрка, сонечны козлік скочыў на Чэсіна плячо, шыю, забытаўся ў кудзерках валасоў.

Міця глядзеў, бачыў, як Чэся жмурыць адно вока, крывіць свой рот, адводзіць ад яго сваю голаў, усміхнуўся.

Яна выпрасталася, зірнула на яго і ўздыхнула дзвюма купкамі грудзей:

— Што, Змітрык?

— А ці ведаеш ты, што мы познімся на аўтобус?

— Ну і што?

— А тое, што пехатою да Дварчан прыйдзеца ісці.

— І пойдзем. Я ніколі не хадзіла так далёка.

— Ніколі?

— Не,— яна прыплюшчыла адно вока зноў, ні то ад яго запытання, ні то ад сонечнага козліка.

Стомленае сонца бліскучымі стрункімі, як павучына, праменьнямі, прабіўшыся праз касматыя елкі, свяціла на зеленкаваты мох і рэдкі цыбаты ягаднік з зялёнымі, яшчэ няспелымі гаршчочкамі ягад, раскідвала па іх ясныя лапічкі.

Чэся, жмурачыся ад сонечных козлікаў, адсоўвалася ад шурпатага камля хвойкі. Педзе там на ёй, на сухім вяршку, як дзеравяным малаточкам, длубаў дзяцел. На шурпатым, абамшэлым камлі бярэзіны зверху ўніз шалпацеў шылаваты караткахвосты, як маладое пташаня, папаўзень.

Пакалыхваючыся па танюткім, аблытаным павучынаю дубчыку крушыны, пацмоkwала шарая, з яснымі грудкамі пташачка.

— Вой, адаб'ём ад гнязда... Пташачку бачыш, вунь? Яна ўсё ціўкае.— Чэся акуратенька і швыдка пачала пакаваць усё ў сваю плеценую карзіцу.

Яны выйшлі зноў на прагал лесу, да старых, таўстаногіх, як баравікі, дубоў, дзе чуўся сыты і дураслівы рогатхлопцаў ды прымаплівы дзявочы крык. Яны падбівалі тугі, пругкі мячык, ловячы яго растапыранымі пальцамі доўгіх загарэлых рук.

На прыпынку, на лавачцы з адламанай спінкай, сядзеў мардаты, з вузенькімі падголепымі вусікамі, у форменнай фуражцы ляснік.

— Усё, — развёў ён рукамі, — спазніліся, толькі што ўцёк аўтобус.

— А куды ён уцёк? — спытаў Міця, заглядваючы на шчыток па белым драўляным слупку: там чарпела колькі лічбаў.

— Як куды? — мужчына цікаўным вокам прыглядаўся да Чэсі. Коса змераў зверху, затрымаўшы, як кажуць, пазычопыя, сабачыя вочы па яе калепях. — У Баранавічы.

— А нам трэба ў Наваградак.

— Гы, Наваградак... Наваградскі будзе хіба заўтра ранічкаю, — ляснік пашарпаў пальцам каля папругі і выцягнуў кішаньковы гадзіннік, шчоўкнуў накрывачкаю. — Сколькі ж маем? Шэсць. У восем будзе дома...

Чэся адкінула кудзерку рыжых валасоў з вока, хітра зірнула на Міцю:

— А мы?

Міця стаяў крышку пейкі здумелы, моўчкі глядзеў, як уздоўж шашы рушыў ляснік, падмятаючы шырокімі калошамі штапоў сухі, перацёрты каля бруку белаваты жвір.

— Ну, пойдзем, — усміхнулася Чэся і падала Міцю сваю плеченую карзіну.

— А мы нават і дарогі добра не знаем.

— Невядомая дарога на кончыку языка, — яна першаю ступіла ў даўгаваты цень, што расцягнуўся з лесу на шашу: у вяршках пераплеценых дубоў і клёнаў ірвалася ўжо сонца, што схілілася на вечар. Сцішаны, здушаны гарачынёю лес трохі пачаў ачуньваць жывенькім шчэбетам і перасвістам пташак. З яго, як з чмялінага гнязда, пахла напараным цяплом, іскрыстаю мяккаю смалою, соннымі кветкамі высокага калматага гарніку і ружовенькаю маранай мацярдускаю.

Міця, згледзеўшы на высокім, крышку як звялым, сцябле жоўтую, падобную да маладзенькага сланечніка, кветку, пераскочыў вузкую ў ружаватай мятліцы кашаву, з каранем вырваў валасатае сцябло.

— Што там? — не здагадалася Чэся.

— Кветка...

— Якая?

— Угадай, ты ж доктарка.

— Не смейся, я толькі пеленіярка¹, — Чэся ўзяла варсеты стрымбулік з жоўтай, млява пахіленай кветкай,

¹ Пеленіярка — медыястра (польск.).

пагладзіла яе, набіраючы на пальцы слізкага пылку: — Мо дзівасіл?

— У яго вялікія лісці. Ды ў лесе хіба ён расце?

— І праўда, — сарамяжліва ўсміхнулася Чэся.

— Гэта горная арніка, ці па яе яшчэ кажуць гарнік або купальнік. Маці некалі адпаіла мяне яе адварам. Пасля аперацыі...

— Якой аперацыі? — прыпынілася Чэся: у валасах яе блыталася рыжая пацерка.

— У мяне быў плеўрыт. І, каб сцягнуць гной, трэба было адрэзаць часць рабра. Во тут. — Міця паказаў на левы бок рукою. — Памацай.

Чэся асцярожна паклала руку на яго белую ў жоўтыя пасачкі кашулю: пад ёю значылася шырокая, на пальцы два, ямка.

— Мне было тры гады. Я слаба помню. Помню толькі белую палату, бацькаў заплаканы твар за акном і электрычную лямпачку: мяне брала дзіва, што яе не трэба запальваць, як лямпу, запалкаю.

Чэся моўчкі ішла з краю шашы, сонца, што хілілася нізкай, залаціла высокія ў абшалушанай кары ствалы гонкіх маладых соснаў. Лес з аднаго боку кончыўся — за ім ужо цвіла сінецькім цветам вузкая лешка лёну, падымалі ад зямлі цёмна-варсістае лісце акучаных картоплі. Сівавата-зялёнаю сцяною стаілася нашапацелае за дзень жыта з ліловым, што не адкрасаваў яшчэ, лёгкім, неналітым, пляскацешькім коласам.

З другога боку востры клінок хвойніку ўпёрся ў крыжавіну дарог — там, за лесам, быў чуваць крык пеўня.

Яны выйшлі да абгароджанага жардзяным патрэсканым плотам — проста на вілаватыя дубовыя слупкі пакладзеныя акораныя жэрдкі — хутара. Загарэлая маладзіца, трымаючы за вяроўку, прыпасвала жоўтую сытую карову. Тут пры ёй на вузенькім загоне заглушанага свірэпаю нізкага яшчэ лубіну хадзіла чорная авечка з цяжкаю, прывязапаю на шыі качалкаю, што востра біла ёй па калянях.

Прычапіўшыся да Чэсі з Міцем, пабег белы нэндзны каток.

— Вой, куды ж гэта ён? — маладзіца пусціла карову, гразнучы босымі нагамі ў пухкай зямлі, пераняла маладога катка.

— У Дварчаны, мусіць, захацеў, — жартам адказаў Міця.

— Якія ж Дварчаны, калі вы ў Ятру ідзяце, — зазлавала нават маладзіца.

— Не, праўда, нам трэба ў Дварчаны, — ужо сур'ёзна прызналася Чэся.

— Тады вам вярпуца вупь на той гасцінец, — рукою назад паказала маладзіца. — Грушу бачыце? Во то дварчанскі гасцінец.

З разбітае, у глыбокіх каляіцах, дарогі Чэся з Міцем завярнулі на зялёную, няезджапуую, зарослую высокім белажоўценькім румяцкам вузкую сценку.

Ужо змякчэла змучанае за дзень, адышлося ад гарачыні і паласкавела сонца. І ўжо было добра без яго сухое гарачыні, ад якое згарнуліся, зажмурыліся нанач жоўтыя кветкі валасніку. Толькі малінавымі агеньчыкамі гарэлі звёздачкі сардэчніку — марнае палявое гваздзікі.

Нядужай пташачкай у Міцевай душы грэлася першая радасць. Ён ніколі не думаў, што будзе ісці з Чэсяю налеваю сценкаю, што будзе свяціць невысокае маладое сонца і ўвесь гэты ласкавы свет, ціхі пасля таго, як сонца схіліцца на вечар, свет спакою і замірання, перайначыцца, праяснее ад нечаканага шчасця.

Гарнучы рукою па зялёна-ліловых каласках чутка-шапаткога, нахіленага на дарогу жыта, Чэся злавіла зморшчаную белую кветачку бярозкі, што апляла чырвонапруткае сцябло, са смехам ужо спытала:

— Ты і гэтую кветачку ведаеш?

— Чаму ж не — бярозка, — засмяяўся Міця. — Калі яна зацвітае, кажуць, у кароў тады прападае малако. Яна сцягвае.

— Ты любіш прыроду?

— Я некалі жыў з ёю. Я глядзеў, як распускаецца жоўты адуванчык, і радаваўся, што пара гнаць з нашы кароў, і як смутна мне было, калі ён закрываўся зноў — час гнаць у поле.

— А ў нас не было нават козаў, — кісла ўсміхнулася Чэся. — Толькі свінні, і мы з сястрою хадзілі для іх рваць крапіву. Кожны дзень бралі мяшок, рукавіцы і ішлі да возера. Я ўзненавідзела ўсё тады...

— А мне — як радасць было ўсё жывое...

— Я, наадварот, баялася крапівы, лесу, жаб, чарвей. Не баялася толькі аднаго — біцца з хлонцамі.

— І біла іх?

— Яшчэ як!

За грудком сценка ўткнулася ў пясчаную дарогу. Там

цяжка ступаў конь і шалясцеў пад калёсамі сухі жоўты пясок. І яны ішлі за возам, што пах каламаззю і свежаю ўкошанаю капюшынаю, за жоўтым сабакам, што, угнуўшы голаў, бег збоку фурманкі. І нешта повае, пязпанае дагэтуль варушылася ў Міцевай душы, і ён ведаў, што гэтае невядомае расло, падымалася і ў Чэсі.

Яны ўвайшлі ў вялікую вёску, з драўлянаю царквою за каменным мурам, з горкім пылам, які ўсё ніяк яшчэ не мог асесці пасля авечак, якіх гнаў, несучы на адной руцэ старую шарую сярмягу, а ў другой — зробленую з сінняй бутэлечкі з адрэзаным дном трубу, немалады, у аблезлым каўпаку пастух.

У малых вокнах сухою пераломанай чырванню адбівалася блізкае сонца, пераплывала высокі журавель з тонкаю жэрдкаю. Каля мокрага пазелянелага зруба загаварыліся маладзіцы. На стракатай дзяцелінцы стаялі драўляныя, у жалезных абручах, вёдры.

Міця павітаўся, і твары ў маладзіц памякчэлі. Адна з іх узяла вядро і, расплюхваючы на пухкі пясок ваду, скоранька пайшла поруч з Чэсяй, не саромеючыся, распытвала, адкуль і чыя яна будзе.

— А я ж думала — да Герасімцоў, бо да іх прыязджае гэдакая паненачка і хлопец гэдакі відны.

Маладзіца, мусі, знарок падхвальвала Чэсю з Міцем, каб болей што выпытаць. Мякенька ступаючы босымі загарэлымі пагамі, шчуплая маладзіца дайшла да крайняе свае хаты з саламяным лобам замест шчытка, прышлілася пад навіслым галлём грушы, што расла за плотам, і жмурачыся проці нізкага сонца, паспачувала:

— Ого, не блізкі свет — тыя Дварчаны. Прoci ночы будзеця ісці.— А потым махнула рукою: — Але ці вам, маладым, ночы баяцца... Ноч кароценькая цяпер.

Ужо за вёскаю, на мосціку з замшэлымі парэнчамі і дзіравымі маставіцамі, пад якім цурчэла па зялёных каменнях быстрая рэчачка і адкуль горка пахла вялікаю ў жоўтых парасончыках цвету лодзьмаю, Чэся смяялася з гэтае цікаўнае на повасць маладзіцы:

— І праўда, Міця, ці ночы нам баяцца.

І печакана, пібыта ўчуўшы трывогу і неспакой, адарвалася ад парэнчы, падняла вочы па арапжавае сонца: вакол яго дрыжаў і пераліваўся круг.

— Міця, паглядзі, якое сонца. Ты бачыў калі?

Міця, асцярожна ступаючы па гнілых маставінах, падышоў да Чэсі. Адсюль, між прагалля маладых вастравер-

хіх алешы і пахіленых купчастых вербаў, было відаць аранжавае з ясным кругам сонца. Яно сляпіла вочы, астаўляючы на твары пякучую чырвань. Гэтая чырвань аблівала, харашыма ружовасцю Чэсін твар.

— Ты бачыў такую праяву? — Чэся не магла высока надзяць вочы, каб яшчэ раз глянуць, як мігцеў, пераліваўся зацярушаны ружовым пылам гэты выразны круг, што тугім пярсецёнкам абняў сонца.

— Так грае сонца, — Міця з-над локця зірнуў туды, у прагал вербаў. — Адзін раз у год. Толькі сёння.

Чэся з рыпучага мосціка сышла на цвёрдую з боку разбітае дарогі сцежку, спытала:

— Чаму толькі сёння?

— Таму, што сёння самы большы дзень і самая кароткая ноч. Сёння — Купала. Ёсць нейкая з'ява ў прыродзе, калі грае і раптам знікае сонца.

— Ты бачыў?

— Не.

— Тады папільнуем, — Чэся стаілася і з дзівам глядзела на тасмны сёння вечаровы свет са шчарбатым грабенцам лесу, з цёмнымі купамі старых дрэў у невядомай далёкай вёсцы, з застылым ветраком на каўпаку крутога грудка. Над усім таямнічым сцішэлым светам нізка вісела, кацілася мігатлівае сонца ў вялікім, ясна-зеленаватым зверху і чырвопа-ліловым спаднізу, крузе.

Яно дакацілася да ветрака, і ён, здаецца, нібы заскрыпеў, апускаючы на сваім крыле гэты вялікі ценжар. І сонца пачало заязджаць у нейкую прорву, пераліваючыся толькі макаўкаю-пярсецёнкам. Знік і расплыўся над ім зеленавата-ліловы круг. І на зямлю зацерушыўся сухі сляпучы поцемак.

— Во і ўсё, — Чэся ўздыхнула і пайшла дарогаю, што пахла яшчэ горкім сухім пяском. — Я думала, што і праўда яно грае.

Блізка ў маладым хвойніку, у кустах перасвістваліся і аціхалі пташкі. І толькі адна цвірчэла, як хто дзьмуў у гліняны свісток з гаршынаю.

За сонным ацішэлым жытам працякпа і жалосна ржаў малады коць.

Дарога скіравала зноў да рэчкі, на поплаў, дзе пабэрсаўся каля цёмнага, уцерамешку з лазняком і крушынаю, густога алешніку белаваты волкі туман.

Нізкая, шорсткая, зголеная, як вострай бритвай, пакоша пахла прэснаю расою.

З туману рудаватымі бародаўкамі выглядвалі складзеныя нанач копкі яшчэ не высушанага сена.

— Вой, сенам як пахне!

Чэся вырвала сваю руку, пайшла да блізкай капы сена.

— Ага,— Міця ўслед за ёю сышоў з тугое, утоптанае сцежкі на шапаткую, абсыпаную расою пакошу.

Чэся прылягла спіною на пахучую капу, аб'ехала па сене ўніз, цьмяна заблеліся яе ногі.

Мяккі, гаркаваты пах сена закружыў Міцю голаў.

— Садзіся бліжай,— яна працягнула яму руку.

Ён злавіў дрыготкія пакрэпленыя пальцы і, не выпускаючы ўжо, сеў поруч з Чэсяю. Абняў яе за плечы і ўчуў, як бокам яна прыгарнулася да яго, учуў каля свайго твару казытлівы дотык яе валасоў, пахучых гаркаватым, смаловым, як ялаўцовым, пахам, учуў каля твару яе халоднае вуха і злавіў губамі яе мякенькую мочку.

І прымлеў, успомніўшы зноў возера, трапяткое, разарванае сонца і як яна спрытнымі нагамі ішла па ім, распырскваючы ружаватаю тэнчаю ваду.

Цяпер, чуючы пад рукою цягло яе мякка круглага пляча, ён верыў і не верыў сабе, што так блізенька каля яго сцішылася яна, Чэся, і мацней прыгарнуў яе да сябе. Яна павярнулася, падняла свой твар, і ён злавіў яе вільготна-мяккія губы, задыхнуўшыся ад дотыку да іх, і пачаў гарэць ад брыдкасці, ад бяспамяцтва, ад усяго...

І ўчуў, як яна цалуе яго сама — у нос, у губы, у шчокі, у вочы. Міцю здавалася, нібы матылёк садзіцца на яго твар, мяккімі растуленымі крыльцамі, прыліпае да яго.

Як апомніўшыся, ачувяўшы і адышоўшы ад свае гарачкі, яна раптам уздыхнула:

— Ой, божа, сена колецца, сена.

Ён нібы працнуўся, таксама расшчапіў свае рукі.

— Ідзём, Міцек...— яна скораська падхапілася, абгладзіла кругом сябе сукечку.

Потым, калі яны выйшлі з лянівага сырога туману, калі дарога паднялася на настылы грудок, за якім ліловай яснасцю свяцілася, не стухала кароткая купальская ноч, калі ён, зноў асмялелы, абняў яе, яна са смехам сказала:

— Трэба было там,— яна бліснула вачмі, што адбівалі чырвань неастылага яшчэ неба, і смехам сказала: — На сене.

— А ты там не баялася?

— Не.

— Нічога? — ён, ужо асмялелы, падахвочаны гэтым жартам, прыціснуў усю яе, дрыготкую, жывую, чуючы рукою пад накінутым наапашкі жакецікам яе непаддатна-гібкі стац.

Але яна скорашька злоўчылася і, пад яго сашчэмленыя рукі зверху падтачыўшы свае, разарвала пямоцны круг, што тугім абручом абвіў яе.

Ён ішоў, узіраючыся на яе, усю яе, зграбную, высакаватую, пругкую, лёгкую ў хадзе на гэтай расістай ужо да-розе, і нешта раптам зашкрабло, зашчымела па душы, што ён не быў смелы з ёю на тым яшчэ волкім і цёплым сене.

А можа, дзяўчаты любяць смелых, не такіх, як ён?

Міця, задуманы, абыякавы, нібы пачарсцвелы да Чэсі, ішоў каля яе, цверазеючы яшчэ і ад гэтай пасвяжэлай сырасці, што падымалася ад рэчкі, ад смугі алешніку, абвітага нізкім туманам. Там жорстка, як круцілі падлома-нае дрэва, скрыпеў драч. Далёка ўпоцёмку ночы заблі-шчаў, затрапятаўся і пачаў расці, большаць агонь, звод-даль загарэўся другі.

Недзе ў невядомых вёсках хлопцы і дзяўчаты спраў-лялі Купала.

Міцю падумалася, што ўдома верасаўскія хлопцы рвуць на аблозе ялавец, каб таксама раскласці агонь, і са-браліся купкаю і спяваюць дзяўчаты. І яму раптам за-хацелася быць там з Чэсяю...

Ён дагнаў яе, падсунуўшы руку пад накінуты наапашкі жакецік, узяў яе за халадпаваты локаць, учуў, як Чэся са злою радасцю сціснула яго пальцы, пазіраючы туды, у да-лёкі сіняваты поцемак, дзе на грудку каля чорнае паласы лесу жоўтай яснасцю шугаў і свяціўся агонь. Ціхенька і нечакана спытала:

— Ты любіў калі-небудзь?

У Міці перахапіла дых:

— Не, — і ледзьве вымавіў сваё: — А ты?

Яна тужэй сцягнула на грудзях свой жакецік, здрыга-нулася ад сыраватага холаду. На пышных жаўтлявых ва-ласах яе, на шореткіх шпурочках броў цьмяна адсвечвала раса. Асалавелі, прыжмурыліся яе вочы, пад імі дужкамі вызначыліся два вострыя шпяркі.

— Стамілася? — Міця зноў злавіў Чэсяю за абедзве рукі.

— Крышку, — уздыхнула яна і з радасцю, як дзіця, су-цешыла сябе. — Дзень скоро. Бачыш, як забялелася неба. Я не згледзела, калі прайшла ноч.

Яны стаялі маўклівыя, узіраючыся, як далёка ў горах, перад чорным няроўным паскам лесу, што цягнуўся ўздоўж белаватага неба, палаў і большаў жоўты аголь. А высока над імі, над усёй зямлёю перавярнуўся зорны воз — Вялікая Мядзведзіца.

Ад блізкага світання пачынала зелянець цёмная трава, і нібы з перапуду падсвітвала, прагнуўшыся ўжо невядомая пташачка па ціхай, яшчэ пешапаткой грушы ў сіва-росным жыце.

У нізкім, што падступаў да балотца, алешніку, у купах вербаў учуўся слярша нясмелы, а потым моцны расцяжны свіст, прашыў зялёна-сівы ў пізкім рэдзенькім тумане алешнік і купы старых вербаў.

— Салавей? — Чэся, ганяючы дрыжыкі, зноў сціснула каля шыі свой жакецік з вострымі, падкладзенымі плечыкамі. — Я ніколі не чула.

— Няўжо? — здзівіўся Міця. — Гэта івалга.

— А ты не смейся. Я гараджанка. Я сёння першы раз прайшла во такую дарогу. Яна запомніцца мне на ўсё жыццё. І ты, і возера...

Яна пагнулася, зняла басаножкі і памалу пайшла, набіраючы на босыя ногі зялёнага мокрага лісця, травы і кветак.

Глухая дарога, мінуўшы балотца, выбегла на поле да адзінокага хутара, дзе тоўста і асіпла гаўкаў сабака, і, захлынуўшыся ў сівавата-ліловай, прыгнутаў ад расы мятліцы, выйшла на абсаджаны бярэзінамі і пасыпаны жвірам гасцінец.

Адсюль, з грудка, была відаць цёмна-зялёная лагчына між грудкоў, дзе адна за адной цямпелі, заслапяючы нізкія саламяныя стрэхі, старыя высокія прысады. Тонкай канаплінай перад імі падымаўся тонкі топаль. Не патушаная блізкасцю дня над ім яшчэ маргала, слязілася, як ільдзінка на акне, далёкая зорка. І раптам на вачах у Міці растала, расплылася ў паяснелай сіпечы неба.

— Там маё Верасава.

— Дзе? — ён чуў, як яна цёпла задыхала каля яго.

— Вунь, бачыш, цёмнае высокае дрэва. Топаль. Там наша вёска.

— Няўжо? А мы падыдзем туды?

— Чаму ж не.

Напроці Верасава яны падышлі да стромага берага. Унізе шырокім тугім пасам вывівалася рэчка. Яны стаялі, узіраючыся па густую плынь вады, што лізала доўгія гры-

вы зялёнай расы ў белых кветачках цвету. Каля купкі пахіленага, падмытага алешніку круціў дёмна-сіняваты вір.

Чэся, зіркнуўшы на яго, адступілася ад расколатага берага.

— А дзе хата твая?

— Вуць,— Міця паказаў за старыя шурпатыя чорныя алешыны з вілаватымі паўсыхапымі вяршкамі: у прагале іх рожкамі канькоў выткнуліся зеленкаватыя замшэлыя стрэхі верасаўскіх хат.

— Вуць наша гумно, бачыш?

— Ага,— кіўнула галавою Чэся, узіраючыся ўжо не туды, а на кабету, што паволі, з цяжкаю радзюжкаю на плячах, выбіралася з гразкага, багністага балота.

Міця таксама згледзеў, як, падаткнуўшы прыпол спадніцы, з іхняе сенажаці, мусіць, нажаўшы свінням радзюжку сакаўнога, з драпастым лісцем, калюча-шорсткага хробусту, лезла Ваўчкова Вольга.

Змеціўшы, што пехта стаіць над абрывістым берагам, яна мэнтка кінулася ў троспik і заплюхала, трапіўшы ў гразкія лёхі крыніц.

— Чаго яна? — здзівілася Чэся.— Утопіцца, крый бог, багнішча там.

— Яшчэ і якое,— Міця назнарок адышоўся.— На чужым жала траву, таму і хаваецца.

Чэся махнула капою сваіх ужо волкіх валасоў, азіраючыся па зялёнае, у густых кустах алешніку, у вербах, роснае балота, і сказала пра другое:

— Хораша тут у вас.

— Ага, хораша... Толькі сцішна аднаму.

— А ты з дзяўчынай прыходзь сюды.

— А хіба яе прыклічаш?

— А ты папрасі. Няўжо ў Верасаве яны такія бессардэчныя?

— Папэўна.— Ён злавіў яе руку, сарамяжліва прачытаў:

В ліповэ квяты, в ліповэ лісьце
Пруг устроілэм на твое пшысьце...¹

Яна засаромелася і пасцярожана спытала:

— Ты складаеш вершы?

— Трохі,— прызнаўся ён.— Але гэта не мой, гэта верш

¹ У ліповы цвет, у ліповае лісьце
Парог усквеціў на тваё прыйсьце (польск.).

Стафа. Ён склаў за мяне, каб ты прыйшла. Хіба было кепска табе са мною?

— Ой, што ты, Міця, я і так не ведаю, як аддзякаваць табе.

— Прыходзь сюды ў нядзелю, аддзякуеш за ўсё.— Ён зноў злавіў яе руку.

Яна не вырывалася, толькі заплюшчыла вочы.

Ён мякешька цацалаваў у іх, а потым у сухія стуленыя вусны...

У Дварчаны яны прыйшлі, калі нізенькае чырвонадрыгатлівае сонца, спаднізу прашыўшы густыя дрэвы, слізганула па чорных дражкавых ды закурэлых чарапічных дахах. Ужо на сенаванпе з прывязанымі да ровараў косамі ды граблямі ехалі не вельмі ўхватныя да работы мяшчане, і цэлую плойму коз запыніла каля закрытага пераезду старая Кайтаніха, чакаючы, покуль пройдзе ранні пасажырскі поезд. Стаўшы сніною да льдовага скразняку, што віхрыўся ўслед за вагонамі, Чэся трымала растапыранымі пальцамі свае густыя валасы. Гэтак, не здымаючы з галавы рук, загаварыла пасля таго, як, зарыпеўшы на стрэлках, каля вакзала стаў аціхаць поезд:

— Дзякуй, Міцек, табе за ўсё.

— Ты ж не забудзься,— задыхнуўся ён,— вазьмі ровар і прыезджай туды, пад Верасава, на той стромы бераг. Як умовіліся, у нядзельку.

— Хіба другім разам,— яна ўзяла з яго рук плечую карзіну. Ён глядзеў ёй услед і толькі цяпер убачыў у яе валасах кветку прывялай дзяцелінкі з таго ўжо далёкага сена з-пад Світазі.

— Не, ты прыезджай, я чакаю,— крыкнуў ён наўздагон.

— Я прыеду, Міця,— яна кіўнула жоўтаю, як сланечнік, галавою.

XII Сварбы між імі не было даўно, была халодная і недаступная, як мур, маўкліваць.

Пераступіць гэты холад адчужанасці ўжо ніхто з іх не мог — ні Імполь, ні Алеся.

Алеся, здэцца, даравала яму ўсё, зразумеўшы пасля той сыравата-халоднай ночы, калі яе, ужо бяспамятную ад рэўнасці, штось паглае, нядобрае, злое, нібы зробленае якімі чарамі, панесла на чыгунку пад поезд, на смерць, што ён не любіў, пэўна, ніколі.

І душа яе, як апечанае лісце на агні, абвяла, згарпу-
лася, абкурэла дымам чужых абгавораў ужо пазаўсёды.

Яна ведала, што ніколі не будзе любіць Імполя так мо-
лада і чыста, як любіла раней.

Балючая рана крыўды, помсты, брыдкасці памалу за-
гаілася, зарасла новаю скуркаю абьякавасці, і Алеся ўжо
з ганарлівай пыхай таіла ў сабе раз'юшаную злосць: як
взярыятка ў арэхавай шкарлупцы, яна, гэтая злосць, паўне-
ла і расла, убіраючы ў сябе мяккасць дабраты.

Алеся ведала — ліхам, а не дабром усё гэта скончыцца,
але перамагчы сябе, знайсці, зачэрпаць спадыспаду душы
гойнае не магла. Перакіпела, перасохла душа, зарасла і
закідалася, як стары калодзесь, брудам абгавораў, помсты
і вялікага неадкупнага граху перад залувіцаю і свекры-
вёю, што мардаваў і пакутаю мучыў яе.

Так ішло іхняе жыццё — для чужых вачэй нібы спа-
койнае, для Імполя з Алесяю — адгароджанае халодным
і пепарушным мурам маўклівае злосці і нянавісці.

Калі з паўгода назад яны шукалі зручныя хвілі, каб
пабыць адным, то цяпер радаваліся, што нехта прыходзіў
у двор і яны маглі гаварыць не толькі з печаканым сусе-
дам, але і між сабою. Выходзіла гэта міжволі. Гэта было
як палёгка, як сіняе неба між доўгай павалы сівых, цяж-
кіх спегавых ці дажджавых нізкіх хмар.

Спалі яны даўно асобна, зрэшты, і жылі асобна, хоць
і ў адной хаце — кожны са сваімі патайнымі мыслямі,
толькі перад староннім вокам паказваючы, што сварбы
ды злосці, ды гэтае цематы між імі няма.

Імполь, як здавалася яму, прыкмячаў, што пра іхнюю
заядлую злосць, нянавісць ды нялюбасць дагадваўся па-
нуры, як крумкач на палявым камені, стары Корсак. Ім-
поль здзівіўся і паяк ачах душою, учуўшы, што ён пера-
мяніўся да Алесі. Перамяніўся знянацку, убачыўшы адной
роснай раніцай, калі яна ішла з даёнкаю ў хлеў, яе босыя
ногі з шырокімі пляскатымі пятамі і вялікімі, як у клы-
шаногіх, костачкамі. І цяпер адразу, што ён ужо ні думаў
пра Алеся, прыпаміналіся гэтыя тоўстыя выпуклыя кос-
тачкі на пагах і шырокія пляскатыя пяты. Патаемная лю-
басць да Алесі, няўцерыпы той магнэз, які цягне мужчы-
пу да кабеты, згінуў, нячутна растаў, утачыўся, як вада
ў зямлю.

З кожным днём яны чужэлі і рабіліся невыноснымі
адно аднаму. Маўкліва ўставалі, маўкліва клаліся спаць,
гаворачы, перасільваючы сябе, толькі пра тое, што трэба

зрабіць, прынесці. Імполью было няўцярп і нязносна брыдка, што яны так жывуць — без кахання, без ніякае радасці, што ў іх асталася толькі балючая, як царыў, да гаркаты пакутная цярплівасць.

Іншы раз Імполью здавалася, што ён не вытрымае гэтых маўклівых пакут, што вострымі кішчурамі здэку разрывалі яго душу, і пойдзе, як найшоў ад Радзюка. Але нешта стрышожвала яго адвагу, калі ён пачынаў думаць пра Алесіну цяжарнасць, пра тое перароджанае дзіця, што вырасце без яго, без бацькі. І яму рабілася шкода Алесю, і нейкая танютка мігатлівая, як наструпеная між шурпрых хвоек, павучынка раптам прышыняла яго. Трэба было ўжо разарваць яе рукою, а тады ісці.

Цяпер ужо не раз у шапаткім поцемку почвы, абвыкаючы да ціхага і цяжка-здушанага храпу Алесі, ён усё меркаваў, як разарваць гэтую павучынку, і мыслі яго ніяк не разміналіся з Хрысціяй: загарэлая, у той паркалёвай, крышку гаматнай, сукенцы, падобная ўжо печым да гараджанкі, яна стаяла ў Імпольных вачах, і ён ужо з салодкай радасцю бачыў сябе з ёю ў нейкім іншым свеце, на багатым хутары, у дагледжаным садку, дзе з цёмнага лісця свіціліся жоўта-ясныя бойныя яблыкі.

І ён пачынаў дагадвацца і разумець, што патаемна, ціха і няўзнак любіць Хрысцю, ды нейкім асаблівым, вымучаным і нерастрачаным каханнем.

Ды, пэўна, да яе, да Хрысці, ён нікога не любіў. Быў час — паравілася яму тоўстая, круглая, як бонда, Ваця, ды, можа, не паравілася, а яго, ужо выпелага хлопца, спакушала неадольная прага спазнаць таямніцу кахання. І, можа, гэтае яго моцнае, затоенае ў душы жаданне і ўчула Алесю, заслانیўшы яму свет. Хрысцю ён, здэцца, і не прыкмячаў, покуль сама не пачала строіць з ім жарты і забаўляцца, спакусліва бліскаючы лупаценькімі карычневымі вачмі. Тады ўжо і сам стаў прыглядацца да яе, чуючы на сабе калючы зірк блішчата-вільготных, як вылучаны з калючай шкарлупкі свежы каштан, быстрых вачэй.

Тугая зашмарга сціснула Імполью пасля таго, як у Дварчаны ад Корсакаў сышла Хрысця. Ён ужо не ведаў, як даць сабе рады, думаючы ўсё пра тое, што іхнія дарогі, перакрываючыся тут, у Верасаве, разыходзіліся на векі. Але ў мыслях варочаў, прыклікваў яе да сябе, бачыўся разам з ёю то на купленым, багатым хутары, то ў далёкай Аргепціне, пра якую, прыходзячы да Радзюка, расказваў

вялікі белы як лунь амерыканец Чарпяўскі, што блізка ад Радзюкоў у татарскім двары купіў пяць гектараў тлу-стай, хоць ты яе на хлеб маж, урадлівай без гною зямлі. І яны з Хрысціян, як той Чарпяўскі, зарабіўшы грошай, верпуцца дадому і купяць надзел або мураваны, на два камяні, з шатравальняй і вальцамі, Крамяніцкі млын, які Імполь бачыў за Дварчанамі. І месца — адно хараство, азярцо ў вербах і лясістыя груды круга яго.

І баяўся, што Алеся магла разгадаць патайныя мыслі, прыслухваўся да ложка, дзе ляжала яна, таксама перабіраючы ў памяці нешта скрытнае, сваё, чакаў, покуль яе не зморыць сон.

А цяпер тут, на карычневым ад мятліцы і ружаватай смолкі балотцы, куды ён раненька з касою прыйшоў, нікога не было. Толькі далей каля сіваватага тросніку, дзе кіпелі і вірылі крыніцы і дзе, вывіваючыся праз густы лапушсты хробуст, бег да рэчкі, ціха цурчэў, пераліваўся праз карэні алешніку вузенькі раўчачок, хадзілі на сваіх цыбатых пагах чатыры чорна-белыя спаважныя буслы. Ды каля рэчкі аж гуўся ад мігатліва-дружнага пералёту ды цвіркату маладых гультаяватых яшчэ шпакоў, што з абрыдлым верашчаннем і нецярплівым трапятаннем крыльцаў выпрошвалі ў старых сабе корм, цёмна-зялёны шчытны алешнік.

Гэты мігатлівы, ненажэрны вэрхал цяпер стаяў на верасаўскім балотцы кожны дзень. І, радасна аглушаны ім, Імполь папляваў на руку, выцягнуў з кішэні мянташку і, шаргануўшы ёю па вострай, звечара наклёпанай касе, зачаў першы пракос. Пераспелая, густа абсыпаная расою трава, палахліва ўздрыгнуўшы сіняватымі мяцёлкамі, хілілася набок і пакорна клалася ў прэсна-саладжавы пахучы пракос. Рытмічна, з узмахам Імпольных рук звінюча шахкала едкая, падвостраная мянташкай каса, і ў такт яе шоргату падступаліся Імпольны ногі, пакідаючы на калячай пакошы дзве пратаптаныя сцежачкі. Пасля роўнага, акуратнага клёпу каса аж брыла траву.

А над Імполем злым, зпоў растрывожаным роем закружылі думкі пра Хрысцю. Чамусьці ўявіў, як яна прыйшла б з граблямі, раскідаць ды распускаць пракосы: бо-сая, загарэлая, у чырвонай з белымі кветачкамі хустцы, што ішла ёй да твару, і ён, злавіўшы яе, ужо не выпусціў бы з рук, рантам убачыўшы крышку спалоханья і радасна-хітрыя яе карычневыя вочкі. Ён спахапіўся, апомніўся ад гэтых разгарачаных думак, учуў печаканую брыдкасць

і сорама перад Алесяй. Душу абліло ўжо нават шкадаванне, што не любіць ды, мусі, ніколі не любіў яе.

Цяжкаю вадою, нібы з высокіх заставак, падала і разбівалася ў белую злую кіпень яго радасць.

А можа, кінуць усё к чортавай матары і пайсці, як пайшла яна, Хрысця... І раптоўна асекся, успомніўшы пра Алесіну цяжарнасць, пра дзіця, што мае нарадзіцца. Яго дзіця. Але што дзіця?.. Будзе гадавацца! Бо жыць так, як жыў, ужо няўцярп, збрыдла ўсё.

Цяпер у яе, што ні слова, то са злосцю, з помстаю, што ні гутарка, то — сварба з кляцьбою, з мянушкамі. Што ні зрабіў — усё наадварот, усё не так.

Учора сварба і крык пачаліся нават з таго, што ён, Імполь, прыгрукнуў дзвармі: яна, Алеся, якраз прылягла на ложку.

— Божа мілы, як ляпне, так аж у пебе чуваць.

Імполь не прыкмеціў, як выйшаў пракос, падбіраючыся ўжо да самае гразі, дзе за кустамі вербалозу гніло, зацягнутае чырванаватай рудою, смярдзючае багнішча.

Абапіраючыся на касу і пераскокваючы з купіны на купіну, Імполь падбіраўся да струхлелага алекхавага пня — там педзе, як ведаў ён, было качынае гняздо. Месяц назад, прыбегшы сюды ўкасіць папач каю маладога тросніку і асакі, Імполь крышку сумеўся, учуўшы тут у асаце, у верацёнах тоўстага балотнага хвашчу падазроны лопат і валтузню. Пастаўляючы вуха, ён падкраўся бліжэй і ўбачыў двух качараў: адзін з іх пляскатым дзюбам турзаў за шыю другога, ірваў чорна-бліскучае пер'е каля галавы, падмагаючы сабе крыллямі, церабіўся на спіну, стараўся подмяць пад сябе. Зводдаль ад іх каля струхлявелага алекхавага пня, цікуючы цёмнаю пацеркаю вочка, мусіць, на сваіх кавалераў, сядзела жаўтлява-стракаценькая качка.

Заюхленыя, занятыя бітваю качары, здэцца, і не бачылі, што да іх падкрадаецца Імполь. Выцерабіўшыся спаднізу, той, як выдавала сярша, слабейшы, пачаў ціснуць воллем і латашыць шырокай дзюбай па плячах іэтага большага і дужэйшага. Імполь уваткнуў у багніска касу і, ужо хмялеючы ад прагнасці і жадання злавіць іх, разгарнуў радзюжку і ўпаў туды ў рэдзенькі хвощ. Але дарма — залопайшы з ляскам сваімі крыллямі, качары падняліся, а Імполь толькі лягнуўся ў іржавую топкую гразь. Каля гнілога алекхавага карча, адкуль усхапілася перануджаная качка, Імполь знайшоў дванаццаць зеленаватых,

пэўна, яшчэ не засаджаных лэчак, але браць іх у шапку ўжо не браў.

Цяпер каля карча асталася пустая, трошкі завітая сухою асакою ямка і кучка свежага памёту — надоечы высеўшыся качка пакінула гняздо.

Імполь перавярнуў касу, трымаючы рукою за дзюбок, памянціў доўгаю мянташкаю і пачаў збіваць бародаўкі жорсткае асакі і мяккі лапушысты бабок з пацямпелымі шышкамі кветак.

Тут у самай гразі раскашавала адна няўежная дзіч, якую, здэцца, і каса не брала — сухаватая, разучая асака, верацёпы ліловага хвашчу і купы трасніку з высокім сіватым гляджакем, што выпусціў свае зялёныя, яшчэ не пачарнелыя таўкачы. Толькі пры рэчцы, дзе ўвесну Імполь падсыпаў попелу ды перад вялікаднем, пачысціўшы коміп, прынёс тлустае сажы, загусцілася цёмна-зялёная, мяккая мурава. Радасць брала яе і касіць, адно паспявай за касою. А тут — мука ды злосць лавіць па куп'і бароды...

Палуднаваць Імполь ужо і не пайшоў, рашыўшыся даканаць гэты клін балота. Брыдка было перад людзьмі: сярод жаўтлявае пакошы ружаватаю барадою стаяла толькі яго пераспелая сенажаць, пакуль рабіў склеп, іншыя ўжо ўправіліся пасенаваць — высушыць і звязці ў гумно сена.

Управіўшыся тут у багнішчы, вярнуўся да рэчкі, абкасіў у цяньку пад алешнікам затравелы бераг, спаласнуў у вадзе касу і, убіўшы яе кассём у шчотку зрэзае да карэньчыкаў травы, пайшоў вынесці на сушэйшае з мокрае гразі ўкошаную траву, адчуваючы наліты цешкар ва ўсім целе, але і радасць, што ўсмак ды ўволю напрацаваўся. Развёў пракосы, растрас астатні ахапак і завярнуў пад рэчку, шукаючы бухты, каб скупнуцца ў крынічнай шчымлівай вадзе ды спаласнуць з сябе ліпкую, парную млявасць. Сонца пераваліла за полудзень. Змарылася і сцішэла пенажэрная шпачыная чарада, што гвіжэла, пераклікалася тут каля падрэчных вербаў і алешніку. Азіраючыся, ці пяма каго, убачыў толькі на пераласым кані паплаўнічага, верасаўцамі панятага Віцю Чувака, што прыглядаў за пасевамі ды сенажаццю, каб не прыпасвалі ды не касілі адзін у аднаго, пайшоў у халадок пад пахіленую старую вярбу з адламанаю цяжкаю галінай, каб распануцца, і здумеўся, учуўшы Хрысцін голас:

— Імполь, Імполь!

Азірнуўся круга сябе — не, акрамя паплаўнічага, што падаўся пад верасаўскія гароды, нікога нідзе не было.

Але цікі голас, а потым і смех пачуліся зноў. Імполь падумаў, ці не падалося, як было раз у гумне: зайшоў на браць кашу сена, а там у застаронку нібы нехта Еўчыным голасам аклікнуў яго — у Імполь аж мурашкі заказыталіся на спіне.

Расшпільваючы лёгкую, без каўняра кашулю, прыслу-хаўся, але голасу болей не было, адно нечаканы віхор, што зашумеў у алешніку і пакарабаціў у рэчцы ваду, віўся над растрэсеным, прывялым ужо сенам, падымаючы яго ахап-камі ўгору і раскідаючы над чужым надзелам, дзе ўжо ачуньвала і падымалася жаўтлявая атава.

— Імполь, Імполь, ці чуеш, глухі? — гукалі педзе за вярбою на другі бок рэчкі.

Прыжмурыўшыся проці сонца, што адбівала ад рэчкі і калола ў вочы сляпуча-мігатлівым бляскам, убачыў яе, Хрысцю. З-пад чубка хусткі выглядаў загарэлы і паўнава-ты тварок, свіціўся няўтоенай радасцю, і гэтая радасць, да якое дамешвалася сарамяжнасць, падружовіла шчокі.

На ёй была лёгенькая прыталеная блузка ў вішнёвыя ягадкі, з доўгімі рукавамі і тугімі манжэтамі, і цёмна-сі-пя спаднічка. Каранёвы, зверху ўкладзены зялёным ягаднікам кошык яна паставіла каля сваіх босых ног, на адной бялеў заверчаны палатняны лапкі.

— Гукаю, гукаю...

Імполь аж пахіснуўся ад нечаканай радасці. Не сваімі, крышку мяккімі дрыгатлівымі нагамі падышоў да абры-вістага берага, з-пад якога з ціхажалосным цвіркашнем выляталі ластаўкі, яшчэ не верачы сабе, што там яна, Хрысця.

— А я веры не даў, што гэта ты.

— Вот яшчэ, — засмяялася яна. — Можна, і гэтаму не дасі веры, што заверчана нага.

— Не смейся, — ён угнуў голаў, хаваючы вочы ад сон-ца, што суха бліскала, міццела тысячамі серабрыстых пля-маў, колючы вочы. — А дзе ты ўкалечылася?

— Хто яго знае. Само з сябе. — Яна паўзіралася на сваю заверчаную нагу. — Нізіперніца між пальцаў уско-чыла. Страх глядзець. Чорны, як сліўка, валдыр. А я ду-мала нізіперніку парваць, але, мусі, спазнілася. Во скасі-лі ўсё.

— А вуць у Сымона Раковага астаўся яшчэ чубок.

— Праўда? Во, як жа ж я, — ступаючы на пяту і на-кульгваючы, памкнулася да лазы, што разам з асотам укрыла пізкі пячаны бераг.

— Пачакай, я перапясу.

— Не, Імполька, схадзі ты. Ці ж я ўлезу ў гразь,— з-пад дзюбка пасупутае хусткі хітра зірнула сюды, па высокі, у цёмных порках лаптаўчыных гнёздаў, стромы, падмыты бераг.

— А я не ведаю, што за трава,— ён прайшоў колькі крокаў і раптам абярнуўся.

— А во, падобная да чэмеру. Лісце яе ў рабаціні і кветка ліловая.

— Гэта што пры гразі? Зязюлькамі, я чуў, яшчэ называюць.

— Ага!

Асцярожна, не на ўсю моц, ступаючы босымі нагамі на калючай шчотцы пакошы, Імполь завярнуў да чубка пераспелай сенажаці — якраз праз яе і цурчэла да рэчкі халодная крынічка, у якую на зgone зімы паводкаю прыходзілі на пераст зялёныя шчупакі.

Пераступіўшы рыжавы раўчак і скачучы з купіны на купіну, падышоў да сіва-зялёнага тросніку, дзе зранку хадзілі, наважна ступаючы цыбатымі нагамі, чатыры буслы, убачыў і падняў вялікую, але лёгкую чорна-ружовую перыну і, як некалі малым, мякенька паказытаў сабе шчаку. Падкасаўшы штапы, на купінах далез да высокага лапушыстага хробусту, убачыў ліловы прывялы таўкачык суквецця з даўгаватым і, праўда, рабенькім, як зязюлька, лісцем.

Трымаючы бурачковы, што пах гаркаватасцю і вадою, букет сакаўных кветак, лагчынаю ўздоўж крынічкі дайшоў да рэчкі і памаленьку па яе жвірыстым казытлівым дне, поперак густое тугаватае вады, што збівала з ног, перайшоў на другі бок. Ломячы высокую тоўстую лодзьму і пахучы валяр'ян, падняўся на круты бераг з другога боку ад Хрысці. Падумаў, засмяўшыся з сябе, што сваімі мыслямі прыклікаў, мусіць, яе. Ёсць жа ж нейкі магнэз. Кажуць, чуе адзіп аднаго чалавек. І яна, як счула яго мыслі, прыйшла. Штось нязвыклае, як букет балотнага нізіперніку, свяцілася ў Імпольвай душы.

Ён асцярожна высупуўся з пацішэлага ад шпачынага гармідару аленіку і ўбачыў, як, падступаючыся на пальчыкі, япа выцікоўвала яго на другі бок рэчкі і палахліва ўздрыгнула, калі ён аказаўся каля яе:

— Во, сколяка. Толькі ж ці пізіпернік гэта?

— Імполька, родны, ён, пізіпернік,— і ўзяла, прытап-

тала на порсткім ягадніку ў кошыку бурачковы букет пізіперніку.

Гэтае «родны» раптам збіла яго з папталыку, аблашчыла да шчымлівага болю яго душу, і ён таксама памкнуўся сказаць нешта ласкавае, але толькі задыхнуўся ад глыбокага віру свае радасці. Маўчаў, узіраючыся на яе загарэлы мілы тварок, на яе сіняватую ад сарамяжлівасці падцятую губку, на яе дрыгатлівыя вейкі, пад якімі хаваліся хітранька-насцярожаныя цёмна-карычпевыя вочкі.

І ён абхапіў раптам яе, прыціснуў да грудзей і, шчаслівы, засаромеўся, што гэта зрабіў.

— Ой, што ты, няхай крые бог, яшчэ хто ўбачыць, — зашаптала яна, і ён разняў, расшчаміў свае рукі.

— Па ягады збегала?

Ён учуў, як яго яшчэ калаціла нейкая дрыготка.

— Ага, во лянь, — Хрысця нагнулася пад кошыкам, адгарнула ядрошы, вырваны з карэнем ягаднік: у кошыку аж да верху блішчалі перасыпаныя, як для хараства, суніцамі чорныя ягады.

— Уга, — здзівіўся ён і зачэрпаў жменю. Усыпаў у рот.

Яна, радая, смяялася:

— Твая спытае, дзе гэта ты ягад накаштаваўся.

— Ды не спытае.

— Не кажы, — яна хітра пакруціла галавою.

— Не гаворым мы.

— Памірыцеся.

— Хто знае, — ён, баючыся глядзець ёй у вочы, адварнуўся, сказаў, быдта не ёй: — Лягу спаць — сон не бярэ. Пра цябе думаю.

— Мо табе паўпочніку нарваць, сінепскай кветачкі, што пры лесе расце, — засмяялася яна, — кажуць, ад начніцы памагае.

— Не смейся, праўду кажу.

— А я й не смяюся, бачу, сам мучышся і мяне мучыш.

— Як? — ён адступіўся, глядзеў на той падмыты стромы бераг, дзе каля вытачаных порак трапяталіся ластаўкі.

— Гаворыш толькі пра гэта, — яна адышлася, схавалася ў рэдкі, разарваны цень пад нахіленую вярбу.

— Брыдка казаць, а я люблю цябе.

— Што з гэтай любові нашай, — ён учуў, як у яе змяніўся і жалосна задрыкаў голас.

— Чаму, Хрысця? — падбег да яе, убачыў чырвона-

мігатливья, засланья слязьмі вочы, палахліва спытаў: —
Чаго ты?

— Як чаго? — яна ўгнула голаў, зашморгала носам,
хаваючы свой заплаканы твар. — Не ўжыць ужо там у Гра-
бянкаў. Баюся і заснуць.

— Прыстае?

— Сам не, іншых прыводзіць. Некатарага дня ў Сулі
начавала. Думала на сябе ўжо рукі накласці.

Ён страпянуўся, ловячы яе зірк.

— Што ты! Хіба можна так гаварыць.

Расшмаргнуўшы пад барадою хустку, яна ражком вы-
церла твар і засмялася ўжо, заіскрыўшы яшчэ мокрымі
ад слёз вачмі:

— Нажалілася табе, і адлягло, палягчала на сэрцы, —
яна сцягнула з галавы хустку і асцярожна, каб не вельмі
чапіць заверчаную нагу, палезла праз маладую, што вы-
пусціла на дождж сваю сліну, густую лазу да рэчкі, спа-
ласнуць твар. Адтуль ужо прызналася зноў: — Нагавары-
лася з табою, як з мацераю, як з сястрою якою.

І ад гэтых слоў Імполь агарнула крыўдная жаласць
да сябе, на вачах запяклі, затуманіліся слёзы. Каб ужо
не выдаць сябе, пайшоў уздоўж берага, туды, дзе ў кустах
лазы, паламанае крушыны і брызгліны высвітвала, залі-
валася дробная, невядомая Імполью пташачка.

Круцілася ў галаве сказаць пра тое, што перадумаў у
здушлівым поцемку начэй, які бачыў перад сабою свет,
як збіраўся з ёю ўцякаць у Аргенціну, як купляў багаты
двор, Крамяніцкі мураваны млын.

Ён прыпыніўся, глядзеў на шарую трапятлівую пта-
шачку, што залівалася, топенька высвітвала і цвірчэла
на кусце крушыны, і пешта няўбачанае перапыніла яго:
смейна мо гаварыць пра гэты выснены і выдуманы свет.

Ён вярнуўся назад, спыніўся каля кошыка з ягадамі,
Хрысця, ужо нібы апрытомнеўшы ад свежае крынічнае
вады, выцірала лёгкаю хусткаю твар, распусціўшы руда-
ватыя, што адлівалі золатам, свае валасы, выдавала ней-
каю іншаю. Ён убачыў, што коратка падстрыжаныя вала-
сы адраслі, змянілі яе крышку з твару, зрабілі нейкаю
трохі местачковаю, папрыгажэлаю яшчэ больш, але і яшчэ
больш далёкаю.

— Змянілася ты, — Імполь сказаў, пат сам злавіўшы,
што голас у яго перайначыўся.

— Як? — здзівілася яна.

— Пахарашэла яшчэ больш. Інакшаю стала.

— Выдумляеш? — Яна падняла кошык з ягадамі, з гэтым бурачковым букетам пізіперніку. Зіркнула на Імполь ўжо вясёлымі блішчастымі, як пасля спу, вачмі.

— Я табе пешта хацеў сказаць, пра сябе пагаварыць.

— А чаго ж, Імполька, гавары.

— Ты ж збіраешся ісці?

— Няўжо ж мне тут каля рэчкі векаваць? — яна засмяялася, быдта не было гэтых слёз, яе плачу.

Печаканы смех збіў з папталыку, перапыніў яго, ахаладзіў разгарачаныя мыслі.

— Я прайду з табою.

— Не, не трэба. Няхай ужо на мяне думаюць, што во сама прыбегла, а калі ты пойдзеш, будзе горш. Ды во чуюш?

Яна махнула галавою за рэчку, дзе за чарадою густых, пераплецёных вербаў стаяў, перамешаны мужчынскімі і жаночымі галасамі, крык.

— Што там? — азірнуўся Імполь.

— Я ўжо каторая пара бачу, што туды з вёскі бягуць людзі, — падступілася далей, на высокі бераг Хрысця.

— Мо паплаўнічы чыйго каня ў шкодзе злавіў?

— Вой, не так сабе там крычаць, — Хрысця зялёнаю, што асталася на жаўтлявай пакошы, вытаптанаю і не калючаю сцежкаю пайшла ўздоўж берага, прыкметна пакульгвала на заверчаную пагу.

Ён падаўся ўслед, за алешнікам, азірнуўшыся, ці нікога не відаць, памкнуўся злавіць яе ў рукі.

— Вой, што ты? — адскочылася яна, мацней накульгваючы на балячую пагу, і засмяялася з яго: — І не брыдка сярод дня?

— Не, — павесялёў ён і дагнаў яе між двух цёмна-зялёных кустоў алешніку, абхапіў збоку, прытуліў да сябе сцішна-папятую, пацалаваў у брыво, у салёную, пагнаную ветрам слязу.

— Не трэба, Імполька, ягады рассыплеш, — жалоснае было ў яе голасе, але рашучае, пруткае, дужае было ў яе руцэ, калі яна з усяе моцы адхінула яго. — Ідзі паслухай, што там робіцца, потым раскажаш.

Ён хацеў спытаць, калі і дзе ён раскажа, але стаяў, не зварухнуўшыся з месца, глядзеў, як яна, пакульгваючы на заверчаную пагу, хавалася за маладым алешнікам — там падымаліся, цвірчэлі асалавелыя ад гарачыні шпакі.

Калі зялёная сцяна невысокага гаркавата-разамрэлага алешніку заслапіла яе белую, у вішнёвыя ягадкі, блузку, нешта балюча зашчымела ў Імпольвай душы, ён паціху пайшоў назад уздоўж рэчкі, да таго самага броду, якім пераходзіў на гэты бераг.

Каля вёскі, пры гародах, уздымаўся, прыхаваны сіваватымі вербамі, галосны тонкі крык.

Падкасаўшы штаны, Імполь пералез халодную крынічную рэчку, у якой зайшліся ногі, вырваў убітую ў зямлю касу, наўпрасты, праз скошаныя шнуры, адмечаныя карычневымі пасохлымі лапкамі алешніку, якімі зпачылі мяжу, завярнуў да гародаў — куды з грудка з вёскі, бялеючы хусткамі, спяшаліся, беглі верасаўскія бабы.

Высунуўшыся з-за вербаў, з-за пізкіх кустоў ружаватага ракітніку, убачыў растрывожаную грумаду, што вірыла і гукала, сабраўшыся каля цёмных загонаў яшчэ невысокіх канашель, пры жардзяной загарадзі, дзе стаяў пераласы конь з мяшком на спіне замест сядла. Імполь дагадаўся, што некага ў шкодзе злавіў паплаўнічы.

Грумада раптам страпянулася і пабегла ўздоўж гародаў. Імполь убачыў, як там ішла бітва. Вырваўшы з загарадзі кол, паплаўнічы — чырвоны дужы мужчына гадоў пад трыццаць — даганяў малога, усохлага, з аб'еханым набок аблезлым барашкавым каўпаком Язапата Змыслу.

— Недавярак, заб'еш! — крычала Язапатава жонка, тоўстая, маладжавая з твару кабета.

— Гэ, заб'е, а каня ў чужым нябось прышасвае.

— Дзе прышасвае?

— А што гэта, не бачыш?

— Конь сарваўся з прывязі, дак што? Забіваць чалавека?

— А даць то варта.

— Ох ты які!

Тым часам паплаўнічы пагнаў Язапата Змыслу і з размаху гракнуў шарым, аблушчаным колам Язапату па плячы. Язапат прысеў, мусіць, страціўшы моц у нагах, а потым, калі паплаўнічы смальнуў яшчэ раз, паціху асеў на колінкі.

Але тут ужо, абхапіўшы раз'ятрапага паплаўнічага за плечы, заенчыла зноў самлелая ад страху Язапатава жонка.

— А людзі, ратуйце, што гэта ён робіць?!

Той-сёй, убачыўшы, што бітва можа скончыцца печым страшным, і каб не быць сведкаю якога ліхаты, ціхенька

пачынаў адступацца далей ці сыходзіў, уцякаў адсюль зусім.

— А-я-ё-й! — крычала абяссіленая старая Змысліха, ужо не ведаючы, як памагчы худому, высушанаму сухотамі мужыку, і хватаючы за ногі ашалелага, што адышоў ад памяці, паплаўнічага.

Па белых вырачаных і дурнаватых вачах таго было відаць, што ўправы на яго не знойдзеш.

Імполь, узіраючыся на гэтую бітву і ўжо чуючы дрыгатлівую нервовасць і раптоўна закіпелую злосць на раз'юшанага, пеўпыненага паплаўнічага, наладжыў на заградзь касу, каб ужо з гарачкі не скалечыць сябе і другіх, бегма падскочыў да паплаўнічага, схачіў за руку, турзануў да сябе: той, не ўстояўшы на пагах, закруціўся круга сябе і грывнуўся плячмі на калматую, у пераспелым кмеце, нечапаную касою дарогу.

Імполь вырваў у яго з рук аблезлыя яловыя кол.

Няскора апомніўшыся і ўстаўшы на ногі, паплаўнічы доўга і тупа, як бык перад высокім берагам, з якога баяўся скачыць уніз, глядзеў на Імполя, потым захроп, выціраючы з губ накіпелую сліну:

— Ты што, палежаўся ў кустах з наймічкаю, рукі свярбяць, галава гуза шукае.

Імполя закалацілі яшчэ большая нервовасць і злосць: ён крута павярнуўся да паплаўнічага, размахнуўся калком і, ледзьве ўжо стрымаўшы сябе, папхнуў таго ў грудзі.

Паплаўнічы схачіўся за калок, але вырваць не здужаў. Учуўшы сілу, трохі абмяк, супакоіўся, уцяў голаў у плечы, пайшоў да каня, што спакойна скуб, лавіў губамі траву.

— Начыста захвастаў чалавека, — крычала старая Змысліха. — Пяхай крые бог.

Апомніўшыся, стары, дробны, з павыпаданымі зубамі, Язепат Змысла таксама трос сухім кулаком:

— Ну баяк, ну недавярак!

Паплаўнічы, зверавата азіраючыся, садзіўся на каня, браўся рукамі за доўгую, нястрыжаную грыву — не бачыў, пэўна, што сюды з вёскі, з пясчанага, раз'езджанага калясьмі грудка, падбегам спускаўся расхрыстаны, збялелы, немалады, сталага веку ўжо Змыслаў сын; востры абслізганы шворац бліскаў у яго руцэ.

XIII На стомы, падмыты рэчкаю грудок, з лёгкім, трохі смутным зацішкам лесу, ззаду за спіною, з высокімі старымі алешынамі, дзе чарпелі пустыя ўжо вароніныя гнёзды, Міця прыбег прыпазніўшыся: бацька якраз наказаў пасля полудня завесці ды папасвіць каця. І покуль Міця адпрасіўся ў іхняга, напятага на некалькі хат, пастуха — заспапага, нямытага, з заседжаным мухамі тварам, хлопца — і прыбег з далёкай пашы сюды, сонца ўжо добра схілілася на вечар.

Бег, нат уяўляючы сабе, як убачыць здалёк пікеляваны блішчасты руль дамскага, з радужнай сетачкай на заднім коле, ровара, пастаўленага ў цяньку, каля прысадзістых хвоечак, што раслі тут, не могучы ніяк адступіцца назад ад страшна высокага, падмытага, у глыбокіх, косых, як малапка, шчылінах, абвіслага берага.

Не паспеў нават заскочыць дадому ды пераадзецца. Перайшоў тут каля грудка быструю і вузкую рэчку, раптам выгнаўшы з-пад берага чараду маладых, што ўжо сталі на крыло, качак, і дагадаўся, што тут нікога не было. Па крутаватым, у жоўтых дробных кветках дзевяцяранкі беразе падняўся на грудок. У блізкім ляску дралі горла, хрыплі ад крыку, пагойдваючыся на высокіх тонкіх вяршках хвоечак, ружавата-чорныя гракі.

Цвёрдаю, прыцярушанаю жвірам сцежкаю, што правальвалася ўжо ў прорву адломленага берага, Змітрык прайшоў уздоўж рэчкі, шукаючы вузенькі, спярэжчаны крыжыкамі апоны, след ад ровара, і, не верачы сабе, завярнуў у напараны, з перасохлым шорстка-калючым мохам, лясок, на пясчаную дарогу, думаючы, што Чэся мо паказвалася тут, але, не застаўшы яго, ганарыста-злая, села на ровар і, з усяе моцы націскаючы на педаль, замільгала за прысадзістымі хвоечкамі, скорашка, са званам і бразгатам, выязджаючы з ляснае вузкае дарогі на шырокі тракт.

Задыхнуўшыся ад цягучае смалінае гарачыні, Міця пастаяў на пустым гасцінцы, дзе за ялаўцовымі кустамі наказалася ў святочнай хустцы і ў доўгай, што падмятала зямлю, бурачковай снадніцы старая, яшчэ рухавая баба з кійком, і завярнуў назад. З-пад ног з сухім лусканнем сыпаліся порсткія конікі. Адзін вялікі, з весрам чырвоных крылляў, замільгацеў высока над зямлёю. Міця ўспомніў тое смешнае і далёкае, як лавіў іх, каб згрызалі на руцэ бародаўкі. Цевядома ад чаго, але яны гінулі. Унізе над берагам чуўся плёскат і боўтанне вады — двое верасаў-

скіх падшываццаў, павесіўшы на шыю палатняныя торбы, ішлі сярэдзінаю рэчкі, выбіраючы, мусіць, пляцейшае месца, каб залезці пад чорныя, аброслыя чортавымі пальцамі зялёнай бадзягі карчы і выцягнуць адтуль маладых зялёных рачкоў.

Спыніўшы свой лёт, тут пад берагам ціха трапяталі крыльцамі ластаўкі, каб ужо ціхенька шмыгапуць у чорную порку гнязда, потым выляталі, падаючы да самай рэчкі, і нізка, ледзьве не датыкаючыся воллем да вады, шмыгалі між зялёнага навалу алешніку.

Міця пастаяў, безуважна паглядзеў на гэты ластаўчын лёт, на хлопчыкаў, што саплі, выставіўшы худыя голыя спіны, падлазячы пад бераг, пад чорныя, зарослыя доўгім, як чортавы пальцы, лісцем зялёнай бадзягі карчы, пайшоў далей уздоўж берага.

Рэчка, падмыўшы груд, аточапая абанал густым алешнікам, крута завярнула на роўнае балотца.

У нейкай раз'ятрапай гарачцы, не верачы, што Чэсі няма, збег з грудка, прайшоў каля густога, напаранага ў белай сліне лазняку і раптам аж знямеў: за разарваным вянком алешніку бялела нечая хустка.

Міця высунуўся з-за кустоў і закіпеў ад расчаравання: баючыся лезці на глыбшае, дзе купаліся меншыя дзве дзяўчынкі, на плыткім плёсе стаяла, распусціўшы доўгія валасы і падымаючы і без таго кароткую палатняную кашульку, дзябёлае, што бралася на дзеўку, дзяўча. Яно паўрад ці ўбачыла б Міцю, каб пісклявымі маладзенькімі галасамі не закрычалі тыя дзве дзяўчынкі ў доўгіх, без рукавоў, палатняных кашулях.

Скораўка завярнуўшы ад рэчкі і апякаючыся аб высокую крапіву, Міця прашмыгнуў між кустоў увітага чэпкім і трывушчым хмелем маладога алешніку, выйшаў зноў на сівы ў пэндзіках мятліцы, пераспелых каласках зуброўкі і рассыпаным жары дробных кветак сардэчніку круты касагор.

У галаве круцілася, віравала адно: «Дзе яна, Чэся?.. Няўжо не прыехала?» Увесь гэты тыдзень, як сам не свой, ледзьве не адыходзячы ад памяці, Міця чакаў гэтага дня. І дзе ні ішоў, глядзеў сюды, на высокія шурпатыя алешыны, што раслі перад лукою, каля абмялелай, зацягнутай раскай завоіпкі, адкуль у рэчку праз жаўтлява-слізкі аер сачылася крынічка.

З свайго надворка, з-за чужых хат, усё бачыў гэтыя цёмна-зялёныя старыя алешыны. А пазаўчора нават пры-

спіў соп: на нейкай танцоўцы, дзе хрыпеў патэфон з прыпсаванай пласцінкай, сталы, з падголенымі вусікамі, кавалер упоцёмку абдымаў Чэсю, і ён, Міця, схапіўшы нешта пахватнае ў руку, намеціўся бегчы туды і, як у кожным сне, нібы спаралізаваны, не мог зварухнуць нагамі.

Узіраючыся яшчэ раз на сцежку, ці не відаць на ёй вузенькай, у крыжыкі стужкі, якую, раскідваючы каменьчыкі і дзеручы пясок, пакідаюць веласіпедныя колы, завярнуў на ёй у заглушаны ахрыплым крыкам гракоў малады лясок.

Але ў Міцевых вушах быў чуваць адно гэты дрыгатлівы звон і ляскат веласіпеда.

Машынальна, пэўна, яшчэ не разбіраючы, куды выправіўся, пайшоў утоптанаю сцежкаю, між ялаўцовых кустоў, раскіданых там-сям недарослых, крывых, нібы сагнутых старасцю хвоечак. Невысока над прыцішэлым светам вісела сонца. Дзень хіліўся на вечар. І Міця ўжо адчуў, што даўно мінула тая пара, калі яна, Чэся, магла прыехаць.

«А можа, яна ідзе пеша?» — за нямоцную пітачку ратунку неспадзявана ўхапіўся ён, знайшоўшы апраўданне таму, што ўжо сам бяжыць у Дварчаны. І падганяў сябе выдуманым страхам — можа, папраўдзе зламаўся веласіпед ці хто злавіў яе, як злавіў летась тут, на гасцінцы ў ляску, нейкі бяспалы дварчанскі свінабой чатырнаццацігадовае дзяўча і згвалціў, задушыў, прывязаўшы за хвойкі. Па гэтай бяспалай руцэ, па сіпяках, што асталіся на спіне ў дзяўчаці, потым ужо следчы і дагадаўся, што душыў нейкі калека.

А свінабой, як хавалі дзяўча, нават прыйшоў на магілкі, стаяў у грумадзе, слухаў, што кажуць людзі.

Усё праплыло, закружылася перад вачыма ў Міці ад гэтых перапуджапых думак. Сцялося і закалацілася сэрца.

Мінуўшы лес, гасцінец крута выпаўз на голы, як бохан хлеба, грудок. Далёка ў сіняй смуге падымаў свае чырвоныя вежы дварчанскі касцёл, бялелі атынкаваныя местачковыя мураванкі. І чыстае, злінялае ад летняе гарачыні неба, як паднябенне гарачае пачы, абдымала лагчыну, абапал якой, засланяючы адзін аднаго, аблямаваныя сіняватаю апухаю лесу, горбіліся далёкія груды.

Міця азірнуўся на Верасава, на рэдкаватыя цёмна-зялёныя кудзеркі вяршкоў шурпата-чорных аленям і толькі цяпер убачыў, што так далёка адышоўся.

Ён стаяў на самым грудку. У адзінокай, кучаравай, што чэзла тут, хвоечцы мякка шумеў вецер. Глыбока, у высланы каменнямі роў, спускалася дарога.

Аслепшы ад нізкага сонца, Міця зноў убачыў перад сабою Чэсіп тварок, калі яны стаялі на кладцы, абліты жаўтлява-ружовымі промямі. І Міця тады ўбачыў у яе каля вуха тры карычыватыя радзімыя пятначкі. Як хацелася да іх даткнуцца губамі.

Цяпер зноў да звар'яцелай непрытомнай радасці хацелася абняць і пацалаваць Чэсю, хацелася зноў вярнуць тую дарогу са Світазі, росную ноч. Да Чэсі Міця ніколі і нікога не цалаваў. А некалі, кватаруючы ў дварчанскага краўца Моўшы, пават зайздросціў Тосеку Інгілевічу, калі заходзіў да іх у доўгі, на некалькі кватэр, атынкаваны дом, што пах нагрэтаю насмоленаю страхою, з якой звісалі чорныя таўкачы, клікаць Тосека ў школу, і яго мама — высокая, з залатою каронкаю, у фартушку з нагруднікам, з густою завіўкаю пані Уладзя — выбягала на дашчапы ганак, леваю рукою абдымала Тосека, нагіналася, паказвала ў вушка не дурэць, а потым цалавала яго. Тады Міця ціха ўздыхаў, мо ад таго, што ў Тосека была мама, а яго, Міцю, ніхто ніколі не шкадаваў, і яму на вочы ад шейкай жальбы да сябе набягалі слёзы.

Жмурачыся ад невысокага ўжо сонца, Міця ўзіраўся ў смугу лагчыны, куды бегла, спадала пясчаная дарога, і як знянацку нехта папхнуў яго ў плечы.

І Міця нат не пайшоў, а пабег з грудка ў гэты глыбокі роў з нанесеным вадою клейкім глеем у лагчынцы, дзе коўзаўся нядужы, непадкованы конік.

З мястэчка, збыўшы нешта на рынку ці, можа, растраціўшы апошні злот, ехаў п'яны гаспадар. Матляючы калматаю, што мо ніколі не бачыла расчоскі, галавою, спрабаваў спяваць:

Едзьма, дзеўка, з намі,
З намі — казакамі...

Але ў п'янай галаве пераварочваўся свет, блыталіся, прападалі словы, і ён пачынаў спачатку.

На дальшай фурманцы, што даганяла яго, смяялася тоўстая маладзіца ў чырвонай хустцы і выскаляўся дробенькі з тварку, пяголены мужчына.

Прыдбаўшы солі ці запалак, з торгу варочаліся вясковыя людзі.

Міця мінуў іх, прыспешыў хаду — трэба было прыбегчы назад да заходу сонца, каб прывесці з пашы каля.

У мястэчку ўжо мела лянiвая пасля гарачага дня вусціш, толькі жалезам бразнула цяжкая завала, спалохаўшы яе. Нязвыкла пустою была засмечаная, загаджаная конскім памётам вуліца каля белых мураваных крамаў.

Гарбаты мужчына ўжо шоргаў дзеркачом, падмятаючы напроці свайго двара выбоісты няроўны брук. Над вуліцай курэў і асядаў пыл.

Каля белае, з чырвоным бляшаным дахам, бажніцы Міця павярнуў на пясчаную яшчэ не забрукаваную вуліцу, учуўшы, як турзапулася і пякуча заныла сэрца. Раптам нешта злое перавярнулася ў Міцевай душы. За густымі, непрагляднымі кустамі акацыі падымаўся жоўтым шчытом, з аконцам у тры балонкі, Грабянкаў дом. Пад застрэшкам каля вільчыка чарнелі прылепленыя ластаўчыныя гнёзды. Па краі бляшанага даху, каля лейкі загнутай калепам вадасцёчнай трубы валтузіліся чорна-блішчастыя, з шарымі каўнерыкамі на шыях, дзяркатыя галкі. За гэтыя дні, як Міця іх не бачыў, здаецца, яшчэ больш счэзлі, пастарэлі кучаравыя хвойкі: на чубку іх ублыталася залацістае позняе сонца.

— Змітрык, вой, гэта ты? — Міця страпянуўся ад нечаканага голасу ззаду. Азірнуўся, як злоўлены злодзей. Каля яго ў ажурнай вязанай кофточцы з кароткімі, да локцяў, рукаўцамі стаяла Хрысця. На смуглявым, загарэлым і, здаецца, зблажэлым тварку блішчалі адны цёмнакарыя вочы. — Ты да нас?

Міця затнуўся, не ведаў, што сказаць.

— Чэсю шукаеш?

Міця, не хочучы, паціснуў плячом.

— Паехала яна.

— Куды? — ужо не стрываў ён.

— У Баранавічы. Бяда там.

— А што такое?

— З бацькам нешта. Тэлеграму адбілі. Яна з сястрою паехала... Учорачы.

Міця завярнуў ад веснікаў, топчучы пыл, перайшоў на другі бок вуліцы.

— Ты дадому? Пачакай, я з табою прайду, толькі вунь хату прымкну.

У Міці адлягло на душы, што Чэся не абманула, не пасмяялася з яго, але новы неспакой, калі яны ўбачацца зноў, зашчымеў у грудзях.

Хрысця, прымкнуўшы лат веснікі, скоранька дагнала яго, апраўдваючыся, сказала:

— Мой гаспадар недзе пацягнуўся. Цалюткую поч у карты грае.

— Місціць, у пульту. Некалі паны ў карты маёнткі прайгравалі.

— Во, няхай крые бог! — яна прыспешыла хаду і, забягаючы Міцю наперад, нечакана спытала:

— Як вы там?

Міця бачыў — ёй карціць ведаць пра Імполя, але, тоячы сваю дагадку, сказаў пра іншае, нібы адчэпнае:

— Конь у нас прапаў. Бацька месца сабе не знойдзе. Як сам не свой.

— Як прапаў?! — спытала трохі з дзівам, але нібыта і з абыякавасцю.

— Укусіў шалёны сабака.

— Вой, не раскажвай.

Яны прыпыніліся каля пафарбаванага ў небескі колер плота, што падымаўся дугою ад слупка да слупка, з большымі пасярэдзіне прасла штыкетамі. За ім, купаючыся ў нізкім вечаровым сонцы, ціха звіслі доўгім веццем струпатыя старыя бярэзіны.

Хрысця паграбла сваім басаножкам зацярушаны лускаю ад пераспелых бярозавых таўкачыкаў стракаты пясок:

— Змітрык, што ж Чэсі сказаць?

Міця, збіты з панталыку гэтым запытаннем, таксама прыстакнуў, спыніўся:

— Не ведаю.

— Кавалер знайшоўся. Гэтакая дзяўчына. Каб я была хлопцам...

— Так што?

— Што? Сама ў тыя Баранавічы пташкай паляцела б.

— А цяпер куды ляціш?

— Куды? — Хрысця асеклася, стаяла, збітая з тропу, а потым падняла прыжмураваныя калючыя вочы: — Цябе напрасіць хачу.

— Не прасі, не зраблю, бо ведаю, пра што будзеш прасіць.

— Зробіш!.. Чэсю з Баранавіч прывязу. Вот убачыш. Паеду на дзіця і прывязу. Скажу, што жджэш. Знябыўся.

— Так і наверыць?

— Паверыць. Паважкае цябе...

— А ці любіць?

— Не ведаю,— яна ўгнула голаў, прызналася: — Любіць трэба так, як я.

— Чаму ж ты лепей за ўсіх?

— Бо і лепей. Я нічога не хачу... Выгады не хачу... Я — як пташка. Ды што табе гаварыць: усе вы выгады шукаеце... — Яна не даказала, мусіць, усяго, завярнулася, скоранька пайшла ўздоўж гэтага хвалістага, з большымі сярод прасла частаколінамі, плота.

Міця памкнуўся за ёю, але стрымаўся, павярнуў у завулак, каб ужо наўпросты, міма чужых хлевушкоў ды дрывотняў, выйсці на пераезд, і печакана ў тым вузенькім завулку ўбачыў Царыка: ён ішоў угнуўшы голаў, у палатнянай кепачцы, даўганосы, схуднелы, махаючы цяжкімі рукамі. Згледзеўшы Міцю, яшчэ здалёк усміхнуўся, паказваючы ў роце чорную шчарбіну:

— Э, пане браце, здароў быў!

Міця працягнуў яму руку.

— Дзе гэта дзеўся? Чаму не зойдзеш? — Царык паглядзеў сваімі карычняватымі, у чырвоных жылках на бялках, вачмі. Над вушамі з-пад палатнянае кепкі кучаравіліся сівыя, уперамешку з чорнымі, доўгія і даўно не стрыжаныя валасы.

— Ды ўсё часу няма.— Міця ўгнуў голаў, схваўся ад гэтых карычнявата-зялёных насцярожаных вачэй.

— І што ты ўсё чэшаш? Зайшоў бы. Пагаварылі б.

На барадзе ў Царыка вострым пацярушаным шклом блішчала сівая шчаціна.

— Але што гаварыць, што ні дзень, то благая новасць...

— А што? — пасцярожыўся Міця.

— Газэт мне ўжо не даюць.

— Во і я сваіх не глянуў,— спахапіўся Міця.

— І не хадзі, бо не палучыш.

— Чаму?

— Ён яшчэ пытае.— Царык задраў сваю, з раздвоеным падбародкам, у іскрыста-белай шчаціне баряду.— Вайна блізіцца. Польшча аж шалее, хоць і крычыць, што выйграла вайну перваў.

— Гэта я ведаю,— крыва ўсміхнуўся Міця.

Царык, мусіць, незалюбіў, бо сказаў пат са злосцю:

— А ведаеш, што арышты пачаліся. Бяруць усіх скрытном, хто быў на падазрэнні. Значыцца, гатовяцца, па выпадку чаго, да вайны. Асцерагайся.

— А куды дзецца?

— Удома не спі.

— Хіба гэта паможа?

— Ну, як кажуць, беражонага бог беражэ,— Царык пацёр рукою сваю шорсткую калючую шчаціну.— А з вершамі як? Ці не закінуў ты іх, як старую шапку, на гарышча? Пішаш, га? Тады, як я быў у Вільні, дакляравалі надрукаваць.

— Ці дачакаюся.

— А ты на гэта не глядзі: пішы, не траць марна часу. Трэба верыць. Нешта зменіцца, мо на лепшае для нас, беларусаў.

— Хіба на лепшае? Вы, дзядзька Гаўрыла, кажаце, вайна маецца быць.

— А што вайна: таму-сяму і перамену прыпясе. Мы ж, беларусы, нічога не трацім.

— Цяжка разабрацца тут.

— Чаму? — махнуў абедзвюма рукамі Царык.— Можка, дзяржаўнасць хто дасць?

— Чаго-чаго, а дзяржаўнасці ды слабоды дарма не даюць, іх трэба адваяваць.

— Ты праўду кажаш,— памахаў сваім загарэлым даўгаватым носам Царык,— а мы седзімо ціхенька ды нават баімося азвацца, што мы беларусы. Людзі нашы да гэтага не звыклі.

— Нас адвучылі, вякамі дратавалі. А вы кажаце...

— Пяўжо так і не дачакаемся? — Царык зноў зіркнуў на Міцю сваімі карычнева-зеленаватымі ў чырвоных жылках вачмі.— Ну я стары ўжо чалавек, а ты? Пяўжо ты зпяверыўся?

— Не,— Міця адказаў не цвёрда, а потым, нібы чуючы Царыкавыя мыслі, пацвердзіў,— калі вы чакаеце, што свабоду прынясуць немцы, то, мусі, не.

— Во-о-о! — Царык раскрыў рот, памахаў пальцамі.— Яны ж паставілі на ногі Літву.

— А цяпер аднялі Мемель. У Нямеччыне — фашызм, ён прагне скарыць свет.

— А хто не прагне кіраваць другім? Скажы, га? Усе. Во палякі, як не мелі свабоды, плакалі як. А цяпер, бачыш, як таўкуць нас.— Царык злавіў Міцю за кашулю, турзануў да сябе.— Але іх раздзярэ немец, як каршун курыцу.

Царык азірнуўся і, падаючы руку, здушана зашаптаў зноў:

— Сцеражыся. Я ж кажу — хапун пачаўся.

Дарогаю Міця перадумаў і гэтую печаканую гутарку з

Царыкам, і Хрысцін папрок. Востра тачылася злая помслі-
васць — праўда, мусіць, любіць Хрысця Імполь.

Як сплялося і зашмаргнулася ўсё на глухі вузел у ча-
лавечым жыцці: паспрабуй развяжы, разблытай яго.

А як сказаць пра гэта Алесі?

У Верасаве Міця быў, калі ўжо закацілася сонца. На
надворку пры аলেখавай калодзе стаяў бацька, цюкаючы
па калочку сякерай, вычэсваў да грабель новы зубок. Яны,
шчарбатыя, пастаўленыя на стаўпец, прыперліся абслізга-
ным граблішчам да сцяны хаты.

— Дзе халера посіць? — бацька з усяго маху ўбіў у
калоду сякеру, падняўся з кален.— Гульба, ды не штодня!
Чаго каня кінуў?

Міця ўжо на бацькаву злосць звык змоўчваць.

— А што тут учынілася?

— Памагчы во. Адзін усё цягай. Таму то брат, то сват,
то радня. Сена прывязці і не было з кім. Табе хоць у га-
лаве?

— Заўтра прывязецца,— Міця, не ведаючы, што ка-
заць, прыспешыў за гумно на сцежку, што вяла да
Мондрых.

— Вады прынёс бы, ці што? — зноў крыкнуў бацька.

Трошкі пад'юшчаны бацькавай злосцю, Міця вярнуўся
назад, узяў вёдры — адно драўлянае, акованае, другое
бляшанае,— скіраваў да Сымона. Разарваны лапцужок
мысляў зноў набег на Чэсю, на Хрысцю, на Царыкаву гу-
тарку ў Дварчанах. А можа, праўда начаваць трэба не
ўдома, можа, да Алесі хадзіць нанач у гумно.

Набраўшы вады і заварочваючы дадому на шары, туга
загнуты лук сцежкі, убачыў: да калодзеса бег Імполь.
Помслівая за Алесю злосць і крыўда ўзнялася на яго.
Стрымліваючы яе, сказаў пра другое, пра калодзесь:

— Калі ж з свайго будзеш чэрнаць? Ты ўжо абудаваў-
ся, скончыў склеп?

— Цэменту, каб на яго халера, не хваціла. Заўтра па-
еду ў Дварчаны прыкуплю.

Расплюхаў ваду, пібы астудзіў сябе: «Ці толькі па цэ-
мент? Едзе, каб убачыцца з Хрысцям».

Дома ўжо, вечарам, калі ляглі спаць, сказаў у поце-
мак, дзе ружаватым агоньчыкам бліскала бацькава папя-
роса:

— Алесін Імполь у Дварчаны да Хрысці падходжвае.

— Гаворыш, пібы сённячы нарадзіўся. Вунь уся вулі-
ца дрыжыць ад плётак.

— І што нарадзілі тут?

— Што?.. Даўно казаў: «Выкань ты яго». — Атрутлівы махорачны дым нясло ад бацькавага ложка, на пліце бліскаў ружаваты водсвет. — Толькі завіла гняздо, жыць можна, і на табе... Паскудны ён. А яна ўсё прывячае.

— Любіць мо...

— Ды ўжо ж, раз голаў над поезд клала...

Як скарга на цэлы свет, суха парыпваў і скрыпеў стары драўляны ложкак — бацька не спаў, варочаўся з боку на бок: ад думак ды болю ў каленях, што пачынаўся на змену пагоды.

Не мог задрамаць і Зміtryk: як на вялікай крызе кружыўся, плыў у мыслях да Чэсі, покуль іх разарваў цяжкі тупат ног на вуліцы, які глушыла мяккая тугая зямля. Прыслухаўся — гаварылі нібы па-польску. Міця падскочыў з ложка. Халадзеючы, дагадаўся — паліцыя.

— Што там? — мармытаў спрасоння бацька.

— Паліцыянты, — здушаным голасам аказаўся Міця.

— Не супь лабаціну, не паказвайся.

Міця, тулячыся за прасценак, цікаваў у акно — за верасаўскімі вартаўнікамі, што супуліся паперадзе, на конях ехалі двое ў круглых шапках з доўгімі навіслымі брылямі.

Чуючы, як сціхае гэты трывожны тупат, успомніў пра сённяшняю гутарку з Царыкам у Дварчанах, падумаў, што і праўда трэба хавацца: у хаце зрабіць які схрон або начаваць у Алесі.

Задуманы вярнуўся на ложкак, а раніцаю, не разбіраючы яшчэ, сон гэта ці не, учуў Алесін голас.

— Во, спіць?

Міця адкрыў вочы.

Каля пліты стаяла Алеся: на жаўтлявы, у карычневых плямах твар свяціла рэдкай чырванню пізкае, што яшчэ не паспела адарвацца ад зямлі, сонца.

— Чуў, што сёння рабілася? — яна нацягнула на сваім жываце каітанік. — Мяне ўночы антрапавалі.

— Паліцыянты? — перапытаў Зміtryk.

— Ага. На пяць злотых.

— За што?

— Вунь за нашу з'яду.

— Якую з'яду?

— Сучачку, — Алеся адвяла вочы ад гэтага рэдзенькага ружаватага сонца. — Зайшлі ў хату і склалі пратакол, што сучачка не павязана.

— Два пуды жыта выкінула,— са злосцю і крыўдай чмыхнуў бацька.

— Думала бегчы будзіць вас.

— А я не спаў, чуў, як яны вуліцаю схалі,— падняўся, прысеў на ложку Міця.

— А як я прыбягала на падворак, пябось, не чуў?

— Не.

— Падышла, бачу, агню ў хаце пяма, а яны подзе каля Ваўчка гавораць. Думаю сабе, не чапілі Змітрыка.

— Не, як бачыш,— засмяўся Міця.

— Яшчэ і выскаляецца,— нагнуўся перад печку і кінуў туды палена бацька.— Напалітыкуеш. Будзе і на крапіву мароз.

— Можна, да нас хадзіў бы спаць? — з ласкавай асцярогаю спытала Алеся.

— Калі што якое, то прыйду, сястра.

— І ўдома трэба мець які схроп,— падказаў бацька.

— Вой, пабягу,— нібы схамянулася Алеся.— Мо які злодзей у хату ўбіўся, дзверы ж не прымкнула. Майго ж нямашука ўдома, цэмент купляць паехаў, бо леташні во скамянеў.

— Гаспадары,— плюнуў стары Корсак: яго, працавітага ды ашчаднага да ўсяго, крыўдзіла нядбальства.

Міцю калынула раптоўна здагадка, што Імполь у Дварчапах убачыцца з Хрысцяй, і яму стала шкода сястру.

— Што ты мяне так ціканеш? — Алеся адступілася, направила каптанік і, схваўшыся за пліту, прыгрукнула дзвярмі.

XIV Смаць не даваў гэты высокі, роўны з шафаю, гадзіннік, што стаяў у кутку напроці акна, адбіваючы на вялікім латушным дыску, вузенькі пасярэдзіне і расшыраны на канцах, банцік святла.

Фуркатлівае гудзенне спружыны, а потым нечаканае бомканне, што доўга, як ад звана, калыхалася ў вушах, не раз будзіла Хрысцю. Асабліва калі гадзіннік біў поўнач — першую гадзіну, як палічыла яна, аж трынаццаць раз.

Сёння гадзіннік прабіў яе даўно, але Хрысцю не браў сон, нейкая сцішнасьць ішла ад гэтага аднастайна-вялага цік-так ці мо ад таго, што Хрысця спала адна ў гэтым вялікім, на чатыры пакоі, доме.

Правёўшы Змітрыка і трохі знерваваная, Хрысця па-

сядзела на ганку, узіраючыся, як на кучаравай хвойцы зачэпілася чырвонае сонца, і пачала ўпраўляцца нанач: зачэрпала вады ў кругленькім, ашалёваным дошчачкамі калодзесі, прынясла, паставіла на запас у сенцах, замкнула калідорчык з бакавым ходам. Толькі аканіц не зачыняла — баялася цемнаты, баялася, што і праз акно не выскачыць, калі часам пажар ці яшчэ якая ліхата. Чаго ўжо толькі не перадумала Хрысця — і як малою была, і як паміраў бацька ад нейкае нязлечнае хваробы: у яго ўсё расла, рабілася тоўстаю губа, і ён памёр з гэтай губы; то ўспамінала Верава, Корсакаў, то Імполя і сваю астатнюю сустрэчу з ім. Хрысця не ведала, што цягнула да яго, хоць тут у Дварчанах ужо знайшоўся і стаў страчаць знарок і занадта часта Моўшаў чаляднік, што вучыўся на краўца, нейкі даўганосы, падобны да дзятліка, Мікалайка.

Стрэў і сёння, калі Хрысця, прайшоўшы з Міцем, варочалася дадому.

— Куды ж збегала? — спытаў ён, завярнуўшы за ёю.

— Ці ўсім знаць? — нават не азірнулася Хрысця.

— Чаму ўсім? — прыспешваючы крок, чапіўся Мікалайка, але Хрысця пайшла падбегам: не падабаўся ёй гэты ціхі і, можа, не благі ды не дурны хлопец. Няхай ратуе бог — недарослы і з твару брыдкі.

Лежачы на тапчане і забыўшыся, не зважаючы ўжо, як цюкае, нібы падзеўбвае, гэты вялікі гадзіннік, думала пра Імполя. Думкі, як вада ў быстрым віры, са споду душы падымалі каламуць рэўнасці, што ён жанаты і дарма яна думае пра яго.

І не ўчула, як задрамала, убачыўшы сябе ў Мондравай хаце з ім, з Імполем. А ў хату ўбегла Алеся і, схапіўшы з паліцы нож, закрычала страшным, нейкім змардаваным крыкам.

Ад перапалоху, ад гэтага моцнага Алесінага крыку і доўгага бомкання гадзінніка Хрысця прачнулася і заснуць ужо не магла, успомніўшы, што адна ў хаце. Сполах браў, што ў доме двое дзвярэй і процьма вокнаў. Улезе хто, і не ўчнеш, тут і задушыць адну. Як задушылі надосчы старога Левановіча: адны кажуць, што служанка з каханцамі, другія — што бандыты. Труп знайшлі ў садзе. Цяпер пра гэта гаварылі ўсе Дварчаны. А недзе ў Дубатоўках, тут пад Дварчанамі, цыганы прынільнавалі, што ўдава прадала карову, і залезлі ноччу ў хату — адзін яшчэ звечара сваўся ў сенях. Абцугамі рвалі, выкручвалі маладзіцы рукі, каб аддала грошы, а яны якраз ляжалі на пошце, покуль

не замардавалі, укінуўшы ў пусты, ужо дачыста выбраны куфар.

Успомніўшы пра цыганоў, Хрысця аблілася халодным потам: чаму ж ім не ўлезці да Грабянкаў — грошы ў яго ёсць, а касцюмаў ды футраў вунь поўныя шафы. Хіба ж ніхто не бачыў, як яны надоечы перасушвалі ўсё на двары, як напаказ развесіўшы на вяроўках.

Хрысця прыслухоўваецца і чуе ўжо маруднае, са звінючым скрыпам, чаханне гадзінніка, і ў такт яму са сполаху тахае Хрысціна сэрца.

Гаспадар, атлусцелы пан Франусь, пэўна ж, як і заўсёды, ад войта Рыдзя, з тае белай мураванкі, што стаіць каля рышку, прывалачэцца недзе пад рапіцу і будзе, як заўсёды, калі яна, Хрысця, пойдзе яму адчыняць, знарок ці незнарок, абдымаць яе ў сенцах.

З маладою аснаднічыхаю жывуць яны не ў згодзе. У хаце спакою няма, ледзьве не штодня — калатэча, перадрагады сварба.

У пані Анці ёсць ці недзе быў каханец, бо Хрысця, прытоеная на сваім тапчанчыку, іншы раз чуе, як п'яны, пабраўшыся, што мурза гароху, пан Франусь упікае жонку за тое даўнейшае:

— Курва, ідзі да яго.

— І пайду, толькі ты мне скажы, куды ісці...

Аднаго разу ён біў жонку, і Хрысця, не стрываўшы, ускочыла туды ў іхнюю спальню. Пані Анця стаяла ў разарванай, разлупленай на грудзях кашульцы. Аслупяцелы, спатажаны ад уключанага ў суседнім пакоі святла, ад гэтага смелага з'яўлення на парозе маладзенькай служанкі, ад няцерынага крыку дзіцяці, якое перастала калыхаць Хрысця, Грабянка толькі раз'юшана чмыхнуў і шугануў са спальні.

Пасля гэтай перадрагі Хрысця не ведала, што рабіць, ці ўжо аставацца тут у Грабянкаў, ці напытваць сабе іншых гаспадароў. Праўда, пан Франусь ніколі не крычаў на яе, не камандаваў ёю, рабіла ўсё маладая пані ды яе сястра Чэся, што прыязджала з Баранавіч. А работы тут — пад зашмаргу: выпратаць гэтакую хату, памыць падлогу, змакрэсці ад поту, хоць цябе выкручвай. А раненька ўстаўшы, трэба збегачь то да свінабоя па мяса, то на рынак купіць радыскі. Добра, што малако, масла ды сыры прыносіла з Дубатоўкі старая Гэлька. Праўда, Хрысця любіла, апярэдзіўшы дварчанскіх дачнікаў, прыбегчы да тых старых шурнатых хвоск, пад

якімі ў буднія дні збіраліся вязковыя маладзіцы, топчучы на злінялых, распасцёртых хустках вялікія порсткія горбы перамытага шчаўя, цыбулі ды пучкі ружовае, перавязанае радыскі. Тут каля радыскі ці салаты ляжаў кружок уклучанага ў вымыты лопухавы ліст жоўценькага масла.

Варажылася Хрысця толькі аднаго, каб не нарывацца на верасаўскіх ці ведравіцкіх баб.

Надоечы было нават горшае. Хрысця, прыглядаючыся да кошыкаў, дзе ў мякіне ляжалі жоўтыя яечкі, да курэй, якіх куплялі дачніцы, трымаючы за звязаныя лапкі і раздуваючы ім пад хвастамі пух, убачыла здалёк на разасланай хустцы горбачку ружавата-белых, некім ужо назбіраных суніц, здэцца, чуючы іх нават пах. І ёй захацелася іх купіць, каб прынесці маладой Грабянчысе. Там ужо стаяў, абапіраючыся на жоўтую бамбукавую кацубу, стары, сівабароды яўрэй у круглай ярмолцы. Прысеўшы каля суніц, іх у шклянку жменькаю насынала маладзенькае дзяўча.

Раптам Хрысця ўчула, што яе нібы штурхапулі, калі яна ўбачыла васільковую злінялую сукенку з няроўным адтапыраным краем. І прыстукнула, падымаючы вочы вышай і ўбачыўшы ўжо выпуклы жывот, крышку прыхаваны даўгаватым прыталеным і не зашпіленым на ніжнія гузікі сачыкам.

Нешта як спаралізавала Хрысцю. Напусціўшы на вочы белую, у сінія валашкі, хустку, Алеся хавала ад сонца свой зрудзелы ад плямаў, жаўтлявы твар. Як яна змяпілася, пабрыдчэла. Хрысця ўжо ступіла да дзяўчаці, таксама пагнулася, каб не глядзець на гэты спакутаваны твар, на выцвілыя збляклыя вочы, што нечакана страпянуліся.

— А ты галавы не пагінай,— злы, цвёрды голас нібы перуном стрэліў у Хрысцю.— І вочы не хавай. Думаеш, не ведаю, што была ў Верасаве. Калі ўжо так хочаш, то аддам. Кажуць, хваціць такога квяту на цэлым святу.

Шорсткаю і востраю асакою разанулі, распаласавалі Хрысціну душу гэтыя Алесіны словы. Ужо выпрастаўшыся, бліснуўшы сваімі быстрымі вачмі, адсекла Алесі:

— І вазьму. Хоць чалавеку палёгка будзе...

І скорая пайшла, забыўшыся пра тыя ягады, несучы ў сабе брыдкасць, сорам і помслівасць, што калі захоча, то Імполя адаб'е, і гэты крык не паможа, і нават бітва — бо Алеся, каб тоўстаю не была, дзіцем не хадзіла, то, пэўна, білася б.

Толькі нашто яно, такое жыццё: грэшна перад людзьмі, перад гэтым дзіцем, што народзіцца ў Алесі. Яго, Імпале-вым, дзіцем. І праўда — хай не ходзіць. Жанаты, нашто. А тое, што наравіцца — пройдзе, згіне, разыдзецца, як туман. І праўда як туман, бо і свету не відаць, і не ведаеш, куды ісці, а потым паяснее ўсё. Во, як гэты гадзіннік, якога, здацца, не было чуваць, а цяпер ізноў — так-цяк, так-цяк.

Растрывожаная мыслямі, Хрысця перавярнулася на другі бок, але ведала, што не засне. Якая хоць гадзіна? Устала. Пляскат ног і рын дошак аддаваліся палахлівым чуткім рэхам у пустых пакоях.

Нібы нехаця, вяла тахкаў гадзіннік. Каротшая, з кружком-кветачкаю, стрэлка вострым шыльцам упіралася ў чорную лічбу. Хрысця, не верачы, што ўжо другая гадзіна почы, каля вушака абмацала выключальнік з круглым струпком, націснула на яго — салатавае з-пад зялёнага абажура святло адбілася на залацістым абручыку круга: праўда, кароткая стрэлка сваім вострым дзюбком праткнула лічбу «два». «Ай, божа, — Хрысця зноў тыцнула пальцам у струпок белага фарфоравага ўключальніка, — калі ж спацьму, а сёння ж раніцаю збіралася схадзіць па ягады. Гэта ж прасіла Суля, каб ёй назбірала чарніц».

Густая, як вада ў віры, чарната раптоўна абняла Хрысцю. Аслепшы, яна на гэтай густой палахлівай чарнаце пайшла да свайго тапчана. Пад нагамі зноў, аддаючыся рэхам, ядавіта рышела падлога.

«Божа, мо дзе хто ўлез. Гэтакая хата. Столькі вокнаў. І не ўчуеш».

Слолах забіваў дух. Хрысця на пальчыках дайшла да тапчана. І раптам гэты пакой з шарым акном, за якім чорным страхоццем калыхалася хвойка, засланяючы неба, з мутным бляскам шкла ў шафах з размаітымі кніжккамі наліўся, напоўніўся вусцішнасцю: а можа, хто ўбіўся, улез, каб абкрасці Грабянку, падшільнаваўшы, што ён п'е і грае ў карты ў войта Рыдзя.

Але ж праўда — пехта нібы загрузкаў. Хрысця сцялася, наслухала, прыгадаўшы зноў цыганоў, што замардавалі маладзіцу. Залекацела ад страху — пехта стукаў, толькі не ў той, ад вуліцы, ганак, а ў гэты, што быў з двара, куды звыкла, прывалокшыся н'яным, стукаўся сам Грабянка. «Можа, і цяпер ён?» Хрысця наглядзела на завешанае фіранкамі акно, надхалілася, знайшла свой чырвоны, надкарочаны для яе, для Хрысці, Грабянчышы халацік.

Прайшла кухню і сцішылася, баючыся зайсці ў калідорчык. На надворку былі двое.

— Мувень ці, жэ войны не бэндзе¹,— гаварыў, як Хрысця пазнала, свінабой, што меў мясную лаўку на той, далёкай каля возера вуліцы.

— Военко, военко, цужэсь ты за пані?² — у адказ яму заспяваў пан Франусь і, шкрабучыся за вушак, ужо запрашаў зайсці ў хату.— Дабавіць у чубе трэба. У мяне стоі якась травіца.

— Не бэндзе войны, не адважасён³,— зноў гаварыў свінабой.

Хрысця ўвайшла ў калідорчык, але ўжо ніяк не магла патрапіць адамкнуць замок. Можа, не той ключ, не ад тых дзвярэй?

— Чаго не адчыяе? Не слышы, холера,— не стрываў Грабянка.

— А хто там? — спытаў свінабой.

— Мая служанка, ладна дзяхуха,— пахваліўся Грабянка і замалаціў у дзверы цяжкім кулаком.

Хрысця нарэшце павярнула ключ, адамкнула дзверы, але выскачыць з калідорчыка не паспела, нейчыя рукі пачалі лавіць яе. У твар нясло смуродным перагарам гарэлкі.

— Цыс-с,— педзе блізенька зашыпеў, як ушчэмлены ў расколіну ляшчыны гад, той лысы, з задзірастым носам свінабой Канэцкі, да якога яна бегала купляць мяса.— Такі анёлак.

Што было моцы Хрысця рванулася з калідорчыка.

Грабянка з мардатым свінабоем завярнула на кухню, адтуль чуўся іхні глухі тупат.

Хрысця, прыслухваючыся, сцягнула з сябе халацік, падлезла пад казытлівы шарсцяны плед.

Тупат на кухні сціх, адно чуваць было, як смяяўся, шыпеў, пібы гусак, свінабой:

— Цыс-с!

Хрысця не ведае нат, ці паспела яна задрамаць, ці не спрасоння ўчула:

— Анёлак, ты спіш?

Яна толькі ўбачыла, як недалёка бялела сподня кашуля, і потым учула, як чужая рука абмацвала тапчан.

— Не бойся.

¹ — Кажу табе, вайны не будзе (польск.).

² — Вайна, вайна, што ж ты за пані? (польск.).

³ — Не будзе вайны, не адважацца (польск.).

Хрысця яшчэ не магла разабраць, хто тут.

— Не бойся. Ён не чуе, ён спіць, — на Хрысцю дыхнула гарам гарэлкі.

Каля тапчана пахістваўся свінабой.

У міг вока Хрысця саскочыла на падлогу, але за кашульку трымала ўжо свінабоева рука.

— Я не так, чуеш? Я заплачу. Я багаты. У мяне вунь поўная кішэня грошай, я азалачу цябе. Не крычы, чуеш!

— Пусці! — ужо рэзка рванулася і асмялела Хрысця.

— Чуеш, азалачу. Хату купіш. Ты ж знаеш — я Канэцкі. Я маладзенькіх люблю.

— Пусці, смырод! — яшчэ раз, але з усяе сілы турзанулася Хрысця, учуўшы, як, пятага луснуўшы, раз'ехалася старая зношаная кашулька. Змярцвеўшы ад усяго, ад сорама, ад злосці, ад гэтай рукі, што без брыдкасці з нейкім холадам, як жаба, папаўзла на цэле, Хрысця зубамі злавіла гэту валасатую, гідкую да рвоты руку, кусала, не шкадуючы, упіўшыся зубамі глыбока ў скуру.

— Ты што, звар'яцела?! — заснчыў Канэцкі, але ўжо другою рукою хваціў Хрысцю ў пояс.

Абедзвюма рукамі Хрысця ўперлася ў расхрыстаную грудзіну і пхнула Канэцкага ад сябе, і ён, п'яны, не ўтрымаўшыся, не ўстояўшы на нагах, паехаў спярша на дзіцячы пусты ложак, а потым ужо на падлогу, ляснуўшыся аб яе недзе ўпоцёмку лысым круглым качапом галавы.

«Мо забіла?» — жахнулася Хрысця, але ўчула, як, сілячыся ўстаць, захроп Канэцкі:

— Ну, курва!

Хрысця вышмыгнула на святло кухні. Абвяўшы на крэсле і ўпёршыся ў стол галавою, там соп носам і захлёбваўся пан Франусь.

Дзверы ў калідорчык і на двор былі адчынены. Ледка адзетая, у адной кашульцы, учула здаровы скразняк ветру. Скорацька спусцілася з ганка, завярнула за вугол дома. Ззаду ў калідорчыку шкробся, трымаючыся за сцяну, п'яны Канэцкі.

— Ты куда, дурніца? Не рабі крыку, чуеш?

Спатыкаючыся ў нізкім поцёмку, дабегла да брамкі. Яна была таксама не прычынена. Задушлівая сухая почмела над мястэчкам. У шарым хмурным небе палахліва ўспыхнула высокая, жаўтлява-ружовая яснасць. З далечыні не дакочваўся цяжкі глухі пярун.

— Стой, кажу, не рабі лопату, — ужо за плотам, за кустамі акацыі ўчула Хрысця перапіты ахрыплы голас.

І печакана на лісці зашаласцеў і цяжка гупнуў каля Хрысці ў пясок вуліцы вырваны педзе з кветніка цяжкі абломак цэглы.

Хрысця перабегла пад ліхтаром жоўты круг святла, скіравала да пошты — там свяцілася акно, быў чуваць голас тэлефаністкі: «Алё, алё, маўчыць гміна. Алё, ніхто там не падыходзіць да тэлефона...» — і спынілася каля белага атынкованага дома з дзвюма прыбудоўкамі — Сулінай цукерні. За шчыльна закрытымі аканіцамі тамілася сцішнасьць. Да аканіц не пускаў высокі плот з замкнутаю брамай.

Хрысця патурзала яшчэ раз за клямку глухое форткі і ўжо цяпер, учуўшы нестрывалы жаль да сябе і за гэтую ноч, і за верасаўскае жыццё, і за сваё сіроцтва — горка заплакала.

Адлягло, палягчала на душы ад гарачых слёз. Нібы надужэлая, акрыялая ўзялася абедзвюма рукамі за частаклішы, узабралася на жэрдку і скокнула ў гародчык на высокія, з пасохлымі кветкамі, касачы. І ўжо на яе тупат у гародчыку, па шастанне па градах каля топкіх маладых яблыняў спадцішка сухім, асцярожным рыпам адазваліся дзверы.

— Вуй, вос бісту до? ¹ — не висоўваючыся з-за іх, пыталася Суля.

— Гэта я, цётка Суля, гэта я, — шэптам крыкнула Хрысця.

За страхою дома на сіняй хмары ўспыхнуў і доўга траптаўся ружаваты водсвет малапкі. І тамліваю цім ночы знянадку разламаў высокі грукат перуна.

— Вос гот зіх міт дыр гетрофн, мейдул? ² — пераналохава зноў спытала Суля. — Готэню, фарвос бісту накет? ³

— Памажэця, — даўкі камяк захрас у горле — Хрысця гаварыць не магла, свет заслапілі слёзы.

— Майнэ лыбэ, што ты? Чаго? Вой, раздзетая!

— Прыстае, рады няма... вунь свінабой. П'яны, прыйшоў з гаспадаром.

— А дзе яна, Грабяничыха дзе?

— У Барапавічы паехала.

— Вуй, вос гот эр онгетон міт дэм кінд, дэр алтэр уйсвурф? ⁴ — Суля нарэшце ўбачыла разарваную кашуль-

¹ — Вуй, чаго ты тут? (яўр.)

² — Што з табою, дзяўчо? (яўр.)

³ — Божа, чаго ты голая? (яўр.)

⁴ — Вуй, што ён з табою зрабіў, гэты стары кпыр? (яўр.)

ку.— Трэба было чым па галаве, па гэтай яго лысай бручцы, каб раскалолася.

Суля гаварыла нешта яшчэ ўжо ў хаце, завёўшы Хрысцю зноў за перагародку ў той вузенькі, са швейнай машынай, пакойчык з адным ложкам, дзе першую дварчанскую ноч начавала Хрысця.

Яна і лягла тут, ці паспеўшы звесці вока, бо абудзілася ад моцнага грому і густога, за акном, павальнічнага дажджу. І ад спорнага дажджу, што пах свежасцю тут, у пакойчыку, ад шарай, завешанай ім раніцы, ад вясёлага, перагаворлівага цвіркання ластавак пад шчытом нейкіясны, як дзе праз шчыліну, промень радасці заззяў у куточку Хрысцінай душы — невядома чаму яна ўспомніла Імполя, таго, загарэлага, босага, з падкасанымі калошамі, якога бачыла астатні раз на сенавапіі ў Верасаве, калі хадзіла па ягады.

Але гэтыя ясныя слупок радасці знянацку змерк, на памяць вярнулася сённяшняя ноч, і зноў вочы затуманіліся ад слёз, і гарката крыўды сціснула сэрца. Як жа ж дадому цяпер ісці? Як жа ж у гэтай парванай кашульцы?

За перагародкаю зарыпелі сухія дошкі падлогі. Маленькі Сулін мужык, зарослы да вушэй чорнаю, з сіваю пасмаю кучараваю барадою, доўга шкробся каля вушака перагародкі, потым адкінуў полаг паркалёвай запавескі — на швейнай нажнай машыне, аказваецца, ляжалі яго старыя, у хвосціках жоўтых вылезлых гумах падцяжкі.

А потым прыйшла Суля, прысела на крэсле, сапчаміла па каленях рукі, пакруціла чырвопа-рыжаю галавою.

— Што будзе? Да чаго ўжо свет дайшоў, калі гэтыя стары баламут... Але праўду кажуць: волас сівее, розум слабее... А што ты хочаш? Яго бацька такім быў. Воўчае насенне да лесу цягне. Што, не праўду кажу?

І прынесла сваю старую байкавую сукенку ў макавыя кветачкі.

— Ідзі сюды, паснедай.

— Не, пабягу ўжо, — Хрысця яшчэ болей здрабіла і паменшала ў гэтай вялікай, гаматнай сукні.

— Перачакай дождж.

— Ці далёка тут, не размокну, — і выбегла па цёплыя росны дождж, на тугаваты ад вады пясок. Сцягнула, сабрала ў жменю на грудзях шырокую сукенку і пабегла, з лопатам распырскваючы лужыцы.

На зачыненых весніках, па нейкай акуратнасці, як ля-

жалі перад ганкам драбіны, аб якія выціралі погі, па вокнах адчула, што дома ўжо маладая Грабянчыха.

І праўда, па рыш дзвярэй, па тупат яе пог у калідоры выскачыла, па бягу зашпільваючы халацік, з аброшанымі кўдзеркамі валасоў і мокрымі бровамі пані Анця.

— Матка найсвешша, я тут і месца сабе не знайду, дзе ж ты была?

— У Сулі начавала.

— Свенты божа, што тут учыпілася?

— Гаспадар з свінабоем...

— Я так і падумала. Божа, калі гэта кончыцца,— япа азірнулася па дзверы.— Цяпер вуць ляжыць мокры, як бык...

— Як жа ж тата ваш? — перабіла яе Хрысця сваім роспытам.

— Пры смерці ён,— у пані Анці задрыжаў падбародак.— Дарма Януша там пакінула. Думала, Чэся прывязе.

— А чаму ж не? — здзівілася Хрысця, пакідаючы па ходніку сляды ад мокрых пог і ўслед за гаспадыняй ідучы ў спальню.

— Не, паеду сама. Сёння паеду. Ты мне плценую карзіну, тую, што па два замкі, з гарышча дастаць,— і павярнулася да шафы, шчоўкнула ключыкам, адчыніла дзверцы, махнуўшы пахам нафталіну.— Бялізну з шафы будзем даставаць.

— Нашто? — насцярожылася, змярцвела Хрысця.

— Як нашто? Ты ж бачыш, збрыдзела ўсё.— І ўжо закрычала сама да сябе: — Досць тэго! Не могэн патшыць, не могэн! ¹

— Дзе ж будзеце жыць? — жахнулася Хрысця, падумаўшы пра сябе, што будзе з самою, дзе дзенецца. Пяўжо будзе хадзіць па мястэчку, каб памыць каму бялізну ці прынясці вады.

— У мамы... Не дасць! — і кінула з шафы сваю зялёную аксамітную сукенку з вялікай брошкай.

— Што вы! — Хрысця глядзела на гэтую вялікую прыгожую брошку, што мігцела і пералівалася, як раса, то ружовым, то сінім, то жоўтым агнём.— Каб вы былі адна, а то з дзіцем.

Маладая Грабянчыха, мусіць, успомніўшы малую, па два пакойчыкі, бацькаву кватэрку ў цагляным доме недалёка ад чыгункі, дзе бясконца грукаталі паязды, тую цяс-

¹ Досыць! Не магу глядзець, не магу! (польск.)

поту, маму, якой яна скажа, што кінула мужа, і падумаўшы, ці вытрымае, ці перанясе гэта ўсё мама — і бацькаву хваробу, і яе развод, — неяк бязвольна апусцілася на сваю зялёную сукенку, абы-як кінутую на падлозе.

XV Адцвіла, адкрасавала сваім трапяткім хараством і стаілася ў змораца-скарамяжлівым спакоі, як цяжарная маладзіца, чуючы сябе ды свой варухлівы плод, бясконая і вечна зраджайная зямля.

У садах з-пад сівага лісця высунулі сваю блішчаства-зялёную лабаціну маладыя яблыкі, шчодро захарашэлі ад бурачковай завязі разгалістыя грушы. У закурэлым вішанніку вільготнымі, нібы вылушчаны са стручкоў гарох, вочкамі з-пад цёмнага лісця вызіралі зялёныя ягадкі.

Згасла ў гушчары дзіравага, сточанага алешніку ды сівага вербалозу ледзьве прыкметная каліна. Асыпала свой ружовы, крышку злінялы цвет у зялёных ровішчах, на старых палявых межах і даўпейшых селішчах калючая шышына.

На полі ўжо сівавата-зялёнымі хвалямі хадзіла высокае густое жыта. Вецер падымаў з яго і нёс жоўты пылок. Яно красавала.

Абагнаныя на першаму разу, дурэлі, голячы зялёнае бацвінне, лапушыстыя картоплі.

Выкручваў з зялёнага шырокага пер'я мякенька-вусаты колас ячмень. Дрыжаў, дзе-нідзе выпусціўшы ўжо маленькія пацерачкі, сівы авёс. І зацвітаў нябескім цветам паполаты верасаўскімі бабамі жаўтлява-зялёны лён, ды падымаўся, раскрываючы сваё лапчатае лісце, малады лубіц, на які, покуль ён яшчэ не заглушыў травы, пускалі каровы.

Завіўшыся дзе на кальву жыта, распаўзлася павуком пры дарозе, зацвіла грамафоннымі трубкамі бела-ліловых кветак бярозка, што, па верасаўскіх прыкметах, сцягвала ў кароў малако. Загнаныя ліпкімі, што садзіліся спадцішка, слепакамі ды залаціста-вялікімі, звінючымі аваднямі каровы і праўда, запускаяючыся нібы перад цяленнем, давалі менш малака.

Пры хваёвым ляску на сівых ад моху і ружаватых пэндзілікаў сушніку ялавінах, ніколі не араных нішчымных аблогах, стракатых ад ружовага чабору ды жоўтага сакаўнога водцыку прылесках зацвітаў свенціц.

Стаяла самая гарачыня маладога лета. Над смутным прывялым полем, над жытам, дзе было звіта з сухенькага пырніку глыбокае з шасцю рабенькімі яечкамі гняздо, звінеў, трапятліва падымаючыся ў выцвілае неба, шары жаваранак. Ды на вялікім, пабітым воспаю лішая ды аброслым бильнікам, камені стаіўся гарбаты каршун, выцікоўваючы зайца ці мо вывадак маладых пры жыце курапат.

Тады-сяды на полі паяўляліся бабы, каб напалоць для каровы радзюжку гэтае самае прывялае бярозкі ці паўзучага ў беленькіх, як на вадзяной расе, кветачках крапцу.

Ды ў вольную нядзельку, намазаўшыся здорам пухкіх грэцкіх аладак, крышку сыта-давольны гаспадар паволі ішоў аглядаць сваё поле: як што расце, красуе, ці не нарабіў хто шкоды, выкасіўшы для свайго каня лапкі канюшыны ці прыпасвіўшы ярыну.

Верасаўскія маладзіцы, як кураводкі, абсыпаўшыся дзецьмі, покуль не паспела жніво, бегалі ў няблізкі кашалеўскі лес па ягады — хай будуць высушаныя на зіму на лякарства ці во і цяпер з'есці, прысыпаўшы, каб было сытней, грэцкае мукі і забяліўшы малаком. Ачуняўшы да полудня ад хвароб ды расхадзіўшыся, выбіраліся ў гэтую пору лета па старыя межы, у ровішчы ды жоўты ад водцыку аблог, каб назбіраць зёлкаў, старыя, падтупаныя ўжо бабы.

Рвалі яны ды збіралі ў прыпол усё: і невысокі, падобны да люціку, з жоўценькімі кветачкамі грымотнік, што памагае ад кашлю, і палявую моркву, што лечыць ад жаўтачкі, і сухі хвошч, і ліловую шчотачку перапялічніку, каб укінуць яго ў кіслае шчаўе, і сіненька-нэндзную, прыхованую ў цяньку каля ялаўцовага куста кветку паўночніку — соннага лякарства. Ці, адышоўшыся далей ад вёскі, адкуль ужо не чуваць пеўневага голасу, нарваць чартапалоху, каб, распаліўшы на жалезнай засланцы сухія калючыя шышкі, было чым абкурыць ледзьве не голенькае, у адной кашульцы, дзіця, ганяючы з яго прыпалахі ды зрокі.

Толькі адна Алеся, старонячыся чужога вока, не вельмі адлучалася з дому: бо ці збяжышся ўжо з жыдкімі ў хадзе бабамі, ды і ягады тыя — не блізкі свет. Хоць у нядзельку схадзіла ў Дварчаны ўжо наперад купіць для жданага дзіцяці фланэлі на шапачкі і паркалю на сарочачкі, стрэўшы незварок яе, Хрысцю.

А сёння прыкра на душы і цяжка перагораць, што чапіла яе перад усімі на рынку. Бо ўночы сніліся зноў — і

Хрысця, і нямая Еўка з свекрывёю. На нешта ж укажа гэты сон. Нават у Імполя спытала:

— Што гэта значыць, калі нябожчыка прысніш?

— Старое нешта знойдзецца, — сказаў ён, і Алеся ўжо супакоіцца не магла: няўжо зноў па вёсцы папаўзуць якія абгаворы? Няўжо?

Імполь павёў на той далёкі лужок у Палужні пасвіць каня. Якое там пасвішце, толькі спіць дзе ў цяньку пад алешнікам або ў Дварчаны да яе пабег. Ды хай ужо лётае, хіба прыпыніш. Абрыва думаць пра гэта. У яе адзін клопат — дзіця. Трэба схадзіць па лякарства і для яго, дзіцяці, і для сябе. Накапаць памацніку — тых чорных, з бубкамі, карэньчыкаў, што кідаюць у гарэлку, ды стрымбуляватага, бязлістага, на якім сінімі матылькамі разгортваюць свае крыльцы празрыстыя кветачкі, мацаўніку ад парушэння, і нарваць жоўдзенькай у пуншах, як канюшынка, руціцы, каб ратаваць сэрца, і браточкаў — купаць, калі пойдучь скулы, малых дзяцей.

Алеся азірнулася на высокую страху гумна, за якім падымалася сіня, з папяловымі маленькімі краямі хмара і рахманым, яшчэ нязлосным водгаласам адклікаўся і пагрукваў гром, падумала, што дажджу, дасць бог, у Вера-саве не будзе — хмару пацягне на кашалеўскія лясы, на тую шырокую ў лазе ды алешніку лагчыну, дзе віўся, падмываючы пячанья берагі, блішчаў цёмны, з жаўтлявымі плёсамі Нёман. Алеся бачыла яго толькі раз, як сздзіла з бацькам на кірмаш у Бяліцу. Зімою там, кажуць, утапілася вяселле.

Прымкнуўшы снечныя дзверы, Алеся прытаптала на прызбе доўгі з абслізганым язычком ключ, сцягнула з яловага частакола памыты фартух і, прапускаючы наперад сябе сучачку, выйшла на вуліцу.

Каб лішне не надарыцца на каго, завярнула на бацькаў двор, на вузкую, вытапаную каровамі ды авечкамі сцежку: вось так наўпросты можна было выйсці на кладку.

За гумном, выкошваючы высокі ў белым цвёце баркун ды глухую канапельку, што заглушылі тут небрукованы двор, шастаў касою бацька. У сподняй, зрудзелаі ад поту, даўно, мусіць, не мытай палатнянай сарочцы.

«Думаю толькі пра сябе, а вунь які недагледжаны бацька», — упікнула сама сябе, але ўслых ужо і яго:

— Дабраў час. У пядзельку косіць. Грэх жа ж.

— Такі то грэх, каб чалавек большага не ведаў, калі выкашу чортава зялле.

Напамінак пра большы грэх кальпуў Алесю — незпарок падумала зноў пра памую Еўку і свекрыву. У душы калючым клубком перавярнулася злосць.

— Сарочку во скінь. Буду ісці дахаты, вазьму, — Алеся пераступіла сучачку, што прысела пад пагамі на сцежцы, спушцілася да вуліцы, сказала яшчэ: — І Змітрык няхай прыгатуе што памыць.

Пераскочыўшы каменне, стрымгалоў у садок збегла сцежка. Разарвалася зігзагам пад сівымі, яшчэ не аджэлымі ад свайго прыплоду яблынямі. Густы ліповы пах нават прыпыніў Алесю: у Сымонавым садку зморана пагойдвала жоўтым ад шчодрэга цвету галлём, не могучы ацерабіцца ад пчол, высокая старая ліпа.

Ужо каля рэчкі гэты густы мядовы пах ліны перабіў распараны ў ружаватых чачотках гаркавата-млосны вальяр'ян. Хмялеючы ад яго, Алеся перайшла кладку.

Набіўшы між пальцаў кветчак беллага сухотніку, выйшла па ліловы ад чабору грудок. Прыслухалася: за сівымі купаламі вербаў, шурпата-чорнымі, бязверхімі алешынамі з варонінымі гнёздамі чуваць было, як у вёсцы спявалі пеўні.

«Не, трэба далей адысціся, каб не чуваць было петуховага голасу», — успомніла Алеся тое, што некалі раіла маці.

Чуючы босымі пагамі калючы жвірок, пайшла цвёрдаю сцежкаю каля жыта. Аб твар, аб рукі казыталіся вусатыя, ужо тропкі звіслыя ад палітага зерня каласы. На падсохлай траве, на шурпатах сіва-ліловых вусах зіхацела чырванню, трымалася, мусіць, на дождж раса. Ад жыта, што пры беразе зарасло злівялаю валопкаю, пахла прэснаю траваю.

Пры сцежцы ў рэдзенькай траве хаваліся марныя ліловыя буслікі, і шчымлівая радасць апякла Алесіну памяць — прыганулася нешта далёкае, светла-дзіцячае, як хадзіла за каровамі па калюча-шапаткім іржышчы, збіраючы ў букецік гэтыя буслікі.

Алеся памаленьку пагнулася, сарвала сонную кальву травы з ліловымі кветчакімі і ўжо аддвіўшым пасеннем. Яно і праўда было падобнае да бусліка: доўгі зялёны дзюбік і пацерачка галавы на тонкай шыйцы.

Аднекуль пахла і цягнула крышку чадным дымком, і трапяткая сучачка, што бегла паперадзе, палахліва спынілася, прычакала Алесю. На дарозе круга невялічкага раскладзенага агню сядзелі дзеці, трымаючы над полымем

пучкі звязаных і рассыпаных веерам каласоў. І Алесі раптам, як малоў, заждалася падсмажаных чорна-саладжавых зерняткаў, што сядзяць набрынялыя ў абсмаленых бязвусых каласках.

Пастухі, счуўшы тунат ног па выбітай сцежцы, палахліва азірнуліся, той-сёй нават з колінкаў ужо ўстаў на ногі, гатовы пудкім зайцам скочыць ад агню, але, убачыўшы кабету, спакойна, нават на локаць, прылёг зноў.

Вішнёвая карова, адкраўшыся ад грамады, з другога канца палетка лавіла языком абвіслыя каласы, ірвучы ўжо з карэннямі калывы жыта.

— Сядзіце, хоць бы паглядзелі, дзе карова! — паказала рукою Алеся, і на дзяцей ад злосці забурчала ўедлівая сучачка.

— Нідзе не дзенецца, — самы большы з пастухоў, нат не зварухнуўшыся, цёр у далонь з абсмаленых каласоў зялёныя прыгарэлыя зерняткі.

— У шкодзе вунь, — прыкрыкнула Алеся.

— Гэй ты, вушаты! — пехаця, пераломаным ужо голасам сказаў большы пастух, не падымаючы ад зямлі вачэй, і на яго крык усхапіўся рабаносы, з адною падкачаную калошаю, хлопчык.

І ўслед за ім запляскаў босымі пажкамі маленькі, гадкоў пяці, узяты на пасвіска мо пасля доўгага плачу брат.

«Чы ж гэта?» — старалася ўгадаць Алеся, ідучы ўслед за дзецьмі, і, калі меншы азірнуўся на «крыклівую цётку», па курносым дробным тварку, па тым, як ён пудка глядзеў спадылба, пазпала — Герасімцовай Зосі сын.

Гарачынёю аблілося, турзанулася ад болю сэрца — гэта ж у адзін год з Зосяю тоўстаю хадзіла. Каб не раз'ятраная сляная злосць, калі душыла свой жылот, такою ўжо дачка была б. «Божа мілы» — Алеся, як аберагаючы ад чаго нядобрага, закрыла рукамі свой жылот, абцягнула кофту.

Хлопчык пабег, схавався за высокаю сцяною жыта, а ў Алесінай душы вялікім задушлівым клубком пераварочваўся развярэджаны даўні боль.

Тарпатынавым нахам дыхала ад блізкага хвойніку, ад растопленай на сонцы смалы. Прымлелі, расплыліся, як куры, па пяску, пізкія кусцістыя хвосцікі, што, як помпідзі Алеся, сядзелі тут спрадвеку аднакавыя — крывыя і састарэлыя.

Падсох і цякуча матрэскаў пад босымі нагамі сівы мох, што ў вільготную пагоду, у дождж адсырэе, зробіцца

мякенькі, як падушка, — ідзеш і толькі чуеш гэтую мяккую ды мілую для душы пухкасць. Між нізкіх хвоечак, каля старога зарослага мохам ды лішаём ялаўцовага куста, абвяў, звесіўшы карычнева-зялёную шапку, нікім не згледжаны баравік.

Падышоўшы туды, Алеся прысела, азірнулася кругом, ці няма дзе яго сям'і, але нічога не знайшоўшы, спусцілася ў зарослы высокімі каптурамі ялаўцовых кустоў равок.

Па зялёнай лагчынцы высыпалі ружавата-карычневыя маладзенькія лупякі. Іх ніхто не збіраў. Верасаўцы чакалі, покуль пойдучь, як казалі, праўдзівыя грыбы — баравікі, каб насушыць на калядны пост, можна было ўкінуць жменьку ў капусту заміж затаўкі або наварыць грыбнога квасу.

Абмінаючы выспу лупякоў, Алеся паслізнулася на адным, завярнула да жоўценькае, як рабінавы цвет, чачотачкі нізіперніку на ружаватым ствалку з сівавата-тлустымі, нібы ў блюсках слюды, круглымі лісцікамі. Вырвала яго разам з растапыранай лапкаю карэнняў, што не вельмі чэпка ўпіліся ў пячаны грунт ялавіны, укінула ў свой фартух.

Пахучым нізіпернікам, дадаўшы да яго чабору, верасаўскія бабы выпарвалі закіслыя ад малака збанкі.

Алеся мінула равок, пайшла ўздоўж хвойніку, прыглядаючыся да ялаўцовых кустоў, дзе ў цяньку драмалі, звесіўшы сінецькія галоўкі, маршыя, нэндзныя кветкі паўночніку. Асцярожна нагінаючыся, рвала іх у закручаны глыбокім раўком фартух. Нават здзівілася, што столькі было гэтага зелля, якое яна гатавалася назапасіць даўно. Будзе ў адвары купаць дзіця, калі яно не спацьме, калі будзе хадзіць начпіца. Кажуць, добра яшчэ купаць дзяцей у цыліндры — жоўценькіх кветачках, што пускаюць, як малачай, свой сок. Найпершае лякарства ад лішая, балячак ды скул.

Цыліндры з румянкам яна ўжо нарвала і, звязаўшы ў пукі, насушыла ў цяньку пад страхою. Не назапасіла хіба толькі для сябе, але сходзіць ужо іншым разам, накапаць мацаўніку ці, як яшчэ кажучь на яго, парушэнцу з сінімі, як зліпялая валошка, кветачкамі зелля, што расце пры чыгунцы ў Дварчанах. Адвар яго трэба піць, калі зрушышся пасля родаў.

Вузкім між лесу, пазарастаным высокімі стаўбунаватымі, як дзядзькі ў кажухах, ялаўцовымі кустамі, раўком Алеся вярнулася назад — ведала, дзе расло яшчэ адно, не-

чым падобнае сваім калмаценькім лісцем да крываўніку, зелле намацніку: яго чорныя бубкі карэньчыкаў разам з вобаратнікамі і дзівасілам верасаўцы настойвалі на гарэлцы лячыцца, калі падымеш што цяжкае ды зрушыш жы-
вот.

Прыклікаўшы ды прычакаўшы сучачку, што згубілася ў кустах ялаўцу, Алеся падышла да жаўтлявага з бародамі травы, няўдала скошанага балотца. Тут, на Літаваравым надзеле, і расло гэтае лякарства. Сюды крадком прыбягалі верасаўскія бабы накапаць чорных, з ягадкамі, карэньчыкаў, зрыўшы, як дзікія свінні, чужую сенажаць. Алеся схамянулася, што не ўзяла капач. Ды каля алешніку ў гразі сёння тапталася, выносячы на сушэйшае скошаную асаку, старая Літаварыха. Гнулася пад цяжкаю, што вадзіла яе з боку на бок, радзюжкаю. Прыстакнуўшы, Алеся з дзівам глядзела, як цяжкая, закінутая за плечы радзюжка раптам навяла старую Літаварыху назад. У астатнім намаганні Літаварыха рванулася наперад і потырч галавою ўпала ў гразкае, што калыхалася пад нагамі багнішча.

«Вой, што з ёю? — аблілося гарачынёю Алесіна сэрца. Літаварыха не варушылася, нібы набіраючыся моцы, каб падняцца зноў.

Ужо знямелая, бачачы, што старая не паднімае з-пад радзюжкі галавы, Алеся борздзенька пайшла, спачатку — сухой калючай пакошай, а далей ужо мокрым, дрыгатлівым багнішчам, што захапіла і закрэпала пад ёю.

Безнадзейная, як матылька ў шыбу, здагадка пастукалася ў сэрца, што старая ўнала не так сабе.

«Толькі ж не перапалохацца, — угаворвала сябе Алеся. — Ці мала што. Дзіця трэба берагчы, дзіця».

Цяжка і зморана дыхаючы ад скорас хады, пастаяла, паўзіралася на выцвілую радзюжку і, здаецца, убачыла, што старая заварушылася, і лёгкім, жывым ветрам на душу дыхнула спадзяванне, што з старою нічога не ўчынілася, што старая зараз падымецца, але адразу ж пераканалася, што падалося ёй — як не варушылася, так і не варушыцца радзюжка.

Алеся, задыхнуўшыся, схаладзеўшы ад пасцярожанасці, ужо ледзьве перастаўляючы ногі, ішла па мяккім, што гойдалася і шыцела, смуродлівым багнішчы. Адною рукою трымала згорнуты жалабком фартух з набіранымі зёлкамі.

З-пад паласатай, у чырвоныя балонкі радзюжкі, што

накрыла старую Літаварыху, выглядвалі босыя ногі з жоўтымі мокрымі пятамі ды худымі сіняватымі лыткамі.

Нібы чуючы Алесіну трывогу, лезла на гразі і зазірала ёй у вочы насцярожаная сучачка.

Схаладзеўшы ад страху, Алеся падышла да Літаварыхі, пагнулася і чапіла за выцвілую радзюжку з мокраю асакою:

— Цётка Зося, што з вамі?

Радзюжка заехала набок. З-пад яе была відаць белая ў злівялыя валошкі хустка. Твар старое ўткнуўся ў вытаптаны касцюм і набеглы рудаватаю вадою след.

Алеся турзанула старую за локаць і закрычала мацней:

— Цётка Зося, ці чуеце?

«Няхай крые бог, памерла», — азірнулася на задыханую сучачку Алеся і перавярнула старую дагары, спалохаўшыся ўжо, што на мокрым, запэцканым рудаватай гразёю твары ўдрыгнулі вейкі і з-пад іх глянулі вадзяністыя вочы.

— Жывот рэжа, няхай крые бог.

Звялы, зморшчаны, як старая прарослая картопля, твар перакасіўся ў вялікай пязноснай пакуце. І Алесю зноў абліла цякучая гарачыня страху: перад вачыма ўстаў, успомніўся другі, таксама перакошаны ў нейкай страшнай міне твар старое свекрыві, калі яны з Імполем даставалі нежывых, яе ды нямую Еўку, з той глыбокай, выкапанай рукамі ямы ў гумне.

Алеся адварнулася ад Літаварыхі, самлелаю цяжкаю рукою выцерла снацелы лоб, не азіраючыся, сказала:

— Я пабягу, людзей паклічу.

— Ага, людзей, — ледзьве вымавіла старая, пэўна, не могучы паварушыць сухім языком.

«Трэба ж ёй памагчы, вынесці хоць з багнішча», — нешта на міг прыпыніла Алесю. Яна нават павярнулася, але ўчула, як перад вачмі зноў змерк і загайдаўся свет, і паволі пайшла мяккім і топкім, як падушка, багнішчам.

Адышоўшыся далей і трохі асмялеўшы ўжо, дакарала сябе: «Божа, і трэба было падсунуцца, каб з сабой яшчэ што зрабілася».

Яна асцярожна паглядзела на свой жывот і ўбачыла, што растрасла, пагубляла з фартуха марныя сінецькія кветкі наўночніку. Але махнула рукою і сучешыла сябе: «Таквеле бяды, іншым разам набіраю».

Выйшаўшы на сухі ды цвярдзейшы грунт, асцярожна, бокам азірнулася: там недалёка ад куста ракітніку пама-

тешку падымалася, уставала пад радзюжкаю з цяжкім мокрым сенам старая Літаварыха.

Над ёю, нібы нічога не было, спакойна плыў, робячы круг, каб сесці на балота, і вяла махаў чорна-белымі крыльямі даўгадзюбы бусел.

Алеся паўзіралася, як ён садзіўся, цяжка складваючы вялікія змораныя крылі, і зрабіўся як бязрукі, з цяжкаю галавою на тонкай шыі і караткахвосты, але сваёю цыбатаю хадою і праўда падобны да чалавека, якога, мусіць, пакараў бог.

Алесі ўспомнілася тое, што некалі расказвала нябожчыца маці: як бог пазбіраў усё гадства і даў у мяшку чалавеку, каб укінуў, утапіў у балоце. «Толькі не глядзі!» — паказаў бог, але чалавек не наслухаў, развязаў мяшок — ужо ж вельмі хацелася зірнуць, што там, — і гадства ўсё вылезла з мяшка. «Цяпер будзеш збіраць усё жыццё», — сказаў бог і чалавека зрабіў буслом. І ходзіць ён цяпер па балоце і збірае жаб, вужоў ды мышэй...

«Няўжо гэта праўда, няўжо?» — раптоўны скразняк сполаху дыхнуў па Алеся, зялёна-калматаю няскошанаю сцежкаю па жоўтай пакошы яна выйшла да кладкі сказаць ужо абы-каму, што там, каля аленіку ў гразі, памірае старая Літаварыха. Але нікога не сустрэўшы, прынясла гэтую страшную, ні з кім не абгавораную яшчэ вестку да Літавараў на падворак — там якраз збіраў сырыя аляхавыя палкі, робячы нейкі азярод, каб было на чым сушыць сырое сена, стары Літавар.

— Дзядзька Ясь! — узялася за шурнатую абамшэную частаколіну і крыкнула з усяе моцы Алеся. — Цётка там, цётка...

— Што? — азірнуўся Літавар і, мусіць, убачыўшы Алесін збялелы твар, спакойна, пават з нейкім спадзяваннем на гэта, спытаў: — Памерла?

— Не, што вы! — Алеся нават адступілася ад плота.

— Казаў жа ж, не ідзі, сам упраўлюся, так гавары ты ёй ці не гавары, — стары падняў аляхавы азяродзік і, прасунуўшы між жэрдачак руку, узяў яго на плячо, падхапіў яшчэ адзін, што стаяў пры плоце.

— Цётцы кепска зрабілася, — Алеся адчыніла перад Літаварам непрышчэпленую брамку.

Ён, выцягнуўшы цяжкія з надутымі жыламі рукі, прыціскаў да сябе праслы, што віселі на плячах.

— Дзіва што. Уночы ледзьве богу душу не аддала. Але ж калі завінецца, то ўшыну пяма. Хіба смерць.

— Што вы ўдурбалі сабе? — Алеся ішла за Літаварам, што нёс на плячах гэтыя два праслы.

— А тоё і ўдурбаў,— глыбокім жалабком вузкай сцежкі Літавар паволі спусціўся ў равок, зарослы белым сухотнікам і сівым высокім палыном, паглядзеў на свае вялікія босыя ногі з тоўстымі, закурэлымі ад пылу пальцамі і сказаў: — Трэба, мусіць, па ксяндза ехаць да Брошкіку ў войска тэлеграму адбіць.— Ён цяжка ўздыхнуў і падняў на Алеся свае мокрыя, глыбока запалыя сіенькія вочы: — Можна, твой Імполь памог бы. Каня хай бярэ майго... А за клопат я ўжо чым-небудзь сплачу.

Стары паставіў на зямлю сырыя цялёжкія праслы і абпаёрся на іх, як на гамары.

— Яна ці сённячы пераначуе.

— Не разбітны мой,— Алеся азірнула на сваю хату.— Нідзе ніколі не быў. Хіба я Змітрыка папрашу.

— Ці трудная ўжо справа. Папрасі, мо з'ездзіць.— Стары Літавар падняў сырыя, збітыя цвікамі алахавыя жэрдкі і цяжка, угнуўшы голаў пайшоў насустрач шырокаму, ад плота да плота, воза з сенам, што плыў вуліцаю.

«Мусі, праўда, не выжыве старая Літаварыха,— падумала і Алеся, і пешта горкае абняло яе.— Няўжо так зняпацку канчаецца ўсё на свеце: бяда, страх, клопат? Усё чыста».

Алеся, спусціўшыся ў равок, пабрыла па глыбокім, нанесеным паводкаю пяску. Ён сухім напаленым прыскам пёк у босыя ногі.

XVI Гэтак заўсёды — калацілася і соладка занывала сэрца, калі Змітрык пад'язджаў ці падыходзіў пад Дварчаны. Яшчэ з малых год ён чуў сцішана-затоеную радасць перад усім, што рабілася, жыло і дзеелася ў мястэчку: шарым зімовым вочарам за вышытымі фіранкамі, за падвязанымі стужачкамі гардзінамі свіціліся аранжавым, нябескім і чырвоным святлом прыгожыя абажуры, над ганкамі гарэлі слэпаватыя электрычныя лямпачкі, а местачковыя дзеці рэзалі зледзянелы снег вострымі дутышамі ці пырскалі ім, крута паварочваючы на снягурках. Вяскою, на згоне зімы, калі яшчэ каля брудных курганоў шыпела бурбалкамі зеленаватая вада і павучынкаю слалася па леташняй траве сівая цвіль, яны, бесперастанку дзіліньгаючы за язычкі блішчастых званочкаў, насіліся па вуліцы на веласіпедах, улукаткі выпярэджваючы адзін

аднаго. Змітрык зайздросціў гэтаму быстраму лёту і тугому скрыпу ланцугоў. І мо ад гэтай затоенай зайздрасці ўсе вясковыя хлонцы білі местачковых веласіпедыстаў, калі тыя з нейкімі самапаламі даганялі іх, на грудку за мястэчкам.

Потым, калі ён падрас і пасталеў, калі пачаў ужо набыльваць пра дзяўчат, тут у Дварчанах заглядаўся на непадступна-прыгожых, што прыязджалі на вакацыі, у сінняй форме і фуражках на слізкіх валасах далікатных гімназістаў, на танёткіх у лёгкіх шаўковых сукенках, з мілымі тваркамі маладзіц. Нават за адною назіркам хадзіў, мусіць, улюбіўшыся, ці што, покуль не перабіла ўсё гэта, з'явіўшыся ў мястэчку, яна — Чэся.

Цяпер, закалыханы возам, сцішыўшыся ў затоенай, мякенькай, як пух, радасці, ён думаў пра яе. Бачыў у маўкліва-хмурым вянку лесу сінюю, што адбівала неба, Світазь і яе, Чэсю, у пляцелькай вадзе на плёсе, і па ёй палосамі плыў рэдзенькі водсвет ад хваляў.

Ад разамрэлых думак спадцішка абудзіў свісток паравоза і цяжкі грукат пасажырскага поезда, што сцішыў на пераездзе ход. Змітрык счакаў, покуль вартаўнік не падыме паласаты шлагбаум, і падварушыў застаялага маруднага Літававага каня, каб заспець каго на пошце, адбіць Броніку тэлеграму ды вярнуцца назад у плебанію і забраць ксяцдза.

Прагрукаўшы на забруджанай конскімі яблыкамі ды трасянкаю, што пацерушылася з вазоў, брукаванай вуліцы, Міця з'ехаў на Паштовую — у пяску ды не высахлых ад нядаўняга дажджу нерухомых лужынах.

Зашчымела і са спадзяваннем па нешта турзанулася сэрца зноў ад калючага раптоўнага напамінку пра Чэсю: з-за даху Хургінавага дома выткнуўся карычневы Грабянкаў шчыт з пемалым, у тры балонкі, аконцам.

«А мо ад яе ёсць пісьмо?» — каля старога вострага шчыкетніку з наклееным плакатам Міця спыніў каня, саскочыў з воза, закруціў лейцы за слупок плота і падаўся да сіненькага паштовага гапка.

І сумеўся, адступіўшыся назад, — там сядзеў, пазіраючы на дзверы і пекага чакаючы, вялікі жоўты сабака.

«Ці не Царыкаў?» — узрадаваўся Міця і паляпаў рукою па калене:

— Рэкс, Рэкс!

Сабака махнуў цяжкім калматым хвостом, прызнаючы знаёмага.

Ужо асмялеўшы, Зміtryk прайшоў міма яго, адчыпіў дзверы ў вузкі калідор, але Царыка там не ўбачыў. За столікам сядзела і, сагнуўшыся над папераю, нешта пісала растрапаная кабета. Проці сонца, што нізка свяціла ў акно, цяжка было пазнаць твар.

Але па немалым носе, кучаравых валасах і гарбатай спіне Міця прызнаў, што гэта яна, Царыкава жонка.

Усунуў голаў у малое ашалёванае аконца, папрасіў бланку для тэлеграмы і прысеў на свабоднае крэсла пры круглым, заляпаным густым залацістым чарнілам, хісткім сталю.

Царыкава жонка, грузна палягаючы на стол і папіхаючы яго, дробна пісала на вялікім у зеленаватыя клетачкі шурпатым лістку — спісанае пяро шырока раздзіралася, шоргала і скрабло паперу.

— Дзень добры, — прысеў каля стала Міця.

Кабета разагнулася, падняла шарыя, з чыстымі бялкамі, вочы.

— Ці не вы былі ў нас?

— Аднаго разу быў.

— Во, нарэшце, дурная галава, успомніла: вершы да майго Гаўрылы прыносілі.

— Ага... Ды во ніяк не збяруся зайсці.

— Німа ж майго Гаўрылы, — сцішаным голасам сказала кабета, і губы ўжо скрывіліся, задрыжалі.

— Як? — сумеўся Міця.

— У цюрме ён. На тым тыдні забралі... Асцерагайся, хлопец, і ты, — зашаптала яна, азіраючыся па маленькае, забруджанае аконца і белыя дзверы з меднай фігурнай ручкай. — І спытай — за што, за гэтыя вершыкі, бо ён нікога пальцам не чапіў. Няхай крые бог, а зладзеі і бандыты во ходзяць на слабодзе.

Яна падсунула зноў да сябе вялікі, у зялёныя клетачкі ліст і зноў зашморгала гэтым разадраным, з шырокім дзюбком пяром.

— Не выйдзе ён адтуль. Не выйдзе. Ныркi ў яго хворыя. — У яе скацілася з жаўтлявай шчакі, капнула на ланцужок незасохшых літар і раз'ела іх вялікая сляза.

Міця ўзяў зломак драўлянай, некалі прыгожа вытанчай ручкі, макнуў у невылівашку і дастаў паперку з перапісаным вайсковым адрасам Броніка Літавара. Перапісаўшы адрас, запнуўся: а што пісаць далей?

— А вы каму тэлеграму? — падняла свае мокрыя вочы Царычыха.

— Хлопцу ў войска. Маці пры смерці. Ды во не знаю, як напісаць,— зачырванеўся Міця.

— А так і напішэця. Прыязджай, як найскарэй. Маці захварэла. Я, помню, так і пісала.

Покуль Міця мучыўся, пацеў над гэтай тэлеграмай, жонка Царыка ўжо ўпакавала ў канверт пісьмо, пасліпіўшы, прыпляскала яго на стале, сказала Міцю:

— Я на дварэ пачакаю вас. Сказаць нешта хачу.

Нэндзны, з паўпаданымі шчокамі, завостраным, як цвічок, носам работнік пошты доўга прымаў телэграму, падлічваючы словы і выпісваючы квіток, доўга, калі Змітрык напрасіў глянуць, ці няма яму карэспандэнцыі, перабіраў тоўстую пачку пісем — Міцю ўжо разбірала нецярпліваць, што Царыкава жонка не дачакаецца яго. Злаваў, можа, болей ад таго, што няма Чэсінага пісьма.

Выйшаў з пошты, паўглядаўся з ганка — праўда, нідзе нікога не было. Толькі за плотам Літавараў коць трос цуглямі, ганяючы надаядных мух і слепакоў.

— Я тут,— пачуўся моцны голас з-за густога бэзу.

— А я сабе думаю: не дачакаліся, пайшлі вы.

— Ды во скорашька пайду, бо сарваўся з ланцуга гэты злыдзень,— яна паляпала вялікага жоўтага сабаку на галаве.— Як непрытомны зрабіўся, чую, што гаспадара няма. Нават есці не ўзяў першыя дні.

— Разумны сабака, мяне прыпомніў,— пахваліў сабаку Міця.

— Жывёла лепшая цяпер, чым людзі. Як звяры парабіліся,— жонка Царыка зайшла Міцю збоку, сказала ледзьве не ў самае вуха: — Чулі, што на свеце робіцца? Вайна, кажуць, будзе. Не начуйце дома хоць вы. Майго схапілі, як дурную варону. Назала яму: ідзі да мае сястры, покуль не сціхне гэта перадрага.

Міця моўчкі адкруціў лейцы ад плота, адварнуўся, каб не бачыць, як у Царыкавай жонкі на пачырванелых вачах зноў заблішчалі слёзы.

— Вы малады хлопец. Адымуць здароўе, як аднялі ў майго. А што ён выседзеў у гэтых цюрмах,— яна пацягнула рукою па мокрых вачах, зашморгала носам і, усхліпваючы, пайшла. У вушах у Міці асталіся яе безнадзейныя ўжо, здушаныя спазмамі словы: «Не выйдзе ён адтуль. Не выйдзе! Пырккі ў яго хворыя».

Ускочыўшы ў воз, Міця ў лютай гарачай злосці пагнаў каня. За пераезнай будкай, каля закурэлых вугальным

пылам рабіц з паджоўклымі чачоткамі, убачыў мажпага, з шырокім чырвоным каркам паліцыянта.

І ўявіў, як гэты дужы, шыракаплечы, на якім ледзьве сыходзіцца сіні мундзір, паліцыянт б'е худога, з падагнутымі пагамі Царыка.

Учуўшы грукат фурманкі, паліцыянт азірнуўся, перайшоў на правы бок вуліцы і падняў руку, даючы Міцю знак спыніцца.

— Доконд? ¹

— Ды во да касцёла па ксяндза.

— А я думаў — далей, — паліцыянт развёў рукамі, — думаў пад'еду.

Воз з'ехаў з грукатлівае шашы на вузелькі з'езд да высокага каменнага муру, што акружаў чырвоны касцёл. У рознакаляровых вокнах адбівалася сухая, пякучая чырваць нізкага сонца.

У плебанію яго ўпусціла старэнькая кабета, з-за плячэй якой вызірала маладая ў кудзерках, прыгожая, як авёлак, ахмістрыня.

Старая, жмурачыся ад рэдзелькай чырвані сонца, што коса дрыжала на сцяне, доўга распытвала, куды трэба ехаць, ці не можна пачакаць да заўтра, і, перагаварыўшы з ксяндзом, нарэшце сказала:

— Зараз, хоць пан ксёндз кепска чуецца.

— Я пачакаю там.

— Добжэ, добжэ, — схваўшы рукі пад нагруднік фартушка, услед за Міцем на ганак выйшла ахмістрыня, пільна прыглядаючыся да яго, спытала: — А дзе я вас бачыла?

— Не ведаю, — сумеўся Міця.

— Вы вучыліся ў дварчанскай школе?

Міця кіўнуў галавою.

— Чэсю помніце?

— А што?

— Я стрыечная сястра яе.

Міця памкнуўся, але раптам асекся, каб уцярыцець і не спытаць, што яна чула пра Чэсю, і толькі сказаў:

— Я пачакаю там, каля брамы.

Пайшоў да воза, чуючы, як ад напамінку пра Чэсю мяняецца і меркне свет.

Выйшаўшы за жалезную браму, слухаў, як скубе траву, выбірае яе мяккімі губамі галодны Літавараў конь.

Высока выяснілася і калюча заблішчала на полудні

¹ Куды? (польск.)

першая зорка. Пясцерпная, балючая, як нарыў, спакуса падмывала Міцю кінудь фурманку, ксяндза і ехаць туды, у Баранавічы.

Па цэментовым ходніку за брамаю затупалі, зашоргалі ногі, абудзіўшы Міцю ад здранцвення.

Ксёндз маўкліва сеў на воз, запах нейкім моцным адэкалонам, маўкліва, не аказваючыся, і ехаў. Загаварыў ён толькі тады, калі ў рэдзенькім поцемку вечара, гулка лапачы і патрэскваючы, фурманку анярэдзіў матацыкліст. Слабы дрыготлівы снапок святла высвечваў на зава-роце шашы пабеленыя слупкі.

— Во тут якраз адзін і забіўся, — ксёндз падсунуўся вышай на сухой, засланай радзюжкаю шапаткой саломе. — Там, бачыце, дзе збіты слупок. Наляцеў якраз на яго. П'яны быў, — і пібы пацвердзіў сабе: — Так-так, цяпер шмат п'юць. Колькі бяды ад гарэлкі.

— Ці толькі?

Грукат калёс па бруку, што трос усё нутро, падалося Змітрыку, заглушыў яго словы, але ксёндз аклікнуўся:

— Так-так, вядома, чалавек не толькі выракся бога, але і самога сябе.

— Яго развучылі верыць.

— Пап безнадзейны рамантык?

— Наадварот, — Міця скіраваў каня з грукатлівага бруку на крыжавую, што перасякала шашу, дарогу, і па глыбокім пяску зашапацелі, перасыпаючы яго, высокія колы. — Не разумецьме, ксенжэ-пробошчу.

— Гавары па-беларуску. Я ведаю простую гутарку.

— А чаму простую? — раптам страпянуўся Міця.

— Бо на ёй не гавораць у дзяржаўных установах.

— Вы думаеце, што на ёй можна гаварыць толькі са скацінай у хляве, а не ў святыні боскай?

— Я покуль што не абразіўся, хоць вы мяне і зняважылі. Ест пап в кождым разе груба млодшы одэ мне¹, — перайшоў на польскую мову зноў ксёндз. — Оповем едно цекаве здажэппе, пех пап слуха².

Калёсы, пераехаўшы глыбокі і гразкі пясок, зноў закальваліся на няроўных, выбухтаваных каляіпах — конь увайшоў у хвойнік. Запахла смалою, заплесненаю кастрыдай і педзе з цёмнага гушчару жоўценькімі, крохкімі, на тоўстых караткаватых пажках падгрыбніцамі.

¹ У кожным разе, пап намнога маладзейшы за мяне (польск.).

² — Раскажу пра адно цікавае здарэнне, слухай (польск.).

— Я быў малады, — загаварыў ксёндз, узіраючыся таксама туды ў хвойнік, дзе ліпкаю павучынаю бэрсаўся рэдкі поцемак і цілікала невядомая позняя пташачка ці мо выпадзепае з гнязда пташаня. — Меў здароўе, падабаўся кабетам. Так-так, — раптам перабіў сябе ксёндз і сваёю халоднаю рукою накрыў Міцеву руку, — падабаўся кабетам. Мяне чакала іншая кар’ера, але я паехаў у Рым. Сам я з Друі. Мне памаглі марыяне. Я ачуціўся ў сталіцы апостальскай, Рыме. Вы ведаеце, у чым святасць Рыму? «Ты ёсць скала, — сказаў Хрыстос апосталу Пятру ды яго наступнікам, значыць, папежам рымскім. На гэтай скале збудуй мой касцёл, і сілы пекла не адолеюць». Словам, я вучыўся там і вярнуўся дадому зноў у Друю. Вярнуўся на зямлю, што здразіла і выгадавала мяне. І падумаў, як сёння вы, чаму гэты просты люд не можа бога хваліць на той мове, якую ён яму даў, на якой ён гаворыць сам. Бо голас пастара, думаю, саўсім не свойскі для яго стады — ён чужы і нязнапы. Ды гэтак наказуе капанічнае права. І ўрэшце я даў благаславенства найсвяцейшым сакрамантам з малітваю ў душы. О божа, узглянь ты сваім міласэрным вокам на гэты люд наш бяздольны, асвяці яму яго розум ды ўзмацні яму волю, каб мог стойка змагацца за свае правы святыя.

І думаеш, што першымі з касцёла, бачу, уцякаюць тыя, хто гаворыць на простаў пашай гутарцы. А потым у гвалт усе — як гэта я адважыўся ды пасмеў загаварыць з амбона на той мове, якою гавораць дома, як ты кажаш, з быдлам у хляве. Напісалі біскупу. Вядома, вясковым кабетам ды маладзіцам прыйшоў на помач нехта іншы. Словам, я ачуціўся тут, у Дварчанах. Меліся перакінуць педзе за Кракаў, ды так абышлося.

Змяркалася. Пагусцеў абапал дарогі палахліва натапырацы калматы хвойнік. У прагале яго над дарогаю трапятала, па-ластаўчынаму распасцёршы крылі, уздымалася высока ўгору і падала лукаткамі ўніз лятучая мыш.

За натапырацыя вяршкі хвоек, між якіх гоўдалася адцяжкіх павукоў наструнепая павучына, чапляўся пазалочаны тоненькі сярпок маладзіка. І за нізкім, пацямпелым, што густа яшчэ цягнуў растопленаю смалою, хваёвым ляском у выцвілым, запалавелым жыце надсвітвала раз за разам перацёлка. На сінявата-ліловым абпаленым небе выяснілася дробная, мігатліва-калючая зорка.

— Што сказаў бы Хрыстос, каб ізноў вярнуўся на зямлю ў натуры людскай, — нечакана ўздыхнуў ксёндз, паслу-

хаўшы гэты далёкі голас перапёлкі:— Зжался ты пад намі, гэтым бяздольным людам. Дай яму крыху волі ды свабоды.

Выехалі з лесу, і ад лагчынкі лужка запахла вільгаццю — садзілася раса. Педзе на блізкім хутары заяхкаў, зайшоўся брэхам сабака.

— Але ж вы як духоўнік, як пасланнік божы на зямлі не хочаце араць гэту рэлігійную ніву. Вы таксама думаеце, што гэта мова зневажае дом божы. Вы нават не гаворыце на ёй.

— Ты думаеш, народ прабуджаецца і да духоўпага ідэалу імкнецца, а тут яму крылы падціпаюць? Не!.. Гэты люд не хоча ведаць свайго нічога, на якой з ім гутарцы ні гавары, якую яму навуку ці казанні ні кажы, якія набажэнствы ні твары, якую сутану ці надзень, гэты народ не ўчуе вас, ён глухі не толькі да слова свайго, свае душы, ён, як смяртэльна хворы чалавек, не адгукаецца ні на што, ён адмірае ўжо. І вы не ідзіце гэтаю дарогаю шукаць яго, свой народ. Ён нават вам адпомсціць за гэта. Спомніце маё слова. Ён, як ранены, знямоглы і люты звер, яшчэ ўкусіць вас. Ён, гэты народ, даўно не разбірае, хто яму спрыяе, а хто яму чыніць зло.

— Для чэго ксёндз взял сутаннэ?

— Я ўзяў у рукі крыж, каб благаславіць ім гэты забіты народ, каб не кінуць яго ў бядзе і горы. Бо ён быдта на крыжы распяты.

— І вы думаеце, што ён не ўваскрэсне? — спытаў Міця, не стрымаўшы каня, што пусціўся падбегам з груды да рэчкі.— А якое мы пасеялі зерне, каб ён адрадіўся?

Ксёндз схапіўся рукою за драбінку:

— Зерне любові і міласэрдыя божага.

Пад'язджалі да Верасава. Абапал дарогі цягнуў ацяжэлы ад расы алешнік. Між вербаў, адбіваючы неаचाхлую чырвань неба, блішчала цёмная вада, і над гэтаю вадою нізка лётала і ціўкала, мусіць, патрывожаная берагавая ластаўка.

За рэчкаю ў вёсцы рыкала, просячыся да радзюжкі з зелям, ці, можа, хацела піць, вярнуўшыся з поля, пейчая карова.

— Неба і зямля згінуць, але слова божае, спрадвечная праўда — ніколі, — адклікнуўся нарэшце ксёндз, але словы яго ўжо заглушылі шум і плёскат вады.

XVII Літаварыха паглядзела на сваю хату, на зялёны грудок з кустом шышыны, дзе яны са старым растрасалі, выносячы з багнішча, няўежную сырую асаку, і падумала, што гэтае радзюгі яна данясці ўжо не адужае.

Задушліваю гарачынёю аблівалася, нясцерпна пякло сэрца, і востры боль, як касою, рэзаў у жываце.

Поўпая сырое асакі радзюжка, цяжэючы, аб'язджала з плячэй.

Рукі, што трымалі пад барадою два зашморгнутыя рагі макраватае, расцілавае на багнішчы радзюгі, слабелі з кожнай хвіляй, і скарчанелыя, здаецца, ужо нежывыя пальцы дзержанелі, не маючы сілы ўтрымаць гэтых напчатых рагоў з тоўстым вузлом.

Пад нагамі пагойдвалася, хадзіла, падымаючыся і ападаючы, шыпела, пухкала кіслай рошчынай і дыхала атрутным смуродам топкая багна.

Старая, не могучы падняць галавы, памаленьку, з астатніх сіл, брыла, абліваючыся потам і чуючы, як дрыжаць, падломваюцца ногі. Думала толькі пра адно: дайсці да кустоў шышыны, на сушэйшае, там, здаецца, і лягчэй будзе паміраць. Няхай крые бог, памерці ў гразі, у макрэчы і багнішчы.

Успомніўшы пра смерць, яна ўспомніла і пра сына Броніка, якога яна цярыліва і ўпарта чакала дадому, бо каму ж астанецца ўсё: радзюжкі, абрусы ды палотны, якія панаткала, не адну весну праседзеўшы за кроснамі, калі аднімаліся рукі,— ведама, пацягай, пастукай цяжкім лядам.

Старэйшая дачка, якую Літавары прагналі з дому, круцілася, як сучка каля разніцы,— служыла ў месачковым данцыгу. Там і нажыла дзіця. Цяпер во пільнуў ды глядзі яго. Яно за гэты тыдзень начыста вырвала рукі, учора толькі аддалі назад. А ўночы Літаварысе зрабілася блага. Пачала задыхацца. А сёння во, дурная, палезла ў гразь, каб ужо і не вылезці з яе.

За каўняром, уцаўшы з радзюжкі і астудзіўшы холадам карак, церабілася дробная жабка.

Яна, здаецца, надаючы далей за сарочку, і падагнала трохі Літаварыху, але выйсці з гразі на сушэйшае старая ўжо не здужала — звалілася на сыры пракос, так і не дайшоўшы да зялёнага калючага куста шышыны пры грудку, дзе сохла вышесенае з гразі сена.

Да памяці яна прыйшла, калі яе затармасіла Алеся Мондрая. А потым ужо, зачэрпаўшы ў блізецькай ямцы

тлустае, у сіняй плеўцы, вады, пырскаў ёй на твар Літавар, калі яна самлела яшчэ раз. Узяўшы пад пахі, ён і выцягнуў яе з гразі, а потым ужо, збегаўшы ў вёску і запрогшы каня, прывёз дадому.

Акрыяла старая ўжо на ложку, перапытаўшы, што гэта з ёю.

— Што? — пехаця адказаў Літавар. — Нежывая вуць у гразі ляжала. І нашто спатрэбілася гэтую асаку насіць? Ці не ўправіўся б я?

— На тое ўжо йшло, — ледзь вымавіла яна. — А дзіця дзе? Дзе яно? — растрывожылася старая.

— Вот ляжы. Дзіця ўчорачы аддалі. Сопя забрала, — ён прынёс ад вядра медную, вытачаную са спарада конаўку цёплае ў хаце вады.

Яна вышліла і папрасіла:

— Ксявдза прывязі. У жываце, як вытрываць, надта пячэ.

— Дак мо карэнняў якіх, — ён выскачыў у стопку, павярнуўся да паліцы і знайшоў там паўбутэлькі настоеных на гарэлцы чорненькіх, як перац, круглых карэнняў мацаўніку — лякарства ад парушэння — і наліў яго ў сіні з кветачкамі кубачак.

Ёй нібы адпусціла, і, падсунуўшыся вышай на падушку, яна ўжо папрасіла:

— Ксяндза трэба прывязці, бо і сканаю без споведзі.

— Хіба ж цябе пакінеш адну? Ды я ўжо наказаў, Алеся папросіць Корсакавага сына.

— Збегай папрасі сам, — у старое гнала дух, яна задыхалася. — Мо Броніку ў войска даў бы знаць.

— Зрабіў я ўсё, зрабіў, але яшчэ схаджу, — ён вялымі, як падкошанымі, нагамі пераступіў парог.

Нібы чорная вялікая хмара апусцілася на старога Літавара, накрыла яго. Змерк перад вачыма свет. На вочы набягалі слёзы, перад каламутнаю целяцою плавалі верасаўскія будынкi.

«Вот табе й маеш, вот табе пажыўся», — Літавар по змеціў, калі звярнуў з вуліцы на сцежку, што ціха, як мыш, абягала Корсакава гумно. Запывала і трапяталася ад страху сэрца, што старое мо ўжо і пяма.

За ражкамi аблупчанага частаколу бялела хустка і варушылася злінялая шэрая шапка. Корсакі палолі запушчаны ды занядбаны гарод. Бацьку памагала Алеся. Літавар дайшоў да яловага плота, узяўся за частаколiны, ледзь-ве пракаўтнуў задушлівы камяк:

— Уласка, памірае мая старая!

— Пяхай крые бог,— Алеся выпусціла з рукі бярэма сівай лебяды.

— Прымайся так,— закрычаў Корсак, убачыўшы, як у дачкі насцярожана зіркалі вочы, перасмыкнуўся, збялеў твар.

— Каб да ксяндза ўспець,— Літавар стаяў, не адпускаючы цяжкія, натруджаныя работаю рукі, ад тоцкіх частаколін.

— Збіраецца вунь мой хлопец. Пад'едзе, чаго там.

— Мусі, астаўся ўдаўцом, як і ты,— Літавар зверну паглядзеў на Корсака, выцер жоўтым закураным пальцам дрыгатлівы туманец набеглае слязы.

— Мо дохтара лепш прывёз бы? — Корсак высунуўся з гарода, атрос ад пяску старыя, залапленыя на каленях порткі.

— Не была япа ні разу ў дохтара. То нашто цяпер, перад смерцю, толькі спатажым.

— Ты гавары, а ён дагары,— пакруціў галавою Корсак.— Не пашкадуў які злот.

— Што тыя злоты, ад смерці не адкупішся,— Літавар угнуў голаў і сказаў зноў жа сваё: — Во, астануся ўдаўцом, як ты. Чуе маё сэрца.

Корсак маўчучы глянуў на Літавара, потым перавёў свой папуры, трохі злы зірк на Міцю, што з хаты ўжо ішоў сюды:

— Скарэй жа ты! Пад'едзеш у Дварэц, ксяндза прывязеш.

— І Броніку каб як у войска наказаць,— Літавар адарваўся ад плота, пайшоў услед за Змітрыкам,— каня я борздзенька запрагу.

— Тэлеграму трэба адбіць,— сказаў Міця,— адрас мне патрэбны будзя.

— Адрас пайду. Вунь усе пісьмы за абразом.— Літавар рушыў чорпаю выбітаю сярод травы спежкаю да гумна. Угінаючы голаў ад пізкага, што свяціла ў вочы сонца, нечакана падумаў пра сябе — з кім астанецца, калі праўда памрэ старая?

Будзеш сядзец, як труцопь. Ніхто цябе ні абмые, ні абшые. І раптам ён успомніў пра дварчанскую дзябёлу ўдаву, што жыла недалёка пры возеры і мела новы, яшчэ недакончаны на два капцы дом. Мужык яе, нейкі гарбаченькі дварчанскі столяр, зайшоўся летась ад гарэлкі.

Літавара дзівіла не столярава смерць, а тое, што з ім

жыла гэтакая спраўная дзябёлая жапчына, па якую ён, стары Літавар, пяўзнак, патайна ад чужога вока, заглядаўся сам.

Летась яны ўдвух з Уласам Корсакам знямелі, незнарок спаткаўшы яе на вуліцы, абодва засаромеліся, убачыўшы, што адзін і другі з нейкім звар'яцелым зіркам глядзяць на яе. І потым, калі яна адышлася, калі яны скінулі з сябе задушлівы цяжар, ён, Літавар, пажартаваў з Корсака:

— Ходзіш ты, Улас, і не бачыш, га.

— Бачу,— сказаў Корсак,— але і нараўлюся.

— Чаго там,— Літавар намаўляў ды пад'юшчваў Корсака.

— Пра Караліну ніяк не забудуся. Грашно перад ёю,— прызнаўся тады ў Дварчанах Корсак.

Задумаўшыся пра дварчанскую ўдаву, Літавар увайшоў у хату, зазірнуў за печ і ўбачыў на ложку жаўтлявы з пасіненымі губамі зморшчаны жончын твар.

Нешта абьякава-чорствае варухнулася да яе, і толькі цяпер ён зразумеў, што ніколі, пэўна, не шкадаваў яе і не любіў.

Ён завярнуўся назад, каб не глядзець ёй у вочы, нібы яна магла дагадацца, пра што ён думае, але яна павярнула на падушцы свой спакутаваны з пасіненымі губамі твар.

— Ну, папрасіў?

— Корсакаў хлопец паедзе,— не гледзячы на ложка, сказаў Літавар.

— Ты стол хоць засцялі абрусам, ды крыж пастаў, ды свечкі знайдзі.

— Знойдзецца, чаго там,— ён засунуў руку за абраз, дастаў Бропікава пісьмо і выйшаў, каб запрэгчы Змітрыку капя.

Літаварыха, плюшчачы вочы ад нізкага сонца, што раставала ў кутку пад абразом, дзе на трохкутніку палічкі стаяў пікеляваны крыжык з укрыжовавым Хрыстом, пачынала думаць пра тыя дварчанскія магілкі над возерам з вялікімі дубовымі крыжамі і хацела, каб яе пахавалі далей ад вады, бо возера падмывае старыя хвойкі і яны хіляцца, выставіўшы свае тоўстыя ў залацістай лусце карэні, уцякаюць кучаравымі вярхамі ад возера. Яна ўспомніла пра хвойкі і падумала: чаму падмытыя хвойкі хіляцца не на ваду, а ад вады.

Ёй захацелася, каб яе пахавалі далей ад берага, на вяселым грудку, дзе магілка яе мацеры, каля жалезнас, па-

фарбованае па чорнае, аградкі, дзе пахаваны прыгожы малады мужчына Волесь Крывеня, якога летась застрэліў ятранскі асаднік Чэрнік. На магілцы стаіць памятник з умураванай пажоўклай ад сонца картачкай, і яна, Зося, калі ні прыходзіла на магілкі памаліцца за мацерыну душу, ніколі не мінала цэментовага памятніка з пажоўклай картачкай. І ёй заўсёды думалася, каб яе пахавалі тут, дзе-небудзь блізенька ад мацеры. Цяпер яна ўявіла сырую жвірыстую яму, абапал яе горбы пяску, у чорнай сутане ксяндза, рукі, што грабуць вільготны пясок, каб сыгнуць яго на жоўтую, што пахне смалою, труну, і ён глуха забухае па вечку.

Яе агарнуў жаль, і зрабілася шкода самое сябе. Чыстая, як з надсечанай раны на шурпатай бярэзіне, высачылася і задрыжала на вачах пякучая сляза.

Як у мроіве, перад ёю задрыжаў, закалыхаўся свет і пачаў разыходзіцца чорнымі кругамі, і яна мякенька паплыла ў гэтую чорную прорву...

На які міг яе з бяспамяцтва і забыцця вярнуў ксёндз, жалобныя спевы кабет за дзвярыма хаты, і яна ўжо ўбачыла мігатліва-жоўтае святло ад дзвюх свечак, што гарэлі на стале, і ўчула, як ксёндз пешта гаварыў ёй, як мазаў на лобе скачанымі з лёну мокрымі галкамі, і яна чула, як пешта цяжкае, цёмнае павальваецца на яе, і яна з усяе моцы паварушылася, каб скінуць гэты ценжар, але не здужала, толькі цяжка ўздыхнула на астатку і прутка выцягнулася.

— Пан буг з тобою! ¹ — махнуў рукою ксёндз, але яго слоў яна ўжо не ўчула.

XVIII Нечаканы спадцішка голас і моцны грымак у спіну разбудзілі Літаваара, перарваўшы самы першы, самы моцны сон.

Прахапіўшыся, Бронік Літаваар учуў ранішні холад гумна, чайны густы пах сена, шамаценне старое гаркаватае саломы і прыглушаныя, хрыплаватыя са сну салдацкія галасы.

Салдаты, мусіць, ужо разбіралі свае карабіны. Ссоўваючыся па слізкай і калючай саломе на ток, туды, дзе ляжаў рыштунак і дзе паднялася ўжо валтузня, Літаваар локцем сцёр з вачэй трывожны сон пра дом. Снілася, што сва-

¹ — Пан бог з тобою! (польск.)

рыўся з мацераю: яна прынясла і ўкапала сярод падворка той стары дубовы крыж, што стаіць пры дарозе перад вёскаю. Блытаючыся ў гэтым сне, Літавар з'ехаў на цвёрды гліняны ток.

У пройме дзвярэй, праз якую было відаць, як у сінім небе роіліся і, здаецца, патрэсквалі, нібы вуглі ў прыску, дробныя зоркі, быў чуваць хрыпаваты голас плютановага ¹ Нядбалы:

— Пляцакув не браць!

Схапіўшы ўпоцёмку свае карабіны, салдаты з тупатам выбягалі на росны і азыраваты халадок двара.

Узбіўшыся на чужыя пляцакі, што ляжалі тут па таку, Літавар пры сцяне навобмацак учуў настылае жалеза свайго карабіна і, нагнуўшыся ніжай, другою рукою абмацаў сваю рагатыўку.

— Хто яшчэ там, шывчэй! — падганяў знадворку хрыпаваты голас плютановага.

Чапляючыся за невысокі парожак, Літавар нарэшце апынуўся на росным халадку двара, уціснуўся ў шарэнгу ўжо выстраеных жаўнераў.

— Дружнына, колейно — обліч! ² — Нядбала даў каманду на разлік.

— Чаго лічыць, усе тут, — пачуўся няпэўны голас з шарэнгі.

— Тады, хлопцы, на вазы!

Ломячы строй, салдаты адзіц перад адным рушылі да фурманак, дзе ўпоцёмку зводдаль гумна шарэлі коні, ціха пахрумстваючы з брызятных торбаў авёс.

Літавар здагадаўся, што іхнюю дружыну, як і ўчора, падняўшы па трывозе, гоняць ізноў лавіць дыверсантаў. Учарашнюю ноч яны працэсвалі нямецкія хутары, напароўшыся на банду, што абстраляла іх з кулямёта. Якраз на світанні, калі зашарэўся дзень і яны, як добрыя дурні, во з гэтымі фурманкамі выткнуліся палювой дарогай на грудок. З блізенькага, праз зялёна-жаўтлявую, няроўна скошаную лагчынку, хутара недзе з гарышча накрытага пачарнелай чарапіцай хлява застукаў кулямёт. Стук яго Літавар учуў ужо тады, калі спаткнуўся конь, калі аб'ехаў старшы стралок Франак Кужэля. Куляючыся з воза, Літавар згледзеў, як у Кужэлі каля вуха з цеглыбокай рацкі высачылася цёмная кроў.

¹ Плютановы — сяржант (польск.).

² — На парадку нумароў — разлічыся! (польск.)

Апомніўшыся, яны кінуліся акружаць хутар, але за-сціглі там толькі старога і глухаватага гаспадара з выцві-лымі і паўпаданымі вачмі, з якіх па жоўтым, зморшчаным, як прывялы ў печы грыб, твары каціліся слёзы.

На капралаў крык ён ледзьве падняўся з крэсла на дрыготкія нямоглыя ногі.

— Я глухі, я нічога не чую, — развёў ён доўгімі, скру-чанымі, як карчы, рукамі.

Бліскучым наваксавапым ботам з высокім заднікам капрал тады цяў яго пад живот. Немец толькі зморшчыў-ся, перагнуўся і лысаю галавою, з вялікім пукатым лобам, ткнуўся ў падлогу.

Яго кінулі на воз у зялёную скрыню.

Потым яны агледзелі, што з цёплага хлява з цепрычы-невых дзвярэй, па сівой расе, па замежку, прымяўшы тра-ву між аўсом і жоўтым лубінам, лёг свежы след. Зялёны па сівой расе, ён цягнуўся аж у гарэшнік і далей, ужо за ржавым балотцам, у сухі хваёвы лес, з мяккім, як падуш-ка, і глыбокім жаўтлявым мохам.

Асцерагаючыся сунуцца ўглыб, яны пабеглі з берага сцішнага, па-восеньску глухога лесу, дзе быў чуваць дзяр-каты крык сойкі, і вярнуліся назад на хутар забраць ста-рога глушака на пастарунак, а заадно і патэлефанаваць у полк, што забіты Кужэля і куды адпраўляць яго.

Забітага Кужэлю з двума салдатамі яны пакінулі ў ме-стачковай гміне, вярнуўшыся сюды ізноў, на гэтыя нямец-кія хутары, у гэтае гумно, што стаіць пры марным хваё-вым ляску, з педакопанаю ямаю, мусіць, для калодзеса, бо скрозь каля яе ляжаць цэментовыя трубы, за якія ўжо сал-даты бегаюць па сваёй патрэбе.

Кажуць, што гэты хутар пейкага выселенага адсюль з-пад граніцы немца. Нібыта шпіёна.

Астатнім часам тут пры граніцы з'явіліся пераадзетыя ў цывільнае нямецкія дыверсанты. Паліцыя і добраахвот-ныя атрады ўжо не спраўляюцца з імі. Таму з-пад Млавы, дзе ўжо другі месяц стаіць узмоцненая 20-я Баранавіцкая дывізія, капаючы супрацьтапкавыя равы і акопы, трэцюю роту 79-га Слонімскага пяхотнага палка раптам перакіну-лі сюды, да самай граніцы, на хутары нямецкіх каланістаў.

Трэцяя ноч, як яны, салдаты, не распранаючыся, спяць у гэтым гумне на леташняй перацёртай і сточанай мышамі саломе.

Сюды пасылалі ахвотнікаў, і, выходзячы з шарэнгі, Бронік Літавар з хітра-прыхаваным смяшком думаў, што

тут будзе лягчэй, бо там было як вытрываць: да полудня цвічэне, а пасля полудня — капаць, пакуль не ўвярэдзіш спіну, траншэі або мяшаць ці падносіць рошчыну.

Але пасля ўчарашняга здарэння на хутары Літавар убачыў, што ўсупнуўся пад злыбеду. Падкрадвалася нейкая сцішнасьць, што прапаздзеш. У душы тачыўся страх, што тут можаш падставіць голаў пад кулю. Учора яна выбрала Кужэлю, а сёння цябе. Гэты страх заварушыўся і цяпер, калі Літавар убачыў, што каля фурманак круціўся цывільны чалавек на кані, пэўна, пасланец. Значыць, клічуць на помач салдатаў, значыць, нешта педзе ўчынілася.

Ускочыўшы на воз, Літавар дыхнуў смуродным пасля ночы ротам у твар вастраносаму з блішчастымі вачмі кап-ралу¹ Сліве:

— А куды мы едзем?

— Куды трэба, туды і павязуць, чаго нам дбаць, — хіс-пуўся назад Сліва. Конь нечакана рвануў з месца.

— Дык вот жа ж ляцяць, як на зламанне карку.

— То пёс з імі, — адварнуўся Сліва, мусіць, не перано-сячы гэты затхлы пах з Літаваравага рота.

Фурманкі гналі ўпоперак загонаў, выбіраючыся, му-сіць, на дарогу, воз падкідвала на глыбокіх разорах, пад нагамі ў коней шастаў і гаркавата пах паламаны і здрата-ваны лубін. За полем пачаўся лясок — па плячах зашор-галі мокрыя ляшчыны. Дыхнула падпараным лісцем, цеп-лынёю цвёрдых крамянных грыбоў. Чорная ліпеньская ноч пахла прэснаю расою. У лагчынцы з подемкам ночы мя-шаўся нізкі туман. Літавар успомніў, як летась вась гэтаю парою, устаўшы разам з мацераю і на скорую руку пасне-даўшы хлеба з малаком, ён бег у лезнявіцкі лес — там пад прысадзістымі хвоечкамі на грудках было гібель цёмна-карычняватых, з тугімі карэньчыкамі, аж нож скрышціць, калі ты яго рэжаш, тоўсценькіх баравічкоў.

Літавару, як малому дзіцяці, зажадалася дадому, мля-вы смутак раптоўна зашчымеў пад сэрцам, пачаў смактаць душу. Перад вачыма мігнула Хрысця, тое напісанае ней-чай рукою пісьмо ад яе, каб болей не чапіўся, не марнаваў час. У Літаваравай галаве ўсё змяшалася: няўжо гэта праўда, што напісалі з дому, быдта яна знюхалася з Але-сіным прымаком? Фурманкі спускаліся ў лагчынку па пей-кі лужок: у глыбокіх разбітых каляінах воз кіпула з боку на бок, растрасло Літаваравы думкі.

¹ Капрал — малодшы сяржант (польск.).

Курчыўся росны туман, лядовай сырасцю браў за плечы. Літавар знябожана курчыўся ад холаду. Фурман-рэзервіст прыцмокваў на каня, даганяючы пярэднія фурманкі. Дарога зноў выпаўзла на грудок. Ружаватымі агнямі ў рэдзенькім тумане замаргала блізкае мястэчка.

— А во, глядзеце, хлопцы, да дзяхух едзем! — крыкнуў, прыпадняўшыся з лаўкі, Сліва. — Мястэчка вунь.

— Вот садзіся, а то зляціш з воза, — асадзіў яго фурман.

— А што, абрыдла тут у саломе, — хіснуўся на Літавара Сліва. — Куды ні крутнешся, усюды смярдзючы салдат.

— Я гляджу, што ты ўночы мяне абдымаеш, — засмяяўся Літавар. — Скоціцца з свайго шыняля і да мяне, і губамі ўсё цмокае.

— Ты другі раз асцерагайся, каб чаго благога не выйшла, — падціналі ўжо Літавара салдаты.

— Во знайшлі гутарку, — не азіраўся і ўсё падганяў каня старэйшы тут за ўсіх рэзервіст-фурман. — Парагочаце зараз.

— А што? — першым насцеражыўся Літавар.

— Пытае што? Сёння напад на пошту быў. Вунь чалавек з гміны па нас прыехаў. Людзей у мястэчку пабілі. Пісьманошу і яшчэ некага.

— А паліцыянты?

— Пэўна, сядзелі, як мышы пад памялом.

— А мы што, не дамы швабікам бобу?!¹ — зноў падняўся на лаўцы і крыкнуў Сліва.

— Глядзі ты, як разышоўся, — пакруціў галавою фурман.

— А цо? Гувняжэ! Швабска іх маць!

Астатнія салдаты маўчалі. Блізілася мястэчка — дарога выбілася на шашу. Рэха панясло з бруку востры грукат колаў. Упоцёмку забялелі першыя хаты. Недзе заходзіўся сабака. Праз фігурныя, выразанія, як сэрца, шчыліны ў закрытых аканіцах прабівалася жоўтая яснасць. Адтуль з-пад плота да коннага чалавека мільганулася, зліваючыся з поцёмкам, нейкая невыразная постаць.

Пярэднія фурманкі спыніліся. Рэзервіст-фурман таксама прыпыніў свайго каня. Рассыпаўся, нібы патануў, востры жалезны цокат падкоў, воз перастала трасці.

— Што там? — чапляючыся і грукаючы прыкладам па скрыні воза, першым саскочыў з фурманкі Сліва.

¹ ...дамо швабікам бобу?! (польск.)

— Ціха ты! — запшыкалі на яго салдаты, прыглядаючыся ўпоцемак на пярэднія фурманкі, адкуль чуваць былі здушаныя галасы. Там ішла нейкая перамова. З чарнаты гародчыка на вуліцу падыходзілі яшчэ нейкія цывільныя мужчыны. З пярэдніх вазоў саскоквалі салдаты, накульгваючы, мусіць, на сцёртую нагу, сюды бег адзін, каб перадаць плютановага загад:

— Злазім, хлопцы, далей не едзем.

Саскочыўшы з воза, трымаючы напярэвес свой карабін, Літавар падышоў да пярэдніх фурманак: тут на вуліцы ў шарэнгу па два строіліся салдаты. Збоку стаялі і цывільныя, пэўна, з атрада самаабароны ці начное варты — у таго-сяго з іх з-за пляча вытыркаўся карабін. Ля плота стаяў прывязаны конь, мусіць, таго самага ганца.

Прыслухоўваючыся да іхніх галасоў, але не разбіраючы, пра што ідзе гутарка, Літавар стаў у строй. Недзе каля пляча задыхана соп Сліва:

— Дамы швабікам бобу.

— Пастарунак, кажучь, разбіты і...

Літавар далей недачуў, бо гэтую гутарку перабіў нямоцны голас плютановага, які падбег да шарэнгі і рукою рассек яе каля Літавара:

— Перша дружына, одстэмпі Керунковы Сліва — папшуд!¹

Ад купы адлучылася некалькі цывільных, прымкнулі да салдат, што пайшлі, расцягнуўшыся шнурком, як гусі, адзін за адным. За плотам упоцёмку, здаецца, нехта вапушыўся, цэліўся ў Літавара з карабіна. Падазрона глядзелі на вуліцу глухія вокны маўклівых хат. Літавар незнарок, нібы зашнураваць чаравік, прышыніўся, улез у сярэдзіну гэтага доўгага ланцужка салдат. Спераду яго сунуўся высокі, як жэрдка, няскладны цывільны ў шыракаполым капелюшы, памахваў галавою ў такт хадзе.

З шырокае вуліцы шнурок раптам уцягнуўся ў цёмны, заглушаны абанал бэзам вузенькі завулак. За нейкаю высокаю глухою брамаю цяўкнуў і зайшоўся брэхам заядлы сабачка.

Літавар нагнуўся, загроб жменяю адсырэлага за почпяску, шпурнуў туды за браму — па дашчаным ганку забарабанілі дробныя каменьчыкі. Собачка віскнуў і пакаціўся ад плота.

¹ — Першае аддзяленне, разамкніся! Напраўляючы Сліва — наперад! (польск.)

— Не зманвайся, — павярнуўся і забалбатаў тоўстым голасам цывільны. — Звягі паробіш.

З завулка шнурок выцягнуўся на шырокае скрыжаванне вуліц. Пярэднія салдаты ўжо недзе хаваліся за рогам плота. Над ганкам крамы моргала дрыготкая лямпачка, расейваючы на вуліцы, на салдат рэдзенькае скупое святло. Салдаты скорарька перабягалі яго, хаваліся ўпоцемак. Перад Літаварам, сунучы цяжкія ногі, замахаў шырокімі калошамі нязграбны цывільны. Ад яго чорным слупом хістаўся цень. І раптам ён спаткнуўся і прыкленчыў. Аднекуль збоку бабахнуў стрэл. Над Літаварам тугою струною празвінела куля — стрэлілі другі раз. Прыгнуўшыся, Літавар кінуўся за вугол мураванага дома, што расцягнуўся ўздоўж вуліцы, прыціснуўся плячмі да сцяны.

Той цывільны, пастаяўшы на каленях, захістаўся і ткнуўся носам у гладкі, падсвечаны жоўтай лямпачкай брук.

Трымаючы напаягове карабін, сюды ўжо бег Сліва.

— Што тут у вас? — захрыпеў ён, азіраючыся на Літавара.

— Ты куды? Стой! Не вытыкайся! — хапіў яго за плячо і турзону да сябе Літавар, прыціснуў да сцяны.

На скупое жоўтае святло лямпачкі выскоквалі перапаханья з перакошанымі тварамі салдаты. Капошачыся ў кабуры і ніяк, мусіць, з гарачкі не могучы дастаць пісталет, заскрыпеў шчытнымі храмавымі ботамі плютановы.

— Хто стрэліў? — нарэшце шчоўкнуў бяспечнікам пісталета.

— Недзе адтуль, — паказаў галавою ў поцемак вуліцы Літавар. — Во, два разы...

Нізенькі, вусаты, у пляскатай кепцы і белаватым плашчы мужчына, у якога за спіною сядзеў доўгі, не па росту яму, карабін, падскочыў да скурчанага, падстрэленага чалавека, хапіў яго пад пахі, сілячыся падняць. На бруку ўжо цямпела, разліўшыся, крывяная пляма. Лысая і круглая, як качан капусты, галава, з якое ўжо саслізнуў капялюш, вяла цяляпалася.

— І вы таксама аставайцеся пры іх, — паказаў плютановы па цывільнага мужчыну ў белаватым плашчы. — А ўсе астатнія за мною.

Прыгінаючыся і ціснучыся каля платоў, салдаты і цывільныя бегма кінуліся туды, адкуль адазваліся глухім рэхам гэтыя два стрэлы.

Брукаваная вуліца спадала недзе ў лагчыну, дзе ўжо не было хат і дзе за чарпатою нізкіх алахавых кустоў халодным бляскам разлілося азярцо. Пад драўлянымі мостам пурчала і сачылася недзе з-пад местачковых платоў смуродлівая рэчачка. Там, за возерам, за цёмным грэбнем шчарбатага лесу, пачыпала яснець неба, паказваючы, што скоро пачне дзень. Паціху радзела густая цемната, адсланяўся свет. Літавар ужо распазнаваў твары людзей.

— Што там у вас? — раптам спыніўся плютановы, азіраючыся на рослага, падпяразанага па пінжаку шырокай салдацкай папругай хлопца.

— Возера. Млын і электроўня, — паставіўшы карабін і абапіраючыся абедзвюма рукамі на яго, хлопец цікаваў туды, на шырокія, яшчэ чорныя куны дрэў — ці не вербаў.

— Значыць, туды па мост яны ўцяклі? — плютановы пацягнуў сябе за партупею, пакусаў ніжнімі зубамі край верхняе губы, мусіць, прыкідваючы, што рабіць далей.

Нарэшце разбіліся на дзве групы: адна кінулася наўпасты шашою, другая, у якой быў Літавар са Слівай і яшчэ двое пажылых, мусіць, з начное варты, цывільных мужчын з гэтым маладым, падпяразаным па пінжаку шырокай салдацкай папругай хлопцам, пабегла да возера, каб, на вышадак чаго, тыя, хто страляў, не пераскочылі назад.

Не вытыкаючыся наперад, але і не адстаючы далёка ад Слівы, Літавар слізгаўся па роснай калматай сцежцы, што бегла між берагам густых картопляў і гэтай смярдзючай рэчачкай.

За Літаварам соп малады хлопец. Двое цывільных з чырвона-белымі паскамі на рукавах, убіўшыся ў густыя зараслі лопуху і чарады, недзе глуха тупалі далёка ззаду. Сцежка крута завярнула да возера і завілася каля сплеценых кустоў маладога алешніку, круглых, як стагі, паспаданых да возера вербаў. З другога боку буялі, абгароджаныя калючым дротам, картоплі. Літавар ужо чуў, як цяжэюць аброшаныя чаравікі і мокры холад расы студзіць да калешыў погі. Далёка наперадзе, дзе з-за вербаў высоўваўся будынак млына, нехта як варушыўся, зліваючыся з рэдзенькаю нізкаю цемпатою. Раптам гэты цень убачыў Сліва і, спыніўшыся, падняў да пляча карабін — гулкі стрэл разарваў росную ціш почы.

— На што страляюць, — задыхана засоп каля Літавара са Слівай рослы, пераціспуты шырокаю папругаю хлопец. — Іх можна было б узяць жыўцом.

— Жыўцом,— хмыкнуў Сліва.— Не бачыш, ці што? Паўцякаюць!

— Акружыць трэба праз мост, вунь шашою можна праз мост зайсці.

— Праўду кажа,— махнуў кепкай адзін з гэтых двух пажылых мужчын, што таксама падбеглі ўжо сюды.

— Я зараз,— ірвануўся да густой забуялай картоплі і праскочыў праз нізкі калючы загарад рослы хлопец.

— Стаць! Ані кроку далей! — крыкнуў Сліва, перакошваючы ад злосці твар.

Але хлопец, блытаючыся ў высокім картапляніку і стараючыся высока падымаць ногі, сігаў туды, на грудок да шашы. Услед за ім трапятліва шалясцеў і варушыўся, прымяты нагамі, цёмны картаплянік.

— Цо он, зглуцял? ¹ — пакруціў галавою Сліва.

Усе стоена, задыхваючыся ад нечакапасці, глядзелі, як туды, на грудок, ужо выбягаў хлопец, махаючы ў такт бегу кароткім карабінам. З млына нечакана тахнулі не ў лад тры стрэлы. Хлопец на нейкі міг нібы спатыкнуўся, але не ўпаў, прыгнуўшыся, пабег далей, борзда хаваючыся за грудком, за цёмным картаплянікам. Напярэймы яму бухнуў яшчэ адзін, мусіць, не меткі стрэл.

— О швабы, курва іх маць! — пакруціў галавою Сліва, услед за Літаварам адступаючыся пад мокрыя алахавыя кусты, дзе ўжо на кукішках сядзелі і ўгіналі голаў у плечы, каб за карак не капала раса, гэтыя два мужчыны з добраахвотнага атрада.

Там, за грудком, ізбоў узарваўся нечаканым гулам стрэл. Стралялі недзе ўжо свае, пэўна, па млыне. Але адтуль болей ніхто не адзваўся.

— Хлопцы, за мною.— Сліва раптам з'ехаў па ўтравелым, заглушаным пахкім валяр'янам беразе ў ваду, заплюхаў у ёй, падымаючы адною рукою карабін, а другою недзе трымаючыся за алахавыя карэнні. Скалыхнуўшы соннае возера — на сярэдзіну яго пайшлі, заплюхалі, як у балсі, пад берагам вадзяныя кругі.

Літавар учуў, як цяжкім абручом абняў яго аж да пояса лядовы холад вады. Па ілістым, вязкім дне коўзаліся ногі, зносіла далей ад берага, ад зялёных, зарослых слізкімі пальцамі бадзят карчоў. Хватаючыся за гэтыя да гідкасці слізкія карэнні, апякаючы аб старую звіслую крапіву рукі, Літавар брыў услед за Слівай.

¹ — Што ён, здурэў? (польск.).

За імі плюхаліся і аставаліся недзе ўжо далёка ззаду тыя двое местачковых мужчын.

«Хітруюць,— падумаў ужо з помслівай злосцю Літавар.— А ім што, яны не салдаты, яны хочуць ідуць, хочуць не».

Па шырокім лісці алешніку пляскала, скочвалася Літавару за карак цяжкімі скалкамі халодная раса. Чуючы, як нечакапым пякучым холадам яна коціцца ніжай па спіне, Літавар брыў па густой вадзе. Бліжай пад застаўкі возера пачало глыбшаць. Сліве яно займала па самы рэмень. Далей пад застаўкі канчаўся і алешнік.

«Патроны замочыць,— раптам схамянуўся Літавар і, з усяе моцы заплюхаўшы, як бабёр, кінуўся наганяць Сліву. Той азірнуўся, патрос кулаком. Але ў гэты час недзе з млына бахнуў стрэл — збіваючы лісце ззаду за Літаварам, якраз там, дзе боўталіся тыя двое местачкоўцаў, праз алешнік прашылася куля. На вадку, шалпочучыся, доўга ападала лісце. Над ясным ужо ад ранішняга неба возерам скалыхнулася і двойчы ляснула рэха.

Чапляючыся за тоўстую рагаціну карча, на бераг падымаўся Сліва. Зашаптаў недзе за густым пахучым кустом смуродніку:

— Вунь, яны ўжо за мостам.

Літавар кінуў на бераг карабін, учапіўся адною рукою за смуроднік, другою за гладкі камель маладога алешніку і, ловячы нагамі карчы, выцерабіўся на бераг, туды, дзе за струхлелым мурашным пнём да пояса мокры ляжаў Сліва, лавіў на мушку чатырох, што, прыгнуўшыся, спяшаліся на жоўты, раз'езджаны калясьмі грудок, каб праскочыць у густы, яшчэ не падцяраблены хвойнік.

Стрэл раптам страсянуў Сліву, малапайкай бліснуў агонь, запахла перагараным порахам.

Тыя чатырох рассыпаліся, як перапалоханая вераб'і, і прыбавілі ходу. Адзін з іх спаткнуўся, упаў на колінкі і папоўз на груд. Літавар прыціснуў карабін да пляча і, не цэлячыся, націснуў на спуск. Адначасова з моцным ударам у плячо Літавар убачыў, як чалавек раптам спаткнуўся і, ужо не спяшаючы, закульгаў у цёмны, яшчэ абвіты мяккім поцемкам хвойнік. На ім уразнабой недзе ўжо з-за млына забахалі стрэлы. Стралялі недзе ўжо тыя, хто быў з плютановым.

— Ранены ён, ранены! — усхапіўся спярша на калені, потым устаў і пабег, шаптаючы мокрымі калошамі, чвякаю-

чы вадою ў чаравіках, разгарачаны Сліва.— Злавіць можна!

«Куды, куды ён лезе»,— жахнуўся Літавар, таксама падымаючыся на калені.

— Пачакай! — Літавар хацеў крыкнуць, але печаканы стрэл апярэдзіў яго. Сліва, выпусціўшы карабін, раптам сагнуўся і, схапіўшыся абедзвюма рукамі за живот, закруціўся на месцы.

— З млына б'юць, хавайся! — зноў крыкнуў Літавар.— Падай, падай, кажу табе!

Літавар гэтак, на каленях, не ўстаючы, папоўз туды, дзе, хапіўшыся рукамі за живот, круціўся на месцы Сліва. На руках у яго ўжо чарпелася кроў. Але адначасны трэск дрэва і моцны гук стрэлу перапынілі Літавара. Зноў стрэлілі з млына. Куля з сырым трэскам адлушчыла кару на маладой крохкай алешышцы. З лісця на Літавара бойным дажджом сыпанула раса.

Ломячы куст гаркавата-пахучае тоўстае лодзьмы, Літавар на слізкай роснай траве з'ехаў са стромага берага, печакана натрапіўшы пагою на нейкі яшчэ моцны, што выткнуўся з вады, пень.

Тут у вадзе каля яго боўталіся тыя два мужчыны з чырвона-белымі паскамі на рукавах.

— Што там робіцца? — здушаным асіплым голасам спытаў адзін.

— Што? — не азірнуўся Літавар, стараючыся выглянуць з-за берага, каб убачыць, дзе і што робіцца з раненым Слівай.

Але печакана затупалі ногі — сагнуўшыся і прыціскаючы сапчэмленымі рукамі живот, сюды бег ужо ззеленелы, бледны з твару Казік Сліва. Убачыўшы Літавара, ён раптам спыніўся, прысеў на калені. На лобе ў яго смяртэльнаю расою выступіў пот. Ад болю і пакуты сцінелі губы. Ён ледзьве паварушыў імі:

— Бярыце хоць гэтага, што ў млыне. Здаецца, адзін. Я бачыў яго — стары шваб.

— Ты ўжо сваё ўзяў,— пад берагам закратаў, выцерабіўшыся на крывую, звіслую вярбу, пажылы, з доўгім і загнутым пасам, местачковы вартаўнік. Другі, стоячы на пояс у вадзе, трымаў над галавою паляўпічую аднастволку, маўчаў, толькі дробненька ляскаў ад холаду зубамі.

— Маўчы ты, тваю маць,— раптам не сцягнеў Літавар, успомніўшы тую яшчэ нядаўнюю злосць на гэтых двух дзядзькоў, што знарок аставаліся ззаду.

— А што, няпраўду кажу?

Нізка прашываючы лясок і ўскалыхваючы скуны змрок почы, за млынам бухалі стрэлы.

Пачынала днець, зелянеў і выясняўся чорны сярод почы алешнік. Сатлеўшы, тухлі і радзелі на паяснелым тебе зоркі.

...Тых чатырох так і не злавілі. Узялі толькі гэтага, што сядзеў у млыне, — лысага, з падбрытымі вусікамі, у паласатым модным пінжаку, у зеленкаватых галіфэ і ў наваксаваных ботах, як потым пазпалі, местачковага дантыста. У яго яшчэ асталася поўная, начэпленая цераз плячо скураная сумка патронаў. Ён здаўся сам, высунуўшы праз аконца ў млыне белы, вырваны з кашулі і начэплены на рулю вінтоўкі лапкі.

Дантыста білі ўсе, стараліся найбольш два гэтыя местачковыя вартаўнікі.

Літавар не мог глядзець. Выліўшы з чаравікаў ваду, пабег разам з высокім, падпяразаным па пінжаку шырокаю папругай хлопцам па местачковага доктара. Падбіваючы з вачэй з'еханую набок кепку, хлопец прыпыніўся і паказаў на разарванае, як калючым дротам, рукаво:

— А я во меў шчасце... Толькі, як пугай, пеканула, калі бег праз картоплі.

Ён скорашька закасаў рукаво, і Літавар убачыў на загэрэлай за лета смуглаватай рудэ чырвоную, нібы ад хлёсткае, гарачае пугі, даўгаватую пісагу.

— Глядзі, другі раз асцярагайся, — сказаў Літавар, раптам спомніўшы свой сон пра той абамшэлы, укопаны мацераю сярод надворка крыж.

«А можа, удома што?» — жахнуўся ён.

А ўдома праўда прылучылася бяда. Пра яе Літавар даведаўся, калі яны вярнуліся з доктарам — нізенькім і нейкім занадта шустрым местачковым «фейчарам», — і ўслед за ім памкнуўся ў хату, дзе ўжо ляжаў беспрытомны Сліва. Яшчэ на парозе яго перастрэў плютановы і, адводзячы вочы і калуцаючы наскон бота сыраваты ранішні пясок, занадта спакойна, нібы са злосцю, сказаў:

— Шэраговы Літавар, ты там нічога не паможаш. А часу мала. Збірайся. Мані толькі тыднёвы урлёп¹. Сёння трэба быць у палку, змяніць абмундзіраванне, — падняўшы вочы, дадаў яшчэ паднаручнік.

¹ Маеш усяго толькі трохднёвы водпуск (польск.).

Літавар як стаяў спіною да яго, ужо ўвайшоўшы ў цесныя, пахучыя ад няспелых ападкаў-яблыкаў сени, так і выйшаў спіною назад, раптам учуўшы, што млеюць і падкошваюцца ногі.

— Званілі, што ў палку ляжыць тэлеграма. Прыйшла з дому. Пешта з мацераю, — падпаручнік далей не дагаварыў.

Літавар, чуючы, як пешта гарачае аблівае ўсё ўсярэдзіне, зачвякаў яшчэ не высахлымі, мокрымі чаравікамі да калодзеса. Ubачыўшы пры ім нізкую лавачку, дзе ставілі вёдры, прысеў на яе. Доўга і тупа глядзеў на свае раскіслыя чаравікі, усё бачачы той абамшэлы, укопаны мацераю на надворку крыж, і памалу пачаў іх разуваць, каб выліць ваду і выкруціць мокрыя, што пяклі, як агнём, шкарпэткі.

XIX Поезд, ненадоўга спыняючыся на мокрых, абмытых шчырым дажджом паўстанках, даганяў і нарэшце ў самым ужо горадзе дагнаў сівавата-зялёную, на якой раз за разам ламалася залацістая малапка, нізкую ацяжэлую хмару.

Густы, навальны лівень не даваў пасажырам высунуцца з вагонаў.

Праз яго холадна-шапаткі цэд да блізенькага вакзала ляцелі найбольш маладыя шпаркія хлопцы і дзяўчаты. Старыя, не вельмі рухавыя пасажыры ціснуліся ў тамбуры.

Моцны блізкі пярун, што ляснуў услед за малапкай, аж збіў Міцю з хады. Немаладая кабета ў мокрай, ужо згамтанай хустцы двума цяжкімі, завязанымі ў радзюжкі клункамі загарадзіла Міцю дарогу: абганяючы яе, ён і ўскочыў у вялікую пеністую ваду, што хлынула з повенькай цынкавай трубы, прымацаванай да вакзальнай сцяны.

У пачакальні вакзала, дзе ад моцнага грому пазвоньвалі-трымцелі шыбы і дзе сцішныя людзі пахлі мокрай адзежай і падпараным сукном, Міця схакаў гэты кароткі навальны дождж.

На пасвяжэлую, лёгкую ад сырасці вуліцу выйшаў тады, калі ўжо адсланіла хмара сонца і ў мокрым бэзе, што свіціўся, мігцеў залаціста-ружаватаю расою, завалтузіліся, зашчабяталі давольныя вераб'і.

Ад каламутных пеністых лужыи, ад вады, што збягала ў рышток, адсвечвала радасна-маладое парнае сонца.

Радасць, што сустрэне, убачыць Чэсю, узвышала, лёгенька нясла Міцю, і ён, як адышоўшы ад памяці, як забыўшыся, мінуў колькі вуліц, раптам агледзеўшыся, што ідзе невядома куды. І прыпыніўся напроці маладзіцы, што надарылася на чужой вуліцы.

Нешта, здаецца, Чэсіна было ў яе лёгкай хадзе, у паставе, нават у квяцістай без рукавоў, з матузкамі на плечуках сукенцы.

Яна махала загарэлаю рукою, несучы ў другой з сінімі, трохі ўздутымі ад натугі жылкамі ажурную, прыгожа выплеценую карзінку з доўгім лучком, поўную спелачырвоных у зялёных карупках трускалак. Ад іх здалёк быў чуваць густы салодка-спелы пах лета.

Міця падняў голаў, але маладзіца, здаецца, з абыякавым прыгожа-скамянелым тварам наважылася прайсці міма.

— Перапрашаю,— Міця заступіў ёй дарогу,— дзе тут знайсці Каляёвую вуліцу?

— Вуць, каля рынку,— у кабеты памякчэў скамянелы твар, паласкавелі шарыя вочы. Яна павяла імі ўздоўж шырокай брукаванай вуліцы, што яшчэ блішчала мокрымі ружаватымі камянямі.

Драўляныя ашалёваныя дамкі з выфарбаванымі акапіцамі хавалі цёмныя нізкія вокны за кустамі блішчаста абмытага бэзу і вішанніку ў ясна-зялёных, яшчэ дробных ягадках.

Курэлі, дыміліся рэдзенькаю параю, высыхаючы шарымі лапікамі на пякучым ачупялым сонцы, чорныя гонтавыя дахі.

Міця ішоў, прыглядаючыся да выносных старых кляноў, што яшчэ сыпалі цяжкія кроплі дажджавой вады, да чорнае помпы з доўгаю абслізганаю ручкаю, да людзей, што спяшалі насустрач, да няроўнага, з выбоінамі, з дажджавымі лужынамі ходніку, убіраючы ў сябе Чэсін свет — яна ж, вядома, хадзіла тут, бачыла гэтую драцяную сетку загарадзі, гэтыя вялікія, што віліся на працягнутых са страхі шнурках, ліловыя, падобныя да палявое бярозкі кветкі, гэтага калматага сабачку, гэтыя рамкавыя вулі, пафарбаваныя ў розны колер, гэтую старую яблыню з тоўстым невысокім камлём і адною зялёна-густою ад лісця галінаю, дзе свіціліся белыя папяроўкі.

У канцы вуліцы падымаўся мураваны дом з чырвоным чаранічным дахам, з белымі комінамі, з выступамі дашніх аконцаў.

Падышоўшы бліжэй, на рагу яго Міця ўбачыў белую таблічку з чорным падпісам: «Вул. Каляёва».

Ён стаяў, не верачы сваім вачам, з палахлівым дзівам і расчараваннем, што вузенькая небрукаваная папярочка, што перасякала шырокую вуліцу, і ёсць тая выспеная ім, уся ў камяніцах, з ажурнымі балконамі вуліца Каляёвая.

Міцю брала дзіва, што тут няма бруку, што высокія штыкетавыя платы з лавачкамі каля брамаў папамінаюць нешта дварчанскае, і гэтак, як у Дварчанах, пры плоце стаяць шарыя, падзеўбанья жалезнымі кошкамі электрыкаў слупы з фарфоровымі кубкамі. І кіспе тлуста-сіняватая, як каля кожнай станцыі, перамешаная з вугалем гразь.

Недзе ўжо блізка гукалі паравозы, і за зялёнымі высокімі ліпамі пахла саладжава-чадным вугальным дымам.

Міця ішоў туды, куды вялі, меншаючы, цотныя нумары, і, убачыўшы доўгі цагляны будынак, заслонены бэзам з невялічкім гародчыкам, жоўтым ад кропу, з градкамі буракоў, з невысокім яшчэ сланечнікам, з сіваю, што не бралася яшчэ ў галоўкі, капустаю, дашчаным хлевушком, з туалетам на два камінікі, з высокай скрыняй для смецця і пограбам сярод двара, падумаў, што гэта ён, Чэсін дом.

Задыхаючыся, чуючы, як мякчэюць ногі, як нешта палахліва-наспярожанае расце ў грудзях, Міця падышоў да куста бэзу, дзе ў халадку на вынесеным заслончыку сядзела бабка, бліскаючы проці сонца сухім шклом акулераў.

— Мне патрэбны чацвёрты нумар,— Міця ўчуў, як у яго задрыжаў і перайначыўся голас.

— А гэта чацвёрты і будзя. Бо другі амбулаторыя,— бабка бліснула акулерамі на ашалёваны дамок у халадку тоўстых старых кляноў і серабрыстых таполяў.

За імі на цагляных падпорах падымаўся вузенькі лёгкі мост, пад якім пагукваў манеўровы паравоз, чмыхаючы белым дымам і лязгаючы буферамі вагонаў.

Здаецца, з цёмна-сухіх, прыхаваных у дзікім вінаградзе вокнаў на Міцю глядзела Чэся.

Па спіне пабег, заказытаўся страх. Ён падышоў да цэментовых, расколатых, у зігзагах глыбокіх шчылін, сходаў. Каля іх з бляшанае трубы сачылася ржавымі пацёркамі вада. Дзяўчышка год трох, седзячы на кукішках, лавіла ў жменьку ржавыя пацёркі, з прагаю піла іх.

— Вой, што яна робіць! — закрычала кабета ў акуларах і, трымаючыся рукою за балючае калена, закульгала сюды.

— А Доўнары тут жывуць? — яшчэ не верачы сабе, што знайшоў Чэсін дом, спытаў Міця.

— Вунь з таго ходу іхня кватэра. Токі не ведаю, ці ёсць хто дома.

Ад пудкае радасці і страху ў Міці запыла сэрца. Ён падняўся па сходах, ачуціўшыся ў гулкім калідорчыку з плеченымі рагожкамі. На карычневых дзвярах крэндай была напісана лічба «сем». Далей на століку шумеў прымус.

Стаіўшы дых, Міця прыслухаўся, учуў, як педзе за спіною ў суседняй кватэры крычала кабета моцным тоўстым голасам:

— Фуяра, ніц не уме! Масьяна глова! ¹

Міця спярша асцярожна, а потым мацней пастукаў у філянговыя, з ромбікам пасярэдзіне, цяжкія дзверы. Замёр, чакаючы, ці не штоўкне ў дзвярах ключ, але адчыніліся тыя, што былі за спіною.

— Чэся Доўнар ту мешка? ² — азірнуўся Міця на рып дзвярэй.

— Мешка, але ей нема в дому... ³

У сенцах стаяла мажная даўганосая ў цёмна-сіняй, ад якой стракацела ў вачах, сукенцы немаладая кабета.

— Чэся на працы ў шпіталі.

Дзверы не зачыняліся, кабета прыглядалася да Міці Корсака і, нарэшце, не ўтрываўшы ад цікавасці, выбегла ў доўгі калідор, дзе густа шумеў прымус:

— А што ж перадаць Доўнарам? Хто прыходзіў?

— Нічога не трэба.

— Чэсіна маці паехала да старэйшай дачкі. Вы ж ці ведаеце — памёр іхні бацька.

Міцеву радасць і спадзяванне на сустрэчу з Чэсяй нечакана адняла і адабрала гэтая ледзяная навіна.

-- Калі?

— З тыдзень назад.

Міця знерухомеў, аглушаны і прыбіты навіною: усё тое, што ён перажыў, перадумаў і хацеў сказаць Чэсі, навінна было адысці, знікнуць, развеяцца, як сухі пыл на

¹ — Разява, нічога не ўме! Дурная галава! (польск.)

² — Чэся Доўнар тут жыве? (польск.)

³ — Жыве, але яе няма дома... (польск.)

дарозе. Аставалася яна, гэтая тупая, цяжкая, пібыта вялікі кавалак жалеза, горкая крыўда. Як нечакана і неўспадзеў яна ўпала на Міцю. Ён, нібы аслепшы, праз невідучы поцемак выйшаў на чорствую, падсохлую ўжо вуліцу.

А можа, не шукаць таго шпіталя, нічога не гаварыць? Ці Чэсі да таго, што ён на астатні выпрашаны ў сястры злот прыехаў у Баранавічы.

Задумаўшыся, Міця не згледзеў, як дайшоў да шырокай папярочнай вуліцы, да таго мураванага дома з прыгожым балконам і, убачыўшы ў сінняй фуражцы з белым арлом чыгуначніка, спытаў, як знайсці той чыгуначны шпіталь «Юра», дзе рабіла яна, Чэся.

— А вы пачакайце, зараз прыйдзе аўтобус,— чыгуначнік паказаў на тэлеграфны слуп з дошчачкай.— Праз чатыры прыпынкі адсюль і будзе шпіталь.

Цікуючы на прыгожы цагляны дамок з размаітымі прыбудоўкамі, з прыгожым ажурным балконам на ўсечаным вугле, Міця астаўся тут каля шарага, падзеўбанага жалезнымі кошкамі тэлеграфнага слупа чакаць аўтобуса, што папраўдзе скора прыбег сюды, запырсканы гразёю, поўны дзяўчатак-гарцэжак у белых з сівімі шырокімі каўнярамі матросках і сініх берэціках. Няўмела, па-дзіцячы ганарыстых, што набывалі дзявочую сталасць і ўжо няўзнак зіркалі на Міцю.

Абмінаючы дажджавыя лужыны і перапудзіўшы з доўгім, на гумавах колах, возам балагола, праз хвілін дзесяць аўтобусік спыніўся каля высокага шчытнага пабеленага плота, з-за якога выглядаў шарым бляшаным дахам чырвоны цагляны дом.

— Во і шпіталь,— маргнула лупаценькімі вочкамі меншая сярод усіх тут, але цікаўная і дасужая, з ружаватым, як яблык, тварком дзяўчынка на шчыльны, пабелены вагнаю плот.

Пасля духаты аўтобуса Міцю асвяжыў жывы скразняк, што дыхаў з-за рога высокага плота. Чуючы лёгкасць і ўжо зноў набалелую радасць сустрэчы, Міця спыніўся перад высокаю жалезнай брамай з прахадною будкай, з аконца якой глядзеў вусаты вартаўнік у цёмна-сіняй круглай шапцы. Убачыўшы Міцю, ён падняўся, адчыніў дзверы, заступіўшы парог, спытаў:

— Вы да каго, хлопча?

— Мне трэба сястру знайсці, Чэсю Доўнар.

— Тут шмат сясцёр. У якім аддзяленні яна?

— Думаецце, я ведаю. Ці не ў радзільным, — прызнаўся Міця.

— Дак мо яна не тут, а ў гарадской бальніцы робіць? — стары вартаўнік зачыніў дзверы і выйшаў на сустрэчу фурманцы, што заварочвала да жалезнае брамы.

Саскочыўшы з воза, даўтавіды мужчына ў шарачковым рудым пінжаку і валашковых плацяновых портках падбег сюды, набіраючы на босыя ногі ліпкую гразь каля каламутнай лужыны.

— А браточак, скажы, як сюды ўехаць?

— Ты сюды не заедзеш.

— Чаму ж гэта? — азірнуўся на фурманку, на мокрага каня, з якога курылася пара, малады фурман. На возе ў падасланай трасянцы, накрытая радзюжкаю ў сінюю елачку, ляжала зжоўклая ў твары, нерухома кабета з заплюшчанымі вачмі.

— Жонка канае, — сказаў мужчына і, падняўшы кепку, выцер рукою мокры незагарэлы лоб.

— Тут бальніца каляёва, — сказаў і адварнуў свой шырокі наздраты нос вартаўнік. — Вам трэба ехаць у гарадскую.

— Злітуйся, чалавеча, — мужчына азірнуўся на воз. — Ці ж давязу я. І так во з Палонкі... Лічы, васемнаццаць вёрст.

— Вёз васемнаццаць, давязеш яшчэ дзве. Бальніца блізка тут.

— Што кажаш, чалавеча?

— А тое, што чуеш.

— Я заплачу. Дапусці да доктара. Хоць пакліч.

— Давай злот, — угнуў голаў вартаўнік, каб не глядзець ні на Міцю, ні на мужчыну.

Сціснуўшы ў шырокай далоні злоўлены, ледзьве не вырваны з рукі металічны злот, вартаўнік схаваўся за жалезнай форткай вялікай брамы, угнуўшыся, шыбка паджгаў да чырвонага цаглянага будынка.

— Чэсю Доўнар паклічце! — гукнуў яму ўслед Міця, але вартаўнік, мусіць, зварок не ўчуўшы, ужо адчыняў дзверы на ганку прыходні.

— Дапросішся ў яго, як леташняга снегу. Ён і з камара кроў высмакча. Ці гэта чалавек, — памахаў зношаю картоваю кепкаю худы з паўнадашымі шчокамі мужчына, і вочы яго забліпчалі, павільгатнеўшы ад жалю і пакуты. — Сённячы ўпачы жонку скруціла нейкая ліхата. Підзе ратунку не знойдзеш. — Мужчына пайшоў да воза,

адкінуў радзюжку і, ужо збялелы, не сваім, перасохлым голасам сказаў: — А ёй ужо не трэба дохтара. Яна не да-чакалася...

І заплакаў моцна, паўзрыд, выкіроўваючы на вуліцу капя. Міця, учуўшы гэты цяжкі, пакутны, як з глыбіні калодзеса, плач, здрыгануўся, схаладзеў душою.

Звесіўшы голаў і трымаючыся за драбінку воза, мужчына паспеў ужо трохі ад'ехацца ад жалезнае брамы, покуль з цаглянага будынка бальніцы не выйшаў вартаўнік, ведучы з сабою нізкага, у белым халаце, клышаногога доктара, што ішоў, як спутаны, неяк чапляючы пага за нагу. Падгробшы пяцярнёю чорныя раз'ехапыя валасы, доктар дайшоў да брамы, з-за мігатлівых жалезных прэнтаў крыкнуў да мужчыны, што, угнуўшы голаў, ішоў каля воза:

— Э-э, што там у вас?

— Ды ўжо нічога.

— Як нічога? — пачырванеў ад злосці вартаўнік.

— Памерла яна, — мужчына адняў руку ад драбінкі воза, выцер слёзы. — Ды во гляньце, халодная ўжо.

Доктар папхнуў рыпучую жалезную фортку, не дастаючы адной рукі з кішэні беллага накрухмаленага халата, скоранька замахаў другою. Туды да воза ўслед за ім прыспешыў хаду вартаўнік.

— Ды яна паўгадзіны як памерла, — паглядзеўшы туды на воз, на змярцвелую, застылую ў твары кабету, сказаў доктар і памалу, як спутаны, гэтымі клышаногімі нагамі пайшоў назад.

Падгробшы леваю рукою чорную непааслушную гриву рассыпаных на вушы валасоў, падняў вузкія маленькія вочы на Міцю:

— То до мне?

— Ды не, — сказаў за Міцю вартаўнік. — Пелепгнярку хоча паклікаць.

— А менавіце якую? — спытаўся ўжо за жалезнаю форткаю доктар.

— Чэсю Доўнар, — паспешна, саромяючыся, сказаў Міця.

З-пад сінявата-чорных броў на яго коса зіркнулі і застылі вузкія татарскія вочы:

— А, та слічна млада пелепгнярка? ¹ — і доктар леваю рукою зноў падгроб чорную рассыпаўную гриву, — Паклічу.

¹ — А, тая прыгожая маладая медсястра? (польск.).

Міця добра такі патаптаўся каля брамы, не спускаючы вока з чорнай проймы неспрычынёных дзвярэй, за якімі, здэцца, застыла нешта таямніча-страшнае, тое, што адбылося толькі што на фурманцы, покуль не ўбачыў, як неспадзяванай радасцю яму забялеўся белы, туга сцягнуты ў поясе і караткаваты — толькі да каленцаў — халат і лёгенька прышпіленая шапачка з ясна-чырвоным пасачкам.

Яна, Чэся, высненая ў такой нясцерпнай тузе і такім харакце. І яшчэ больш нязвыклая, па-новаму прыгожая і першы раз убачаная ў гэтым ясна-белым да рэўнасці, да нейкае крышку злосці караткаватым, што высока адкрываў ногі, зыркiм халаціку.

Лёгка, крышку пругка на высокіх загарэлых нагах яна ішла да жалезнае брамы з круглымі сонцамі, ад якіх разыходзіліся пабітыя ржою пруты-праменні.

Шчырай і неспадзяванай чырванню заліўся яе твар: — Бачу і вачам не веру. Няўжо ты, Міця?

Сваёю дрыготкаю рукою ён злавіў яе вузкую руку, раптоўна ўспомніўшы Світазь, зеленаватае дно, празрыстую раскалыханую ваду і яе, Чэсю.

— Калі ты прыехаў? — яна азірнулася на маўклівага вартаўніка, што панура спадымба цікаваў на іх, знарок не адыходзячыся ад брамы.

— Во, якраз у самы дождж, — ён не выпускаў трапятлівае і шчасліва-цёплае рукі.

— Як знайшоў?

— Кабета ў двары сказала.

— І надоўга прыехаў? — у яе з-пад беллага каўчачка з чырвоным паскам выбілася пасма валасоў, затрапталася каля брыва.

— Хачу вярнуцца сёння.

Яна ўздыхнула, памаўчала, адвяла ад яго свае ўжо змакрэлыя ў куточках вочы:

— Ты не чуў, татусь мой памёр...

— Чуў. Спачуваю, Чэся.

— Божа мілы, як усё перавярнулася ў жыцці... Ты даруй мне...

Міця ўспомніў, як шчымела, як сціскалася ад задушлівае крыўды сэрца, як у нейкім разгарачаным беспамяцтве бег у Дварчаны, але не прызнаўся.

— Злаваў на мяне?

— Трохі.

Яна прыжмурылася ад сонца, што, адбіваючыся ад

блізкае лужыны, трацяtkою, мігатліваю яснасцю бегала ў яе па твары.

Закрываючыся ад яго рукою, сказала:

— Як жа ж мне адпрасіцца?

— Куды? — не дагадаўся ён.

— Пабыць з табою.

— А я пачакаю. Схаджу ў кнігарню.

— Можа, так і лепш. Не трэба паніжацца перад гэтым татарынам.

— Якім татарынам?

— Доктар наш, што наказаў мне. Ты ж яго бачыў.

Яна ўзяла яго пад руку, крышку правяла небрукованаю вуліцаю з памытым прылізаным пяском у лагчынах. З мокрых дрэў вецер яшчэ атрасаў дажджавую расу. Яна зіхацела і пераблісквалася залацістай чырванню. Тужэла падсушаная сонцам зямля. На ўсё горла, адклікаючыся адзін аднаму, у загарадных дварах з драўлянымі ашалёванымі дамкамi спявалі пеўні. Быў чуваць крык гусей. Было нешта ціхае, глухое і найўна-вясковае ў гэтым кутку горада. Міцю хацелася расказаць Чэсі пра гэта, але ён маўчаў, аглушаны нечаканаю радасцю, што яна, Чэся, з ім, што ён чуе яе голас, дотык яе рукі і ў яго вачах плыве ясны распагоджаны свет, абмытыя цёмна-зялёныя прысады, чыстае сіняе неба з сіва-белымі, што пацягнуліся на ўсход, нізкімі хмарамі, з бурклівым, яшчэ сярдзітым, неўціхаміраваным громам.

Стрэцца яны ўмовіліся каля цаглянага на два паверхі дома з прыгожа выкаваным, нібы абвітым хмелем, жалезным балконам, і Міця пайшоў вуліцаю далей, як паказала Чэся, у цэнтр горада, чуючы ў сябе за спіною яе і думаючы пра той шпіталь за жалезнаю брамаю, пра доктара з вузкімі касымі вачмі, і Міцю чамусьці пачала разбіраць пякуючая рэўнасць і злосць.

Глухі сіплаваты брэх сабакі за шчыльным плотам з вялікаю брамай, над якою яшчэ падымалася збітая з дошак стрэшка, абудзіў Міцю ад утрапёных думак. Ён схамянуўся, што ідзе не туды, як казалася Чэся, што трэба вярнуцца, бо тут ужо канчаўся горад: цярэспаля за зялёным лужком, дзе фыркаў павязаны конь, шарэлі ў цёмным прысаддзі саламяныя стрэхі хат з пабеленымі комінамі і сценамі. І Міця завярнуў назад, убачыўшы каля мігатлівага частаколавага плота дыбатага, у зелешкаватых шортах хлопца, і ўжо разам з ім выйшаў у цэнтр горада на выбрукаваную гранёнымі цёмна-сінімі камен-

нямі вуліцу, абапал якой шчыльна сціснуліся двухпавярховыя, выбеленыя вапнай, мураванкі, найбольш — крамы, толькі далей, у канцы яе, падымаўся чатырохпавярховы з чырвоным чарапічным дахам і белымі комінамі жаўтлявы дом, усяго адзін, за зялёнай купай дрэў.

— Кнігарня там, каля гэтага дома, — паказаў хлопец.

Міця перайшоў на другі бок вуліцы ў кароткі цявёк, што падаў на мошчаны шарымі плітамі тратуар.

Кнігарня, невялікая, мала большая за пераезную будку, мураванка з адным вялікім акном і адчыненымі форткамі жалезных дзвярэй, уціснулася між двух дамоў з падвеснымі балконамі.

Міця ўвайшоў туды, учуўшы вільготны халадок пограба і гаркаваты пах паперы, клею, свежае фарбы; той звыклы, перамешаны з газай пах свежае кнігі. Міця любіў гэты гаркавата-рэзкі пах свежае кнігі, пах навізны, пах яшчэ нечага радасна-неспазнанага, нязведанага, абвеянага кругам таямніцы.

Яшчэ змалку яму здавалася, што кніжкі пахлі гаркаватасцю, як пахне на кляновым лісце з падпаленай скарынкай свежы хлеб. І ён, стаіўшыся, ці не бачыць хто, яшчэ ў дварчанскай бібліятэцы любіў папюхаць новую кніжку. Так для яго пахлі кожны год усе купленыя за каранёвыя ды лазовыя, сплеченыя на пасвіску, кошыкі новыя кніжкі.

Як пахлі газеты — трохі смуродліваю газаю. І гэты пах газы быў чуваць у цеснай кнігарні з карычневаю кафельнаю грубкаю і невысокімі паліцамі, застаўленымі кнігамі, з адным невялікім прылаўкам, за якім сядзеў лысы з сіваватымі скронямі і доўгім, ненатуральна вялікім на худым, з паўпаданымі шчокамі, твары крышку гарбаватым носам немаладога веку чалавек.

Над прылаўкам нізка вісела электрычная матавая лампачка з белым фарфоровым уключальнікам на залацістым патроне.

Каля паліцы, унурыўшыся ў разгорнутую кнігу, стаяў мужчына ў саламяным капелюшы і выцвілым габардзінавым плашчы. На прылаўку ляжаў стары, пацёрты парусінавы партфель з прыробленай вераўчанай ручкай. У кнігах каналася, не складваючы свой лёгкі парасон, дзябёлая папі ў чорна-бліскучым чэпчыку, з-пад якога выбіваліся залаціста-каштанаваыя, выфарбаваыя хной валасы.

— А ці цяма ў вас «Ягнусі»? — спытала яна, засоў-

ваючы між тоўстых кніг топенькую ў папяровых вокладках кніжку.

— Якой «Ягнусі»? — падняў над прылаўкам лысую голаў гаспадар кнігарні.

— І вы не ведаеце такой ксёнжкі?.. — хмыкнула пані ў чэпчыку і пакручваючы ў руках чырвоны ў белыя кветачкі парасон, што быў падобны на мухамора, папхнула ім дзверы і выйшла на вуліцу.

І ўжо калі яна мінула акно, Міця прыпомніў, што гэта была маці Багуславы Ясінскай, з якой ён вучыўся ў дварчанскай школе, і яе бацька, здэцца, таксама, як і Чэсіп, рабіў на чыгушцы.

«Дзе Багуслава Ясінска цяпер?» — падумаў Міця, азіраючы паліцы з новымі кніжкамі, што пахлі даўнейшым характвом дзяцінства, і яго спакушала зноў ціхая прага і зманлівасць разгарнуць, патрымаць іх у руках, учуць пальцамі ласкава-гладкую лёгкую слізгату. Абмінаючы чалавека ў зношаным саламяным капелюшы, што стаяў, здэцца, не бачачы і не чуючы нікога, з разгорнутаю кніжкай, Міця прайшоў далей уздоўж паліц, але гаспадар, бліснуўшы ў яго бок лысаю галавою, далікатна перапытаў:

— А вы што хацелі б знайсці, малады чалавек?

— Я так, зірнуць, — зачырванеўся Міця, падумаўшы пра тое, што грошай мае адно на дарогу.

— Выбачайце, тут не бібліятэка, — сказаў гаспадар, тым часам косячыся і на чалавека ў выцвілым габардзінавым плашчы. — Тут можна токі купіць кнігу, а чытаць трэба ўдома.

Ён падышоў да паліцы, дзе гармонікамі расцягнуўся і ўпаў радок кніжак. Падсунуў, падраўняў іх і дастаў тую, што ляжала пад сподам, — з адарванаю вокладкаю і загнутымі ражкамі старонак.

— Во, бачыце, зачыталі, парвалі, а не купілі. Нашто мне такі купец, — гаварыў ён, зноў скоса зіркаючы на чалавека ў старым зашмальцаваным капелюшы. — Тут не чытальня, тут прыватны магазін.

— Вы до мне? Я вам, я розумем¹, — парэшце адарваўся ад кніжкі чалавек, падняў свой няголены жаўтлявы змардаваны твар і абедзвюма рукамі згарнуў, прылясуў яе, дыхнуўшы на Міцю ветрам, паклаў на паліцу і скоранька, угінаючы голаў, пасунуўся да дзвярэй.

¹ — Вы да мяне? Я ведаю, я разумею (польск.).

— Тэку сваю, тэку не пакідайце! — Крыкнуў услед яму гаспадар магазіна і паказаў на топкі парусінавы партфель з прыробленай вераўчанай ручкай.

Калі сутулы чалавек у доўгім табардзінавым плашчы і ў саламяным капелюшы схваўся за дзвярыма, гаспадар магазіна падышоў да Міці.

— Усе кнігі ў мяне перачытаў. Не адагнацца.

Міця, мусіць, з дзівам паглядзеў на гаспадара кнігарні, бо той паясніў:

— І спытай — помніць змест да макавінкі. Колішні настаўнік гімназіі. Выкладаў матэматыку. Шкода — лёс горка абышоўся з чалавекам. Цяпер дзеці, калі хто не рошыць задачкі, бягуць за ім і ўсё пытаюць: «Пан Зыгмусь, 352 памножыць на 233, колькі будзе?» І ён рошыць, скарэй, як на шчотах. Велькі розум, таму галава і не вытрывала... А цяпер унадзіўся да мяне і пазачытваў, пазабруджваў нямытымі рукамі кніжкі. Грашно на такога крычаць. Трываю, як магу.

Адзінокаму, старому чалавеку хацелася з кім-небудзь пагаварыць. Міця гэта бачыў і таму ціха падтакваў яму ў гутарцы. Гаспадар кнігарні распытаў пра ўсё — адкуль і чаго прыехаў Міця, і калі дазнаўся, што ён ведае Дварчаны, пачаў расказваць пра нейкага чыгуначніка Вайцяхоўскага і крышку расчараваўся і нават засердаваў, што Міця не ведае такога «калсежа».

— Жыве каля дэпо ў доме з пажарнаю вежаю. Высокі такі.

— Ці не ў яго паляўнічыя сабакі? — спытаў Міця, успомніўшы, як высокі, ужо немалады чыгуначнік кожнае зімы з двума паляўнічымі сабакамі хадзіў па іхнім верасаўскім полі.

— Кажаце, паляўнічы. Яшчэ які, — гаспадар кнігарні трасянуў Міцю за локаць. — Будзеце ў Дварчанах, перадайце поклон. Некалі мы з ім служылі ў Сямёнаўскім лейб-гвардыі палку. Вы ведаеце, што гэта за полк і каго туды бралі? Там жа былі як на падбор — рослыя.

Рады, што ёсць каму слухаць, гаспадар кнігарні нарэшце прызнаўся, што быў трохі ў Грамадзе, ведаў Мятлу і Рак-Міхайлоўскага і што цяпер, на старасці, прыйшлося запяцца трохі гандлем.

— Раблю ўсё, каб вывучыць сына, — стары правёў рукою па сваёй лысай гладкай галаве. — Здольны ён у мяне. Вучыцца ў Віленскім універсітэце па медычным аддзяленні.

Потым прыжмурапымі вачмі паглядзеў на Міцю, спытаў:

— Цікавасць маш да кнігі? — і адказаў сам: — Пэўна ж. Тады пакажу нешта.

Ён схваўся ў цеснай сутарэі і вынес тоўстую на медных зашчапіцах кнігу, трымаючы яе спадыспаду, як бохан хлеба.

— Ведаш, чаму кажучь прачытаць ад дошкі і да дошкі? Таму, што даўнейшая кніжка заміж звыклых папярковых вокладак мела тоненькія дошчачкі. Во як гэта, — ён паляпаў па кнізе і паклаў яе на прылавак. — Біблія, выдрукаваная ў Брэсце. У Здзецяльскім касцёле захавалася. Ксёндз прадаў. Унікат, рэдкасць, браце. А колькі іх, гэтых кніг, гіне ў кутках, у сутарэях ды розных лёхах. Точыць іх моль, нішчыць пажар, гноіць вада ды наша невуцтва.

Міця першы раз, нібы скупануўшыся ў невядомы свет, перагарнуў колькі старонак з прыгожа выпісанымі чырвонымі буквіцамі. Разглядаў не ўсім зразумелы для сябе шрыфт.

— Каб чытаць яе, трэба навука. Я не магу.

— А колькі ж ёй год?

— Ды каля чатырохсот, — ён зноў узяў яе абедзвіюма рукамі спадыспаду, як бохан хлеба, і панёс назад у сутарэю, сказаў ужо адтуль: — Можа, у каго знойдзеш старыя кнігі, прывозь мне, я куплю або памяню на гэтыя, — ён вярнуўся і махнуў рукою на паліцы: — Хочаш Сянкевіча, Пруса, Заля...

Але гутарку перабіла чарнявая маладзіца, што трымала за руку босага, падстрыжанага ў рады хлопчыка з кубачкам марожанага.

Абцёршы змакрэлы лоб, маладзіца ўсунулася між Міцем і гаспадаром кнігарні і спытала, турзаючы за руку хлопчыка:

— Скажэце, а арытметыкі для яго ў вас піма?

— Пачакай, даражэнькая, пачакай, можа, і знойдем, — гаспадар кнігарні, цяжка несучы свой доўгі нос, завярнуў за прылавак.

Міця парэшце, схамянуўшыся, што, можа, яго даўно чакае Чэся, выйшаў на гарачы ўжо, нібы прыпек перад вялікім агнём, тратуар. Спудзіў маладога верабейчыка, што паляцеў з тратуара на сярэдзіну вуліцы пад грукат фурманкі.

Дагнаўшы ганарыстага певысокага дзядка з шыро-

каю, па ўсе грудзі, барадою і падкручанымі зеленавата-белымі вусамі, спытаў, як знайсці чыгуначны вакзал, адкуль ужо ведаў сам блізняккую дарогу да мураванага, з прыгожа вывітым балконам дома, дзе ўмовіўся стрэцца з Чэсяю.

— Здэсь блізнякко совсем. Вот только пройти через сосновый лесок,— дзядок паказаў сваёю кацубаю з медным наканечнікам на шырокую вуліцу, што адлучылася ў бок ляска, рассоўваючы старыя высокія хвойкі з голымі, сухімі ражнамі вяршкоў.

Міця, учуўшы рускую гутарку, яшчэ раз азірнуўся на дзядка і ўсміхнуўся, успамінаючы тое даўняе, як яны дома смяліся з Алесі, што не нарвала дварчанскай краўчысе бэзу, калі тая папрасіла прынясці «букетик сирени». «Ці ж я ведала, што гэта бэз. Шкадаваў бы чалавек яго»,— смяялася, расказваючы пра гэта не раз, і сама Алеся.

Ад шырокае пясчанае вуліцы, як ад старое вяроўкі, адкруціліся касмыкі і піткі вузкіх, слізкіх ад кастрыцы сцежак, завіліся між шурпатых, паабіваных да мязгі, у слязах смалы гонкіх камлёў змарнелых хвоек. За імі, адбіваючы сонца, заблішчалі, як нашліхтаваная пража, пякучыя тугія рэйкі. На жалезных козлах-падпорах іх пераступаў вузенькі мост з парэнчамі.

Нясло зноў чада-саладжавым дымам чыгункі, церпкім пахам мазуту, насмоленымі шпаламі і задыханымі, што адсопваліся, п'ючы каля помпаў ваду, тлуста-чорнымі, у скалках вады, разагрэтымі паравозамі.

Міцю прыгануліся Дварчаны, і ён, узрадаваны блізняккай сустрэчай з Чэсяй, уяўляючы яе ў тым хрумсткім пакрухмаленым халаце, пабег праз зараслі высокага ў сніх, падобных да валожкі, кветках цыкорыю да вузкага мосціка. Захлыпаючыся ад ветру, падняўся на яго, пастаяў, узіраючыся ў бліскучую далечыню выкатаных да бляску рэк, на чырвоныя чарапічныя дахі горада, зеляніну дрэў, за якімі ў сінняй смуге хілілася на вечар пажоўклае сонца.

Пара было ісці на вакзал — скоры меўся адысці лідскі поезд, але радасць сустрэчы з Чэсяю, радасць адчуць яе свет, тое хараство, што ішло ад яе, як ідзе гэтае хараство ад кветніка з размаітым колерам, пахам, святлом, трымалі Міцю.

Ён выйшаў на вузкую, заслопеную з аднаго боку цёмна-зялёнымі, у шабельках стручкоў, акацыямі, пясчаную

вуліцу, дзе яшчэ сінімі вочкамі блішчалі перухомыя лужыны ад навальпага дажджу,— яна вяла да цаглянага, з ажурным балконам на ўсечаным рагу чырвонага дома.

Нячутныя, невідустыя крылі, выдавала, няслі, падымалі Міцю. Узіраючыся здалёк у канец вуліцы і ўбачыўшы бляшаны, як памутнелы лёд, дах мураванага дома, Міця ўчуў, як турзанулася і забіла дух сэрца — там каля плота свіціліся залацістыя валасы і яснае салатавенькая сукенка. І ён пазнаў Чэсю, і як лёгкі вецер у спякоту, на яго дыхнула радасць, што яна там, што чакае яго, пераадзетая, без таго беллага накрухмаленага халаціка і натапыранага, з чырвоным паскам каўпачка на галаве. Няўзнак сцішаючы крок і хаваючы сваё трымціва-чуткае хваляванне, падышоў да Чэсі.

— Ешчэ хвілечкен, і пайшла б.— Яна памахала чорнай скураной сумачкай.— Бо злебылася, чакаючы цябе.

— Выбачай, у кнігарні забавіўся.

— А што там цябе прывязала?

— Кнігі... Ды я спяшаў.

— Ага,— падабрэла і засмяялася ўжо яна.

— Глова ў хмурах, ногі в блоце¹.

Яны найшлі прыцішэлай ад блізкага надвячорка вуліцай. У прывакзальным скверыку прыселі на лаўцы, аблітай рэдкай чырванню сонца, што хавалася за сінюю хмару з залаціста-яснымі палосамі.

За кустамі акацыі, за маладымі цёмнымі ліпамі чмыхаў паравоз, што, заскрыпеўшы тармазамі і залязгаўшы буферамі вагонаў, нядаўна спыніўся тут напроці скверыка.

— Можа, мой? — Міця першым падняўся з лаўкі.

Чэся маўкліва і крышку горда перад салдатамі, што цікавалі за ёю з суседняе лаўкі, выйшла за жалезную браму і там нібы заступіла Міцю дарогу.

— А ты астанься нанач.

— Дзе ж я пераначую? — сумеўся ён.

— У нас,— голас у Чэсі сцішэў, яна адварнула тварок, схававшы вочы.

— Як у вас?

— Мамусі няма... Паехала ў Дварчаны.

Полымя сораму абпяло яго, апаліла гарачынёю шчокі: ён цалюткую ноч прасядзеў бы ў пачакальні вакзала, на лаўцы ў скверыку, але пайсці нанач да Чэсі...

¹ — Галава ў хмарах, ногі ў балоце (польск.).

— Табе трэба ехаць? — яна нібы не дала яму апоміцца, узяўшы яго за локаць і лёгенька сціснуўшы. — Край трэба? — І ўжо востра, цвёрда зазірнула ў твар.

І ён ад яе мяккае, як каткі на вербалозе, любасці прызнаўся:

— Іс.

— Я баюся адна. Учора клікала з бальніцы цётку Альжбету. Праўда, пойдзем, — яна адварнулася, глыбока і парывіста ўздыхнуўшы, і плечы яе турзануліся ад раптоўнага плачу:

На сцішную глухую вуліцу з цёмнай гушчынёю палахлівых садкоў, сухім рыпам весніцаў, з нечаканым званам вёдраў яны прыйшлі поцемкам. Каля дома ў цяньку кустоў на лаўцы рагатала распуслівая дзетвара.

Над ганкам, распырскваючы рэдзенькую жаўтлявую яснасць, гарэла сляпая лямпачка. Хаваючы ад яе вочы і ўгінаючыся, Міця, як сам не свой ад сарамяжлівасці, ад затоенай загадкі і боязі, як жа ж ён будзе начаваць сам-пасам з Чэсяй, увайшоў у гулкі, здэцца, з вялікаю пустаю пад падлогаю, калідор. За нейчымі дзвярыма былі чуваць тупат і крык.

— Гэта бабуся Ёзя. І калі яна спіць? — Чэся доўга шукала ключом дзірачку ў замку.

— Я ўжо яе чуў, — прызнаўся Міця, заходзячы ўслед за Чэсяй у кватэру з доўгім і шырокім калідорчыкам, застаўленым старымі шкапчыкамі і завешаным адзежаю, з новым збітым з дошак заслонам. І Міцю чамусьці падумалася, што на ім, на гэтым заслоне, стаяла труна Чэсінага бацькі.

— Скідай пінжак, — сказала Чэся і схавалася за карычневымі дзвярыма аднаго з пакойчыкаў, каля іх былі яшчэ адны, пафарбаваныя набела, — пэўна, у другі пакой.

«Тут, мусіць, я і пераначую», — Міця яшчэ раз пільна агледзеў доўгі калідорчык з занавескаю і невядома чаму ўсцешыўся, што ёсць гэты калідорчык з вузкім тапчаном, дзе ён будзе спаць, каб не саромецца Чэсі.

Прыстукнуўшы дзвярыма, выйшла яна, пераадзетая ўжо ў празрыста-лёгенькі, з ружаватымі кветкамі халацік. Карункавымі фалдамі кароценькія рукавы сціскалі вышай локцяў яе загарэлыя гладзенькія рукі.

— Ты ж, пэўна, галодны. Я згатую чаю, — Чэся адслапіла высокую жоўтую занавеску ў канцы калідора — за ёю была кухня: сталёвы столік з табурэткамі, палічкі з посудам і блішчала белаю кафляю печ.

— Хіба ты будзеш панач распальваць печ?

— А я на прымусе, во мігам,— і яна паставіла на прыпечак печы медны прымус.

На сінім тугім агоньчыку і праўда скоранька зашумеў і запыркаў параю зялёны чайнік.

За невялікім, засланым клейкаю ў зялёна-белыя шапачкі цыратаю сталом яны сядзелі нядоўга. Блізенька за сцяпою, аж дрыжала, угіналася зямля, калаціўся дом і дзілінгаў на палічках посуд, нясліся адзін за адным доўгія і цяжкія паязды, і Міця з дзівам азіраўся на цёмнае, завешанае фіранкаю акно з галінаю сівае яблыні, асвечанай праз доўгую верхнюю шыбу.

— Тут блізенька таварная,— сказала яна, не азіраючыся на акно, толькі спіною чуючы цяжкі грукат.— Гэта з Вільні ідуць таваровыя. Цяпер вельмі часта. Кажуць, з войскам. Я прывыкла да грукату. Магу спаць, а мама не. Ёй не памагае ўжо снатворнае.

— Не ведаю, ці засну і я,— Міця паглядзеў на Чэсю, на яе стомлены, схуднелы твар. У ім была тая самая далікатнасць, крышку ганарыстае хараство, але ўжо нешта іншае, не знанае для Міці, дамешвалася да гэтага хараства: і вастраваты боль, спакутаванасць, і заўчасная змардаваная сталасць.

— Што ты глядзіш так? — Яна сумелася яго вострага, доўгага і пільнага зірку.— Я паслала табе ў пакоі, там не так чуваць гэты грукат.

Ён учуў, як па ім палыхнуў сарамяжлівы сполах.

— На падлозе,— дадала яна.— Выбачай, што не на ложку. Ён мамін.— Яна падняла зялёны чайнік.— Дай палью яшчэ.

Свежы густы чай, кіславатае, яшчэ не з'ялчалае масла з пухкай, пасыпанай кменам сітніцай былі так смачныя згаладаламу Міцю, але папрасіць болей ён пасаромеўся.

— Тады ідзі спаць, а я трохі папарадкую.

Яму здалося, яна сказала так звыкла і проста, нібы яны прыходзіліся адно аднаму братам і сястрою, і ў яго раскалолася тая вялікая крыга страху, сарамяжнасці, непамыснасці, і ён пакорліва-ціха адчыніў дзверы ў той тасмны пакойчык, задыхнуўшыся ад задушлівага і нявыветранага паху гаркаватага валяр'яну, густога смолкага духу тарпатышы і невядомых нявычханых лекастваў.

Пакойчык, выдавала, быў немалы, але карычневае старое піяпіна з меднымі падсвечнікамі, вялікія падвяза-

ныя вазоны, між якіх уціспуўся столік з батарэйным прыёмнікам, і два ложка ўпрытык адзін да аднаго забіралі ўвось прастор, ды папроці іх, каля доўгай сцяны, падымалася чорная шафа з блішчастымі меднымі замочкамі і ручкамі і гліняным паверсе карычневым катом.

Цікуючы па дзверы, Міця скорашька раздзеўся і, саромеючыся сваіх валасатых ног, свае худзізны, спешна падшыўся пад коўдра ў халаднаватую свежасць пасцелі, разасланай на падлозе каля конусных скрынак ды цабэркаў з вазонамі. Аранжавы абжур разліваў на пабеленай столі радкаватымі кругамі святло. З-пад круглага, у фрэзліках, абжур Міцю ў вочы калола малочная лямпачка, і ён перавярнуўся, чакаючы спіною, калі рышнуць дзверы, і чуючы, як пешта новае, невядомае дагэтуль, нібы глыбокая вада, займала ўсяго.

І ён п'япеў, задыхаўся ад думак, што нат не спадзяваўся, што прыйдзе такая хвіля ў жыцці, што ён будзе разам у адным пакоі з Чэсэй. І было толькі шкада, што вялікае неспадзяванае гора і жалоба засланняюць ёй свет і яна, Чэся, не ўбачыць, не ўчуе гэтага.

Яна прыйшла позна, бо ён нібы прыдрамаў, ачуціўшыся ад скрыпу падлогі і ўбачыўшы ў скупаватым святле, што мігатліва, як ад месяца, расейвалася ад далёкае лямпачкі на слупе каля чыгункі, яе, Чэсю, у доўгай начной кашулі — яна ад гэтага выдавала высокай, нібы незнаёмай, чужою.

— Ты спіш? — спытала яна.

— Не, — у яго перасох голас і гарачыня заліла грудзі.

Моўчкі пераслала сваю пасцель і моўчкі доўга ляжала, нечакана ўжо ўздыхнуўшы:

— Міця, скажы...

— Што? — з дрыгатою ў голасе папытаў ён.

— Ты хоць крышку любішь мяне?

Цяжкім молатам гэтыя словы ўпалі на Міцю, і ён ледзьве вымавіў:

— Люблю.

— І я цябе...

Міця бачыў, як на столі заяспела і пабегла напіз святло, абліваючы вазоны, сцяну, і памаленьку пачала дрыжаць падлога. Каля дома зпоў ішоў таваровы поезд, і цяжкі жалезны грукат угінаў зямлю, калыхаў цагляны дом, дробненька трымцелі ў вокнах шыбы.

Святло, абабегшы пакой, раптам згасла, а поезд усё

ляцеў і ляцеў, паступова губляючы, гасячы свой жалезны грукат.

— Міця,— сказала яна, калі перасціх гэты моцны, што заглушыў і раздушыў усё, лязгат поезда,— ідзі да мяне.

Міця, як ап'янелы, не помнячыся, яшчэ не верачы сабе, што папраўдзе яна кліча яго, перавярнуўся на пасцелі. Гарачы агонь раптам апаліў яго і растаў, абліўся, як растопленая свечка, і ціхенька згас.

— Я цябе зпяважыла? — спытала яна.— Не прымайся, не злуй на мяне, бачыш, якою я зрабілася. Гэта ўсё праз татаву смерць...

— Што ты, Чэся.

— Ты даруй мне. Я не хацела цябе зпяважыць, так выйшла.

— Што ты, Чэся... — ён не ведаў, як суцешыць яе, што гаварыць: словы блыталіся ў галаве.

Ён толькі слухаў, як пачала расказваць пра бацькаву смерць. Ён не перабіваў яе, і яна сціхла, пэўна, на міг заснула, раптам цяжка і пакутліва ўскрыкнуўшы.

— Чэся, Чэся, што з табою? — спытаў ён, чуючы сцішпасьць ад яе пакутлівага, здушанага крыку і стогну.

— Ты чуў, як я крычала?

— Чуў.

— Я ізноў прысніла той самы сон.

— Які?

— Што я лячу, падаю ў тую яму з труною, дзе пахавалі тату. Няхай крые бог, я ўся мокрая ад страху.

— Не думай пра гэта, забудзься. Я ж з табою.

— Хіба можна адагнаць думкі?

Міця ўчуў, як яна парывіста, з цяжкім уздыхам заплакала.

— Чаго ты, што з табою, Чэся? — падхапіўся ён і ўбачыў, як у мігатлівым святле далёкае лямпачкі яна працягнула яму рукі, і схопіў за іх, прытуліў яе да сябе, чуючы ўсю яе пакорную. Прыклаў да яе шчакі сваю гарачую шчакі, губамі даткнуўся да скроні — яна была мокрая ад слёз і салодка-салёная, як здалося яму, на смак.

За сцяпою на стапцы зноў грукатаў поезд, зноў па хаце ад яго яркага ліхтара бегла мігатлівае, спярэшчанае лісцем дрэў балючае святло.

Міця, адхіснуўшыся, убачыў у гэтым святле смяртэльна-белы Чэсін твар.

І ён ціха, як малое закалыханае дзіця, паклаў яе на ложкак. Яна, здалося яму, папраўдзе спала.

XX Густы, высокі, як был'нік, і перавязаны зліпялым матузком куст божага дрэўца — найпершага мацерынага лекарства, што сцягвала з вока парушыну, — нагадаў Літавару і далёкае, да шчымлівага смутку ў душы дзяцінства, і мацэру, што не прыждала яго ні жывою ўжо, ні мёртваю: яе пахавалі ўчора, не ведаючы, што сёння прыедзе ён. Даўкі камяк перацяў, сціснуў горла. Літавар адчыніў пераплеценныя спаднізу свежымі, абшморгнутымі ад лісця лазовымі дубцамі, мусіць, каб не ўлезлі кураняты, дашчаняя веспікі і зайшоў у жоўты ад каляндры ды кропу невялікі перад хатаю гародчык. Між градак лапушыстага бацвіння ды высокай з распушанымі сівелькімі пампонамі цвету насеннай цыбулі ў вузенькай, прытоптавай босымі нагамі разоры ляжала купка вялай, надоечы выпаланай мацэраю лебяды, карычыватага драсёну і доўгай пер'ем, як асака, плашчугі.

І з краю градкі пакалыхвалася зялёна-густая, пасеяная сама сабою адзінокая кальва гонкай капапелькі.

Літавару чамусьці падумалася, што маці пакінула яе зпарок для насення ды мо і для верабейчыкаў, якіх яна карміла заўсёды разам з малымі, яшчэ не аперанымі кураняткамі, сыпнуўшы жменьку адным і другім якога-небудзь зерня ці кінуўшы лыжку ўчарашняга кіслага крупніку.

Літавар падышоў да куста божага дрэўца, сарваў мякенькую, у дробнай сетачцы лісця, верхавінку, пацёр у пальцах, учуўшы зноў той далёкі гаркавата-палыновы пах. Гэта быў пах нечага хатняга, матчынага, адпачасна блізкага і нібы ўжо далёкага, незваротнага, як маці.

Прашыўшыся недзе між яловых частаколін, у гародчычку жалосна ціўкала, ужо, мусіць кінутае кураводкаю, рабенькае даўгахвостае куранятка, блудзіла ў прывялым ад гарачыні бурачніку.

На частаколінах сох, вымыты таксама мацэраю, а цяпер нікому не патрэбны шары, злінялы фартух.

На другі бок хаты ў цяньку пад страхою ветралі пучкі, перавязаныя стужкамі са старых кашуляў, трапяткіх слёзак, карычыватага, пераспелага ўжо свеціяну, дзевяцяранкі, сівелькага — ад кашлю — грымотніку і палявога хвашчу ды чартапалоху, якім выкурваюць пярэпалахі.

І нейкі даўкі камяк захрас у Літаваравым горле — хто ж будзе лячыцца ім, гэтым пазбіраным зеллем.

Літавар завярнуўся, стараючыся не наступіць на зялёныя вяр'юкі гарбузоў, што разораю паўзлі да плота, каб

учапціца там зялёнымі вусамі за частаколіну, выйшаў на надворак.

Перад вачыма мерк пагодны дзень самай яснай пары лета. Ці ўжо адвыклася Літавару за гэтыя тры з чымсьці месяцы ад свайго Верасава — нейкімі меншымі, сцішнымі ды чужаватымі здаваліся хаты і іхнія шара-саламяныя, у карычняватым мосе, апоўзлыя стрэхі. Зменшаў нібы і свой, у ліловых шчотках чабору ды жоўтага сакаўнога водцыку, лабаты грудок.

Нібы цёмнаю хмараю пасунулася на цэлы свет, заслапіла, прыціснула і прыгняла ўсё гвалтоўная мацерына смерць. І ў галаве глыбокаю чарнатою завірылі думкі, што ўсё зменлівае і нявечнае на гэтым неабдымным свеце.

Учора пра гэта ажно да поўначы гаварыў бацька:

— Во так збіраў, трудзіўся чалавек. Сколькі ні жыў — усё жыць збіраўся, усё лепшага чакаў. Спадзяванне меў — падраснуць, падымуцца дзеці, і нарэшце заживеш на ўсю ногу. А тут смерць на носе, і згледзець не паспеў. А яно во, нібы спадцішка, зняпацку, як мацеры. Ды ад яе, ад смерці, дохтара няма.

Лежачы на ложку ў пязвычайнай пасля казармы цішыні хаты, дзе пад бацькаву гутарку суха шкробся, тачыў сцяну шашаль, Літавар маўчаў, не аказваўся, чуў, як балючым нарываам турзала душа, што бацька кажа праўду. І хацеў выбавіцца ад цяжкіх думак, знайсці на ўсё адказ, але не мог.

— Вунь грошы ўсё збіралі. На пошце тысяча злотых ляжыць. Ты ж не ведаеш, табе не казалі.

— Не, — здзівіўся Літавар.

— Зямлю думалі прыкупіць.

— Ці да зямлі цяпер, — не стрываў, перабіўшы бацькаву гутарку, Бронік. — Вунь пры нямецкай граніцы дыверсанты палякаў б'юць, вайна пачнецца.

Бацька, нібы недачуўшы, зарышеў упоцёмку расхістаным ложкам.

— Думалі, ты ажэнішся і пам палёгка будзя.

Гэты напамінак пра жаніцьбу, як маланкаю, перасёк Літавару памяць — успомнілася Хрысця, смуглявы тварок, быстрыя, як казюркі, і блішчастыя вочы, і тое першае і астатняе пісьмо, што пехта напісаў за яе, і тыя словы, што вострым лязом распаласавалі марнае, ледзьве жывое спадзяванне. На астатнія яго пісьмы яна ўжо не адпісвала.

— Як жывуць там Корсакі? — зводдаль і няўзнак спытаў Бронік у варухлівы поцемак хаты.

— Што кажаш? — бацька знарок ці незнарок, але педачуў.

— Пытаю, як Корсакі там маюцца?

— Капля іхняга шалёны сабака ўкусіў. І не ўратавалі. Гэтакі конь — на ўсе сто. Прыйшлося жыўцом закапаць...

— Як паймічка? — спытаў Літавар, чуючы, як бацька зноў зарыпеў ложкам, мусіць, прысеўшы на ім.

— Далася табе ў знакі гэта галадмерка. Вунь колека пісем тваіх за абразом ляжыць. Корсак перадаў... Знайшоў перад кім паклоны біць, а яна вэнь шуткавала, хахінькі строіла.

— Як? — Бронік згроб пагамі з сябе калючую кудзельную радзюжку, ляжаў не накрыты ўжо.

— Ты ўсё — як ды як. А во так! — крыкнуў з ложка стары Літавар. — Скокі воўка ні кармі, ён у лес глядзіць. Так і яна.

— А што? — ужо ціха перапытаў Літавар.

— Ці не ведаеш? З Алесіным прымаком знюхалася. Што тут рабілася... — стары не дагаварыў, ссунуўся з ложка і, бялеючы ўпоцемку бялізнаю, пайшоў да вядра. Забрэцгаў там кубкам: — Вытурылі яе Корсакі. Цяпер у Грабянкі за няньку, кажучь, яна.

— А прымак?

— Бяжыць туды, як сабака да рэзні.

Растрывожаны нечаканаю ліхою весцю, Бронік Літавар ужо заснуць не мог, душыла крыўда і злосць, што горка абмануўся.

У Млаве — тым невялікім, мала большым за Дварчаны мястэчку — ён меў бялявую, даўгаюсю, але гладкую, спрытную ў постаці афіцыянтку Ганэфу, але ён таемна думаў пра Хрысцю: бедная пйдзе не дзенецца, выйсця ня машука, пйдзе за яго замуж.

І на табе — знюхалася з Алесіным прымаком.

Патайнае тамлівае падзея, што гарачым прыскам тэле на сподзе душы, раптам пачала чахнуць і астываць: не, не бачыць яму ўжо Хрысці, скруцілася, сплялася з Алесіным малацьбітом.

А ён, дурань, едучы ў поездзе, не столькі пра мацерыну смерць, а ўсё пра яе, пра Хрысцю, думаў.

Убачыць з акна вагона вясковую дзеўчыну на пероце, ці на лужку з граблямі, або на выкашаным адкосе каля высокіх кветак піжмы маладых рамонціц, што палолі чыгунку, і сярод іх прызнае Хрысцю.

Толькі ўжо ў Баранавічах, калі перасеў на лідскі, калі

мінуў грудкі з кучаравымі чубкамі мяккага маладога хвойніку, калі пераехаў жоўтую, абмялелую, што кацілася на жвірыстым дле, рэчачку, калі ўбачыў рабешкае ў зялёным аеры ды ў чорных таўкачах гляджаю возера, жоўты, мураваны з цэглы млыц, калі пайшоў дварчанскі марны лясок, дзе за сівымі, абамшэлымі камлямі хвоек закружыліся счарнелыя драўляныя крыжы дварчанскіх могілак — сэрца заняла ад шчымлівага холаду: перад вачыма паўсталі маці ў труне з абразком у мярцвяна-белых руках, спакутаваны, без шапкі, сівагаловы бацька, сястра Соня, пра якую ўспамінаў толькі зрэдзь. Мацэру хавалі пазаўчора, без яго — ніхто не спадзяваўся, што ён прыедзе на другі дзень.

Сёння Бронік збіраўся схадзіць туды, на дварчанскія магілкі.

Бацька сказаў, што мацэру пахавалі ў кутку, недалёка ад возера, дзе былі два невялічкія копчыкі — некалі тут, яшчэ маленькімі, пахавалі сяцёр-блізнят, што атруціліся, наеўшыся мухамораў, і памерлі ў адзін дзень.

Каля гэтых капцоў дажывала свой век кривая сухаверхая хвойка і стаяў ружаваты, яшчэ не замшэлы камень з высечаным крыжыкам.

Ведаў Літавар і яшчэ адну прыкмету — пасаджаны між магілак зеленаваты камялёк бэзу, што не рос, а адно існеў у цяньку пад хвойкамі. Успомпіўшы пра марны, пасаджаны яшчэ мацэраю бэз, каб не страціліся, западаючы, магілкі, Літавар учуў, як пад сэрцам закіпеў нечакапы жаль да ўсяго. Выціраючы пякучыя, што зашчымелі на вачах, слёзы, зноў паўзіраўся на паменшанае, знябожанае Верасава, за шарымі гумнамі ўбачыўшы яшчэ невысокі, толькі да вокнаў складзены жоўты зруб — адступіўшы трохі ад вуліцы, Мірошаў Васіль ставіў новую хату. Адтуль чуўся вясёлы, асвечаны павізною і радасцю, цюк сякеры.

Бронік выйшаў з гародчыка. На надворку, прыслухоўваючыся да гэтага высокага з водгаласам за будынкамі перастуку сякеры, стаў з пустым драўляным вядром бацька — схуднелы, усохлы.

— Будуецца, — махнуў ён галавою ў той бок, дзе жаўцеў новы, выведзены толькі да вокнаў зруб. — Шмат цяпер будуюцца, ставяць новыя хаты. Вунь Зэст, як шклянку, хату выстраіў. Мусіць, будзе вайпа. Праўду ты кажаш.

Броніку Літавару ўспомнілася тое возера каля Млявы, той бой з нямецкімі дыверсаптамі, ціхая гутарка між салдат, што немец задушыць Польшчу, бо якая ў нас зброя —

карабіны ды шаблі,— але, нічога не сказаўшы бацьку, узяў у яго з рук вядро.

— Дай я схаджу.

— У крыніцы зачэрпай, неблагая і там вада,— сказаў бацька.

Звыкла Літавары бралі ваду ў Сымонавым калодзесі, але дзеля скаціны ці перамыць чыгуны хадзілі да крынічкі пад грудок, дзе выкапалі яму і ўставілі старую без дна дубовую бочку.

Вузенькая, нібы мурашыная, сцэжка шараю пасмаю спусцілася з грудка ў круты, востры жолаб яра з кусцікамі ялаўцу і шышыны. У канцы яго на пясчаным схіле ва ўкопанай роўна з зямлёю дубовай бочцы, паднімаючы сіняватую каламуць чыстага дробнага пясочку, кіпела трыма жэрламі, біла крыніца. За бочкаю кусцілася, як густая рунь на згоне зімы, цёмная, з шырокім пер'ем трава. Ніжэй за крышчкэй у старым вербалозе і маладым, асалавелым ад гарачыні алешніку гніла і шыпела кіслай рошчынай чырванаватая тлустая гразь, і там, дзе было не даступіцца каля глыбокіх прорваў крыніц, зелянеў, выпусціўшы аксамітна-чорныя таўкачы, сіваваты гляжджай ды высокі, густы, у мякенька-ліловых мяцёлках, троснік.

Жаўтлявая асака востраю, ужо поваю атаваю падымалася па сінявата-ружовай, нібы разлітая газа, радужнай вадзе і па каўпаках куп'я далей ад лёхаў і крыніц.

Не дайшоўшы да ўкопанай бочкі, да зялёнай латкі травы пасярод прыгаслага чабору, Літавар замёр, успомніўшы тое ўчарашняе, што расказваў бацька: маці так і не вынесла з гразі радзюжку цяжкае сырое асакі — тут недзе ёй зрабілася блага.

Літавар прыкленчыў каля бочкі, чарпаў драўляным вядром крынічнае вады, злавіўшы чорнешкую бліскучую казюрку, што ў страху вілася то паверх вады, то ныраючы на дно. Папёс вядро, расплюхваючы ваду і ўспамінаючы тую далёкую пору, калі быў малы і калі тут яшчэ не было іхняе хаты — стаяла толькі перанесенае з вёскі сюды па блізенькі хутар іхняе гумно, і маладую, шыбкую ў хадзе маці, што прыбегла да яго з поля, з жніва ў вялікую навальніцу: у іхнюю, што расла пад грудком, старую алешыну, выгнаўшы, як драчом, на шурпатым ствале вузенькі пас і разарваўшы каля карэнняў дзярло, стрэліў пярун.

Ён, Бропінк, тады васьмігадовы настушок, стаў пад страхою свайго гумна.

Маці ўжо не раз потым расказвала, як, кінуўшы серп, бегла з поля, як, баючыся перуна, падала ў разоры, покуль не ўбачыла, што на іхняе гумно паляцела ясная стра-ла. Тады ўжо дзе падзеўся той страх: бегла ўжо без памяці, нічога не помнячы і думаючы пра адно — ці жыва дзіця.

Літавару ўспомнілася, што маці першы раз абняла яго, што жывы астаўся, і ён замёр, апусціўшы рукі, учуўшы першы раз цёплую, не перажытую яшчэ ласку да сябе.

Ад старое, зрэзанае некатарое зімы дуплявае алены-ны з соннаю гадзюкаю, што акрыяла, як пачалі пілаваць па калодкі дрэва, астаўся зарослы травой, гнілы пень.

«Усё адыходзіць — як старыя дрэвы, так і старыя лю-дзі,— думаў Літавар, несучы драўлянае з жалезным воча-пам вядро.— Нехта вырасце, ужо не ўяўляючы гэтага грудка без іхняга хутара, вёскі — без той хаты, што буду-ецца за раўком і адкуль чуваць густы, цяжкі, заціснуты сырым дрэвам, звод і шоргат пілы».

Аблакаціўшыся рукамі на штыкеты, за плотам стаяў бацька, пешта старое знябожанае было ў ім.

«Без мацеры ён, мусіць, доўга не пажыве»,— пад сэр-цам заварушыўся халодны, азызлы страх.

— Каб дзе стрэўся, то, дальбог, не пазнаў бы. Як адмя-ніўся чалавек,— бацьку, мусіць, здзівіла зелепкаватая, што была на сыне, вайсковая форма.— Але ідзе яна табе.

— Добра ў ёй пафарсіць тут, а не ў войску,— Бронік наставіў пры ганку, на дробны спарышнік, вядро.— На ма-гілкі схаджу.

Учуўшы пра магілкі, бацька завярнуўся, зашморгаў носам, найшоў, угнуўшы голаў, каб не паказаць слёз.

— А калі ж паедзеш назад?

— Заўтра.

— Ужо? — здзівіўся бацька.

— У мяне ж урляну ўсяго на тры дні, з дарогаю. Я ж казаў — неспакой на граніцы. Да вайны справа ідзе.

Бронік прышыніўся перад брамаю, абцягнуў пад рэме-нем фрэнч, крышку набакір падбіў рагатыўку, паправіў на баку цяжкі, з жалезнаю похваю кіпжал і спусціўся ў ра-вок, што адлучаў іхні двор ад Міропавых,— цягнула па-слухаць верасаўскія навіны ды паказацца перад людзьмі ў вайсковым убранні.

Незнаёмы дзюбаносы цясляр, што, звесіўшы ногі, ся-дзеў на пахучым смолкім зрубе, прыплюшчыў вочы, пры-глядаючыся да высокага салдата. Але Васілёва Маня, што стаяла каля горбы напашанага радзюжкамі з лесу бела-

зелепкаватага пухлага моху, за два ражкі тужэй зашмаргнула пад барадою чырвоную ў белыя кветачкі хустку і з дзівам усклікнула:

— Вой, гэта ты, Броцік? Каб здароў быў, не пазнала. Паспраўнеў, вылюдцеў, а кажудь, што ў войску блага.

— Чаму ж не адправіш свайго,— паказаў Літавар на Васіля, што, убіўшы склюд у ачэсаную гопкую дзеравіну і, па звычцы, абшморгваючы рукі аб сцёгны, ішоў да Літавара, каб павітацца.

— Яму ж хату паставіць трэба,— прыжмурваючы вочы, Маня пакруціла на гладкіх клубах спадніцу.— І так яна ўсе сілы выцягнула.

— Гляджу, а хата немалая,— махнуў доўгім, прастрочаным кругамі брылём рагатыўкі Броцік Літавар.

— Сем на адзінаццаць аршынь,— Васіль падаў пачарную, стракатую ад смалы і ліпучую далонь.

Слова за слова, гутарка зноў павярнулася на мацерыну смерць, загаварыла і пабедавала Маня, покуль яе ўжо не перабіў цясляр:

— А дзе служыш, хлопча?

— У Плоцку быў, а цяпер у Млаве.

— Лічы, пры самай граціцы,— падсоўваючыся задам па дзеравіне, цясляр раскладваў мох.

— Ды блізка, кіламетраў дваццаць, не больш,— туды па певысокі зруб падняў голаў Броцік Літавар.

— А мой у Барапавічах, у дваццаць шостым уланскім палку.

— Няўжо па ліхое ідзе? — спытала Маня, увязваючы ў старую хустку мох, каб падаць цясляру па зруб.— Няўжо па вайну будземся?

— Ай, як кажудь, не заўсёды світае, як певень спявае. Можна, толькі гавораць, а вайны не будзе,— сказаў Васіль і, цюкаючы склюдам, пачаў падганяць ачэсаную дзеравіну.

Літавар пераступіў доўгі, ачэсаны з двух бакоў брус, перабег ужо зарослае рэдзенькаю травою пажарышча з грудая чырвонае цэгля і пляскатым, расколатым ад агню каменем каля парога, дзе стаяла даўнейшая Васілёва хата, выйшаў на вуліцу. Стук сякеры звонкім рэхам аддаваўся ў чужых надворках.

Прыглядаючыся да цёмных вокнаў, Літавар мінуў Корсакаву хату. Страпяпулася, зашчымела сэрца — успомнілася Хрысця.

«Няўжо праўда, што яна сплялася з Алесіным прымаком? А можна, усяго толькі плёткі? Але ж і на пісьмы ні

слова не адпісала». Літавар учуў, як з-за густога, прывялага ад гарачыні бэзу нехта гукнуў яго:

— Го, салдат!

Літавар азірнуўся: за бэзам у пустым, зарослым жоўтаю піжмаю гародчыку, каля тонкай у выціпаным лісці рабіцкі, сіваватай, як заўчасна пасівелая маладзіца, стаяў Марцін Ваўчок.

— Здароў быў! — махнуў сваёю пасаджанаю пабакір кепкаю і прыскаліў адно вока Марцін Ваўчок. — Куды бяжыш?

— Ды во, — угінаючы голаў, не гледзячы Ваўчку ў твар, прызнаўся Літавар. — На магілкі іду.

Той паківаў галавою:

— Маці не так старая была. Яшчэ магла б жыць. Уга.

— А як сам маешся? — так, дзеля прыліку, папытаў Літавар.

— Як казаў мой доктар Стацкевіч — іптэр каэкос лускус рэкс, — загадкаю адпаліў Ваўчок і ўжо сам адказаў: — Водле сляпых і мы відушчыя. Ну, а як там у цябе?

— Ды пялёгка.

— Хэ-э, — зноў задраў сваю кепку Ваўчок. — Хочаш у горы жыўшы з перцам есці. — Ваўчок падышоў да высокага плеченага плота, рассунуў частаколіну, уткнуўшы ў дзірку свой няголены рыжаваты твар, сказаў: — А што там наконт вайны чуваць? Але хіба салдату скажуць? — ён скрывіў набок свой твар, зіркнуў скоса хітрым вокам: — Тут усе газеты трубяць, што Польшка выйграла «вайну перваў». Але ці выйграла, ты скажы, калі Нямеччына гатуюцца да пробнае мабілізацыі і ў Гдапску кініць, як у гаршку. Ды ангельцы во пачалі манеўры...

Літавар, збіты з панталыку гутаркаю Ваўчка, не ведаў, што адказаць яму, маўчаў, забаўляючыся з цяжкім, прывешаным да рэмеця, кінжалам.

— Скажы, мо ты ведаеш, што значыць: «У Польшцы тоталізму ніхт не хцэ»?¹ — Ваўчок пакруціў галавою і зноў спытаў: — І што значыць гэты таталізм?

— Хто яго знае, — Літавар паварушыў плячамі, на якіх блішчалі медзяныя гузікі на пагонах. — Хіба ў Корсакавага Змітрыка спытай. Ён вучыўся больш за ўсіх нас.

— Вучыўся то вучыўся, але ці знае ён латыню? І чаму толькі ў Нямеччыне ёсць гэты таталізм? Во, расталкуй ты мне, цёмнаму!

¹ У Польшчы таталізму ніхто не хоча (польск.).

— Я на сваім быту гэтага не чуў,— прызнаўся Літавар, по ведаючы, як ужо адвязацца ад гаваркога ды ліпучага, як смала, Ваўчка.

— А цяпер, кажуць, пемцы пчолаў будуць, як галубоў паштовых, пускаць. Толькі бяда, што пчала далей, як па сем кіламетраў, не ляціць.

— Ці мала што нагавораць,— сказаў туды, за высокі пазелянелы і аблушчаны частакол, Літавар.

— Чужы рот не каўнер, не зашпіліш, можа, і нагавораць, як ты кажаш,— з далечыні даляцеў Ваўчкоў голас.

Літавар завярнуў па пясчаную папярочку, што тут, каля Ваўчковага марнага, недагледжанага садку з пізкімі вішнямі, якія завіслі на жардзяную пераплеценую калючым дротам загарадзь, збягала да рэчкі.

Пад вербамі ляжала акоранае з вясны і парыхтаванае на мост дрэва, але ад гэтае няспешнае работы верасаўцаў адрывала то ворыва, то сенаванне, ды не было капра забіваць палі: у дварчанскага яўрэя за ім даўно стаяла чарга.

Каб не заварочваць па кладку, Літавар пераскочыў па велікаватых, што высунуліся з вады, каменнях абмялелую за дні спякоты, пльценькую рэчку, што кацілася па ружаватым жвірку, крута заварочваючы ў цянёк пад чорныя, пераплеценныя скарчанелымі пальцамі карэнні маладога густалістага алешніку ды старых, нізка навіслых да самае вады, сіваватых вербаў.

Нізка і шыбка, як згледзець вокам, над трапяткім растопленным серабром вады шмыгалі берагавыя цёмна-карычневатыя ластваўкі.

Ступіўшы на хрумстка-жвірысты бераг, Літавар азірнуўся на абмялелую рэчку і са сцішным шкадаваннем успомніў, як ён яшчэ малым хлопцам шукаў тут на беразе круглыя пляскатыя каменьчыкі і пускаў іх: чырканоўшы, адбіўшыся два ці тры разы ад вады, яны нізенька ляцелі над рэчкаю, аж туды, дзе цяпер на вынесеным паводкаю карчы расце чубок гляжджаю з чорна-рудаватымі, што выплылі, выкруціліся з шырокага сіваватага лісця, мякенькімі, як аксаміт, таўкачамі.

Рэчка, мусіць, сёлетняю паводкаю адарвала бераг, скінуўшы ў ваду купку алешніку, што падымаў свае зачаклыя, у дробным лісці вяршкі, намагаючыся падняцца зноў. Там некалі віравала патайным страхам глыбокая бухта, і яны, верасаўскія хлопцы, набраўшы разгон, давалі ў цёмна-сіні вір нырца, і тады, пляснучыся жыватом аб ваду, бухнуў у рэчку і по вышыў Рэнкаў Сяргей. Выратаваў яго

Бронік Літавар, пырнуўшы, як сёння падумаць, на-дурно-му, бо тапелец мог ухапіцца і не пусціць ад сябе. Але Сяргея, як нежывое палепа, перакочвала на дне жаўтлявая, пранізанаая сонцам, вада. Думаючы, што ён ужо нежывы, Бронік узяў яго за пагу і вывалак з бухты.

На беразе Рэпка заварушыўся і пачаў адпэрхвацца ад вады. Потым расказваў, што сіліўся выцерабіцца з бухты, але вір круціў і нёс яго пазад, покуль ён не паглытаўся вады і не пачаў траціць прытомнасць.

Не ўтапіўся тады ў бухце, усё роўна задушыўся ў цыстэрне ад бензінавага газу. Мусіць, быў яго такі лёс — рана памерці. Пэўна, у кожнага ёсць знак, калі і якою смерцю адысці на той свет.

Літавар не змеціў, як прайшоў скошаны лужок, усыпаны карычняватаю чарадою згаладала-цвіркатливых і гвіжлівых шпакоў. Апомніўся ў лесе, у задушлівай шапаткой цішыні, з густым церпка-тарнатынавым пахам смалы. У ім жалосна, як у глухую, ужо здзічалую восень, адзываліся сніцы.

Падыходзячы да высокага і зялёнага пасыпу чыгункі, убачыў кучаравыя з ражкамі сухіх вяршкоў векавечныя хвойкі, што няўзнак адміралі, — там былі магілкі пяці каталіцкіх вёсак, усяе дварчанскае паравіі.

Перайшоў праполапае ды пабаранавапае жалезнымі граблямі палатно чыгункі з рыжаватымі, што пахлі мазутам, шпаламі і выкатапымі да бляску рэйкамі, у якіх у такт аддаваўся звонкі перастук дрызіны, што ляцела ў Дварчаны, трапечучы на ветры чырвона-белым фляжком, і збег на стракаты ад ясна-жоўтых кветак сівелькага валасніку аблог. Свежы, з паласатых, наспех ачэсаных жэрдак і слупкоў, плот падпаясаў зялёны падлес магілак — нізкіх кустоў язмину, марнага бэзу ды адзінокіх, састарэлых яблынь ды груш. Навальваючыся па жэрдку рапнімі ягадамі, зачырванеўся разложысты куст брызгліны. Чуючы, як на сцягне б'е важкі кінжал. Літавар папраставаў на гэты цёмны, з густою чырванню чачотак куст і раптам спаткнуўся: там у кутку магілак чарцела ражкамі голых сукоў высокая хвойка. Гладкі, з аблушчанаю карою ствол ледзяніў нечаканым холадам душу, што ўсё пакорна смерці.

Наводшыбе перад жардзяным загарадам падымаліся прадаўгаватымі капцамі дзве магілкі: адна — ужо зарослая, з пачарнелым ад дажджу крыжам, другая — свежая, на якой толькі вытачылася рэдзенькая травіца. На пера-

кладзіне крыжа распоўзеся ад сіняга хімічнага алоўка падпіс: «Лявоп Рэпка, жыў 57 лят».

Бронік Літавар глядзеў на гэтую магілу сумеўшыся. Ён не чуў, што памёр стары Рэпка, і чаму пахаваны тут, як цыган, у канцы магілак ды яшчэ за плотам.

Звыкла каля магілак хавалі вісельнікаў ды народжанных мёртвымі, пехрышчонных дзяцей.

Літавар пералез цераз невысокую жэрдку і, абыходзячы паўпаданья, што зараслі, зраўняліся з зямлёю педагледжаныя магілкі, абамшэла-зеленаватыя дубовыя крыжы, што хіліліся адзін да аднаго, пайшоў туды, дзе стаяла сухая з пачарпелымі лапамі і аблушчаным ствалом высокая хвойка, мёртвая, струхлелая сярод жывых гонкіх дрэў.

За ружавата-шурпатымі камлямі замільгацела жаўтлявая яснасць свежага, падраўнянага, падгладжанага лапатамі капца і новага, зробленага з кантовых брускоў крыжа, і ногі ў Літавара пачалі блытацца і чапляцца за ценькую высокую траву. У душы ўсё скамянела, што тут, пад гэтым жоўтым пяском, ляжыць маці. Ён нават убачыў, як апускалася труна, як глухавата гупаў па вечку сыры пясок, калі, зашоргаўшы лапатамі, мужчыны пачалі засыпаць яму.

Каля свежае, крышку пабітае воснаю начной расы, магілкі Літавар пастаяў нядоўга, нават забыўшыся скінуць рагатыўку: было нязвыкла і паяк непамысна бачыць на перакладзіне крыжа мацерына імя, год нараджэння і год смерці — гэтыя дзве меткі, у якія ўклалася чалавечае жыццё.

Збоку ад жаўтаватага капца пізенька адна пры адной зелянелі, як націна, нядужаю травою дзве магілкі сясцёр, з крыжыкамі, выкладзенымі яшчэ, пэўна, мацераю, з ружавата-зялёных сакаўных скачок. Між магілак, пахіліўшыся трохі набок і сплёўшыся трыма чорнымі камлямі, ледзьве ісьцеў крывы, нібы скалечаны, бэз.

Не бачачы ўжо гэтага марнага кусціка бэзу, гэтых дварчанскіх магілак з дубовымі крыжамі, шарым частаколам аградак, камелных ружаватых помнікаў, Літавар глядзеў перад сабою, і яму ўспомніўся дробны з твару, худзенькі Кужэля, якога застрэлілі нямецкія дыверсанты....

Як лёгка, як нечакана страшна абрываецца чалавечае жыццё! Магілі ж застрэліць і яго. Літавар яшчэ азірнуўся на жоўты капец і пабрыў між аградак, ценькіх кустоў бэзу, маладых рабінак, жоўтых вяргіняў, што ціха драмалі пры чужых магілках.

Між зеляніны, частаколу крыжоў і агароджаў серабрылася і плыло, пераліваючыся лускою дробных хваль, дварчанскае возера.

Літавар спусціўся з грудка да вады, што раз за разам шлюхала пад навіслымі карэнямі старое гладкае хвойкі.

На той бок возера, хаваючыся за сіваватымі, нахіленымі ў адзін бок вербамі і шурпата-чорнымі старымі алешынамі, бялелі дварчанскія мураваккі. Пад старым недарослым дварчанскім лесам сышкім пяском спываў жоўты касгор.

Там недзе Грабянкаў дом, там недзе Хрысця. Мо зайсці пашукаць? Літавар спусціўся бліжэй да сцежкі, берагам возера выйшаў да густых аераў, падымаючы яшчэ не ўспуджаных стрэльбаю качак з маладымі вывадкамі. Спыніўся каля жалезнага моста, што вісеў над рэчачкаю, сцягваючы разарваны высокі насып чыгункі. Але не перайшоў на другі бок рэчкі, успомніўшы тое бацькава папраканне: «Знайшоў перад кім паклоны біць, а яна, вэць, хахінькі строіла».

Гарачым шумным накішам цераз край душы пералілася злосць. Літавар завярнуў пад мост. Вузкая сцежкаю, што блудзіла ў цяньку гонкага чорна-шурпатага алешніку, увайшоў у мякка-ціхі прысадзісты хвойнік. У шапаткой, як сон, цішыні, ачахла ўсё злое, і Літавар нават пашкадаваў, што не забег у Дварчаны.

Там, у прапахлай мазю ад вінтовак і свежавырабленаю скураю ад чаравікаў, затхлай казарме, пасля брыдкіх жартаў і дзікага рогату салдатні, сцішыўшыся перад сном на парах, Літавар успамінаў пра даўняе дзяцінства, зялёны надворак, ціш гародчыка і пра яе, Хрысцю, захутваючыся, як у цёплае коўдра, нават з галавою ў гэты ўспамін. І нешта радасна-забытае ажывала ў яго душы, як ажыло і цяпер ад невысокага сонца, што надзалочвала гладкія, улушніны празрыстае кары тонкія ствалы хвоек, ад павучыння сцішнасці, якою абвіваўся прымораны лес, ад сапрэлага паху грыбніцы, ад далёкага длубання дзятла па амярцвелае верхавіне хвойкі.

З задушнай цішыні лесу змораная дарога марудна выпайзла на грудок да жаўтлява-пераспелага, што пастрэльвала і лускала ў каленцах жыта. Яно лускала ціха, як, дагараючы, вугольчыкі. І Літавару падумалася пра жніво, пра бацьку: хто яму паможа жаць, звозіць з поля снапы, малаціць на засёвак і на першы новы хлеб. Як будзе жыцця цяпер яму, старому бацьку?

Літавара агарпула нечаканая жаласць да ўсяго: да сябе, да старога бацькі, да сястры, што растраціла маладосць у дварчанскім данцыгу. Нешта невядомае, нязванае дагэтуль зварухнулася ў Літаваравай душы да гладкіх, як боханы хлеба, грудкоў у спалавелым жыце, у зялёных картоплях, у лешках жаўтлявага лёну, да шарых вялікіх каменняў, што абраслі карычневым быльнікам, да крамяністае з лілова-слепаватымі кветкамі буслікаў дарогі, да гэтае зямлі ў сіняватых ценях лагчыні і пазалочаных сонцам пагоркаў.

І бог адзін ведае, ці вернешся ты зноў да яе, а яна будзе во гэтак ціха драмаць перад вечарам, і будзе гэтак смутна і міла звінець у сінюткім небе жаваранак, недзе над сваім, просценька звітым з сухое саломкі гняздом, дзе мо голяя ў рэдзенькім пушку сляпыя пташаняткі паднімаюць цяжкія галоўкі.

Усё будзе красаваць, абнаўляцца на свеце, будзе заходзіць, апускаючыся да пазалочанай хмаркі, сонца, і ў гушчыні зялёных старых дрэў, пізкага прысаддзя будзе хавалца старая з саламянымі стрэхамі вёска, будзе гэтак смуткаваць за хатай, звесіўшы ціхае вецце, тая маладзенькая, пасаджаная ім, Броўкікам Літаварам, бярэзінка.

Дарога, як загнаная гізамі карова, церлася каля мяккіх густых кустоў ялаўцу, над глыбокімі ровішчамі, дзе, як помніць Літавар, яны малымі выганялі зайцоў, дзе ў густы туман восенню можна было паткнуцца на воўка.

Цяпер стаяла тут, прасвечаная нізкім сонцам, сінявата-замглёная вечаровая ціш, толькі, пакалыхваючыся на гнуткіх кутасіках-вяршках ялаўцовых кустоў, між сабою перасвістваліся дзве шарыя чубатыя пташкі.

Пахла сухім перацвілым чаборам, жоўтымі кветачкамі высокай сівай дзіванны, галубенькім сухім мохам, што акрыяе, зробіцца мякенькім у вільготную пору, а цяпер ён жорсткаю шчоткаю шапацеў пад нагамі, і з яго сыпаліся, нібы Літавар наступаў на хрумсткія шыпулькі, цёмна-шарыя з небяскімі і чырвонымі крыльцамі конікі.

І Літавар шмыгануў пад старыя невысокія хвойкі з доўгімі, ніколі не абсяканымі лапамі, што раскашавалі тут, шырока рассеўшыся адна ад адной па гэтым галубенькім мосе, а між іх падымаліся, нібы начлежнікі ў падвязаных сярмягах, кусты густога ялаўцу.

Некалі сюды, у гэтыя ровішчы, ці, як называлі яшчэ, Загарупчыну, верасаўскія грыбнікі прыбегалі ўкрадкам адзін ад аднаго раченька, яшчэ нават рушчыя гаспадыні

не ўстаюць падаіць кароў. Трымаючы на локці лёгелькі, сплечены з карэня кошык, прыбягаў і ён, Бронік, зрэзаць ножыкам тыя скрыпуча-тугія баравічкі з чорнымі галовамі, што высоўваліся з моху. Бывае, здратуюць, перадзяруць усё тут, у гэтым кутку лесу, а ён, Літавар, унаровіць усё роўна, патаптаўшыся ды не спяшаючыся пацікаваўшы, асабліва з берага лесу, пры самай дарозе, знайсці шарэngu цвёрдзенькіх грыбкоў, а калі разгарнуць калюча-пружкі куст ялаўцу, то тутака сядзелі, зацярушаныя кастрыцай, вялікія, што ўпіраліся прыжатымі капелюшамі ў лілова-шарыя камлі, старыя баравікі.

Ніжэй да балотца, у даўнейшых разорах, зарослых палёгшым спалавелым сушнікам, хаваліся крышку злінялыя зверху, рабенькія ад кружкоў сакаўныя рыжкі.

Наўскос зварочваючы з дарогі, Літавар убачыў каля чорнага аблушчанага ад кары пня вялікую карычнявата-тлустую шапку старога, пазелянелага грыба. Прысеўшы каля яе, цікаючы пад прысадзістыя хвойкі далей у глыбіні ляску, нехта сядзеў на кукішках, і, трохі стогнучы і суха паплёўваючы на першае шчасце, рэзаў баравікі.

Учуўшы, як хрумстка патрэсквае галлё, убачыўшы зеленаватую вайсковую форму, мусіць, ад нечаканага дзіва зашоргаўся каля хвоечкі і пачаў памаленьку падымацца, трымаючы ў адной руцэ кошык, а ў другой — зломак хатняга, ужо зрэзанага на хлеб, нажа, загарэлы за лета, прыкметна паспраўнелы Алесін прымак.

Перасільваючы помслівую злосць, што забушавала пад сэрцам, і чуючы, як рука сама лішне да похвы кінжала, начэпленанага на шырокі салдацкі раменны пас, Літавар як мага спакайней гукнуў:

— Ну, як грыбы?

— Ды во трохі, — вясёла бліснуў сінявата-цёмнымі вачмі Алесін Імполь. — Толькі ўсунуўся ў лес.

— Ты адзін? — махнуў Літавар рагатыўкаю, папраўляючы абедзвюма рукамі доўгі, у жалезнай похве кінжал. У вушах стаяла ўчутае вечарам ад бацькі: «З прымаком знюхалася».

— А з кім жа ж яшчэ? — засоп, азіраючыся на свой шоргат у гушчары, Імполь.

— Ды з ёю, з Корсакавай наймічкаю.

Імполь зачапіўся за падсечаны ялаўцовы шара-тонкі пянёк, падняў вытрашчаныя вочы, чырвоныя плямы апяклі яму твар:

— А што табе да наймічкі?

— А тое, што во выцягну багнэт і запару, як кныра. Ніхто бачыць не будзе,— Літавар узяўся за жалезную з драўлянымі тропкамі ручку кінжала.

Косячы вокам на бліскучую, з гарошынай на кончыку, похву, Імполь страпянуўся:

— А хіба я вінаваты, што з табою дзеўкі...

Літавар падышоў бліжэй, і Алесін прымак не вытрываў, адступіўся за прысадзістую хвоечку, але не ўцёк, адно прыгнуўся за шырокімі, што нізка звісалі ў густых, натапыраных голках, хваёвымі лапамі.

— Па-добраму прашу, пакінь яе,— Літавар выцягнуў кінжал, наўскос цяў на высокім, роўным з ім кусце ялаўцу, што ўздрыгнуў, сыпнуўшы леташнюю рудую кастрыцу, і раптам паменшаў, схіліўшы набок падсечаны вяршок.

— Страшыш? — Імполь, крыва пасмехваючыся, пагнуўся, падняў лёгкія з арэхавай, абслізганай ручкай граблі і злінялую, у чырвоныя балонкі, радзюжку.

— Не страшу, а покуль па-добраму гавару,— Літавар зноў наўскасяк сёкануў па ялаўцы.

Імполь кінуў абы-як на сагнутую руку згамтаную радзюжку, нячутна ступіў у мяккі мох, але, абярнуўшыся, сказаў:

— Не любіць яна цябе. І замуж не пойдзе.

— Пра любошчы гавары са сваёю. Яна знае... Круцілася некалі добра. А Хрысцю не чапай,— Літавар ступіў услед за Імполем: шырокая спіна ў падлапленай кашулі так і з'юшчвала з размаху ўбіць у яе, як у дзярно, гэты вагкі цёмна-сіняваты, з вытачанымі лагчынкамі кінжал.— Глядзі, Імполь, каб да граха не дайшло,— сказаў ён ужо ў паголю.

— Дзе грэх, там і збавенне,— шарганулі і цяжка замаліся за Імполем выгінастыя хваёвыя лапы.

Сьрыгануўшы зубамі, Літавар далей не пайшоў, стаяў, нібы абязвечаны, узіраючыся, як хавалася ў зялёным шчытніку шырокая дужая спіна — Імполь падаўся ў глыб сасняку, каб награвці на подсціл каровам сухой кастрыцы.

Як з заставак цяжкая вада, падала, круцілася і бушавала ў грудзях Літавара злосць, што за Хрысцю ён ніколі не даруе.

XXI Налілося, выспела і запалавела дзе па грудках шапаткое, абвітае бярозкаю жыта. Надыходзіла пара жаць разам з ім і вусаты, натапыраны ячмень. На зялёнай, у два ці тры загончыкі, лешцы лёну, што спяліў

свае тугія галоўкі, выступалі карычнявата-васковыя плямы. Толькі, спярэшчаны жоўтай свірэпай, дрыжаў пяснелымі сіваватымі пацеркамі авёс, і скрозь густа пах сухою пясчанаю зямлёю жоўты лубін. На межах красаваў беларужовы крываўнік з высокім, карычневым, як ялавец, быльнікам.

Ужо ў верасаўскіх хатах з-пад ложкаў ды палкоў цягнула горкім духам палыну, які падкідвалі туды, каб прагнаць блох, і з якога вязалі мяккія густыя вепікі падмятаць напаленую печ для новага хлеба. Ужо той-сёй, не дачакаўшы, покуль высее зерне, браўся за серп і жаў зеленкаватае жыта, падсушваў яго ды малаціў, каб занесці які пуд у млын ды змалоць на хлеб і зацірку.

Першым у Верасаве яго каштаваў Марцін Ваўчок, і ўсю вёску брала цікавасць, як на выгляд ды на смак спечаны з таго, што сушылася на радзюжках, зеленкаватага жыта новы хлеб.

Яно, гэтае нявыспелае жыта, Ваўчок сушыў стоймя пры сцяне гумна ды хаты, а потым ужо, вымалачанае палкаю ці адвязаным з цэпа бічом, на разасланых сярод надворка радзюжках.

Схаваўшыся ў халадок пад кароткі цепь, што падаў ад застрэшка хаты на выкладзеную каменнямі прызбу, ён раз за разам узмахваў абедзвюма рукамі і пакрыкваў на курэй:

— Кыш! Бадай на цябе! І куды яна глядзіць зноў!

Ад іх было не адагнацца. Старая чорная курыца, адбегшыся трохі, спадцішка падкрадвалася зноў, насцярожана цікуючы адным вокам з-пад навіслага стрэшкаю кривога грэбеня.

Ваўчка разбірала злосць — ён зрываў з галавы сваю запмальцаваную кепку і шпурляў на курыцу. З лопатам і адчайным крыкам яна ляцела за хату, на сметнік, дзе перапалохана ўскрыкваў певень.

Свецячы белым незагарэлым цемелем лысай галавы, уставаў з прызбы і, накульгваючы на заверчаную ў белую палатняную апучку нагу, ішоў падымаць сваю кепку.

Ужо дзён тры, як у яго распухла ад рожы і не давала ступіць правая нага. Пасыпаўшы жытняю мукою тоўстую і ружовую, як апарацую варам, нагу і завярцеўшы яе чыстым з старое палатнянае сарочкі лацікам, Ваўчок сядзеў на прызбе і пільнаваў высыпанае на радзюжку педаспелае мяккаватае зерне.

І верасаўскія мужчыны, што ехалі да рэчкі ці, ужо на-
паіўшы, вялі пазад сваіх стомленых спрацаваных коней,
спыняліся тут напроці Ваўчковага надворка і гукалі з
вуліцы:

— Ого, старое перасушваеш?

Той-сёй пра старое пытаўся знарок, бо ці не надоечы
ўсё Верасава траслося ад павіны, што Ваўчкова Вольга
пайшла зажнынаць жыта, бо яны, Ваўчкі, каторая пара
сядзяць без хлеба.

Ваўчок таксама падаваў від, што не змеціў гэтых жар-
таў і падцівання, спакойна адказваў:

— Не, новае сушу.

І, абапіраючыся на палку, падкульгваў бліжай да
плота.

— Хто ж цябе так? — пытаўся верасавец, седзячы на
кані і звесіўшы босыя ногі.

— Ды во, сама праз сябе. — Ваўчок касіў вокам уніз,
на заверчаную апучай нагу. — Як кажуць, рожыстае вас-
паленне.

— Ну, у цябе ўжо ўсё разам, і рожка, і васпаленне, —
крывіўся ад смеху, седзячы на кані і звесіўшы босыя ногі,
верасавец.

Конь, што напіўся вады ды выкачаўся, трэпаючы за-
дранымі ўгору капытамі на жоўтым мякенькім пяску, так-
сама нібы ад цікавасці, адвесіў сіваю губу і слухаў гэтую
гутарку двух верасаўцаў.

— Ну, а чаму ж табе не загаварыць гэтую рожку? Да
шаптухі якой не з'ездзіць? Нябось, загавор памагае.

— Гэта — самаўпушэнне.

— Што? — перапытваў, не зразумеўшы, верасавец.

— Гэта ўжо, калі чалавек верыць, што яго вылечаць.

— А ты не верыш?

— Шэптам — не.

— Ну, браце, ты ўжо гаворыш ні ў пяць, ні ў дзесяць.
Мне во шчаку было разнясло, мо ў дзверы не ўлезла б.
А што думаеш, загаварыла старая Такарада, і як рукою
зняло.

— Я ж кажу — самаўпушэнне, — гапарыста задзёр го-
лаў і адварнуўся Ваўчок, абапіраючыся на палку, раптам
заскакаў на адной назе туды да разасланых радзюжак з
жытам: вялікая чорная курыца, прывёўшы з сабою ці-
батых бясхвостых курапятак, дзяўбла зерне.

— Акыш-ш-ші! — Ваўчок сарваў з галавы сваю кеп-
ку і здалёк шпурнуў ёю на курыцу, але кепка, перакруч-

ваючыся, як талерка, паляцела педзе на другі бок хаты, на сметнік.

— Гы-гы! — паказваючы шчарбатыя зубы і трасучыся ад смеху, верасавец падганяў босымі нагамі каня і гаварыў ужо сам сабе ды іншым: — А яшчэ кажа, што ўмее лячыць людзей. Во, рожы не дасць рады, фэйчар...

Верасава ніяк не магло змірыцца, што ў Ваўчка ўсё не так, як у людзей: і жыве не па-іхняму, і гаворыць не тое, і жне не ў пору.

Але ўсім хацелася пакаштаваць яго, гэтага першага хлеба.

Стрэўшы на вуліцы Ваўчкову Вольгу, не стрывала нават Алеся:

— Кажуць, ты ўжо хлеба з повага жыта напаяла?

— Ага, учора.

— І як?

— Ой, добры хлеб. Прынясу пакаштаваць.

— Прынясі,— зарадавалася, як малое дзіця, Алеся.

І назаўтра, калі, прыбегшы ў хату, Вольга выкруціла з свайго фартуха акрайчык падпаленага, з чорнаю скарынкаю і ямкамі ад пальца свежага хлеба, Алеся ўзяла яго ў рукі, паўзіралася, а потым панюхала, крышку задыхнуўшыся ад віннага паху, ад гэтай хлебнай маны, і тады разламала паналам, каб пачаставаць ужо Імполь, у якога таксама гарэлі прагаю вочы.

Адкусіла ад гэтага акрайца і, рассмакаваўшы, пацвердзіла тое Вользіна:

— Праўда, добры хлеб удаўся. І выхадзіўся як трэба, і светлы во.

— Дзіва што,— сказала Вольга.— Са старога жыта хлеб цёмны.

— І я на тым тыдні пайду зажынаць,— Алеся абцягнула на сваім жываце мультанавую кофту.

— Ці ж успееш скончыць жніва? — скрыва зіркнула на яе Вольга.

— Мо і не,— зачырванелася Алеся.

— Я памагу, як слабодная буду,— хіба ячмень падаспее. Але ж колькі ў мяне таго ячменю,— махнула рукою Вольга.— Памагу! Ці вы мо паймаць каго будзеця?

— Я ж кажу, трэба некага наняць,— нібы не ў знак, нібы не ўмешваючыся ў гутарку, сказаў Імполь.— А то гляджу, хоча разрашыцца ў полі.

— Не я першая,— не глянуўшы на Імполь, адсекла Алеся.

— Ды вупь у Рабках ды Лезнявічах сколяка дзевак, — Вольга падняла свае зеленаватыя вочы на Алесю, учуўшы, мусі, у яе голасе злую, непадступную цвёрдасць. — Толькі плаці.

— А сколяка цяпер бяруць за жніво? — нібы памякчэў Алесін голас.

Вольга рукою падграбла пад хустку рассыпаныя вала-сы, махнула галавою.

— За жніво спрадвеку адна плата — пуд за дзень, колькі ўжо той пуд ні каштаваў.

— А можа, хто захоча грашыма ўзяць?

— Я без ніякае платы табе, Алесечка, памагу, — брыдка кривячы губы, усміхнулася Вольга і адступілася бліжай да парога, але яе перапыніла Алеся:

— Пачакай... — і падышла да стала з высокім стосам грэцкіх аладак, накрытых белым абрусам, узяла дзве — пухкія і вялікія: — На, дзецям занясеш.

У выстаўлены жолабам фартух Вольга прыняла іх, падзякавала і, ужо чырвоная ад сораму і радасці, выйшла з хаты, сказаўшы яшчэ раз з цёмных сяней:

— Як пойдзеш жаць, гукні мяне. І адно сярпы не забудзься натачы...

— Ці ж умее яна хоць жаць? — спытаў Імполь, калі за Вольгаю на падворку зарыпелі веснічкі.

— А дзе ж яна ўжо расла? — у Алесіным голасе была ўсё тая зацятая непадступнасць, і Імполь зразумеў, што сам-насам з ім яна гаварыць не будзе.

Каб адвесці ад падазронасці чужое вока, аказваецца толькі пры людзях.

Наліваючыся злосцю, Імполь ціхенька вышмыгнуў з хаты. Успомніў, што пра сярпы казала Вольга, і ўвайшоў у стонку. Пастаяў з прыходу, прывыкаючы вачмі да ліпучае цемнаты, потым асцярожна вырваў са шчыліны ў дзеравіне пабітыя рабаціннем іржы, нечэпаныя з леташняга жніва сярпы: траву для каця ці свіней жалі ўсё адным, што вісеў на пярыле ў гумне.

Выйшаўшы на двор, прыдзірліва аглядзеў іх і сарваў з плота вымыты Алесяй і навешаны каля збанкоў на частаколе чысты палатняны лапкі, абгарнуў на згібе, каб спрытней было ўзяцца рукою. Адапхнуўшы локцем весніцы, учуў на сабе востры, калючы, што праймаў, здэцца, навывлёт, Алесін зірк.

Учора яны пасварыліся зноў, нібы з палёгкаю, што маглі хоць гаварыць між сабою праз гэтую сварбу, хоць

было лягчэй, як ад свежага, парыўнага ветру перад бурай.

Учора яна, стоячы каля свайго ложка, ужо раздзетая, у палатнянай сарочцы, што ледзьве сыходзілася на вялікім жываце, сказала:

«Хочаш — жыві, а хочаш — ідзі куды вочы глядзяць, а я жыцьму, дай божа адно прыждаць дзіцяці».

І ў голасе быў цярплівы змучаны спакой, нібы яна праўдзе абьякавая да ўсяго: да яго, Імполя, і да іхняга затоенага кахання з Хрысцяй, верасаўскіх абгавораў і плётак. Ён, развярэджапы гэтай сварбою, працяты крыўдаю, што так перавярнулася і змарпавалася яго жыццё, у шарым поцемку ўжо чорнае і падаўжэлае жніўнае ночы, да слёз на вачах, з горкаю крыўдаю, думаў, што, мусіць, доўга тут, у Верасаве, не ўжыве.

Падмячаў гэта і па старым Корсаку, што, заходзячы ў двор, падцінаў губу і адварочваўся ад Імполя, і нават па Міцю, што таксама наравіў абмінуць, не стрэцца з ім.

Імполю ўспомніўся той дзень напрудвесні перад вялікаднем, калі яны бялілі хату, выгнаўшы ў гумно старую свекрыву з нямою залувіцаю, той крык сярод ночы, калі ён, падхапіўшыся, убачыў на гапку Алесю і па яе голасу і крыку дагадаўся, што благое ўчыніла яна.

Пасля гэтага Імполь пачаў халадзець ад думак, што Алеся можа накласці на сябе рукі.

Перагарэўшы душою, цяпер яна паспакайнала, змяніла свой нораў і стаілася, як глыбокая рэчка, каб спадцішка, у сваёй здушанай злосці, падмыць бераг.

Гэтага затоенага гневу і злосці Імполь пабойваўся і наравіўся. Каб нават яна сварылася, яму было б лягчэй.

Ён ведаў, што дараваць яго кахання да Хрысці яна не магла, хіба толькі знарок рабіла выгляд, што гэта не абыходзіць і не тычыцца яе.

Настылая, схаладзелая жальба абняла, абвеяла Імполя, і яму зрабілася шкода Алесі, бо ўсё тое благое ды грэшнае яна ўчыніла праз яго і таму гэтак страшна і помсліва маўчыць.

Няўжо быў, ёсць і астанецца гэтакім несправядлівым свет? Няўжо няма праведнасці?

Імполь ішоў вузкаю сцежкаю, што шылася каля плеченага частакола, пабеленых мелям і ўжо аблезлых штыкетаў, абмінаючы абслізганыя каменні, што ляжалі напроці кожнага двара заміж лавак у халадку пад навісцю бярозавага вецця.

З набрынялых таўкачыкаў вецер зрываў і нёс у вочы мігатлівую луску насення.

Запята думкамі, Імполь не бачыў ні шапаткіх бярэзіц, ні разарванага іхнім трапяткім лісцем сухога сляпучага сонца. Ачуціў яго звоікі ляскат жалеза ўжо з Герасімавай нізенькай, накрытай драпіцаю кузні, што стаяла пры шашы. Імполь звярнуў на папярочную вуліцу, раптам выбраўшыся з цяжкага, глыбокага віру сваіх думак на лёгкі свет яснасці.

За чужымі гумнамі ўчуў смуродліва-чадны пах рэзенькага сіняватага дымка і ўжо вясёлы сам падаўся на дробны і лёгкі стук малатка па кавадле і густы мужчынскі рогат.

Па зрудзелым і аблезлым каракулевым каўпаку першым згледзеў Язапата Змысла і нейкага чужога вусатага чалавека, што трымаў за нагу, паставіўшы капытом на ўбіты ў калодку шпень, буланага з выцвілаю грываю каця.

Герасімец, прыгнуўшыся, са з'еханаю набок кепкаю, гнаў у падкову вухналі — стукаў спаднізу капыта малатком. Купка мужчын, што стаялі так, не маючы чаго рабіць і абы збавіць час, цікавалі за кавальскаю работай.

З-за кузні высунуліся дзве незнаёмыя маладзіцы, і па іхнім вострым, крышку падазроным, з-пад насупленых броваў, зірку Імполь дагадаўся, што яны, папэўна, ведаюць яго ці мо чулі пра тое, што пляце кругом Алесі ўсё Верасава.

Збіваючыся нат з хады ад гэтага вострага і пільнага зірку чужых вачэй, Імполь падышоў да купкі мужчын, дзе дробна рагатаў, драпаючы пад каўпаком лысаватае цемя, маленькі зморшчаны Язапат Змысла.

— Гэ, ці чулі? Ваўчок ужо новага хлеба напёк.

— Што ты кажаш? — устрапянуўся высокі, з абвіслымі вусамі чалавек, што трымаў за нагу буланага каця.

— А то й кажу — напёк. Але халера, — Язапат Змысла, зажмурыўшыся, як яму ў вочы зайшоў дым, выціснуў з гэтых заплаканых вачэй слязу, — які там хлеб, адзін за-калец. Кіт, а не хлеб.

— Дзіва што, зерне не налілося, — павярнуўся сюды да купкі мужчын чалавек, што трымаў каця.

— Я ж і кажу, — Змысла расцёр на зморшчанай шчаце сваю, мусіць, казытліва-пякучую слязу.

— А хлеб яшчэ ад печы залежыць, — умяшалася ў гутарку мажняя з рудым, абветраным тварам і загарэлымі лыткамі босых ног круглавідая маладзіца.

— Залежыць-то залежыць, але ж хто гэта жне няспе-
лае жыта.

— Паднябенне нізкае — хлеб згарыць, высокае — бу-
дзе недапечаны, як кіт. Во што значыць печ,— сказала і
адварнулася дзябёлая маладзіца.

— Ат, не кажы, які гэта хлеб з нявыспелага жыта,—
махнуў каля вуха рукою, як адмахнуўся ад надаеднае
мухі, Язапат Змысла.

— А хлеб якраз удаўся,— не стрываў, аказаўся Ім-
поль.

Язапат круціўся, шукаючы сінешькімі, не выцвілымі
вочкамі, хто гэта сказаў, і, убачыўшы Імполя, не паверыў.

— Не блігі хлеб,— спакойна, каб не ўгнавіць старога,
паўтарыў сваё Імполь.

— А сам каштаваў?

— Нават цяпер.

— Нешта ты ідзеш не ад Ваўчка, а з дому.

— Не так важна, дзе ён ходзіць, а важна, што ён каш-
туе,— засмяўся ўжо і каваль, адварочваючы цяжкі ску-
раны фартух і хаваючы ў кішэнь грошы, якія сыпнуў яму
ў жменю высокі, з абвіслымі вусамі мужчына.

— А што, хлопец відны, чаму не хадзіць кривою даро-
гаю,— заступіўся за Імполя чужы мужчына, трымаючы
каля цугляў за повад і задам заганыючы ў аглоблі падка-
ванага ўжо каня.

— Ды ж,— угнуў голаў, каб не глядзець Імполю ў во-
чы, і ўсё ж упікнуў яго Язапат Змысла:— Нарабіў тут і
простых, і крывых. Гэта праўду ты кажаш, Люцыян.

Мужчыны скрывіліся ад хітрага падазронага смеху.
Нават маладзіцы, што пацягнуліся ўслед за кавалём
да карыта з тачылам, трымаючы свае перавязаныя шы-
рокімі палатнянымі лапікамі сярпы, нядобра, як здало-
ся Імполю, зноў з патайной цікавасцю і скоса зірнулі
на яго.

Пад Імполем нібы раскалоўся і аб'ехаў высокі стромы
бераг,— над грудзі падварнулася штось пякучае.

Адно каваль, каб перабіць Змыслаў намёк, знарок гук-
нуў Імполя:

— Ідзі, брацятка, пакруці,— і паказаў на тачыла, тры-
маючы абедзвюма рукамі над няроўным сточаным колам
серц.

— Ага, памажэця,— трохі сумеўшыся, нейкім ласка-
вым, знябожапым голасам папрасіла мажняя маладзіца з
смуглявымі загарэлымі лыткамі.

Прыгледзеўшыся да яе, скарэй па падпухлых губах, чым па жываце, Імполь угадаў, што яна цяжарная.

Абыходзячы горбу паскіданых кавалкаў жалеза, падышоў да высокага на чатырох ножках карыта і, палажыўшы пры сцяне свае сярпы, памаленьку за жалезную корбу закруціў шарае цэментовае кола, што захлюпала, купаючыся да палавіны ў вадзе. Успомнілася рэчка, кветка нізіперніку ў гразі і яна, Хрысця, з заверчанай нагою, тады, калі прыбягала да яго на сенажаць. І бачыш, як пільнуе ўсё Версава, нават стары Змысла смяецца... Не, тут, у Версаве, не ўжыць. Трэба кідаць усё!..

Пасля чацвёртага сярпа ў плячы і локці здранцвела рука. Бачачы, што Імполь перастараўся і цяжка сапе, яго ўжо трохі астудзіў каваль:

— Не мардуйся, брацятка, перамяні руку.

— Во мужчына змарыўся, — смяліся маладзіцы, радыя, што не трэба круціць тачыла, але для прыліку падступіліся да карыта: — Можна, ужо зменім?

— Пакамісь няхай круціць. Яму толькі патурай, — махнуў пляскатаю кепкаю каваль.

Пад сярпом зноў зашоргала мокрае цэментовае кола, і над яго шоргат у Імпольвай галаве гэтак сора пабегла, закруцілася набалелая тупая думка: «Цяперачы, сёння во сказаць Алесі, што кіне ўсё — і яе, і гэтыя абмовы, і гэтае знепавідзенае Версава...»

Падагнаны злосцю, вярнуўся ў хату, палажыў на заслоне сярпы і сказаў у глухую ўжо Алесіну спіну:

— Так я пайду, як ты хочаш!..

Яна, мусіць, збітая з тропу, доўга маўчала, потым выціснула, як перамогшы сябе:

— Сходзіш у Лезнявічы ноймені жней, бо я толькі, можна, і паспею зажаць жыта...

— А каго ж там паняць, хіба ж я ведаю? — як набіты і звялы, ледзьве тоячы злосць, аказаўся ён.

— Язык дапытае, — у голасе яе ўсё не спадала, як Імполь здавалася, злосць і пыха, і ён, счуўшы, як аддаецца з вуліцы тупат быдла, зіркнуў у акно: карова, адсунуўшы круглымі бакамі веснікі, а ўслед за ёю і цялушка, прывучаныя да радзюжкі зеля, ляцелі ў двор.

— Чаго цябе нясе? — крыкнуў тут у хаце і рады ўжо, што можна ўцячы ад яе, ад Алесі, ад яе злосці, з усяе моцы затурзаў дзверы.

XXII Перапалоханая ды жахліва ўражаная першымі няўдачнымі родамі, Алеся з патайнай боязною чакала другіх.

Але нядужая ледкая радасць, што будзе дзіця, трохі адганяла гэты халодны лядовы страх.

Пазбіраўшы ды перамыўшы старыя палатняныя сарочкі, распарола іх на дзіцячыя пялюшкі, выкачала на пранік і, акуратна згорнутыя, паклала ў куфар, на той недалёкі, колькі раз ужо аблічаны дзень.

Два няпоўныя тыдні асталася да таго дня, што перайначыць яе труднае, агорклае жыццё, уратуе ад усяго ліхога.

У халадку, пад вішняю, што нясмела ды нягуста зіркала з-пад лісця чырвона-яснымі яшчэ няспелымі ягадамі, начапіўшы на палец нагі, выткала яшчэ шырокі — у дзве ніткі, ці, як яшчэ кажучь, у костачку, — суконны пояс, каб чым было спавіць дзіця.

Прыгожы, бардовага колеру ў белыя палоскі, патрымала яго ў руках і пават смехам пахваліла сябе — глядзі, якая ўдалая! — і зацясла ў хату, скруціла ў сувойчык, паклаўшы ў прыскрыпак куффа да вымытых і выкачаных на пранік пялюшак.

Пастаяла задумана, так сабе, ад нечаканае радасці, што мецьме дзіця, што будзе дзеля каго жыць ды ўсё вытрываць, прытанула той блізкі, даўно аблічаны дзень і схмянулася, што пара ўжо гаварыць з цёткаю Сцяпаняю.

Верасаўскія маладзіцы, што радзілі на першым разе, ды зношаныя, заўчасна састараныя жанчыны, што ўжо саромеліся сваіх астатніх родаў, клікалі маленькую сухавую Юлечку, а яна, Алеся, намецілася даўно ўзяць за бабушку ціхую, мо залішне сарамяжую цётку Сцяпаню — даўнейшую маміну таварышку.

Пешта ласкавае, як да роднае маці, чула Алеся да гэтай высокай і акуратнай, у доўгай вытканай спадніцы з чыстым белым фартухом, бяздзетнай кабеты, што заўсёды, дзе ўжо ні стрэўшы, абдымае, прыгорне да сябе Алесю і нават ужо з мокрымі вачмі ад радасці скажа:

— Ай, мае вы дзеткі, стрэла цябе і душою адмаладзела. Як жа ж ты, мая любая, чуешся?

Сцяўшы звялыя, пабітыя шпаркамі вусны і паківаўшы ў такт Алесінай гутарцы галавою, ажыве сама пасля кожнага навучання, як жыць і чаго сцерагчыся, кожны раз успомніць:

— Ubачу цябе і маму тваю нябожчыцу прыгану. Як

разам у Дварчаны да касцёла хадзілі. Нездароўчая яна вельмі была. Бежымо дадому, а яна задыхаецца і просіць: «Сцянпідка, не спяшай, я ж не сыдуся з табою, сэрца нешта дрыжыць». А я смяюся, бывала: «Ты чуеш, дзе тое сэрца, а я не ведаю, з якога яно боку». Бачыш, многа і не пажыла...

І кожны раз нібы няўзнак, нібы мімаходзь скажа:

— Мусіць, ты нічога не ясі? Зблажэла наўнэт.

А потым пра тое, што так трывожыць Алесю:

— Па табе бачу, не больш як месяц асталася. Мо няпраўду кажу?

Алеся згодна кіўне галавою:

— Праўду.

— Мяне ж кліч. Мо напрошвацца і нядобра.

Алеся сама, без гэтага напамінку, выбрала яе, цётку Сцяпаню, хоць брыдкасць і сорам чула перад ёю.

А сёння надумала схадзіць да цёткі Сцяпані. Даўно хацела.

Прыбралася, пастаяла на сваім надворку, сцакаўшы, покуль не пагаворацца пры чужых весніках бабы, што падганялі кароў, пакуль не праедуць на поле фурманкі, і памаленьку пайшла ў другі канец Верасава.

Сымонова хата з вышлеценым, замазаным глінаю ды выбеленым вапнаю шчытом стаяла зводдаль ад вёскі.

Высунуўшыся з-за Мацюшкавага гумна на вузенькую ў мякенькім спарышніку ды рахманых лілова-сівенькіх катках сцежку, Алеся з трапятлівай радасцю зірнула на гэты белы пад ражком саламянае страхі шчыт.

Белым сухотнікам зарос ніколі не араны пясчаны аблог у канцы вёскі, і ўжо, як пад восень, пахла прывялым на сонцы палыном.

Цвёрдая, у ружаватым жвірку сцежка дабегла да зялёнага частакола з начаплянымі жоўтымі збанкамі ды падсохлым, звязаным у пучкі кменам.

Счуўшы чужога чалавека, завінеў дротам і да брамы турзапуўся, захроп ад злосці калматы сабака.

— Пайшоў во, куды!

Згледзеўшы ў адчыненай браме Алесю, з зялёнага кучаравага спарышніку, на якім была разаслана радзюжка з чорнаю зрудзелаю воўнаю, паднялася цётка Сцяпаня, схапіла сабаку за нашыйнік, павяла да хлява, каб там ужо на вугле за цвік зачэпіць лапцуг.

— Воўну перабіраецца? — абы пачаць гутарку, усунуўшыся за браму, спытала Алеся.

— Вой, не пазнала, стары сляпак, што гэта ты. Аляксандрачка, — і, прысеўшы каля радзюжкі з воўнаю, сказала: — Нічагутка ўжо не бачу, вачэй німашука. У часальню збіраюся. Мо на панчохі сабе сираду. Бо на што іншае сілы ўжо не маю.

— А я во і не мыла яшчэ, — прызналася Алеся, прыглядаючыся да старое Сцяпані — прыгорбленай, у доўгай бурачковай спадніцы: на звялым жаўтлявым твары свіціліся вочы і глыбокі, неразгаданы смутак стыў у іх вадзяністай сіняватасці.

— Гэта ж ці чула ты? Натоль начыста захвастаў старую Такараду. Можа, і памрэ. Устаць з ложка не можа, чуць жыва.

— Што вы кажаце? — Алеся, ашаломленая навіною, таксама прысела з другога боку радзюжкі.

— А мой ты божа высокі, нічагутка не мяняецца на гэтым свеце, — старая падсунулася бліжай да купкі смуродлівай, яшчэ не выветранай ад авечага поту воўны, разарвала рукамі злямцаваны касмык.

— Некалі гэтаксама мая цётка Разэля — бацькава сястра — захвастала нашу бабу Ганшу. Нават за тое, што прыйшла на маё вяселле.

Алеся апусціла вочы, учуўшы, як гарачае полымя брыдкасці пуганула на ёй, перапытала асцярожна:

— А за што?

— Groшы распазычыла, што яе мужык назбіраў, мой дзед Пятрук. Людзі куплялі зямлю, а яна пазычала грошы ды піла. Нап'ецца і поначы дарогу ў Верасава шукае. Так і асталася без зямлі... За гэта дачка і біла потым.

Алеся, каб перавесці гутарку на іншае, перапытала:

— А як вы маецеся, цётка Сцяпаня?

— Як маюся? — шчопцямі турзапула, ніяк не могучы разарваць зляжалы касмылёк воўны, і хмыкнула старая: — Ледзьве ўжо дыхаю. Дзве чвэрці да смерці. Але во, завідная баба — усё робіць. Усё жыццё, як адзін дзень, у яе работа. Але доўга я, мусіць, не пажыву, — і вінавата, сарамяжліва ўсміхнулася.

— Што вы, цётка Сцяпаня, а хто ж мне во дзіцятка прыме? Я ж вас прыйшла прасіць, — Алеся абцягнула на пукатым жываце і каленях сваю зялёную, стракатую ад ружовых і белых кветчак сукенку.

— Мае дзеткі, прыйду, ой, што ты кажаеш, прыйду, — падняла свой зжоўклы твар старая і, мусіць, ужо рада, нібы спаднішка, перапытала:

— Чаму ж Юльку не просіш, га?

Алеся злавіла хітры зірк вадзяністых вачэй, усміхнулася:

— Хіба ж вы, цётка, не прымалі роды? Хіба ж вашыя не бегаюць па вуліцы?

— Скажаш, мае дзеткі,— старая пакруціла галавою ў злінялай тарапоўцы.— Бегаюць, ды яшчэ як. Учора іду каля Літвіна Васіля, каля гэтага вушатага, як брэшучь, а меншы яго з гародчыка на мяне каменні кідае. Пусціць камень і за сліўку схавецца. А ты кажаш. Цяпер людзі як звяры парабіліся. І ў цябе во спытаю: як сама жывеш? Чула рознае, няхай ім языкi адсохнуць.

— А што? — як ад блізкага полымя, зачырванелася Алеся.

— Ці ж буду я пераказваць благое,— яна памалу, абнапіраючыся на рукі і крывячыся ад болю, паднялася з зямлі, забедавала са слязьмі на вачах:— Так баліць у крыжы, што не ўседзець. Счарвівела я, як той грыб пад хвойкаю. А ты кажаш.— І, сагнуўшыся, трымаючыся абедзвюма рукамі за крыж, нечакана сказала:— Во што ў вас з наймічкаю выйшла.

Алеся адапхнулася ад зямлі: са страхам прысела на колінкі.

— Ты ўжо даруй, Аляксандрачка. Я благое не перакажу. А тое, што круціцца яна з тваім, усе знаюць. Можна, перажыць, перацярпець трэба. Пра сябе во раскажу. Чуеш?

— Чую,— зпіякавела Алеся.

— Я ж за сваім ззамаладу спазнала гора,— звесіўшы голаў, загаварыла старая.— Ці ж ведасіш, мае дзеткі, што я другая ў яго была. Першая памерла. І мяне, другое, яму мала было. Да Юдалі яшчэ бегаў. Гуляшчая тут у нашай вёсцы прыбілася, бежанка. Немцы прывезлі, недзе з-пад Лодзі. Так я сама пачала яе намаўляць, на кватэру ўзяла.

— Што вы кажаця, цётка Сцяпаня? — Алеся махнула ў сябе перад вачмі рукою, нібы адагнала нейкую здань, не паверыла.

— Хадзіла, намаўляла да сябе тую Юдалю. І ты думаеш, здаволіўся, уснакоіўся чалавек? Не,— старая абцерла рукою свае слязлівыя вочы.— Такі ўжо ад роду. І твой у майго ўдаўся, на маім найшоў, як на бацьку. Така я ўжо наша доля.

Алеся ўчула, як, шухнуўшы, нібы з відра, на ёй сіль-

валя густа гарачыня і млілі, рабіліся як нежывымі ногі.
Яна ледзьве паднялася ад зямлі.

«Пяхай крые бог, яшчэ і абамлею тут», — Алеся са страхам пахіснулася да плота, ухапілася за кривую акораную частаколіну.

— Табе недабрыцца? — жахнулася старая, убачыўшы, як змянілася з твару Алеся.

— Нешта пад грудзі падступіла.

— Вой, што ты кажаш? — скрывіла набок голаў старая, цікаючы адным, як курыца, вокам, і раптам ва ўпор спытала: — Можа, пра свайго забедавала? Га? Ды ліха яго не возьме. Пагойсае, як сабака, і з перакушанаю нагою прыйдзе дахаты. Ой, прыйдзе. А табе трэба сіл набірацца. Есці ўсё трэба, не прыглядацца, не шукаць прысмакаў. Якаявая ты?

Ад гэтага пагрозлівага голасу старое Сцяпані, ад вострага, што дзьмуў з-за шчарбатага вугла хаты, скразняку адчула сябе лягчэй, пават акрыяла на якую хвілю і, упарта несучы свой нялёгкі жывот, пайшла да брамы.

За ёю, махаючы доўгімі рукамі і чапляючы суконнаю спадніцаю за белыя кветачкі сухотніку, падбегла старая:

— Растрывожыла я цябе. Далікатная ты вельмі ж. Сцеражыся завіднага вока.

— Каравыя вочы дыму не баяцца. Чаго ж мне ўжо, цётка Сцяпаня...

— Не ўбівайся вельмі, яшчэ маладая, яшчэ ўсяго нажывеш — і благога, і добрага. Гэта толькі першыня.

Адсунуўшы перад сабою веспічкі, Алеся запляскала босымі нагамі па цвёрдай, у жвірыстым каменні, сцежцы, што тачылася праз ружавата-сівыя мякенькія каткі, спіною чула далёкі з-за плота голас старое Сцяпані:

— Не ўбівайся. Усё добра будзе. Бога толькі помні. Дзіцятка знойдзецца — і свет пераменіцца.

Алеся адышлася, але за ёю доўгаю ніткаю цягнулася гэтае, што сказала цётка Сцяпаня: «Дзіцятка знойдзецца — і свет пераменіцца».

Выплескавая нагамі сцежка, прабегшы наўскасяк ружаваты ад мятліцы ды каткоў аблог, выбегла на вуліцу ў сцянік за шарымі, што густа пахлі свежым гаркаватым сенам, гумнам. Ад яго гаркаватага паху Алеся заблажыла і закружылася ў галаве. Яна спынілася, каб не ўпасці. Пастаяла, паглядзела, як каля спарышніку на сцежцы ў шапкам пахкім ныве куналіся маладыя верабейчыкі. Першым у ныве ускочыў карычываты, мусіць, стары, і круга яго

ляглі на раздзьмутае волле і затрапяталі крыльцамі яспа-
дзюбыя маладыя.

Усміхаючыся сама сабе, Алеся нат абышла гэтае месца,
завярнула на другі бок вуліцы да яловага аблушчапага ча-
стакола. У цёмна-зялёным лісці дрэў засвяціліся ружава-
тыя яблычкі. Загадзя пастаўленыя вілаватыя падпоры
трымалі яшчэ не ацяжэлыя ад плоду лапы. Алеся абвяла
сваімі асалевелымі вачмі малады, але ўжо адужэлы са-
док Лаўрына Баравіка, і ўспомнілася ёй даўняе, як па вай-
не яны з мамаю-нябожчыцаю хадзілі ў кашалеўскі лес па
ягады, праз панскі спалены двор з ацалелаю белаю каплі-
цаю, з запушчанымі сажалкамі, з грэбляю, абсаджанаю
выноснымі сухаверхімі таполямі і з хатаю, накрытаю
счарпелаю драціцай, за гэтым дваром у старавечных клё-
нах і лінах. Каля хаткі раскашавала, развесіўшы сагнутае
ад круглых і вялікіх, як рэпа, яблыкаў шырокае галлё, не-
маладая, зраджайная яблыня. Як з якога галоднага краю,
глядзелі яны, верасаўскія дзеці, што ніколі не бачылі доб-
рае садавіны, па гэтыя зелецкаватыя няспелыя яблыкі. Але
маладзіцы ды старыя бабы не далі падысці пат блізка да
тае хаткі.

«Броць божа! Ёдкаў гэта двор. А ён, злы, урэдны пан,
яшчэ хацеў, каб паншчына была. Нават панэ яго застрэ-
лілі, а вы яблыкі...»

Алесю брала дзіва: колькі год прайшло, а ёй усё пом-
ніцца тая разложыстая яблыня, што аблегла лапамі на
ражны падпюраў, абсыпаная буйнымі і круглымі, як рэпа,
яблыкамі.

— Што цікаеш так, Аляксандра?

Учуўшы за спіною голас, Алеся нават сумелася. Абяр-
пулася назад: на сцежцы каля плота борзда тупала босымі
пагамі Лаўрынава жонка — загарэлая, чорная, як смугаль,
з бліпчастымі, як шкляннымі, іскрамі ў чорна-сініх вала-
сах, што выбіліся з-пад хусткі. Засмяялася, выскаляючы
белыя моцныя зубы:

— Мусіць, яблыка хочаш?

— Ага, — зачырванелася Алеся, бо чула, як ёй зажа-
далася пакаштаваць снакусліва-прыгожых ружаватых
яблыкаў.

— Ведаю, — зноў паказала свае роўненькія, як зярняты
ў коласе, белыя па смуглявым твары зубы Лаўрынава жон-
ка і зайшла ў гародчык з трыма вялікімі яблынямі перад
вокнамі хаты. — Некалі, як была тоўстаю, як хадзіла пер-
шым дзіцём, то завязь сла. Бабы крывяцца, глядзець не

могуць, а я ем, аж за вушамі трапчыць, і так мне смачна, няхай крые бог. Смехата бярэ, на тоўстых баб гледзячы. Чаго ім толькі не зажадаецца.— Яна злавіла яблыньку за выгінастую галіну, з парамі яшчэ дробных, з курынае яйка, няспелых яблыкаў.

Алеся, глытаючы сліну, чакала за аблезлым ад кары частаколам.

— Ой, даволі, нашто ж столькі, ці ж дома няма шука? — крыкнула ўжо туды за плот, убачыўшы, што Лаўрынава Юзя, трымаючы за беражок фартух, з луска-там латошыць у яго няспелыя яблыкі.

— Покуль дадому дойдзеш, усе з'ясі.— І, рассунуўшы частаколiны падала цэлыя прыгаршчы драбнаватых няспелых яблыкаў.— З'ясі, я некалі не столькі завязі ела.

Алеся і праўда, покуль дайшла дадому, усё, пібы спаганяючы вялікі голад, са смакам схрумстала. І дзівілася сама з сябе, што помшціца той даўнейшы Крэмяніцкі двор, што не згубілася ў памяці тая яблыня з вялікімі і круглымі, як рэпа, познімі, самымі асеннімі яблыкамі, і тая, атынкаваная, з шарымі акаціцамі хата, накрытая счарнелаю драціцаю.

Удома, каля непрычыпенай брамы, драмала сучачка. Адтуль на вуліцу заварочваў свежы, вывершуты шынамі, след ад воза. Імполь, пэўна, нядаўна выехаў з двара. Алеся нават падняла голаў, паўзіралася за крыж на дарогу, але ўбачыла, што адтуль з шашы ў вёску скіравала фурманка: з глыбокага зялёнага палукашка выглядвала сіняватая хустка — канём правіла невядомая баба.

Ці не Пытлева сваячка — удава з Косава? Алеся пазнала восаўскую Аўдолю і завярнула ў двор.

Даўняя, ужо агорклая злосць паднялася на Імполь: што яго гоніць у тых Дварчаны ездзіць. Няўжо толькі прадаць каменні ды сысціся з кім ды вышціць? Папрадаваў усе каменні з крушняў. А яны, гэтыя каменні, і самім спатрэбіліся б: выбрукаваць надворак ці падаслаць у гумне пад ток, што даўно вылушчыўся.

Ды з кім ён, папраўдзе, п'е? Мо з ёю, мо з Хрысцяю? Нешта даўкае падкацілася Алесі пад горла, і яе, аж да цемнаты ў вачах, пачало блажыць.

Яна памалу дайшла ў халадок шапаткой бярэзіны да старое алекхавае калодачкі, што стаяла каля чорнага струпаватага камя, дзе гойдаўся разарваны цень ад доўгага звяслага вецця. Прысела, учуўшы, што ў вушах, як ад ка-

сцельных звапоў, не аціхае цёткі Сцяпані голас: «І твой у майго ўдаўся... Такая ўжо наша доля».

«Няўжо?» — зперухомела Алесь ад гэтых цяжкіх, што навальваліся, як вялікі падкопаны камень, думак. І раптам, як прарваўшыся з балючай скулы сукровіца, хлынула мсцівая злосць і нянавісьць: «Не, вадзіць ці памаўляць каханак я яму не буду! Не!»

Але спадыспаду душы вырвалася, высачылася нешта другое: «Але ж бачыш, і маўчыш, і церпіш, і зносіш усё!»

Божа літасцівы! Цэлы свет упаў, абваліўся на Алесью. І яна, аглушаная ім, не чула, як над ёю суха і аднастайна шалясцела бярэзіна, трапятліва пабліскваючы лісцем. З набрынялых спелых таўкачыкаў церусілася і плыла разам з ветрам, засыпаючы сцежку, карычняватая луска з макавым зернем пасення. Гэтыя празрыстыя крыжыкі віліся, мігатліва кружыліся над Алесью, садзіліся на хустку, казытліва сплывалі па руках, што пакутна ляжалі на каленях.

Густы высокі шэлест бярэзіны студзіў гарачую, раз'ятраную душу, і Алесь крышку акрыялая, з ціхім асалавелым спакоем думала пра сваё дзіцятка, што, прыйшоўшы на свет, адслоніць яго.

Ачнулася яна ад рыпу калёс і цяжкага тупату копскіх ног — у двор уязджаў Імполь — і здзівілася, што не бачыла, як ён адчыпіў і аднёс да плота дашчаную браму.

«Дзе ж гэта ён быў? Няўжо зноў вазіў прадаваць каменні?» — някучаю малапкаяю мільганула думка, а ўслед за ёю зацерусіў росны дожджык спакою, што ён, Імполь, дома.

XXIII Яна ішла навалі, але ўнарта, як падымалася на вялікую неадольную гору, далікатна і горда несучы перад сабою, напоўнены яшчэ адным таемным жыццём, свой цяжарны живот.

У правай яе руцэ блішчаў наточаны серп і бялела выцвілая, завязаная ражкамі хустка з акрайцам чорствага хлеба, з сіпявата-ружовым кавалачкам солкае, выхаванае на гарышчы паляндвіцы і сівым, падоечы вырваным з грады, васпаватым турком, у левай яна трымала жоўты палівапы збанок са свежаю вадою, у якой пакалыхваліся дробныя, карычнявата-празрыстыя крыльцы бярозавага насення.

Гэтым бярозавым пасеннем цяпер было засыпана ўсё: і верасаўскія пясчаныя сцежкі, і вада ў вёдрах, і павуціна каля вугоў, і кепкі мужчып, і жаночыя валасы.

Ублытаўшыся ў крутую пасму, што выслізнула з-пад хусткі, у Алесі таксама стаілася гэтая карычняватая, нацярушаная ва ўчарашні ветраны дзень з набрынялых пераспелых таўкачыкаў мігатлівая дробная луска.

Свет аглух ад жарышча і спякоты, што выдаліся каторы ўжо дзень. Каля частаколаў самлеў, адварпуўшы ад сонца свае цяжкія шапкі, цыбаты сланечнік. І звялі, зляглі, скурчыўшы бурачнае лічанне, шорсткакалючы гурочнік і падсохлае пер'е цыбулі, верасаўскія гародчыкі. Толькі дзе ў куточку іх красавала, надымаючы бурачковыя таўкачыкі-мяцёлкі, высокая васілька, якою верасаўцы ўквечвалі пучкі звязанага збожжа ды лёну, калі няслі свяціць.

Млелі ў гарачым пяску куры. Высока над карычняватымі ад моху каўпакамі гумнаў падымаліся шчабятлівыя ластаўкі, і каля плота ў сівавата-белых пупшовых кветках малісы і глухой канапелькі, што звесіла лісце, рахмана звінелі руплівыя, увішныя пчолы.

За вялікімі, абсыпанымі зеленкаватым лішаём каменнямі, што падпіралі вілаваты слупок жардзянага плота, Алеся завярнула на папярочную вуліцу, радаю, што нікога не спаткала, і ўжо давольная, што ў душы жыве нікім не растрывожаная адзінота, выйшла за вёску.

Астатнія часы яна варажылася трапіць на чужы язык і на чужыя вочы. Широкая ў горкім і гарачым, як прысак, перацёртым пяску дарога перабегла прыціхлую, спярэшчальную косым ценем бярэзін белаватую шашу і высланы дошкі пераезд вузкай калейкі.

Па босых нагах заказытаўся вострым павыцінаным лісцем шорсткі, у белых шчотках цвету, моцны і нязводны на гэтай нішчымнай зямлі крываўнік.

З аднаго боку дарогі стаяла зеленаватая, што толькі выпусціла колас, марная, заглушаная калючымі бодзямі і ціхай, затоенай валашкай, ярыца — неўмалотнае яравое жыта, якое з усіх верасаўцаў сеяў адзін толькі стары Юрачка, як сеяў — таксама адзін — неўмалотную, нізенькую сачыўку; з другога боку густа пахла і, здэцда, шапацела і гнулася ад незлічонага гуду пчол грэчка.

Алеся не любіла гэтай пары, калі цвіла грэчка, пяўцам папамінаючы, што блізіцца, пат не паспеў чалавек азірнуцца, смутная восень і пакарацеў дзень. Не любіла яшчэ

і таму, што ў тую восень мама астатні раз рвала грэчку. У Верасаве на пясчанай зямлі ніхто яе не жаў, а найболей, стоячы на колінках, рвалі рукамі.

І цяпер белавата-ружовы, звінючы ад пчол лагак прыгануў Алесі, як яны з мамаю яшчэ да хутароў, калі было поле ў шнурах, прыходзілі сюды, у Глінішчы, на гэты блізенькі ад вёскі палетак, рваць грэчку. Абрануўшы старыя доўгія спадніцы, станавіліся на калені перад сваім, не вельмі вузкім загопам і абедзвюма рукамі цягалі з зямлі саладжава-горкае сцябло, ядрона ссыпанае чорнымі зярняткамі. Парваўшы тоўсты пук, абівалі аб калена з карэння пясок, расціралі за сабою, каб вечарам ужо сабраць і паставіць у кучкі.

Алеся помніць: мама, махаючы ўсё найбольш адною рукою, бо другая надта балела ў плячы, распавядала пра нейкую старую дварчанскую яўрэйку, што, паміраючы, прыклікала да сябе дачок ды сказала на іх: «Падайце мне руку». Мелшая, дзяўча яшчэ, не падала. Падала старшая, ужо замужняя, што мела дзіця-калеку. Маці тады заплакала і сцешае яе: «Пяшчасліва ты. Калі ёсцека бог, то я пават на тым свеце выпрашу табе шчасце». І праўда, праз месяц, як яна памерла, з Амерыкі багатыя спадкі-даляры той яўрэйцы прыйшлі.

Мама тады распавядала пра гэта і горка засмяялася:

— А што я выпрашу для цябе ў бога?

— Што ты кажаш, мама, — схаладзела, аблілося страхам Алесіна сэрца: яно праўда як чула бяду, як чула, мусіць, і маці.

— А я, дачушка, доўга не пажыву.

— Мама! — Алеся пат не хацела, каб маці гаварыла пра гэта.

— Нейкая нездароўчая я зрабілася.

У тую восень мама і памерла.

Алеся дайшла да лапіка бела-ружовай грэчкі, і ногі як спаткнуліся, а ў вачах ад слёз скаламуцеў свет.

Перастуніўшы глыбокія, аброслыя калматым спарышнікам каляіны, перайшла на другі бок дарогі. Лёгкі віхор краўся па зялёнай ярыцы, гпуў яе, нібы хто вёў вялікаю рукою.

Палахлівы шэпт жыта студзіў вірлівы кілець Алесіных думак. Высока ў выцвілым ад спякоты небе зморапа крумкаў адзінокі крумкач.

Алеся ўсё гэтаксама намалу і ўпарта ішла жаўтлявым паскам дарогі, пад якою схілілася, налягло сцяпою збож-

жа. Замшэлымі стракатымі лабацінамі з белых дробных кветак сухотніку і шырокіх шчотак крываўніку выглядалі вялікія натайшыя каменці, і каляішы абміналі іх, зварочваючы да жыта: зачэпленае вощю, ламалася ў пруткіх калянах ружаватае сцябло — на ім чаршела тлустае шмаравідла. На дарозе ляжалі вырваныя і зжованыя колам пучкі саломы.

Алеся ішла, нібы плывучы па вадзе, па гэтым асцяватым шорсткім жытнім шуме, уся апапанаваная думкамі пра маці: «Каб яна жыла, то, пэўна, у яе, у Алесі, інакш усё павярнулася б».

Над жаўтлява-белаватымі ад спалавелага жыта грудамі ўставалі сіваватыя, набрынялыя дажджом хмаркі. Па стракатым, нібы размалёваным на зялёныя і белаватыя шашачкі, полі бег разбэрсаны калматы цень, і жывым холадам дыхнула адтуль.

Алеся азірнулася, нібы не паверыўшы, ці грэе яно, летняе, яшчэ не астылае сонца, што плыло над цёмна-зялёнымі прысадамі вёскі, пад карычнявата-шарымі стрэхамі гумнаў і хат, і, аслепшы ад яго яснасці, спынілася перад высокім грудком па пясчаным растаптаным крыжы дзвюх палявых дарог. Адна з іх, крута падаючы ў лагчыну між густых ялаўцовых кустоў і рабых замшэлых каменяў, бегла ў кучаравы шчытны лясок, пад якім разложыстымі пляскатымі кропамі падымаліся старыя хвойкі, другая, хаваючыся ў глыбокім і шапаткім жыце, заварочвала да грапічнага канца, дзе стаяў слупок з высмаленым чорным арлом.

У ружаватай і ценькай мятліцы затаіліся натапыраныя, як пэндзнае кацяня, сінія кветкі паўночніку.

Алеся ўспомніла, што так і не нарвала гэтага соннага зеля, перабіла тады смерць старое Літаварыхі.

За цёмным, мігатлівым і шапаткім роем цяжка звіслых ад поўных зярнятак, асцюкаватых, натапыраных каласоў ганарыста вызіралі шапкі першых, яшчэ ўчора складзеных мэндляў. І там, каля іх, за живою раскалыханаю сцяною ўрадлівага высокага жыта, махалася чорная пляската кепка і вызіраў дзюбок пізка насунутай на вочы белай хусткі. Там жалі жыта старыя Шайбакі. Ды сёння ўсё Верасава, як змовіўшыся, выйшла на жніво — выгнала ясная, сухая пагода, — і кругом на кароткіх яшчэ загонах цемнаватага ржышча свяціліся жаўтлявай саломай першыя дзесяткі пажатых і настаўленых пад пякучае сонца тоўстых, у шэсцьдзесят жмень, снапоў.

Сёння Алеся ад нейкай ужо завіднай злосці накрывчала на Імполя, што наказаў лезнявіцкім напятым жпеям прыйсці заўтра. І не ўседзела сама ў хаце: управіўшыся каля печы, хоць позна, але выбегла з дому, каб зажаць ды паставіць на покуці першы снапок.

Цяпер, падыходзячы да шчоткі чужога ржышча, што між лапушыстых, ад скупасці саджаных у кожную баразну, стракатых ад ліловага цвету картопляў далёка адбеглася ад дарогі, учула зноў няцярпную злосць на Імполя. Каб перабіць яе, крыкнула старым Шайбакам, што жалі ўсёй вялікай сям'ёй:

— Бог помач!

— Дзякуем, Аляксандрачка, — падняла сваю дзюбатую ад насунутай хусткі голаў старая Шайбачыха.

— Жыта гляджу, нябось, не благое, — загаварыла Алеся, ужо паровячы распытаць пра Касю, што, кажуць, прыслала з Латвіі пісьмо.

— Дай божа спажыць, — аказаўся і сам гаспадар, чорны, як грак, і даўганосы Шайбак, трымаючы пад каласы сярпом і несучы на перавясла нажатую жмень.

— Цяжка старым.

— Дзіва што, мая любка, пастой во ў сярпе, — Шайбачыха махнула рукою за спіну. Мусіць, паказваючы на хворы, што не даваў разагнуцца, крыж.

— Учора іду з жніва, а ў мяне ад слабасці ў вачах ржышча расце, — пажаліўся стары, азірнуўшыся на дачок, гэтакіх даўганосых, як ён сам, што перасталі жаць і слухалі гутарку.

Алеся паставіла на траву збанок, каб перамяніць самелую руку, і спытала ўжо:

— Як жа ж Кася там? Кажуць, прыслала пісьмо. Ці праўда?

— Ці ж лёгка, мае дзеткі, у чужой старане, — у старой задрыжаў і памякчэў голас.

— А во дзіва, — засмяўся, выстаўляючы верхнія бяззубыя дзясны, стары Шайбак. — Піша, што там у Латвіі не сярпом, а нейкім нажом жнуць і не жменяю, а грабелькамі ловяць жыта. Праўду кажуць, што край, то абычай, — і ён пакруціў сваім доўгім носам.

— Табе смех, а ёй, беднай, не ўмеючы, як там у гаспадара.

— А я думала, яна ў горадзе, — здзівілася ўжо і Алеся.

— У гаспадара, мая любка. Піша, што хоча ўдчы ў горад на ткацкую фабрыку.

— Можа, й добра, што на гаспадарцы яна,— стары злавіў колькі сцяблін і, заламаўшы, шаргануў па іх сярпом.— Горад разбэшчаны,— сказаў і разагнуўся ён.

— Добра, мусі, там, дзе нас пяма,— нагнулася, пэўна, каб ужо не паказаць сваіх слёз, старая Шайбачыха.

Алеся памаленьку падняла паліваны, поўны свежай вады, жоўты збанок, топчучы босымі пагамі казытліва-мякенькую мятліцу, прайшла каля нявыспелага сіва-зеленаватага аўса і жаўтлявага лёпу чужую дзялку і снынілася напроці свайго межавога каменя з выдзеўбеным крыжыкам.

Як скінуць вокам ад зялёнае ў ружаватых, як жар, ясных кветках сардэчніку і злінялых ліловых шчотачках перапялічніку нешырокай сценкі да лабатага крутога грудка цягнулася яе поле. Тут ад дарогі, асвятляючы душу, ціха і густа, нібы растрывожаны мурашнік, шапацела і хілілася, звесіўшы каласы, зраджайнае ў гэты год жыта. Далей за ім ліняў ячмень і цвіла, падснеўшы і на другі ўкос, маладая пахучая канюшына.

Паставіўшы на выспе парудзелай дзяцелінкі свой цяжкі, што адабраў руку, жоўты збанок, Алеся захлынулася ад адчайнае пякельнае радасці, што стаіць каля свае выпакутаванае зямлі. Няхай гавораць што хочуць, а зямля яе — уся, як скінуць вокам, з гэтым, што ўрадзіла, нібы на якую бяду, шапаткім жытам, як ніколі, каласістаю ярыною. Соннымі выцвілымі вачмі яна ўзіралася на далёкі грудок і, адчуваючы цяжар свайго горда выстаўленага жывата, знячэўку падумала пра тое невядомае жыццё, што тоіцца там, пра сваё дзіця.

«Яму будзе ўсё: і гэтае поле, і зраджайнае жыта», — у гарачцы надымаліся, віліся і плылі пад зацішны шэпт шорсткіх вусатых каласоў яе думкі.

Яна ўжо колькі разоў малілася і прасіла бога, каб радзіўся сын — жывы ды здаровы. І, пэўна, выпрасіла, выпакутавала гэтага невядомага чалавека. Бог цяпер злітуецца над ёю, бо ў яе ж лічагутка не асталася, толькі яно, дзіця. Адзін ратунак, літасць і спадзяванне. Бо калі не будзе яго, то нашто тады зямля, усе пакуты?...

Пякучы пот шыбануў па ёй і пачаў астываць халоднай ліпучай расою на лобе, на спіне і нават на далонях рук.

Сцішная паводка сумнепя падтачыла высокі стромы бераг Алесінай радасці. Старалася ж, рабіла ўсё для яго, для Імполя. Дурная, думала жыцьмуць, як людзі. І на

табе... Востры, салодкі боль зашчымеў у душы — як сплялося, зблыталася ўсё на свеце.

Вольнаю рукою яна выцерла спацелы лоб, палажыла каля збанка клуначак, падаўшыся да высокай сцяны нахіленага на дарогу ў мігатлівай чырвона-залацістай, тамсям не абсыпанай расе задумліва-стоенага жыта. Злавіла звіслы ад поўных і спелых зярнятак шорсткі, што баязліва патапырыў калючыя асцюкі, колас і, пацягнуўшы да сябе, вырвала разам з карэньчыкамі пруткае, у карычняватых каленцах, жаўтлявае сцябло. Вылупчыла шарацвердаватае зярнятка, кінула ў рот і пажавала, учуўшы прэсны, саладжаны смак жытняе мукі.

Яна любіла гэты смак і пах жыта, як любіла і жаць яго, яшчэ змалку, разам з мамаю, а потым, падрасшы ды пасталеўшы ўжо, з бабаю Ганнаю.

І зноў штось цёплае ажыло, ачуняла ў Алесінай душы.

Махнуўшы сярпом, яна перахрысціла гэты цёмна-мігатлівы перад вачыма роў каласоў і растапыранымі пальцамі левай рукі залавіла колькі пруткіх, абвітых спаднізу бярозкаю ружаватых сцяблін, заламала іх, і востры, у дробных зубках серп з тугім, скрыпучым, ад якога аж халадзе-ла душа, шоргатам уціўся і сцяў жыта.

Здаўна чуты, знаёмы пах сырой саломы закружыў Алесі голаў: прыгадалася няблізкае жніво і тое, як доўга, покуль не высахне або не счарнее на дажджах, будзе во гэтаксама пахнуць калюча-шапаткое, што зарасце пэндзнымі ліловымі буслікамі, ржышча.

Паклаўшы першую палахліва-трапяткую жменю, Алеся зноў злавіла слізкаватае, пруткае, у затоеных кветачках валошкі жыта, зноў туга пацягнула скрыпучым сярпом.

Над мігатлівымі шапаткімі каласамі зноў закалыхаліся, паплылі Алесіны мыслі. Зноў у нейкай пакутнай, змардаванай радасці думалася пра сваё дзіця, што зменіць і перайначыць жыццё. Думалася ўсё пра тое, што народзіцца сын, каб не мець горкай бабскай долі.

Забываючыся пра сваю цяжарнасць, Алеся шморгала ды шморгала сярпом, кладучы на калючым ржышчы жмені таго першага снапка, які сёння панясе дадому, каб паставіць у покуці пад абразом. І ён, гэты невялікі, складзены з пяці жменяў снапок, будзе стаяць у покуці на лаве, покуль не прывязуць з поля ўжо сухое жыта, каб, укладаючы торы, першым наставіць яго ў застаронак гумна.

Дзюбнуўшы ў шчотку ржышча свой серп, Алеся ўзяла

дзве жменькі зжатага жыта, склала іх колас у колас, а потым, прыціснуўшы локцем пад пахаю, завіла, закруціла перавясла. Трымаючы яго на ўсю шырыню разведзеных рук, пагнулася палажыць на жоўта-ружаватае сырое ржышча і няждана амярцвела ад моцнага нечаканага болю, што раскалоў напалам увесь крыж. Спалохалася яна не гэтага раптоўнага болю, што, заслаўшы перад вачыма свет, аддаўся ў галаве, а таго, што схапіў ён не ў пору, бо, як вылічыла сабе, радзіць Алеся павінна была яшчэ праз тыдні два. І як трымала ў распасцёртых руках сырое жытняе перавясла, так і абсунулася на ржышча, самлеўшы ад страшнае здагадкі, што, можа, ізноў вынасіла нежывое дзіця.

Не ведаючы, куды ўжо дзецца ад навальных думак, моцнага, невыноснага болю, што выкручваў і ламаў у поясе косці, заскрыгала зубамі і папаўзла колінкамі на дарогу і, уткнуўшыся тварам у мякенькія ружавата-сівенькія каткі, пачала скубці іх рукамі і грабці пад сябе.

Боль як пачаўся, так раптоўна і перасціх. І яна, яшчэ не верачы сама сабе, што яго няма, нечакана стаілася, асцярожна апаўшы на сівавата-мякенькія каткі, нерухома ляжала, чуючы пад сабою вільготна-халаднаватую, што ласкава студзіла ўсё цела, тугую зямлю.

На лобе казытаўся і пякучымі рагамі сцякаў з броваў на вочы едкі пот.

«Што гэта? Няўжо знак, што пачнуцца роды? — не падымаючыся ад сырое мякецькае травы, падумала яна. — Гэта ж рана яшчэ, я ж не дапасіла, божа мілы!»

Памаленьку, абапіраючыся на дрыготкія, самлелыя рукі, Алеся пачала падымацца.

«Божа, пяўжо ты мяне не пашкадуеш, не злітуешся нада мною? Божа высокі».

Уставала доўга, пахістваючыся з боку на бок.

«Божа, карай як хочаш, але злітуйся над адным — не забірай маё дзіця», — ледзьве варушыліся яе сухія звялыя вусны.

З-над хусткі вылезлі, збіўшыся ў каўтуны, русявыя валасы, твар ззелянеў, сцягнуўся, а ў злінялых, як у старое кабеты, і смутна-вадзяністых вачах стаіўся пакутны і адчайны страх.

Ледзьве жывая, нібы змалочаная цяжкімі цапамі, і мокрая, хоць бяры ды выкручвай, стаяла яна на мяккай травяністай дарозе.

«Божа літасцівы, памру тут, — падумалася ёй, абня-

тай, як глыбокаю вадою, ледзяною бояззю.— Ніхто і не ўбачыць. Ніхто! Трэба ісці, уцякаць да людзей».

Азіраючыся на зажатае жыта, з нізенькай, у куточку, шчоткай натапыранага ржышча, яна памкнулася да чужое, карычняватае ад гонкага быльніку мяжы, каб паўпрасты цярэспаля выйсці ў вёску. За вытаптаную сцежачку па ёй яшчэ некалі з Моюдрымі калаціўся злы, трохі недапечаны ды нейкі пунтовы Адамуль Чабоцька. Падняўшыся раз са свае схованкі ў жыце, падскочыў і да яе, да Алесі, калі яна цішком, ужо неяк надвечар, таксама варочаючыся з жніва, бегла гэтаю мяжою дадому. І няведама што было б, каб не надарылася якраз з сярпом і, болей самлеўшы ад страху, чым ад адвагі, не крыкнула: «Хадзі, слінкаты, так галаву і знясу». Ён, згледзеўшы падняты серп, ачах, адскочыўся назад у жыта і там зарагатаў: «Дурная, не біць я цябе хацеў, а на мяжы паляжаць з табою. Радзівои твой, кажучь, нядошлы і няўпраўны стаў».

«Во і ляжаш, мо навекі!» — яна зноў з гразьбой падняла свой серп і скоранька, дай бог ногі, падбегам пайшла дадому.

Цяпер яна ўспомніла пра яго, адышоўшыся ад свайго поля, калі была ўжо якраз на тым месцы, дзе яе пераняў Адамуль, недалёка ад лагчыны, дзе дажджавая ды снежавая вада назносіла жоўтага пяску і дзе нічога не расло, толькі чэз марны ялавец і, як куры ў гарачым пяску, расплыліся, раскінуўшы нізкія густыя лапы, тры прысадзістыя хвочкі.

Да вёскі яшчэ было далёка. Алеся, як на ратунак, глядзела на цёмныя, надобныя здалёк да копаў сена, прысіды, між якіх вытыкаліся цёмна-карычняватыя замшэлыя стрэхі верасаўскіх гумнаў ды хат. Над шара-белым з вялікімі чырвонымі лічбамі «1938» чарапічным дахам Гарбылёвай хаты дрыжала, пералівалася, як плыценькая вада, густое мроіва. І зводдаль вёскі белым атыпкованым шчытом прыманвала вока Сымонава хата. Дзіраваю сеткаю веця над ёй звісала адзіпокая старая бярэзіна.

«Можа, туды, да цёткі Сцяпані», — Алеся міжволі саступіла з калючае ад леташняга быльніку мяжы ў рэзенькую, ледзьве жывую грэчку тут каля нішчымнай, у пэндзіках сушніку ды шорсткага сухога моху, ялавіны.

«Бо ці ўдома Імполь? Хто яе пакліча? — гразнучы пагамі ў мякенькім і гарачым, як вытрываць, няску, з крыўды і балючым смуткам надумала яна.— Можа, дзе паехаў у Дварчаны».

Погі забыталіся, запляліся ў пізкіх сцяблах стракатай грэчкі. Ад цвету, што белым кавалкам укрыў поле, і ад пчол, што гвіжэлі і да звону ў вушах гулі тут, пахла цэлым ясным мёдам. Але яна яго ўжо не чула: у крыж стрэліў і аддаўся зноў у галаве той невыносны боль.

Вялікімі, пабялелымі ад страху вачмі Алеся акінула ўсё поле, ці не відаць каго дзе, каб паклікаць на помач, каб наказаць цётцы Сцяпані, і на грудку, дзе чарвяком паўзла змучаная пясчаная дарога, каля жытняга палетка з першымі, яшчэ не пастаўленымі ў дзесяткі, снапамі, убачыла Дземяновых, мусіць, таксама нанятых жней.

З трывогай і гэтым, што не даваў ступіць, пякельным болем яна падалася назад з рэдкай кволай грэчкі да прысадзістых хвоечак і кучкаватых ялаўцовых кустоў. З лабатага каменя, што ляжаў у ялаўцы, выставіўшы свой пярэсты ад сівых лішаёў бок, шмыгануў не большы за пацука жаўтлявы, са стракатаю спіною, звярок. Алесі ўспомнілася чутэ, што тут на Чабоцькавай ялавіне вядуцца нейкія суслікі.

«Можа, гэта і будзе ён, той суслік?» — яна нават прыпыцілася, убачыўшы перад сабою пры неглыбокім, вымытым яшчэ веснавою вадою раўку, сярод сівавата-ружовых пэндзлікаў сушніку жоўтую копку пяску з чорнаю дзірачкаю норкі. Нара была рыхтык мышыная.

Яна хацела абмінуць гэты рабы, у ружаватым дыме мятліцы камень і гэтую яшчэ свежую, нядаўна наточаную і спярэшчаную кветачкамі слядоў горбу пяску, але зноў спаткнулася ад болю ў крыжы, нават не помнячы, як упала на лілова-дымную, ужо трошкі злінялую падушку перацвіўшага чабору. Яна, здаецца, на нейкі міг нібы самлела, адышла ад памяці.

Ачуцілася, не разабраўшы, быў гэты нязносны, што аж хватаў і калоў сэрца, гарачы боль ці не? Толькі чула, як агнём гарэла далонь. Адняла руку ад злінялага чабору і ўбачыла прыдушаную, ледзьве жывую цёмна-бліскучую пчалу з адарваным джалам: запутай шабелькай яно ўпілося каля вялікага пальца, і там заружавеўся, падымаючыся балючай гарачынёю, тоўсты гузачок.

Алеся вырвала джала, высмактала балячае месца, выплюнула яд.

І цяпер ужо, убачыўшы недалёка ад сябе горбу наточанага пяску з цёмнаю норкаю, адсупулася да задушлівагаркаватых кветак сівога несмяротніку, што купкамі жаўцеў скрозь па ялавіне, і пачала марудна і далікатна па-

дымацца, са страхам чакаючы, што па крыжы зноў секапе гэты гарача-тупы, як ад вялікага джала, нясцерпы боль.

Устала і закальвалася, як нядужае пташаня, ад ценькае радасці, што яшчэ жывая. Пад пахі яе падхапіў, лёгка трымаў свежы, ледкі вецер, з ласкавым халадком краўся за карак, студзячы мокрую спіну, казытаўся каля цяжкіх, набрынялых гарачынёю грудзей.

На яе выгараных, з залацістымі валаскамі бровах навіс едкі, сляпучы пот. Падпухлыя, сінявата-бяскроўныя вусны перасохлі і трэскаліся ад смагі. Успомніўшы пра свой палівацы, што пакінула каля зажатага жыта, збанок з вадою, яна зажадала піць.

Укручаны ў хустку, там астаўся і падвячорак — акраец чорствага хлеба са знойдзеным сёння на градзе ў шорсткім гурочніку шыпаватым гурком і кавалачкам сіпявата-ружовай паляндвіцы. Каля першых, нажатых жменяў у шчотцы ржышча сядзіць і повы, летась яшчэ выкаваны, серп. І ўсё каля саменькае дарогі — ісці ці ехацьме хто...

Алеся паволі, асцерагаючыся зноў гэтага страшнага, што сціскаў за сэрца, раптоўнага болю, азірнулася на сваё поле: на грудку пералівалася, то яснеючы, то цямнеючы, раскалыханае ветрам спалавелае жыта. Хвалі адна за адною каціліся, плылі да дарогі, дзе цямнеў куточак выжатага загончыка.

«Жняня з мяне цяперачы. І трэба было ісці адной. Хоць бы, праўда, паклікала Ваўчкову Вольгу, — з нямоцнай, саслабелай злосцю ўпкінула сябе. — Не сцерагуся. Хіба ж не ўспеецца? Заўтра прыйдучь жнісі. Не гарыць!» Гэтае самае, калі збіралася на поле, казаў і Імполь.

«Казаў!.. А хіба ж дагадаецца прыйсці зірнуць, ці жыва тут. Прыжджэш». — Алеся махнула ўджалепаю рукою і ўчула, як яе павяло ўбок, і яна памалу, як п'яная, падлыла да прысадзістай, што раскінула свае сівавата-зялёныя, у растапыраных смолкіх іголках, калматыя лапы, маладое хвоечкі. Сагнаўшы шарую, што пацмоkwала і пакалыхвалася на голкай стрэлцы вяршка, даўгахвостую пташачку, узялася за калючую выгінастую лапу, зноў са страхам падумаўшы, што, калі яшчэ раз схопіць гэты боль, яна ўжо пікуды не дойдзе: ні дадому, ні да цёткі Спяпані.

Але раптам успыхнуў, затрапятаў цямяны агеньчык падзеі і спадзявання: «Крычацьму, па ўсё поле крычацьму». І сама ў нейкай саслабелай, зморанай безнадзейнасці хукнула на гэты агеньчык — а хто ж пачуе?

Не ведаючы, які ўжо шукаць сабе ратунак, рашылася — покуль ёсць сілы, покуль не адпяло погі, трэба ісці, каб уратаваць дзіця. Адарвалася ад хвосці і цвёрда ступіла на трасуча-калючы мох. Ад слабасці і ад страху самлелі, падагнуліся ногі.

«Няўжо не дайду?» — яна зноў сваім зрокам змерала стракатае ад спелага жыта, зеленаватай ярыны, гароху і картопель доўгае, у некалькі гоняў, поле, за якім у цёмных купах дрэў хаваліся шара-карычняватыя стрэхі будынкаў. Там падымаўся гонкі, як канапліва, топаль, там недзе свяціўся белы атынкованы шчыт Сымонавай хаты.

«Што пагнала мяне на гэтыя зажышкі, што? — Алеся дакарала, вінаваціла і ўжо з ясным спакоем суцяшала сябе. — Але ж яшчэ не нара радзіць, я ж не данасіла два тыдні». І ад страху пачала гарэць і запяклася, счарнела душа: «Няўжо ізноў скіну нежывое дзіця?»

Скіроўваючы на замежак, яна ішла між жоўтых, тамсям пацямнелых, нібы апырсканых ёдам і гэтакіх горкапахучых, як ёд, кветак несмяротніку. Цяпер на спадзе лета іх было гібель на гэтай пераляжалай ялавіне, як увесну было жоўта аж да слепаты ў вачах ад ясных, нізелькіх кветак сівага, што ліпне да зямлі сваімі варсістымі лісцікамі, валасніку.

Сацмаргнуўшыся са ствалка, між пальцаў засела казытлівая чачотка шореткіх бубачак. Алеся прыпынілася, каб паступіць другою нагою і сацмаргнуць гэтую неадчэпную кветачку, як зноў, нібыта перуном, стрэліў той самы, ужо, здасца, і забыты боль, разламаўшы ўшчэнт паясніцу. Не помнячы свету, Алеся заспчыла, закрычала і аб'ехала на жоўты сухі несмяротнік.

Заплюшчыўшы вочы, з пераконаным, сцэтым ад болю тварам папаўзла на ялавіне, топчучы ўпартыя і пахучыя, як ёд, кветкі несмяротніку. Рукі хваталі і граблі крохкі калючы мох. І яе моцны енк распачы перайшоў у спакутаваны, надрыўны стогн.

Не адлягаючы, боль разрываў паясніцу, нібы яе рэзала вялікая падоўжная піла, угрызаючыся ўсё глыбей і далей.

Змакрэўшы ад страху, што не вытрывае цёмнай, павальнай мукі і памрэ тут на калючай перасохлай ялавіне, яна скоранька папаўзла, думаючы гэтым уратавацца ад свайго страшнага і нязноснага болю.

Маладая, прысадзістая, з доўгімі і нізкімі лапамі хвосцічка стала ёй на дарозе. Алеся ткнулася ў яе галавою,

абкалола аб патапыраную шчотку іголак свой твар і нібы прыйшла да памяці, прылётшы тут каля калматых, што пахлі цякучаю смалою, лап.

Але боль, як прытоены агоць, гарачым полымем шугапуў зноў. І зноў раптоўны страх пра смерць, што яна не вытрывае, сканае тут, каля гэтай прысадзістай хвоечкі, падняў яе на колінкі. Яна ўчапілася рукамі за ліпучую ад смалы лапу і стала памалу падымацца. Ногі ў яе падкошваліся і дрыжалі. Павярнуўшыся да хвоечкі, яна ўзялася за яе другою рукою і нарэшце ўстала. Выцершы з вачэй пот, зноў паглядзела ў той бок, дзе за жоўта-зялёнымі палеткамі віднелася вёска, і ў яе выцвілых вачах заслязіўся раптоўны смутак, што туды яна ўжо не дойдзе. Неспадзявана нільны зрок натрапіў на праставалосую кабету, што бегла праз ясна-жоўты лубін і, спатыкаючыся ў ім, махала, як у звар'яцелым адчаі, белаю хусткаю.

На які міг, перамогшы боль, Алеся знямела ад дзіва, не могучы дабраць да галавы, што робіцца з кабетай, покуль не ўбачыла, што тая нагнулася, заграбла рукою пясок і сыпнула ўгору, і ўжо тады сцяміла, што кабета стараецца асадзіць раз'юшаны пчаліны рой. Услед за ёю бег і махаў рэшатам мужчына.

«Трэба паўзці да іх», — сцяўшы зубы і курчачыся ад болю, Алеся памкнулася ўперад, але вялікі клубок полымя перавярнуўся ў яе жываце, аддаючыся цемнатаю ў вачах і засланяючы свет, і яна з дзікім моцным енкам упала на ялавіну ў карычнявата-ліловы, перацвіўшы ўжо чабор, каля рабога, абсыпанага лішаём каменя. І ўжо змораная, звалтужаная болем, у цішнай і балячай пакорнасці прыгатавалася радзіць тут на голай перасохлай ялавіне.

Крычала яна ў беспамяцтве і што было моцы памагаючы сабе.

Гэта быў крык пакуты і радасці.

Як нечакана страшным быў боль, так печакана стоенай, як зямля пасля навальніцы, была радасць — Алеся ўчула, як закрэпала ледзьве жывым, але сваім, тым нясцершна чаканым кугаканнем дзіця.

Адсланіўшы свет, з Алесіных вачэй сплыла чорная хмара страху, усё кругом асвяціла празрыстая лёгкая яснасць. Перамагаючы слабасць, Алеся павярнулася, знайшла каля ног акрываўленае дзіця і ўчула яго жывое роднае цяпло.

Гэта быў хлопчык. Ён моршчыўся ад першага свайго крыку, ад першага свайго болю — над вочкамі сіпелі па-

труджаныя пятпячкі. Алеся жахпулася — няўжо радзімы знак? І страшнай здагадкай па сэрцы паласнуў боль — як у нямоі Еўкі.

Палажыла дзіця ў прыпол, думаючы, як разарваць пупавіну, паволі абаперлася рукою, падняўшыся спярша на колінкі, а потым — устаўшы на ногі. Не верачы сваім вачам, глядзела на абліты высокім сонцам і перайначаны свет.

«Божа, няўжо гэта я? — нядужым, ледзьве жывым пакутваннем адзывалася сэрца. — Няўжо асталася жыць? І не адна, а з ім, з дзіцем».

Як вычарпаны калодзесь набіраючыся новай вады, акрыяла і ачуньвала яе душа, на вочы насочваліся слёзы, і ў іх каламутнасці, як у мроіве, дрыжала і калыхалася ўсё поле.

Мяккімі, яшчэ не сваімі нагамі яна ступала па калючай, перасохлай ялавіне, намагаючыся дайсці да мяжы, дзе, набліскваючы трапяткім лісцем, аблягала на жыта дзікая груша і дзе бегла, шоргаючы па быльніку і белых чачотках крываўніку, вузенькая сцежка.

У прыполе, нібы просячы ратунку, крактала дзіця.

«Скарэй, трэба ж завязаць пупавіну, трэба ратаваць яго», — успыхнуў гарачым агнём і падагнаў яе страх.

Асцярожна трымаючы акрываўлены прыпол, у якім варушылася дзіця, яна памалецьку, каб не спаткнуцца, перайшла цёплую бурачкова-белую, звінючую ад пчол грэчку, ачуціўшыся каля высокай, з грывамі травы, і ўздзірванелай ад быльніку старой мяжы.

— Алеся! Алеся! — вецер разарваў за спіною нейчы далёкі голас.

З другога боку ялаўцовых кустоў, раз за разам нагінаючыся, дзеручы пясок і сыплючы ім угору, бегла растрапаная Ігнасёва Агата. Сарваная з галавы хустка трапяталася ў руцэ.

Высока над ялаўцовымі кустамі разбэрсаным цёплым клубком віўся пчаліны рой. Блытаючыся ў зялёнай ярыцы і разводзячы яе адною рукою, а другою падымаючы рэшата, плыў сюды стары Ігнась.

— Алеся, махні чым! — крыкнула зноў Агата і паказала рукою на рой. — Вунь яны, вунь!

Алеся ўбачыла, як чорна-стракатым матком, то шырачыся, то звужаючыся, мігатлівы рой пакаціўся па яе і раптам рассыпаўся, завіруў, нібы з сівай каламутнай хмары цёмны снег.

Яна зажмурылася і змярцвела, чакаючы печага страшнага, як пасля маланкі са страхам чакаюць ляскату перуна, але густы раз'юшаны гуд праплыў недзе збоку.

Алеся адкрыла вочы і ўбачыла перад сабою задыханую з раскалмачанымі сівымі валасамі Ігнасіху: твар у яе таксама перасмыкнуўся і скамянеў, як ад страшнага дзіва.

— Авой, ці не дзіця ў прыполе? І пупавіну не разарвала. Няхай крые бог! — Агата ўспляснула рукамі і азірнулася на старога, што, змучаны задыхай, сіліўся падбегчы, махаў пустым жоўтым рэшатам. — Не ідзі сюды, кажу, не ідзі!

— Пчолы вунь, рой, глядзі, уцячэ, — угпуўшы голаў з цяжкаю адвіслаю губою, падбегам ішоў сюды стары Ігнась.

— Вот жа ж чалавек! — скоса азірнулася на старога і са злосцю плюнула Агата. — Маладзіца во разрашылася, дзіця прывяла!

— Цьфу! Знайшла месца. Як тая Якубава Магдалена ў авечым хляве, — стары адварнуўся, ідучы ўздоўж мяжы, яшчэ забубніў: — Мне вунь рой прападзе.

— Ідзе дзенецца твой рой, — старая паплявала на рукі і стала выціраць іх аб прыпол плацянковай, тканай у каробачку спадніцы.

— Што вы, цётка? — адступілася Алеся.

— Пупавіну разарву, а то дойдзеш, крывёю сплынеш, маладзіца, — прыскаліла вока Агата, паказваючы свае крывыя, заеханыя адзін за адзін, зубы. — Ты думаеш, я не сираўная? Вунь не адно прывяла. Не бойся.

— Гляньце, дзіця вунь з радзімым знакам, — сказала і хацела дадаць, «як у Еўкі», але стрывала, абсеклася Алеся, разгортваючы свой прыпол.

— Дзе, — старая прыжмурылася, доўга цікавала і зноў, нібы крышку шапялявячы ад крывых зубоў, загаварыла. — Ад патугі гэтыя сінякі, маладзічка, — і зноў паплявала на рукі. — Думаеш, токі радзіць цяжка, а радзіцца хіба лёгка?

XXIV Свет быў празрысты і глыбокі, як нерухомая вада. Сіні чысты купал неба абдымаў спрадвечна плодную зямлю, што зрадзіла, выспеліла ўсё і, аддаўшы свой плён, зморана адначывала ў сонным цяпле позняга лета.

Рэдзенькая сіпватая смуга лёгенькім вуалем лягла між трудаватых, у жаўтлява-бліскучым ржышчы гораў, замгліла цёмна-зялёную сцяну далёкага лесу. Туды ляцеў і, дадаючы печаканага асепцяга жалю і смутку, хрыпата, расцяжна крумкаў пануры крумкач.

Дзе-нідзе яшчэ бялеў позні авёс у выспах распушанага асоту і цвіў незаараны пад новае жыта сіні, высокі, што выгнала аж па пахі, палеглы лубін, з-за якога выглядалі крышку з'еханыя набакір шапкі пастаўленых у пашарак мэндляў.

З шапаткое шчоткі ржышча, што зазелявілася маладою сакаўною сырадэляю — выгоды восенню корм для коней — ці проста травою — елачкаю і затоенымі кветачкамі дзюбатых буслікаў, ужо цэлымі грумадкамі падымаліся з жалосным цвірканнем жаваранкі.

На сценках ды палявых дарогах, улёгшыся ў карычневым быльніку ды сівым пахучым палыне, грэлі свае ў аблезлым мосе бакі старыя каменні. І калматыя межы, і зямля пахлі гаркаватым, абкіданым жаўтлява-дробнымі пацеркамі цвету, мяккім палыном ды палеглай, збуцвелаў ужо, чырваната-рудою травою. Толькі калываў марнымі белымі кветачкамі бязлісты сухотнік ды стракацеў ужо трохі згаслымі кругленькімі шчоткамі перастаялы крываўнік.

Знябыўшыся на восені, усё замірала і сцішвалася ў вялікім неразгаданым спакоі, чакаючы яе. Адно ў сінім, што адбірала вочы, чыстым небе плаўна і няспешна кружыліся, шлылі адзін за адным, распасцёршы тугія і шырокія крылі, што выдавалі цёмнымі з зямлі белыя буслы. І здавалася, што гэтаму ціхаму і бясконцаму лёту не будзе канца. Усё меншаў, аддаляючыся ў глыбокае неба, павольны бусліны круг і меншалі, рабіліся малымі, як варонкі, буслы, што ўсё плылі, не збіваючыся са сваіх пазначаных дарог у гэтым крузе.

Было пешта велічна-гордае і разам пешта і трывожна-смутнае ў іхнім свабодным пташыным лёце.

Яшчэ ўчора на рудым ад здзічалае няскошанае асакі верасаўскім балоце, на топкіх непраходных лавах у вялікую, як заўсёды перад выраем, чараду зляталіся буслы.

Чарада ўсё большала, каб ужо сёння, ціха і перпрыкметна, у самы гарачы полудзень падняцца ў неба.

Вірлівы, не вельмі высокі круг Імполь убачыў тады, калі недалёка ад яго закрычаў гадкоў шасці пастушок

у зрэбных, яшчэ са станікам, портачках, бегучы адвароч-ваць ад маладой, ужо добра акрыялай на аўсяным ржышчы канюшыны памаўзлівую вішнёвую карову:

— А во-он! Буслы ў вырай адлятаюць.

Імполь падняў голаў і ўбачыў іх, маўкліва-гордых, у вольным лёце, белых буслоў: не махаючы крыллямі, яны кружылі, плылі адзін за адным, нібы на невідучай сцежцы падымаліся ў неба.

І ўсе, хто тут быў на голым, як бубен, выпасеным да карэньчыкаў сервітуцкім цоплаве, на якім стаяў калючы, у сівым пуху чартапалох, наблісквала ружаватая, у клейкай смале, шкодная для скаціны, атрутная расяпка і дзедушыліся ўсе верасаўскія каровы, а ў нядзелю — прыведзеныя не столькі ўжо па папас, колькі дзеля таго, каб трохі спачылі ды праветрыліся замуленыя летняй работай коні, усе, хто быў тут — і мужчыны, і дзеці, — пазадзіралі галовы ў ясна-сіняе, што слязіла вочы, і глыбокае неба.

Там кружылі ў марудным лёце, паволі, нібы з гопарам падымаючыся вышай, гэтыя вялікія пташкі. Неразгаданая, свая векавечная таямніца была ў іхніх бясконцых кругах, і душу агортваў смутак, што яны болей не сядуць, не апусцяцца на гэтае шырокае ў чырванаватай, пабітай рудою, палеглай асацэ і конскай цыбулі балота. І пад ім будзе стыць перамешаная з рэдзенькай смугою пустая пагодная восень.

А буслы ўсё кружыліся, плылі адзін за адным, горда-маўклівыя і паважныя ў сваім лёце. Іхні шырокі круг пяўзнак меншаў і няўзнак падымаўся ў бясконцую глыбіню неба.

Ад утрацёнага зірку ў Імполь на вачах задрыжалі, зацілаючы свет, мігатлівыя слёзы. Ён апусціў голаў, выцер рукавом зажмураныя вочы і абыякава глянуў на рудое балота, убачыўшы, што каля купкаў ружаватага ракітніку нешта бялела, нібы хто з баб збіраў там шчавей, сведчы хусткаю.

Пацягнуўшы нікай на лоб брылёк выцвілай кепкі, прыгледзеўся туды і дагадаўся, што сярод рудога балота стаіць, пакінуты чарадою, адзінокі бусел.

— А гляньце вап на балота, — сказаў ён, чуючы казытлівы холад у душы.

Мужчыны, што стаялі тут, — стары пяголены з сіваю пчацінаю на паўпаданых пчоках Міхась Чувак і падпяраваны кананляпаю вярочкаю дробны, даўгапосы ў аблез-

лым барашкавым каўпаку Язапат Змысла — таксама павесілі над вачыма руку, закрываючыся локцем ад сонца, каб глянуць туды на далёкі, не скошаны ў самым багнішчы на топкіх лавах клін балота.

— Ага, бусел, халера на яго, астаўся, — сказаў і пакруціў сваім аблезлым барашкавым каўпаком Язапат Змысла.

— Дзе? Што ты кажаш? — глядзеў туды на рудос балота і, мусіць, нічога не бачыў нізкі на вочы Міхась Чувак.

— Зрок у цябе кепскі, ці што? — хмыкнуў Язапат Змысла, падбіваючы на лоб свой зрудзелы, у чорных блішчастых плямах, дзе аблезла воўна, барашкавы каўпак.

— Вушь, збоку ад лазовых кустоў, — падказаў Імполь.

— Ага, — сказаў Міхась Чувак, але, пэўна, нічога не ўбачыў.

— Змарнуецца ён тут, — уздыхнуў Язапат Змысла.

— А мо яшчэ паляціць, — Імполь зноў зіркнуў у неба, дзе кружылі малыя і цёмныя ўжо, як варонкі, буслы.

— Ты кажаш, паляціць? — перапытаў Язапат Змысла і нямоцна ляпнуў сябе па выцвілай калашыне вобраццю. — Не, будзе хадзіць тут да самае зімы, покуль не скалее.

— Адзін жа ж чалавек узяў бусла ў хату, і ён перазімаваў, а на вясну ўскочыў у печ і згарэў. Кажуць, у той самы дзень, як вярнуліся буслы, — расказаў усім ужо чутае не раз Міхась Чувак.

— Значыцца, на нагібель накідаюць, — шырокімі, нібы расплясканымі за лета ў бясконцай хадзе ступнямі Язапат Змысла прымяў купку цёмнай, што абкружыла каровіну аладку, травы, ідучы да копей, каб адагнаць ад бадлівых кароў.

— Пэўна ж, раз кінулі на смерць, то живога не прымуць, — целяпаў у такт хадзе галавою худы, згорблены, як сугнет, Міхась Чувак.

Збіўшыся ў купку і настаўляючы вушы, каля мужчын церліся верасаўскія пастухі, слухаючы гэтую нязвыклую гутарку пра буслоў і падымаючы голаў у неба, дзе кружылася і раставала ў глыбокай пустэльні сіняга неба пташыная чарада.

— Летась, ці чулі? — выпрастаўся і перастаў целяпаць галавою Міхась Чувак. — Усе газеты пісалі, як буслы біліся з арламі. Тры дні і тры ночы. Над Міжземным морам.

— І што яны, пташкі, між сабою не падзялілі? — знізу ўверх зіркнуў на яго Язапат Змысла.

— А яны, браце, як і людзі, то вайною адныя на адных ідуць, то замірэння просяць.— Чувак, усё гэтак пацялепаваючы ў такт хадзе галавою, дайшоў да коней і кінуў сабе пад бок суконную, што трымаў на сагнутым локці, старую сярмягу, прылёг тут якраз пасярэдзіне поплава, каб не пускаць да коней кароў — барані бог, парне каторая рогам.

— Ты кажаш — вайною ідуць, — забегаў, ніяк не даберучы месца, дзе сесці, гарачы і трапятлівы Язапат Змысла.— Дый пойдучь. Вэнь, кажуць, Англія і Францыя не прыйшлі да замірэння з Расіяй, таму падлашчыўся немец. У газетах пішацца, што Саветы з немцамі пакт аб неагрэсіі будуць падпісваць.

— Выдумаў ты нешта, — заварушыўся Міхась Чувак, абмацаў кішэнь, дастаў кашук з махоркаю.

— Што выдумаў? — абабег круга яго Язапат Змысла.— Дагавор на гандаль падпісалі. Крэдыту немец на сем год дае, дзвесце мільёнаў марак.

— Ды не пойдзе Сталін на замірэньне з Гітлерам, — задраў угору і памахаў сваімі сіняватымі лыткамі Міхась Чувак.

— Ты глянь на яго, — стары падскочыў да Імполь, як падбітым крылом, махнуў локцем, штырхануў у бок.

— І я чуў нешта, Змітрык казаў, — пацвердзіў Імполь, успомніўшы, што падоечы мужчынам чытаў з газеты Корсакаў Змітрык.

— Многа знае твой Змітрык.

Дзеці глядзелі на гэты смешны мужчыцкі крык, па чуўшы зноў не вельмі цікавую і зразумелую гутарку пра палітыку, адышліся і прыселі купкаю, пасярод якой уклечыў даўганосы хлопчык, і з яго локця, то пляча, то доўтага брылька кепкі, бліскаючы лязом, замільгаў ножык.

Імполь, не вельмі прымаючыся да гэтае сварлівае гутаркі мужчыи, думаў пра Дварчаны, пра Хрысцю, якую ўжо не бачыў цэлае жыццё, і абьякава глядзеў, як скакаў, нібы падсмалены, Язапат Змысла і, пазвопьяваючы вобраццю, крычаў:

— Міністр спраў заграпічных прыедзе ў Маскву!

Чувак выкрасліў крэсівам снапок іскраў, прыткнуўся скручанаю папяросаю да рудое губкі, што закурэла сівым дымком, зацмокаў, уцягваючы абедзве шчакі.

— Нашто Расіі знацца з немцамі?

— Гарманец вэнь колькі зямлі пагроб, а Расія што, —

аноў махнуў вобраццю Язапат Змысла.— Ты паглядзі, колькі Расія страціла.

— Выходзіць, па-твоему, не замірэньне, а вайне павінна быць? — зацягнуўся ўсмак і спытаў, пыхкаючы дымам, Міхась Чувак.

Язапат Змысла спыніўся, скрывіў пабок голаў, прыплюшчыўшы адно вока, і, ужо трохі ачыхлы ад гарачкі і раздражнення, ціха, але з цвёрдаю развагаю сказаў:

— А глядзі, што і будзе.

Імполь яшчэ пастаяў каля мужчын, азіраючыся на далёкія, што выгледвалі з-за жаўтлявага ад жытняга ржышча грудка, за роўнымі пашаркамі мэндляў, вострыя вежы дварчанскага касцёла, і раптам не ўтрываў, папрасіў Язапата Змыслу:

— Ты, дзядзька, глянь тут ужо за маім канём.

— Чаго там, гляну,— махнуў назад сваім аблезлым і зеленкавата-рудым, як мох на страсе, каўпаком і раптам падбег за Імполем і, забіраючы ў яго вобраць, спытаў:— А ты куды, мо ў Дварчаны?

Імполь прыстакнуў, як працяты стралою перуна. Перасільваючы гарачыню брыдкасці, пакруціў галавою:

— Не, дахаты хачу збегаць.

— А я думаў, у Дварчаны,— і, як укусіўшы што кіслае, зморшчыўся Змысла.— Цікава было б глянуць, што там робіцца. Можна, крамы разняслі? Глядзі, каб не асталіся без солі ды запалак.

— Гэ,— падхапіўся са свае разасланае сярмягі Міхась Чувак.— Чаго ты ўсё баішся? Ды хваціць на наш век солі! Што будзе міру, то й бабінаму сыну.

Імполь знарок, каб было відаць, што ідзе ў вёску, скіраваў да пацямнелай шчоткі збуквеллага на дажджах ржышча. Адышоўшыся крокаў колькі, ужо з ялаўцовых кусцікаў, што раслі пры полі, крыкнуў старому Змыслу:

— Дык вы ўжо, дзядзька Язапат!..

— Ідзі, ідзі, чаго тут, пагледзімо,— адазваўся за Змыслу Міхась Чувак, махаючы і пазвоньваючы вобраццю.

На грудку ад жытніх пашаркаў, з якіх паздымалі і палажылі на ржышча мокрыя шапкі, пахла падапрэлаю саломаю. Схаваўшыся за ім, Імполь азірнуўся на рудаватае з зялёным вобадам маладое, яшчэ не скошае атавы верасіўскае балота, на стракатую чараду кароў каля самага поля — і ў вышыні ўжо над усім светам почакана для сябе зноў убачыў бусліны круг, што паволі вірыў, падымаючыся ў гэтую бяскоштую сінечу леба.

Ён замёр, узіраючыся на іх. З памяці, як з глыбокай цяжкай вады, паволі выплываў далёкі, але гэтакі самы пагодны дзень позняга лета і гэтакое самае ў вечным і бясконцым спакоі сіняткае неба. Яны, двое тады пастушкоў, лежачы спіною на мураве і заклаўшы за голаў рукі, узіраліся на гэтых ужо чорных і маленькіх, як варонкі, буслоў, што гінулі, раставалі ў небе.

І калі вочы згубілі і не маглі ўжо знайсці іх у сіняй, што адбірала вочы, і бясконцай вышыні неба, ён, гэты заўсёды з ружаватымі пісягамі на лытках ад пугі, Кузькаў Тадорык — сірата, што гадаваўся пры старшай ужо замужняй сястры — нечакана прызнаўся Імполь:

— Во і мая душа гэтак паляціць і растапе ў небе,

— І мая, — не ведаючы, пра што думае Тадорык, сказаў Імполь.

— Не, твая не паляціць, твая астанецца тут на поплаве.

Толькі назаўтра разабраў Імполь, што і да чаго гаварыў Кузькаў Тадорык, калі ўчуў, што за Дварчанамі на калеі яго, разрэзанага таварным поездам, знайшлі рамонтныя рабочыя. Знайшлі яшчэ жывога без абедзвюх ног. Сканаў ён ужо дарогаю, калі рамонтнікі, голячы на ўсю моц ваганетку, хацелі дамчаць яго ў Дварчаны на станцыю і нават спынілі стрэчны поезд, каб аддаць Тадорыка ў баранавіцкі шпіталь, але было па часе.

Тадорык лёг пад колы, каб хоць смерцю адпомсціць свайму ненавіснаму швагру, што біў і мэнчыў, набраўшы пасвіць яшчэ чужых дварчанскіх кароў.

Колькі год прайшло, а Імполь, згледзеўшы сабраных перад выраем буслоў, заўсёды прыпамінае таго нэндзнага з чырвоным аблупленым носам Тадорыка, і нечаканая гарачыня абалье грудзі, жаласць замгліць слязьмі вочы.

І цяпер, як у мроіве, закалыхаўся свет. Імполь выцер шорсткім рукавом вочы, пастаяў, счакаўшы, покуль спадзе, разыдзецца гэты мігатлівы туман, і памалу проці лёгкага ветру, што цёк у расхрыстаную кашулю, пайшоў на цёплай, закуранай пылам траве.

Дарога, збегшы неўпрыкмет у лагчыну, паднялася зноў на груд каля ружавата-белае, з'едзенае туманам грэчкі.

Адсюль з груды ў рэдзенькай смуге віднеліся і адсвечвалі белаі яснасцю дварчанскія камяніцы.

Перад вачыма ўстала яна, Хрысця. Бачыў яе астатні раз да жыва, калі вазіў прадаваць у мястэчка каменні — якраз тады закладваў фундамент пад новы дом асаднік Шумскі. Нязгорш за каменні плаціў, толькі падвозь.

З далёкае Падлеснае вуліцы Імполя, як магнэзам, пацягнула на Паптовую, дзе стаіць прыгожы выштукаваны Грабянкаў дом. І якраз пашэнціла — у гародчыку пад старымі шурпатымі хвойкамі ў жоўтых ад кропу градах убачыў Хрысцю — у валошкавым з нагруднікам фартушку, у краплістай касынцы, што туга перахапіла яе рудаватыя, выгараныя на сонцы валасы. Нейкая паспраўнелая, вылюднелая, нібы ўжо не вясковая, стаяла яна тады з бярэмам зелля, знячэўку выпускаючы яго з рук у разору.

Адпрасіўшыся ў Грабянчыхі і скінуўшы гэты прыгожы фартушок з нагруднікам, яна правяла тады Імполя аж за мястэчка ў напараны і прапахлы, як тарпатынаю, разамрэлаю смалою малады хвойнік.

Ужо сцішны надвячорак млеў над густымі сівавата-натапыранымі маладымі хвоечкамі. Жоўты, худы, з аблезлым хвостом і вострай мызай ліс перад самым возам перабег ім дарогу.

— Глянь, ліс, — Імполь нават прысвіснуў, каб напалохаць яго, і звярок тады ўжо дадаў хады, махануўшы ў лес.

— Вой, скажаш, пейкі аблезлы сабака, — усміхнулася Хрысця, азіраючыся на жоўтую пясчаную дарогу, што бегла ў мястэчка; над вежаю касцёла, зачачіўшыся за крыж, завісла невысокае сонца.

Ціхенька і абрыдла над вухам звінелі згаладалыя за дзень камары.

На голых Хрысціных руках, якія вышай локця закрывалі кароценькія, перацятыя гумкай рукавы, уздуваліся плямы гарачай свярблівай чырвані. Раздзіраючы гэтыя пакусаныя рукі, скоса зіркаючы з-пад навіслай стрэшкі выцвілых валасоў на Імполя — ён ішоў тады на другі бок воза, трымаючыся адною рукою за брудную, з накарэлым сухім гносм драпіцу воза, — яна расказала, як да яе чапіўся п'яны свінабой Канэцкі і як яна, не помнячыся, сярод ночы ўцякала да Сулі.

— Во, як брату, нажалілася, і лягчэй мне стала, — горка, адным куточкам рота ўсміхнулася Хрысця.

Цяжкі сухі камяк падпіраў Імполью пад горла, ён ледзьве пракаўтнуў яго:

— Трэба нам сысці адсюль.

— Куды, Імполька?

— У Амэрыку трэба ехаць.

— А хто цябе павязе задарма ў тую Амэрыку. Ці ёсцяка ў цябе даляры? Гаворыш абы-што.

Не ведаючы, якую знайсці на гэта раду, ён і праўда гаварыў, што набегла па розум, а ўжо калі Хрысця вярнулася назад у мястэчка, калі ён астаўся адзін у сцішным перадвечаровым ляску, усё гэтак ідучы каля зморанага і нядужага Мондравага каня, што ляніва трос галавою, ганяючы заездзь, у яго, у Імполь, паднялася адзічала, лютая рэўнасць да таго невядомага яму свінабоя, які чамусьці здаваўся яму з вусікамі, у ботах з высокімі заднікамі, у вайсковым зеленкаватым галіфэ і ў стракатай, навіслай на адно вуха кепцы, з вялікім скураным партфелем, здаровы і дужы, і печым падобны да дварчанскага арганістага.

Раўнівая, помслівая злосць не праходзіла да самае хаты, куды ён прыехаў перад самым захадам сонца, што сухой пякучай чырванню адбівалася на абодвух вокнах, і покуль не ўбачыў у сябе на надворку верасаўскіх баб, што, бялеючы хусткамі, выходзілі з хаты, адразу аж тры.

Імполь устрывожыўся, адчуваючы нейкую страшную невядомасць, але калі ўбачыў, што яны ідуць насустрач фурманцы, выскаляючы на смуглявых загарэлых тварах белыя зубы, паспакайнеў, ужо дагадаўшыся, што разрашылася Алеся.

— Даставай там з воза, не скупіся! — першаю закрычала Вольга. — Сын у цябе! Уга які хлопец! Такого ўжо прывяла...

— Хоць і пад кустом.

— Ну, ужо ты выдумай.

— Ай, бабы, абы ўсё добра, — махнула рукою Вольга. — Некалі Магдаленіна Насця пойдзе за вугал з хаты і ўжо пясце ў прыполе. А меншую, во Даню, у авечым хляве нарадзіла. Пайшла даваць нанач скаціне і...

— Выдумляеш ты, Вольга.

— Мне ж сам Якуб казаў. Кажа, чакаў, не дачакаўся, прыйшоў у адчынены хлеў, а там бляюць.

— От у цябе язык, — зняўшы фартух, махнула ім старая Ігнасіха і сказала Імполь, што стаяў яшчэ ўсё з возам на вуліцы, не адкідаючы браму і не заязджаючы ў двор: — А ты не слухай бабскіх плётак, ідзі паглядзі, які сын.

Нешта зблытанае перавярнулася ў Імпольных грудзях: і радасць, што нарадзіўся сын, што не дасць звесціся ні прозвішчу, ні роду, і нейкая шурпатая, што шкрабла за сэрца, брыдкасць з вінаватасцю, што во нядаўна дарогаю думаў пра Хрысцю і меркаваў, як уцячы адсюль, з гэтага ненавіснага і чужога яму Верасава.

— Гэ, дак ты, бачу, і не вельмі рады,— турзапула перад ім браму старая, даючы праехаць фурманцы.

— Чаму ж...— ледзьве паварушыў ён прысохлым да нёба языком.

Распрогшы каня, уцягнуў у падпаветку калёсы і, ужо чуючы дрыжыкі ў пагах, увайшоў у сені, стаіўся тут, настаўляючы вуха да дзвярэй — у хаце, здэцда, як нехта яшчэ гаварыў.

Імполь асцярожна, каб не вельмі грукнуць дзвярамі, увайшоў у хату, аслепшы ад нізенькай чырвані сонца, што якраз свяціла ў вочы.

— Во, і бацька прыйшоў,— пачуўся ад ложка Сцяпанішын голас і саўсім збіў з панталыку Імполь: было пат несамавіта, непамысна, нібы астранулі на цябе нешта гаматнае і цяжкае, ад гэтага нязвыклага слова «бацька».

— Ага, бацька,— пацвердзіла саслабелым голасам Алеся і ўпкінула, нібы паскардзілася старой Сцяпані:— Ездзіць спытай дзе, а тут жонка памірае.

— Што такое? — Імполь ступіў туды да ложка, ужо крышку адышоўшы вачмі ад калючага сонца.

— Ай, нічога, усё добра,— устала з рыпучага заслона старая Сцяпаня і падняла разам з пялюшкамі чырвоненькае зморшчанае дзіця.— Уга, які хлопец харошы.

Брала дзіва, што ў гэтым чырвоным зморшчаным дзіцяці старая знайшла нейкае хараство.

— Гэта ж во на полі радзіўся,— сказала Алеся.

— Не паслухала, пайшла, хіба ж не ўспелася б з гэтымі зажынкамі,— Імполь прысеў на лаву, абхапіў абедзвюма рукамі тоўстую дылю. Слухаў.

Старая Сцяпаня расказала, як прыбеглі да яе перапуджаныя ўжо верасаўскія бабы, што памірае там на полі Корсакава Алеся, і як яна сама, не помнячыся і ўжо ледзьве жывая ад страху, ляцела на поле, але балазе ўсё добра.

— Ну, глядзі тут яе, а я памаленьку патупаю дахаты,— і паказала на невялікі чыгунок з напараным зеллем.— Во, мацаўнік, піць ёй давай. І глядзі, каб не ўставала з ложка, бо парушэнне дастане. Я заўтра прыбягу.

Старая яшчэ ўпарадкавала дзіця, што аказалася, закратала нядужым голасам, і, шаргануўшы доўгаю суконнаю спадніцаю аб парог, схавалася ў сенях.

Імполь, седзячы на лаве, моцна сціскаў рукамі тоўстую дылю, бачыў, як павільгатцелі, як перамяніліся ад радасці Алесіны вочы: у іх блішчала, адбіваючыся, рэдзенькая з цёмнымі палосамі дрыгатлівая яснасць ад сонца.

— Ну во, у цябе сын, — сказала Алеся, варушачы сухаватымі бяскроўнымі губамі. — Ты давольны?

— Чаму ж не, — цяжка, але чуючы памякчэлую радасць у душы, сказаў ён.

— Велькі, харошы хлопчык радзіўся.

— Хіба цяпер распазнаеш?

— Дзіва што. Бабы вунь зважылі на бязмене. Дзесяць фуптаў.

І гэтая першая радасць, першая Алесіна гутарка за доўгія месяцы тупое, нерухомае, як сцяна, маўкліваасці разарвала задзірванелую грэблю ў Імпольвай душы — зноў аджыла, заіснала тая ўжо закажанелая пяшчота і ласка да Алесі.

Але гэта, ледзьве акрыялая, ласка як раптоўна знайшлася, так раптоўна пачала спадаць, пакідаючы слізкі глей брыдкасці. Ужо на трэці дзень, калі Імполь прынёс, зняўшы на жэрдцы за хатаю, вымытыя пялюшкі і адна ўпала на зямлю, Алеся нечакана занаравілася, заохліўшыся зноў ад злосці:

— Не толькі памыць, нават падаць не ўмее! Рукі не служаць!

— Чаго ты? Сціхі.

— Яшчэ і ўспакойвае. Адыдзі з вачэй.

Імполь, звяўшы душою, з тою даўняю крыўдаю, падумаў, што жыць яны ў згодзе і спакоі наўрад ці будуць. І стромы, абрывісты бераг яго душы зноў пачала падточваць старая, накішелая помста: забраць Хрысцю і ўцякаць адсюль, кінуўшы ўсё чыста на свеце — Верасава, прымачча жыццё, Дварчаны. Бо жыцця горшага не будзе, як ёсць. Ды ў яго з Хрысцяю аднакава доля.

Хоць гэтую таямніцу неспадзявана ўжо студзілі думкі пра тое, што ён кідае сваё малое, што не мае ніякага ратунку ў злым і чужым свеце дзіця. І што пра нарадзіны сына, пра гэтую повасць скажа Хрысця? Можна, пераменіцца да Імполь, адыдзе, адкаснецца ад яго. Як віхор, халодны каля сэрца закруціўся страх.

Імполь стаяў на грудку. Перамешаны з пахам сырога ржышча, зялёнае, саладжава-прэснае травы, пядужы ветрык студзіў расхрыстаныя грудзі. Пахла сырая карычнева-белая грэчка пры ружаватай ад мяккіх каткоў дарозе.

Ляскаючы пустым, непагружаным возам, на грудок паўзла марудная фурманка. Чорная кабылка з вузкімі персямі ўпарта махала цяжкаю галавою. З аднаго боку яе

лёгка і ганарыста ступала цыбатымі нагамі буланае жарабя, з другога боку трос доўгімі вушамі надласы сабака.

Імполь, намацваючы вачмі шары, прысыпаны пяском камень, адступіўся да грэчкі, перайшоў на той бок дарогі, дзе бегла цыбатае жарабя. Але, згледзеўшы чужога чалавека, баязлівы сабака ўгнуў голаў і сам затуліўся за воз.

На возе, звесіўшы праз драбінкі босыя ногі, сядзелі двое хлопцаў. Аднаго з іх, круглявага з твару, у пляскатай кепцы, Імполь адразу ж пазнаў — гэта быў Жорык Кісцень, па мянушцы Чарток, сын царкоўнага старасты. Кульгавы на адну кароткую ногу, ён некалі ў школе, адбіўшыся ад абрыдлай дварчанскае распусты, што здэкавалася з яго, гарнуўся да Імполя.

Ён і цяпер, убачыўшы даўняга свайго заступніка, сарамяжліва засмяўся, махнуў высокай, ад падкладзенай газеты, кепкаю:

— Здароў быў. Куды разagnaўся?

— Ды во,— сумеўся Імполь, не знайшоўшы, што адказаць.

— А торба дзе? — Чарток зноў выскаліў свае белыя на смуглявым твары зубы.

— Якая торба?

— Соль купляць,— падказаў той, што трымаў за лейцы, прыпыніўшы трохі спакойную кабылку, каля якой круцілася цыбатае жарабя.

— Вунь у Дварчанах аж крамы трашчаць. Людзі хватаюць соль і запалкі.

— Маё астанецца,— махнуў рукою Імполь.

Але, адышоўшыся ад воза, учуў раптам, як у грудзях зашчымела трывога: а што там з ёю, з Хрысцяй, дзе падзеенецца ў гэтай калатэчы.

Падбіваючы босымі нагамі карычняватыя, тугія, як бізуны, перасцелыя таўкачыкі бабкі, пайшоў падбегам, але ўбачыў на белаватай пясчанай дарозе, што стрымгалоў збягала з грудка ў лагчыну, яшчэ адну сустрэчную падводу і завярнуў на вузкую, сточаную наздраватымі норкамі, у горбачках жоўтага пяску жвірыстую сцежачку.

Варожачыся, каб нос у нос не стрэцца яшчэ з кім знаёмым, не пайшоў на чыгуначны пераезд, а лужком, у які ўпіраліся местачковыя гароды з сівай, што не бралася яшчэ ў галоўкі капустай, выйшаў да прадмесця з другога боку вакзала.

Тут за штаблямі дроў і жоўтых, што пахлі нагрэтаю высачанаю смалою, дошак перабег іржавыя, зарослыя вы-

сокім стрымбуляватым у нябескіх кветачках, мацаўніком, тушкі чыгуначнай станцыі і каля дашчанага склада раптам наскочыў на дварчанскіх грузчыкаў.

Яны якраз палуднавалі, схваўшыся ў цянік каля самае падмуроўкі і палажыўшы на выцягнутыя ў змораным спакоі ногі свае палатняныя торбы — хто з чым: з кавалкам чорствага хлеба і цвёрдым крамянным антонам ці шыпаватым гурком або бутэляк цёплага, ужо збрызглага ранішняга малака.

Бліжай да цвёрдае жвірыстае сцежкі, што абягала склад, сядзеў, падпіраючы спіною шары цэментовы падмурак, Імполь брат Платон. Сцішком парэзваў, не дастаючы з торбы, кавалак падсушанага і выхаванага на гарышчы зжоўлага сала.

Імполь чапіў босаю нагою шары, мусіць, ніколі не ваксаваны чаравік, што разявіў перад, выскаліўшы зубы драўляных цвікоў.

Чаравік нервова турзапуўся, і на Імполь зіркнулі, бліснуўшы бялкамі, вырачаныя ад дзіва Платонавы вочы:

— А-а, гэта ты?

— Няўжо ж хто.

— Да мяне што? — ён памянціў тлустым лязом ножыка па шарачковых портках, склаў яго і ўкінуў у адтапыраную кішэню.

— Не, — ад гарачага, што пякло ў плечы, сонца Імполь таксама адхіліўся ў халадок. — Ды во так, у краму.

— Меней швэндайся тут, — Платон абапёрся на руку і адарваўся ад падмурка. Туга зашморгваючы торбу, першым рушыў тупкаю ў калючых камельчыках сцежкаю за склад, там ужо, як адкрываючы вялікую таямніцу, сказаў: — Сёння ў мястэчку хапуи.

— Што? — не зразумеў Імполь.

— Паліцыя арыштоўвае ўсіх падазроных. Унь Давыдоўскі кажа, што блізіцца вайна. Не сёння — заўтра будзе. Ідзі купі хоць запалак.

— На век не накупляешся, — Імполь збоку прыглядаўся да Платона, змеціўшы, як у таго распаўнеў, зрабіўся нейкі адутлаваты твар. На шчоках выступала падазроная жаўцізна. Здалёк спытаў: — Як сам жывеш?

— Ды нічога во.

— Здароўе, пытаю?

— Ат, — адварнуўся, не вытрываў пільпага зроку Платон. — Жывот іншы раз хватае. Ці не ўраа парваў тут, цягаючы мяшкі.

Яны прайшлі гэтай выбітай сцэжкай праз сівы высокі палыні, што горка пах ужо сваім цеспрыкметным жоўтым цветам. Да яго дамешваўся пах вугальнага саладжавага дыму, што цягнуўся аднекуль са станцыі — там пагукваў паравоз, мусіць, сюды ў тупік падганяючы вагоны.

— Вунь войска грузіцца другі ўжо дзень, — паслухаўшы, як гукае мапеўровы поезд, махнуў туды суконнаю, зношанаю да рубцоў келкаю Платон і неспадзявана для Імпольа напытаў:

— Скажы, праўда ці не? Чуткі тут дайшлі. Пра жонку тваю кажучь...

— Чаго не плятуць цяпер, — педаслухаў, перабіў яго Імполь, ведаючы наперад, што ўчуе брыдкі і гадкі абгавор пра Алесю, і нешта злое, пякучае заварушылася ў яго душы.

— Ты не злуй, але я скажу — кідай ты яе!

— Чаго раптам ты? — Імполь збіўся з хады, падазрона, крадком зіркнуў на брата.

— А ты так не цікуй, — Платон нацягнуў ніжай на вочы злінялую келку і сказаў ужо з-пад апущчанага доўгага брыля: — Дадому ідзі.

— А ты дзе дзенешся? — Імполь ублытаўся ў высокія бязлістыя стрымбулі мацаўніку, што абапал абступіў вузенькую сцэжку.

— Не задушымся, месца досіць. Жыць будзем. У мяне вунь на пошце пяцьсот злотых ляжыць. На хату сабраў. Перабяруся ў сваю...

— Глядзі, каб не асталіся ў купры, як мікалаеўскія.

Твар у Платона збялеў, губы засінеліся нежывым холадам нябожчыка:

— Няўжо праўда згінучь?

— Ну, хто знае, як паверпецца цяпер? — адступіўся ад свае злосці, памяркоўна сказаў Імполь.

Цяжкая патруджаная Платонава рука лавіла голы стрымбулік мацаўніку з нябескаю, кволаю, як матылёк, кветкаю:

— Няўжо дарма чалавек мучыўся, рваў жылы? А цяпер — на табе... Няўжо?

— Ты не прамаргай, хоць дрэва купі. Яно не прападзе, — падказаў Імполь.

— На тым тыдні ездзіў у Кашалева, але якое там дрэва, адныя семеннікі-елкі. Ніводнай старалесіны, хвойкі. — Платон закусіў губу, пацёр, мусіць, ужо змакрэлы лоб. — Няўжо ўдраў памылку, што не купіў?

Імполь бачыў, як у Платона макрэлі вочы, каля куткоў губ балючаю крыўдаю выразаліся глыбокія шнаркі.

Гарачыня жаласці і шкадаванне да брата апяклі Імпольны грудзі. Не ведаючы, што парадзіць і якое знайсці выйсце з бяды, схачіў і турзапуў Платона за рукаво:

— У тартак схадзі, можа, там купіш...

— Там брусы, там усё дарагое.

— Ліха з ім, з дарагім.

Не ведаючы, якую знайсці раду ў гэтай бядзе, Імполь спытаў ужо адчэпнае:

— Што там у нашай вёсцы чуваць?

— Чаму не завітаеш? Ды ўсё старое, — Платон гэтым разяўленым, што выскаліў восці драўляных цвікоў, чаравікам калупнуў з травы камень, падбіў яго: — А мо ты і не чуў? Гумно Хвядоры Явэчкавай з перуна згарэла. Са ўсім збожжам. Зяць паспеў адно калёсы выкаціць. Акраз скідаў снапы, калі пярун у старану ляснуў.

— Даўно?

— На тым тыдні, як бура была.

Імполь успомніў градавую хмару, што разарвалася і прайшла бокам за Верасавам, нат не пырснуўшы дожджыкам. Гэта было за дзень ці два да Алесіных родаў. І, успомніўшы зноў пра дзіця, прызнаўся:

— У мяне ж сын нарадзіўся.

— Ну дай бог шчасця яму, — Платон падняў свой нездароўчы адутлаваты твар. — Дак у цябе ўсё добра, а тут былі чаго толькі не прыклалі.

— А што кажуць? — Імполь насцярожыўся, ці не пра яго з Хрысцяй.

— Цяпер свет разбэшчаны, такую злабу пусцяць, гэтак аблаюць і збэсцяць чалавека. Што пераказваць. Нідзе праведнасці няма. — Платон адварнуўся, узіраючыся на сівелькія, як валонька, растапыраныя кветкі мацаўніку, упікнуў: — Чаму не прыйдзеш калі? Так і жывём, як ваўкі. Ні разу і не сабраліся сем'ямі.

— Ды не з рукі ўсё было.

— Але каго вінаваціць. Заюхлішся ў рабоце, грош да гроша збіраеш, ды ўсё марна, паперакасяк выходзіць. — Платон махнуў рукою, памалу пайшоў цвёрдаю ў ружовых каменьчыках сцежкаю праз сівы рослы палыч і сказаў, цяжка азіраючыся: — Вазьмі жонку з дзецем ды прыедзь у пядзельку. Пчола падладжваць буду. Ты ж не ведаеш, я ж завёў з леташняй восені. Ад цесця чатыры вулі прывёз.

Як у глыбокім рачным віры апалы лісток, у Імпольных думках кружылася адна і тая ж бездапаможная мысль: як жа ж быць з ёю, з Алесяй, ці згодзіцца яна?

— Прыеду, калі баба не раскісне, — ужо ачах і няпэўна сказаў Імполь, ціснучы сухую парэнаную Платонаву руку і ўзіраючыся ў яго чырвоныя нездароўчыя вочы.

Платон бокам адышоўся, яшчэ раз махнуў суконнаю, у косыя рубчыкі кепкаю:

— Ага, дак чакацьму.

Імполь яшчэ пастаяў, паглядзеў, покуль схавецца за шарым дашчаным складам Платон, і, ужо асалавелы ад сухое гарачыні, што млела ў тупіку чыгуначнае станцыі, рушыў да кароткіх платформаў са жвірыстым баластам і чырвоных доўгіх пульманаў, што здалёк запахлі прыпсаванымі, гнілымі селядцамі, каб наўпросты выйсці ў мястэчка.

З цёмнае, каламутнае глыбіні памяці раптам выплыла тое даўняе і баязлівае, што мучыла і дапякала даўно: ва ўсім, што пайшло ў іхнім з Алесяй жыцці наперакос, вінаваты ён, Імполь.

З тых маёвых хрэсьбінаў развязалася, рассыпалася і разбеглася, як пацеркі, і ўжо не сабярэш, іхняе жыццё.

Як з-пад сівае градавое хмары настылым скразняком дыхала і ад Алесі. Гэты холад Імполь чуў і ў скупой, сілком працэджанай праз зубы Алесінай гутарцы, і ў яе косым, спадлоб'я позірку, і нават у тым, як яна, ужо не саромеючыся, пераадзявалася перад сном, толькі павярнуўшыся да яго спіною. Ён не ведаў, ці гэта яна спакушае, ці проста робіць усё, як рабіла, калі нікога не было б у хаце, і чуў, які холад ішоў ад гладкай спіны з разоркаю хрыбетніка, ад яе голых рук, чарнявых пах, ад налітых малаком грудзей, якія было відаць з карычняватым натапыраным саском, калі яна падымала рукі, сцягваючы з сябе сарочку.

Імполь вар'яцеў, сцінаўся ад раптоўнае задушлівае гарачкі, яго разбірала хэнць і адначасна ападала млявай гідкасцю, калі ён збоку бачыў цяжкі пукаты живот, яе абвіслыя ад цяжарнасці, палітыя ўжо малаком, грудзі. Вялікая, перамешаная з нянавісцю крыўда раздзірала яго душу. Імполь ўжо здавалася, што ён ніколі не любіў Алесю, і ў атуцэлай, нязлоснай помсце шкадуючы сябе, думаў пра Хрысцю.

Штосьці празрыстае, як цёплы высокі дзень ранішай

вясны, абдымала яго. Ён цішоў, заміраў у спакоі і дабраце, мыслямі пывучы з Хрысціян праз новае, ім выдуманнае, выснаванае жыццё. І п'янеў ад пахучага дурману сваіх патайных мысляў. Нібы абсыпаная расою павучына, пераліваўся, зіхацеў гэты выснаваны свет. Але не моцны ён быў і не праўдзiвы.

Нешта светлае выбліснула ў душы і цяпер, змявіла і перайначыла шарыя, накрытыя замшэлаю драніцаю хаты, якія ён убачыў за брукаванаю вуліцаю, высунуўшыся з-за штабеля рудых ад мазуту і збуцвелых пад рэйкамі шпалаў: і брукаваная ў гладкіх камепнях вуліца, і закурэлае прысаддзе, і фурманка, што сыпала раструшчаны грукат колаў, і сіняе неба з нізкай бялюткаю хмаркаю, пабэрсанай на сіні купал царквы, жыло і было напоўнена ёю, Хрысціян.

У грудзях страпянулася і ад салодкага болю заныла сэрца. Не помнячы сам сябе, Імполь падбегам прайшоў доўгую, што пахла конскім памётам і сухім пяском, выгіпастую вуліцу і, ачуціўшыся каля мураванае з пафарбаваным на чырвона бляшаным, у пасачкі, дахам яўрэйскае школы, выйшаў на галоўную вуліцу, да Сулінай цукерні. Над нізкай, з дзвюма прыбудоўкамі і заломленым шчытом, атыкванай хатай сплялі свае кроны хвойкі. Дзікі вінаград абвіў ужо мёртвы, нежывы камель аднае з іх, уквеціў у густую зелень свайго лапушыстага лісця пакручастыя галіны некалі кучаравай прыгожай верхавінкi, і мёртвая, ссохлая сасна, уквечаная цёмна-зялёным дзікім вінаградом, здавалася живою.

Каб не гэтая, увітая дзікім вінаградом, хвойка, Імполь, папэўна, размінуўся б з Хрысціян. Ён нават не змеціў, як няўмысна спыніўся за невысокім, пафарбаваным у нябескі колер плотам, на які нахіліліся цэлым бярэмам цяжкія махрыстыя кветкі бурачковых вяртiнляў.

Азіраючы зверху да долу густа, вуж галавы не ўточыць, абвіты дзікім вінаградом голы, толькі спаднізу ў злубячелым кажушку шурпатае кары, тоўсты сасновы камель, ён убачыў і той прывязаны да яго плечены гамак, у якім, звесіўшы босыя ногі, пагойдвалася Хрысця.

На разасланай зліпялай васільковай капе забаўлялася дзіця — трасло касцяною зялёнаю брашчалкаю, — і каля яго, выцягнуўшы ногі на зялёнай траве, сядзела рыжая, з каротка падрэзанымі валасамі і адвіслым надбароддзем насатая Суля. На прыполе ў яе ляжаў заплечены вянок залацістае цыбулі. Яна брала яе з горбачкі і сплятала

доўгімі, падсушанымі па сонцы хвосцікамі, перавязваючы іх злінялым матузком.

Суля, падняўшы сваё рудое выцвілае вока, згледзела Імполь. Каб апярэдзіць яго, адразу закрычала:

— Не глядзі! Нічога няма ў мяне. Усё раскупілі. Усё! Увесь цукар.

Імполь, збіты з тропу гэтым крыкам, адступіўся нават ад плота. Бачыў, як аслупянеўшы і нібы сама не свая, на яго пазірае Хрысця.

— Цётка Суля! — парэшце, затрэпаўшы нагамі і не дастаючы да зямлі, яна выцерабілася з гамака.— Гэта Імполь.

— Які Імполь? — Суля скінула з калень цяжкі вянок цыбулі.

— Ён да мяне, — на твары ў Хрысці чырванню палыхнуў сорам.

Яна нават прыклала да шчакі руку, чуючы, якая яна гарачая, і пайшла сюды да плота; губкі яе вышнуліся ад дзіва, і ў нейкай смешнай міне яна скрывіла набок голаў:

— Чаго ты?

— Да цябе, Хрысця.

Яна спаткнулася і спытала, цібы не ўчула, што ён гаварыў:

— Чаго ты прыйшоў? Ну чаго?

— Сказаць табе нешта хачу, — ён паглядзеў туды, дзе каля абвітай вінаградам хвойкі стаяла, апусціўшы тоўстыя, абсыпаныя рабаціннем рукі, старая Суля.— Мо прайшла б са мною?

— Нікуды я не пайду. Кажы тут.

— Люблю цябе.

— Выдумаў ты.— У яе дробна задрыжаў падбародак.

— Хачу, каб паехала са мною...

— Куды?

— Жыцьцем разам. Абы-куды, — ён рукою злавіў штыкеціну.

— Такое страхоцце на свеце. Вунь, кажучь, вайна будзе.

— Горшай вайны німа, як ужо ёсць. Жыць у Верасаве не магу. Збрыдзела, адзічала ўсё.

— Не грашы, Імполь, хоць ты. Вунь дзіця, кажучь, у цябе знайшлося.

— А што дзіця? Хіба ж яно?..

— Нашто ж каб пры жывым бацьку ды сіратою расло? Нашто ж такі грэх?

— Грэх, кажаш?! — нешта тупое і балючае штырхапула яго і адарвала ад рэдзенькіх вострых штыкетаў, ад куста бурачковых вяргіняў, за якімі стаяла яна, Хрысця, недаступна-чужая ў чужой, спярэшчанай ліловымі кветкамі сукенцы.

Толькі вочы былі тыя самыя, лупаценькія, як у дзіцяці, і з вільготна-цёплым бляскам. Нібы вылушчаны з калючае шышкі спелы каштан.

Не, вочы былі не злыя, добрыя. А можа, толькі падалося Імполью?

Ачах трохі і адышоў ад злосці ён ужо за мястэчкам на гарбатым грудку, які лянуючыся перапаўзала брукаваная ў каламутным бляску каменняў і абсаджаная, перад вечерам рахмана-прыціхлымі, бярэзінамі шаша.

Прыпыніўшыся на жвірыстай, што вілася з краю шашы, сцежцы, ён зноў успомніў гародчык з бурачковымі вяргіямі, абвітую дзікім вінаградом сухую хвойку. Пізкі плот і за ім — недаступна-злую Хрысцю. Здаецца, у яе карых лупаценькіх, як у вавёркі, вачах блішчалі слёзы. Няўжо ён не распазнаў, не разабраў тады?

Адступіўся, адтаў зледзянелы прыступ злосці. Нешта добрае, ласкавае высачылася ў Імпольвай душы да Хрысці. Хіба ж так зняпацку ды пры староннім чалавеку гавораць пра сваю таямніцу і жыццё. Гэта ж спатажыць і зняверыць дзяўчыну.

Ад гэтых думак нібы паспакайнеў і сцішэў душою сам. Прыспешыўшы хаду, звярнуў з шашы на дарогу, каб ужо наўпрасты цярэспаля выйісці да Верасава. Даганяў свой доўгі цень, што бег то па залацістым ад пізкага сонца ржышчы, то па ружаватай, ужо спелай грэцы, зялёных лапіках пяскошанай каюшыны.

Чуў, як за плячыма астывала, зачапіўшыся за адзінокі сухаверхі топаль, зморанае за дзень сонца. Яго трывожна сухая чырвань ужо затрапяталася ў цёмным шкле верасаўскіх вокнаў, калі ён падышоў да крыжа, дзе яшчэ вісеў перазвеяны пыл, што паднялі клышаногія авечкі.

У вёсцы чуваць было расцяжна-хрыплаватае бляяне барапа, што адбіўся педзе ад свайго двара, звонкі крык маладзіц на пенаслушных кароў, што галадпаватымі прыйшлі дадому і шукалі каля плота травы, паровячы не пайсці ў хлеў.

— А тудыкі! Во пязграбнасць! — па надворку падмавала рукамі Алеся, і Імполь, блізячыся да плота, з халод-

ным жахам падумаў, што сёння не абыдзецца без упікання і крыку.

Асцярожна ў прычыненых весніках адкінуў іржавы кованы крук.

Ды Алеся, мусіць, прыцікавала яго яшчэ на дарозе ў вёску, бо нават не абярнулася:

— Балазе знайшоўся.

— Ага, — ён хацеў усміхнуцца.

— Яшчэ і выскаляецца.

— А што, плакаць?

— Дак смейся, дзіця вунь захварэла. А дзе цябе халера носіць?

— У Дварчанах быў.

— Куды вецер, туды і дым. Ты ўсё да яе...

І ён учуў, як нейкая гарачыня сплыла яму ў ногі. Стаяў як абязвечаны. Не спадзяваўся, што Алеся ведае і адчувае, пэўна, усё. Ад яе пічагутка не ўтоіш.

— Чаго ж стаіш, як... — яна прыляпнула рукою па сытай цялушцы, падганяючы яе ў хлеў, сказала ўжо цвёрда, але без злосці: — Заганяй во скаціну, я пабягу ў хату, там дзіця з плачу зайшлося.

— Мо Сымоніху паклікаць, няхай прырэпалахі паганяе.

— Во рабі, што кажу. А з прырэпалахамі я й сама дам рады.

Загнаўшы карову з целем, ён доўга стаяў у настоенай смярдзючай духаце хлява, а ў галаве ўсё пульсавала, білася нейкая жылка, што ўжо не першы раз падточвала сылкі Імпалеў бераг: нашто вярнуўся ў Верасава. І зашмаргнулася ўсё ў глухім вузле — а дзе ж дзеўся б. І марудна, як на пакуту, пайшоў у хату.

XXV Вайна!.. Яна была чаканай, як чакаюць збавення, нават смерці ад нязлечнай і страшнай хваробы. І яна прыйшла гэтаксама нечакана, як прыходзіць смерць.

Але сюды яшчэ не дакаціўся яе грымотны водгалас, і чорным крылом абложная хмара не займала свет: велічны і бязмежны спакой млеў пад чыстым і высокім сонцам, і кругом стаяла астатняе, празрыстае цяпло лета, замглёнае шчымлівай адзінотай, пад якую ў салодкім смутку думаецца пра смерць і вечную абнову жыцця.

Не паспела яшчэ зазелянець пры густым шорстка-патапыраным, сонным ляску першай радасцю руць, адно

шарэла пухка-сухаватая ў радках ад бараны і белаватых, выараных плугам каменнях смутная ралля.

Поле было стракатае ад лацікаў злінялага ржышча, ружовага грачанішча, зялёнай, акрыялай на аўсянішчы канюшыны і звялых, падсохлых картопляў.

За карычняваты, што адцвіў на закурэлых горкім пылам дарогах і межах, пруткі бэльнік чаплялася і блішчала калючым прамяністым шклом тонюткая павучына.

Чорствыя і пустыя дарогі, то спадаючы ў лагчыны, то ляніва падымаючыся на пагоркі, плылі да сонца.

Сухімі саламянымі стрэхамі ў лагчынах хаваліся вёскі.

Спутаныя коні з доўгімі пепадрэзанымі хвастамі і грывамі хадзілі на лужках каля карычняватага, пабітага рудою рыжою і сточанага чорнымі смолкімі чарвячкамі алешніку, пры маладой, што паднялася зялёнай падушкаю, пахучай атаве.

Яе ніхто яшчэ не касіў. Чакалі багача — першага асенняга свята, каб пасля яго ўжо брацца за астатнюю работу: дасяваць жыта, касіць атаву, капаць картоплі ды выбіраць гароды. Упраўляліся пры хаце: перасыпалі старыя хлёўчыкі, перапляталі новым частаколам раз'еханыя платы, капалі новыя ямы ды папраўлялі паграбы на картоплі, стрыглі палахлівых трапяткіх авец, каб да халадоў, калі пара будзе рэзаць, на іх адскочыла цёплая, на кажух, воўна. Устаўшы зацемна, яшчэ да сьнеданьня, паспявалі збегаць у шчытнік — малады густы сасвячок — назбіраць пры грудках па шызым мосе цвёрдых, з карычнева-слізкімі шапкамі, прысадзістых баравікоў ды ў глухім сыраватым гушчары, разгробшы чорна-перапрэлую кастрыцу, на трапіць на чараду маладых жоўценькіх падгрыбніц.

У верасаўцаў у гэтую пору якраз падаспеў новы клопат — рабіць мост.

Трэці дзень за Ваўчковым занябаным садком, дзе ўжо зачырванеліся лісцем чэзлыя вішні, у цяньку старых лішаістых, звіслых над дарогаю вербаў, чуваць быў густы шоргат пілы і востры, што тройчы адбіваўся рэхам, цюк сякеры.

Раз за разам, забіваючы ў цвёрдае жвірыстае дно палі, тупа гунала цяжкая «баба» — трохпудовы молат, што цягалі, абпальваючы рукі аб тугі канат, па двою напераменку мужчыні. Закасаўшы вышэй калень порткі, яны стаялі ў крынічнай халоднай рэчцы і з крыкам «гоп-ля» падымалі і апускалі на тоўсты, што старчма вызіраў з вады, слух гэтую цяжкую гіру.

Акоранае ды ачэсанае яшчэ з вясны дрэва праляжала над старымі вербамі ўсё лета, цокуль верасаўцы чакалі свае калейкі, каб узяць у дварчанскага яўрэя Гершановіча на дзён пяць капёр, але ён быў заняты: як ніколі, у гэтае лета прырэчныя вёскі будавалі масты.

Прывезлі яго пазаўчора, і ўсё Верасава — малы і стары — збеглася сюды да чыстае, памялелае ў гарачыню, што выдалася ў статнія дні, рэчачкі, дзе на пясчаным плёсе мужчышы ставілі драўляныя высокія козлы, каб ужо загнаць у тугі жвірысты грунт першую палю.

Сёння іх стаяла ўжо чатыры: дзве на плёсе, дзве ў быстрай вадзе вузкае рэчачкі, што, выгінаючыся на павароце, тугою серабрыстаю стужкаю цягнулася сюды на шырокі брод.

Каля старых, уквечаных жаўтлявым лішаём вербаў, трохі збоку ад раз'езджапае дарогі, з крутога берага да першых паляў падступілася, выкладзеная з каменняў ды высыпаная пяском, грэбля — тут на ёй павінен быў пачынацца мост.

На другім беразе сёння закладвалі яшчэ адну. Міця — загарэлы за лета і трохі зблажэлы з твару, у рудым шарачковым пінжаку і босы — вазіў з поля са сваіх пазарастаных травою крушняў пазелянелыя каменні.

Сюды да рэчкі і прыйшоў стары Корсак, і не дзеля таго, каб толькі ачэсваць маставіны, а каб прыгледзець за маладым, няспрытным яшчэ ў рабоце канём, якога не вельмі хацеў выпускаць з рук, тым больш даверыць такому, як ён лічыў, няздатнаму гаспадару, як Міця.

— Глядзі ж, не валі столькі, — паказаў ён на воз, калі Міця варочаўся з поля і, зняўшы драніцы, скідаў на затравелы абрывісты бераг вагкаватыя каменні.

— Ды я ж во, здэцца, няшмат, — Міця стараўся не ўзнаравіць бацьку, хоць каменняў нагрузіў менш, як іншыя возчыкі.

— Малады конь, лёгка сарваць, — Корсак, нечым недавольны, з размаху ўбіў тонкае лязо гарбатага сключода ў ачэсаную маставіну і прысеў на яе сам.

Змітрык дагадаўся — бацьку браў клопат за ўчарашняе, калі дадому з дзіцем на руках прыбегла зжоўклая, яшчэ не акрыялая пасля родаў Алеся.

Міця з бацькам якраз былі на падворку каля агню, што патрэскваў над трыножкам: на іх стаяў закурэлы чыгупок з першаю маладою картопляю.

Блытаючыся ў сінім, што пахіліўся на сцежку пад

гумно, рэдзенькім дыме, Алеся падышла да агню і зайшла ад слёз.

— Што з табою? — з перапуду бацька ўзмахнуў рукамі.

— Не ўжыць ужо. Не вытрываць!..

— Ды ўспакойся ты, дай разабраць. Крычыш, аж у небе чуваць.

— Бегае ён да яе. Ляціць няпомнячыся.

— Хто бегае? — ніяк яшчэ не мог уцяміць бацька, а ён, Міця, дагадаўся — вядома, Імполь.

— Мой вуць, мянёк гэты, — нарэшце сказала яна.

— Знайшла, чаго крычаць, — кісла і здзекліва ўхмыльнуўся бацька. — А я табе даўно казаў: вытур гэтага кныра з хаты. Так, нябось, шкода было. Цяпер маўчы.

— А я і маўчу, — усхліпнула Алеся і скорапька завярнула назад пад гумно, трымаючы перад сабою ўкручанае ў сінюю коўдру дзіця.

— І чаго і куды ляціць яна на злом галавы? — бацька пават падбег за ёю.

— Во, дзякуй вам, пагаварыла і з бацькам, і з братам. Дзякуй! — Не азіраючыся, яна схавалася за гумном.

— Разбярэш тут яе, — крыкнуў таксама ўжо раз'юшаны ад злосці бацька.

Гарката і крыўда асядалі і ў Змітрыкавай душы на Алесю. Любіў ён сястру, любіў і таіў гэтую ласку да яе. І шкадаваў, бачачы, што не ўдалося ў яе жыццё з Імполем. Нераўня ён ёй. Толькі звёў, знявечыў, скруціў Алесін лёс. Што зазнала за ім? Адно ганьбу ды абгаворы.

Не раз штось мсцівае і крыўднае за сястру пад'юджавала Змітрыка пайсці ды ўзяць за грудкі Імполя, страсянуць, каб аж забрашчалі зубы, і пхнуць з хаты. А ўчора бацька, нібы прадчуваючы Змітрыкавы мыслі, сказаў, папярхнуўшыся сінім дымком, што чадзіў з-пад трыножак:

— А можа, пайсці ды ўжарыць яму, загнуўшы курну, каб дзiesiąтаму загазаў. — І печакана асекся, у яго задрыжаў чорны, з іскрамі блішчастай шчаціны падбародак: — Але ўлезеш у чужое жыццё ды наробіш мо горшай бяды! Я ўжо раз паспрыяў ёй: за кульгавага Лабара сватаў. Яшчэ і цяпер сабе дараваць не магу.

— Якога Лабара? — сумеўся, чуючы першы раз гэтую новасць, Змітрык.

— Ат, ці табе ведаць. Вот было, ды ўсё.

Цяпер бацька сядзеў папуры, скрыва пазіраючы на Імполя, што на змену з мужчынамі цягаў цяжкую жалез-

ную «бабу» — вада мыла яго валасатыя з закасанымі калошамі погі.

Прывязаўшы сырамятнюю лейчыпу за шурпаты і тоўсты камель вярбы і пакінуўшы каня, Змітрык падышоў да бацькі. Сюды ў халадок пасядзець на акораных дзеравінах ды перадыхнуць, апякаючы душу моцнай махоркай, збіраліся гультаяватыя мужчыны. Акалелы ад халаднае вады, ганяючы дрыжыкі, з рэчкі хлюпаў Алесін Імполь.

Корсак спадылба зіркнуў на яго, злосна прыкусіў губу і адварнуўся. Чужыя мужчыны змецілі гэты злы, нядобры зірк. Ваўчок, як падлавіў Міця, перакасіўшы рот, нават падміргнуў Ікону Жытку.

Мужчыны сабраліся не столькі ад таго, што прытаміліся, колькі ад хэнці, што можна пагаварыць ды ўсмак закурыць моцнае гродзенскае махоркі, якая не зводзілася ў жоўтым, вырабленым з барановай машовкі, кашуку старога Корсака. Той-сёй з іх нават і наравіў стаць ці сесці каля Корсака, каб у час падставіць жалабок з акуратненька нарэзанай газеты.

Але сёння злы і пануры Корсак свайго мякенькага кашука пакуль што не даставаў.

— Мо перакурым, — паляпаў па сваім парцяным пінжаку Язапат Змысла і адным вокам, дзе на веку выспела рудаватая бародаўка, зіркнуў на адтапыраную ад крэсіва Корсакаву кішэню.

— Сып, сабе намалоціш, — хітра пераглядаліся мужчыны, ведаючы, што Язапат Змысла быў ласы на чужое.

— Такі добра мультан удаўся. Па картоплях садзіў.

— А ўчора казаў, што бесараб, — падцяў Змыслу Ваўчок.

— Ну ліха з ім, бесараб ці мультан, абы моцны, — падсоўваў складзеную жалабком паперу тоўсты, як мянёк, Чабоцька, варушачы рыжымі густымі бровамі.

Змысла вывернуў пустую кішэню і высыпаў перамешаную з крошкамі тытунёвую пацяруху на пясок:

— Гэта ж цэлы кашук зранку нашаткаваў і на табе — забыўся. Вот галава.

— А кажа, мультану насеяў.

— Хто сее, хто барауе, бог усіх параўнуе, — адышоў ад злосці і засмяўся ўжо, глядзячы на знябожанага Язапата Змыслу, Улас Корсак і развязаў жычку ў сваім жоўтым кашуку.

Да купкі верасаўцаў не падышоў адзін Імполь, прысеў на таўставатую, спярэшчаную падсочкай дзеравіну, што ляжала пры беразе рэчкі.

Па тым, як ён украдкам зіркаў з-пад нізкага, пасупутага ад сонца брыля то на бацьку, то на яго, Міця дагадаўся, што ўчора вечарам у Алесінай хаце была не адна толькі сварба.

Няўжо біліся яны? Няўжо? І нешта зноў цяжкае, злое, успыхнуўшы раптоўным пякучым полымем, абпаліла душу.

Каб не страцацца вачмі з Імполем, адвязаў ад тоўстае шурпатае вярбы сырамятныя, выгладжаныя рукамі лейцы і завярнуў каця да броду — яшчэ раз з'ездзіць на поле і прывезці каменяў.

Стоячы пасярод рэчкі ў доўгай, што туга абляпіла ногі, мокрай спадніцы, Вайтовічава Марыля таптала ў быструю ваду лёгкія снапкі сухога абабітага правікам на гуменным току жаўтлява-блішчастага лёну.

На плёсе ляжалі скінутыя з плячэй і развязаныя радзюжкі з жаўтлява-залацістымі, што пахлі алеем, тоўстымі снапкамі.

Старэйшая Вайтовічава дачка, Явіна, мусіць, па яшчэ дзіцячай звычцы, падымаючы на сваіх прыгожых, па-дзявочаму ўжо спакуслівых нагах лёгкую, у васільковыя кветачкі сукенку, падавала мацеры тоўстыя, што пахлі падсмажаным алеем залацістыя снапкі. Нечаканая белізна дзявочых ног задушліва турзанула Міцева сэрца.

Міжволі прыпыніўшы на плёсе каця і каб даць як дзяўчыне прайсці да радзюжкі з лёнам, Зміtryk загледзеўся на гэтыя прыгожа і няўзнак заголеныя ногі, што мільгалі ў перламутравых пырсках вады. Дзяўчо, як счуўшы гэты яго пільны і ўжо занадта калючы зірк, збянтэжана турзанула ўніз за калені сабраны ў кулачок край сукенкі, і, можа, першая чырвань ужо сталага дзявочага сораму заружовіла яе круглявы з вострым носікам і пухлымі губкамі тварок. Густыя вейкі мякка схавалі яе шарыя, што скоса глядзелі спадылба, вочы. Яна ціха ўгнула голаў, яшчэ раз туга нацягнуўшы на каленях прышолік сінявата-злінялае, як ужо асыпаная валашка, сукенкі.

— Яны, ці чуеш? — гукнула з рэчкі ўжо маці і набрыла сюды да плёсу, блытаючыся ў доўгай мокрай спадніцы.

Міця аб'ехаў радзюжкі з лёнам і, надцягнуўшы пугай, сілком загнаў у рэчку маладога пудкага каця.

Здзівіўся, што сам пеўспадзеў і ўжо не першы кідае вокам па гэтае, з прыгожым тварком, дзяўчо, што так няўзнак адмяшлася і перарасло ў дзеўку.

Спомніў і той дзень маладога спякотнага лета, калі варочаўся з Баранавіч, і ў душы яшчэ тлела нядаўняя, мяккая, цёплая радасць стрэчы з Чэсяй, і ён нагнаў гэтае прыгожае, ужо вылюднелае ў дзеўку дзяўчо і, ашалелы мо ад свае радасці, загаварыў да яе, як да дзіцяці, з тым прыхаваным жартам і смехам, а яна, нібыта неўдагад, нібыта не зважаючы на прытоенае зманванне, ужо разважліва, па-сталаму адказвала на яго гутарку. Яму тады зрабілася брыдка і нават крыўдна-балюча за сваё праманванне, пыху і лішні гонар. Ён тады, як апомніўшыся, з нечаканым дзівам змеціў, як у нераспушчанай, не раскрытай яблыневай кветцы, яе прыхаванае дзявочае хараство.

Гарачы да шчымлівай радасці ў душы ўспамін неспадзявана перарваў конь — турзануў з усяе моцы пусты воз і, цяжка бухаючы па неглыбокай вадзе капытамі, выйшаў з рэчкі на раз'езджапы пясчаны бераг і тут пудка шмаргануў убок ад складзеных адзін на адзін мокрых снапкоў лёну. Міця нават саскочыў на зямлю, узяў каня за цуглі і толькі цяпер убачыў, што конь пудзіцца не гэтых залацістых, вынесеных з рэчкі і пацяжэлых снапкоў, а прылудкай Рэпчыхі, што падбегам спускалася з грудка, падмахваючы сабе сашморгнутай з сівай растрапанай галавы хусткаю.

— А божа, а людцэ! — завяла яна, як па нябожчыку, сваім енкам спатажыўшы ды ўспалахнуўшы ўсіх.

І Міця пат сумеўся гэтага плаксівага крыку.

— Што з ёю? — блытаючыся ў цяжкай, змочанай да каленяў спадніцы, з якое цурком лілася вада, сюды да берага падымалася з рэчкі Марыля.

Рэпчыха махнула перад сабою белаю хусткаю і закрычала зноў:

— Ах, божачка мой! Вы чулі?

— Што там, што? — у халодным сполаху гукалі ўжо з таго берага мужчыны і падымаліся з акоранай дзеравіны.

— Вайна пачалася, — махнула белаю злінялаю хусткаю Рэпчыха.

— Якая вайна?

— Немац на Польшчу напаў!

— Што ты гаворыш, цётка? — не паверыла яшчэ Марыля, пазіраючы то на Рэпчыху, то на яго, на Міцю.

— Відаць, праўда, — пацвердзіў Міця: гэтай страшнай,

што халадзіла сэрца, новасці ёп чакаў даўно, яшчэ з прадвесня, калі прачытаў прамову Гітлера і адказ Рузвельта.

Шмаргнуўшы ўгору за калесі штаны, у рэчку ўлезлі ледзьве не ўсе мужчыны; пад вербамі астаўся адно Улас Корсак, ды збоку, як бусел, што перад адлётам адбіўся ад грумады, стаяў Алесін Імполь.

— А дзе ты чула? — першым брыў упоперак тугой быстрай вады, на якой трапяталася разбітае на асколкі, сляпучае сонца, Марцін Ваўчок.

— Вунь радзіва ў Ахонах, мой Жэнік слухаў.

— Го-о-о! І без радзіва дам веры, — зажмурыўся Язапат Змысла, дайшоўшы да высокае «бабы» з цыжкім, апушчаным на палю молатам, дзе каля пазелянелых, аброслых цінаю каменяў бушавала раз'юшацая рэчка.

— Бачыш, які прарок, — хіхікнуў там на беразе пехта з мужчын.

— Усё акраз выйшла, як перад Мікаласўскаю вайшою, мы ж тады таксама рабілі мост, — Язапат Змысла падняў сваю худую, аплеценую сеткай ліловых жылак, пагу. — Во гэтак — цэлаю вёскаю.

— Дак што?

— Значыцца, на бяду робім. Будзем гарэць, як тады гарэлі.

— Каб табе ўжо язык гарэў, і што да чаго ты пляцеш, — Марыля падхапіла пад пахі два мокрыя тоўсценькія снапы лёну і, цэдзячы ваду, пайшла гарачаю пясчанаю сцежкай, дзе, як у прыску, згортваліся і шыпелі кроплі вады.

Абацал Марылі на пыльнай дарозе цягнуліся два стрататыя шлякі.

За мацераю, мякенька і пячутка ступаючы скрытнымі смуглява-загарэлымі пагамі, ішла дачка. І не ўцярпела, крадком азірнулася: Міця злавіў на сабе пібыта незнарочны зірк.

І ўчуў брыдкасць, што і яго, як магнэзам, цягне глянуць на гэтае скрытнае і ўжо снакуслівае сваім прыкметным хараством дзяўчо.

— Барапавічы бамбіў, — палахліва расказвала Рэпчыха, стоячы ўжо ў кушцы мужчын.

— Скажаш, — не паверыў даўганосы, з малелькімі сінімі вочкамі Ладак Какшучок, па мянюшцы Бацяп.

— Людцэ добрыя, гараць тыя Барапавічы!

Міця асадзіў цуглямі ўстрывожаната ад гмызу каня і скамянеў, прыслухаўшыся да гутаркі верасаўскіх мужчын.

Што немінуха блізіцца вайна, для яго ўжо не было навіною — столькі перачытана газет ды перагавораха з людзьмі, трывожыла толькі неведомасць: у які дзень прыйдзе яна, але цяпер, неспадзявана для самога сябе, лядовая свежасць сціснула сэрца, калі ўявіў той цагляны, схаваны разложыстымі кустамі бэзу ад цяжкага безупыннага грукату таварнякоў, доўгі домік і чырвонае траскучае полымя, што шугала з яго вузкіх вокнаў.

У глыбіні неспадзяванай трывогі і страху падбітай пташкай біліся думкі: праўда, могуць бамбіць станцыю, а там блізенька і той цагляны домік, там яна, Чэся...

Ад здранцвення, ад цёмнаты гэтых атупелых думак Міцю ачуціў Язапат Змысла:

— Ты вучоны, ты скажы мне, ці даляціць нямецкі араплан да Баранавіч?

— Даляціць, — цераз сілу вымавіў Міця, яшчэ і сам не разабраўшы, праўду кажа ці не.

— Тады бамбілі, — прыплюшчыў вочы і махнуў галавою Язапат Змысла.

— Каб я з гэтага месца не сышла, як я ніпраўду кажу. Што вы, людцэ добрыя, ці ж я махлюю, — Рэпчыха накінула на голаў і туга зашмаргнула пад востраю барадою за натапыраныя ражкі выцвілую баціставую хустку. — Пайду яшчэ Волесю скажу, — прызналася яна і завярнула на кладку, каб не лезці, мусіць, у халодную рэчку.

Мужчыны моўчкі глядзелі на гэтую нізенькую жанчыну, што ішла, чапляючыся доўгаю зялёнаю спадніцаю за белыя кветачкі сухотніку, і нават са шкадаваннем думалі, што яна не ўсё сказала, панесла з сабою нейкую таямніцу.

Работы тут каля моста ўжо не было: вярнуўшыся ў цяпёк пад старыя навіслыя вербы, што неўспадзеў, з палахлівым шалпаценнем сыпалі на зямлю, на чые-небудзь плечы ці на шапку яшчэ рэдкае пажоўклае лісце, мужчыны прыселі на ачэсаных дзеравінах, каб успомніць каторы ўжо раз тую яшчэ нядаўнюю, як яны казалі, Мікалаеўскую вайну і як пад Верасавам, калі ў ім стаялі немцы, закружыўся маленькі, як варонка, самалёт, а з акона, што быў за Ваўчковаю хатаю, у яго пачала страляць гармата. Ды так гучна і моцна, што аж у вокнах павысыпалася шкло, але самалёта не збіла: каля яго толькі, успыхваючы цёмна-жаўтлявымі клубочкамі дыму, разрываліся снарады.

І, як заўсёды, гэтая мужчынская гутарка канчалася

тым, што Лзанат Змысла пачынаў успамінаць, як ён першы раз накаштаваў кавуноў, калі недзе за Роўнам іхнюю дывізію на пераправе цераз рэчку бамбіў нямецкі самалёт і нейчы перапуджаны конь перавярнуў цэлы воз кавуноў, і яны, салдаты, пачалі збіраць іх, вядома, пасля таго, як сцішылася перадрага.

— Не тыльма што, ён, як цукар, салодзенькі, і чырвоная ў яго мязга.

— Яно і відаць, што з таго часу ты аблізваешся, — падцяў яго Ваўчок, і мужчыны, забыўшыся пра вайну, сыта і дружна зарагаталі.

Змітрык, каб не слухаць гэты ўжо абрыдлы рогат, ускочыў на воз і; ёмка расставіўшы ногі, замахаў над галавою лейцамі, з гонарам гонячы маладога каня. Не бачыў, што з-над вербаў на дарогу панура цікаваў і ажно заходзіўся ад пунтовай злосці бацька.

Перад хвойнікам на грудку на сівым шорсткім мосе, якім зарос ніколі не араны аблог, Вайтовічава Марыля з дачкою расцілала лён. Марыля ішла збоку каля рэдзенька-залацістае пасмы, якую высцілала, трымаючы пры нагах пучок лёну, яшчэ няспрытная да кабечай работы дзяўчына.

— Ой, няўдаліца ты, — прысармаціла дачку, але, учуўшы ляскат фурманкі, азірнулася на Міцю, засмяялася ўжо: — Во, вучыцца пяхай.

Яніна, кінуўшы спадылба цікаўна-скрытны позірк, яшчэ нікай нагнула голаў у стракатай, звязанай на-дзявочы — ражкамі назад — паркалёвай хустцы.

Міцеву душу абвіў хмель снакусы, што дзяўчо няўцям зіркае ў яго бок. Высхаўшы на лабаты грудок, ён зноў закруціў лейцамі, каб скорашька прыехаць да астатняе крушні з каменнямі.

Трасучы грываю, конь пайшоў шпаркаю дробнаю рысцю. У грудзі дыхнуў тугі, настоены на смале, цёплы дух ляска, горка разамрэлага ялаўцу і едкага, як з аптэкі лякарства, верасу, перад вачыма замахалі доўгімі лапамі густыя патапыраныя хвойкі. На пяску, што рэдзенькаю пасмаю сцякаў з бліскучых жалезных шынаў, зашалаццелі калёсы. Абапал дарогі наплыла зарослая ценькай спалавелей мятліцай і сіва-ліловымі мякенькімі каткамі ялавіна. Конь, што пабраў разгон, неўспадзеў захроп і крута рвануў убок, сцялежыўшы, нахіліўшы на адзін бок воз, педзе на лясках рыпуча зашоргала кола. Змітрык з усяе моцы цяў лейцы назад, напружыўся ўвесь, але ўстоіць на возе

ўжо не мог. Бачачы, што падае з гэтым перакошаным возам, у міг вока пагою злавіў драпіцу, абапёрся аб яе і скочыў у цёпла-мякенькія зблытаныя каткі. З размаху спаткнуўся, прыкленчыў на адно калена, губляючы з галавы шапку, але не ўшаў.

На пустым, зарослым спалавелаю мятліцаю гасцінцы, што перасякаўся тут, у зацішным хвойніку, з байчэйшаю верасаўскаю дарогай, стаялі перапалоханыя і здурнела глядзелі два разнамасныя — чорны і карычневы — аблавухія цыбатыя гапчакі. Ад укормленасці, сытасці і дагледжанасці на іх паліскалася і адсвечвала ружаватасцю гладкая пільсць.

Змітрык падняў шапку і азірнуўся на шоргат, тунат і трэск: спатажаны конь, згубіўшы з воза шырокія, збітыя з дзвюх дошак драпіцы, уляцеў на злом галавы ў густы шчытны хвойнік, захрас там з перавернутым возам і цяпер з перапуду дрыжаў, падымаючы храпу і косячы пазад вялікім, з чырванаватым бялком вокам.

Падымаючы па сябе рэдкі цяпёк, што падаў ад пэвысокіх хвоечак, сюды па караністай сцежцы нехта каціў на старым брыпчастым ровары з тугім рыпучым ланцугом. Натужліва горбіўся над нікеляванай загнутай упіз руляй, хаваючы пад доўгім брылём кепкі свой твар; з-за плячэй выглядала і цьмяна паблісквала двухстволка. На грудзях перакрываваліся пустыя патранташы. Прывязаныя лапкамі да шырокага паса, па клубе цяляпаліся галоўкамі ўніз дзве забітыя качкі: адна чорна-белая, шылахвостая — пэўна, качар, другая — жаўтлява-рабенькая маладая саміца.

На цёмна-сіняй у балонцы кепачцы з шырокімі, зашліленымі наверху вушамі Міця яшчэ здалёк пазнаў маладога, адутлаватага Грабянку і загарэўся ад злосці, падняўшы драпіцы, пайшоў да перапуджананага каця, халадзеючы ад страху, што, можа, укалечыў скаціну.

Воз ляжаў на баку двума коламі ўверх і недзе зачачпіўшыся адламаная ручкаю за таўставатыя камлі шурпатых хвоечак.

— Э-э, там! А до сень стало? — Змітрык учуў за спіною асіплы, што перасядаў у горле, голас Грабянкі, але злосць не давала аказацца.

— Э-э, до там? — пад'ехаўшы бліжэй, Грабянка саскочыў з ровара, падняў вышай на лоб сваю вушатую, у балонку, кепку: — А пех то холера! І чаго гэта ён дрыжыць так?

— Ды сабак во ўпудзіўся, — азірнуўшыся парэшце, Змітрык убачыў, як, асцярожна тулячыся за Грабянкоў ровар, зводдаль стаялі два ганчакі і, нібы чуючы віну, хавалі свае асалавелыя вочы.

— Эй вы, пайшлі вон! — зняўшы з лысаватае ўзмакрэлае галавы вушатую кепку, Грабянка махнуў ёю навогліў і асцярожна паклаў на бок свой старэнькі, раз'езджаны з ружаватымі апонамі ровар, каб, мусіць, памагчы Міцю вывесці з хвойніку каня.

— Чакайце, я сам, а то ўпудзіце яшчэ больш, — Міця перапыніў Грабянку, падняў за кола воз і асцярожна палажыў руку на канёвую лапатку, паглядзіў на гладзенькай, што нервова ўздрыгвала, скуры: — Ну чаго ты? Ну не бойся...

Сцішэлы конь пакорна апусціў голаў і цяжка, як ад вялікае крыўды, уздыхнуў.

— Косю, ну чаго ты? — Міця памаленьку, здаючы назад, вывёў яго з хвойніку.

— Ну во, слухае, нябось, — Грабянка, падпраўляючы прывязаных да пояса не столькі дзеля патрэбы, колькі дзеля гопару пастраленых маладых качак, падняў свой ровар.

— Напалявалі? — Міця ўжо сказаў яму ў спіну, на якой сядзела прыгожая, з выштукаванай ложкай і прыкладам, цёмна-карычневая дубальтоўка.

У галаве ўсё круцілася адно: распытаць пра Чэсю, пра Барапавічы. Няўжо праўда, што бамбілі іх?

Гутарка пра паляванне міжволі запыніла Грабянку — ён скоса з-пад доўгага брыля кепкі паглядзеў на пажывых, са звіслымі і шырокімі, як лапаткі, дзюбамі прывязаных качак, нібыта цераз сілу, прызнаўся:

— Дзве ў возера ўпалі, не дастаў, — і, наступіўшы адною нагою на педаль, другою адапхнуўся.

Міця глядзеў на шырокую і крышку сутулую спіну, што аддалялася ад яго. Бразджаў-парыпваў ровар, і, асядаючы пад ценжарам, ружаватыя колы пакідалі ў мяккіх катках, у ценькай мятліцы вузенькі след. Далёка наперадзе яго і нека трохі бокам беглі дагледжаныя, вылашчаныя сабакі.

— Ці праўда, кажуць, вайна? — Змітрык нават рушыў за гэтым рышучым роварам. — Немцы зрабілі налёт на Барапавічы.

— Не чуў. — Грабянка перастаў круціць педаль, і ро-

вар нахіліўся на правы бок.— Ведаю, што толькі ў Гродне ўшкодзілі касцёл. І слухаў камунікат ¹.

— І што? — задыхнуўся ад цецярплівасці Зміtryk.— Няўжо вайна?

— Немцы парушылі польскую граніцу.— Грабянка саскочыў на зямлю, трымаючы між ног нахілены ровар.

— Калі?

— Дзись в ноцы ². Моцны валёт на Гдыню. Але мы збілі шаснаццаць нямецкіх самалётаў, а страцілі толькі два. Наша возьме. Англія заявіла, што без вагання выканае свае абавязкі.

— А Францыя? — Міця яшчэ бліжай падвёў фурманку.

— Аб'явіла мабілізацыю,— Грабянку нешта заяршыла ў горле, ён адкашляўся і сказаў нібы толькі для сябе, ціха: — Вайна будзе цяжкаю, але мы пераможам.

Ровар зноў пехаця і балюча зарыпеў. Грабянкава сутулая спіна з тоўстым загарэлым каркам схавалася за прысадзістымі разложыстымі хвоечкамі.

Трымаючы неспакойнага, што цяжка соп каля вуха, услуджааага каця, Міця яшчэ доўга слухаў, як натужна скрыпеў ланцуг, як пазвоньваў, паскочыўшы дзе па корань ці трапіўшы ў разорку, расхістаны ўжо, з пагублянымі шрубкамі ды вінтамі, стары ровар, а ў душы гарэла нешта балючае і крыўднае, што не спытаў пра Чэсю. Можна, яна тут у Дварачанах?

Перад вачыма замільгала белая ў сінія бубкі сукепка з тым доўгім, як у матросцы, язычком гальштука.

Прыпомніўся пары, шапаткі пасля дажджу дзень, калі ён блукаў па глухіх баранавіцкіх вуліцах з перухомымі вялікімі лужынамі, у якіх перавярнуліся ўніз платы, мокрая — у шархаценні кропель — дрэвы. З чорнай гонты курылася рэдзенькая парнасць. Прыпомнілася і бальніца з вялікай брамай, дзе ён нарэшце знайшоў перапалоханую і сарамяжліва-радасную Чэсю.

Турзанулася далёкім водклікам болю сэрца, калі ўбачыў зноў, як ішла яна да бальнічнае брамы, спярша нібы марудна і насцярожана, а потым падбегам, ужо ўбачыўшы яго і зачырванеўшыся ад радасці.

Збіты з тропу і гэтым здарэннем у ляску, і новасцю пра вайну, і гэтым шчымлівым успамінам пра Чэсю, Міця ўжо завярнуў назад пад рэчку.

¹ Камунікат — паведамленне (польск.).

² — Сённяшній ночту (польск.).

Мужчыны, выстудзіўшы плечы, яшчэ сядзелі ў халадку пад вярбою: мусіць, не перагаварылі ўсяго, што бачылі і ведалі пра старую і што чулі пра новую, нязведаную, перажытую вайну.

Як дагадаўшыся, што ўчынілася ў дарозе, Улас Корсак падняўся на ногі і, прыкусваючы ніжнюю губу, падскочыў да Змітрыка.

— Ты што гойсаеш, што скаціну пэрвуеш?! — Ад злосці ў яго дробна дрыжэў падбародак і крышку касіла, заязджаючы ў куток, адно вока. — Дай каню перадыхнуць. Пашануй скаціну раз, яна цябе дзесяць раз пашануе.

Перапуджаны, знерваваны коць, мусіць, яшчэ не астыўшы ад нядаўняга страху, блішчаў нявыветранаю спацелаю спіною.

Балазе бацька не бачыў яшчэ зломанай ручкі: падклаўшы пад сябе драніцы, Міця сядзеў на возе і адною рукою трымаў, прыставіўшы ў выдзеўбленую дзірку дубовай трайні, адломаны канчар. Гэта, вядома, было ўжо паўна і смешна.

Але бацьку зашмаргнула падазропасць, чаго дрыжыць спацелы конь.

— Што з ім? — папытаў ужо раз'юшаны гэтай невядомасцю.

— Перапудзіўся трохі, — прызнаўся Міця, каб тут перад усімі не перваваць бацьку.

— Ты глядзі ў мяне! — ён зноў захліснуўся ад злосці. Змітрык моўчкі, тоячы пякучую крыўду ў душы, паехаў дадому, каб, там ужо распрогшы, прывесці сюды за рэчку ды навязаць каня на сакаўную атаву.

Забіраць яго прыйшоў ужо на шараку, калі стухла трапятлівая макаўка сонца, узяўшы з сабою ручнік і мыла — спаласнуцца ў новай, вымытай сёлетняй паводкаю бухце пад старымі вербамі.

Конь, убачыўшы гаспадара, спакойна падняў голаў, паўзіраўся адным цікаўным вокам і, зафыркаўшы ад радасці, пагнуўся зноў да мяккай падушкі маладой атавы.

Над шнурком густога алешніку за далёкім седлаватым грудком гарэў чырванавата-малінавы захад, і на чырвані яго лукаткамі, у пяроўным лёце, шмыгаў палахлівы кажан.

І, нібы на яго сцішны трапятлівы лёт, застрыг вушамі і падняў голаў чуткі конь.

Міця прыслухаўся: збоку ў сівай асацэ, там, дзе цурчала, сачылася рыжавая крыніца, дзе смуродзіла і гніло

рудое багнішча, чуваць быў сухі кароткі лопат дзікіх, няпуджаных качак.

Міця надышоў да каця, што з густым рыпучым хрустам скуб траву, раз за разам трасучы грывай і ганяючы ад сябе падаядны гмыз, паліцаў яго на дрыгатліва-слізкай, цёмнай спіне і завярнуў да мацінавай рэчкі.

Сонца зайшло, і вада на павароце адбівала гарачае, яшчэ не астылае неба. Толькі пад густымі шатамі павіслых, сплеченых крывым галлём вербаў ужо завязваўся і пяўцам гусцеў поцемак. Там пад слізкаю чарнатою карчоў, што абраслі зялёнымі чортавымі пальцамі смярдзючай бадзяткі, прыхлюпвала і цурчэла вада. Пад вербы, закручваючыся лейкамі, паварочвала цёмная рэчка — там была бухта. Як спусціцца трохі з берага, між дзвюх тоўстых шурпатых алешыи была ўжо вытаптана да тлустае чарнаты зялёная купінка, з якое давалі пырца верасаўскія дзеці. Нават яшчэ сёння — у халодную ваду. Хоць стары Корсак не раз і падкрадваўся сюды, расшпіліўшы і трымаючы за спіною папружку, каб спадцішка злавіць ды высвенціць каторага, бо, сабраўшыся цэлаю плоймаю, гэтая басата вытоптвала сенажаць і абвальвала і без таго нямоцныя берагі.

Змітрык паўзіраўся, як круціў і сцішна булькаў сіняваты глыбокі вір, набіраўшы тут перад ражнамі карчоў апалае лісце, ламачча і жаўтлявы брудны шум, і завярнуў на плыткае, дзе ў прагале алешніку шырокім рэчышчам разлілася вада, выплываючы сюды з-за высокіх, абвітых карэннямі берагоў.

Зайшоў за алахавы кут, каб затуліцца тут, і пачаў распрацацца, па-вясковаму, здымаючы спярша порткі, а потым ужо кашулю. Пакатым, у пераспелым колскім шчаўі, берагам, спусціўся ў рэчку. Зайшоў на калена ў ледзяную, што адбірала ногі, пастылую восеньскім холадам ваду і пабег па тугой рэчыцы, апырскваючы ўсяго сябе, а потым з размаху бухнуў, спрабуючы з усёй моцы плысці проці быстрай вады. Але не задужаў. Падняўся зноў і зноў, як малы, пабег па цяжкай вадзе.

Памыўся скоранька і, ганяючы дрыжкікі, выскачыў з рэчкі. Суравы пруткі ручнік распаліў калелую спіну і пакрылыя ногі. Зашпіляючы кашулю, учуў тую свежую лёгкасць, ад якой, здаецца, панова радзіўся на свет. І здумеўся ад нейчага парывістага дыхання за спіною. Азірнуўся — зводдаль стаяла Яшніна, прыбраная ў мацерыи прыталены з зеленаватым аксамітавым каўнерыкам сачык, у васілько-

вай, з турэцкім узорам, хустцы. Яна, пэўна, падцікоўвала за Змітрыкам у рэчцы і цяпер, засаромеўшыся яго, угнулася, шморгнула рукою па босай назе, гапяючы камароў.

— Гэта ты? — неўспадзеў засаромеўся і ён.

— А неж хто! — яна пырснула смехам, падняла свой падхарошаны чырванаватай яснасцю вечара круглявы тварок з падпухлымі, як у дзіцяці губкамі.

Ён недаўменна, яшчэ не ведаючы, чаго яна прыйшла, глядзеў на яе.

Яна вытрымала гэты пільны Міцеў зірк, нават не маргнуўшы сваімі шара-сіпяватымі вачмі, сказала ўжо:

— Ты ж дадому не йдзі.

— Чаму? — насцярожыўся ён.

— Паліцыянты прыехалі.

— Ну й што?

Яна вышнула губкі, адварнулася:

— Хіба ты не ведаеш — арыштуюць.

— Скуль табе знаць?

— Чула. Гаварылі з татусем. Пыталі пра цябе. Я ўчула і ў міг вока сюды. Бачыла, як ты на кладку ішоў, — яна на босай пятцы перакруцілася круга сябе і сказала зноў: — Ты ж на падазрэнні.

— Хто табе сказаў? — Змітрыку было неўдагад, што яна ведае пра гэта.

— Вот яшчэ, — яна завярнулася, пайшла пад цёмнаю навіссю вербаў.

— Ты дадому ўжо? — здзівіўся ён, узіраючыся, як яна порстка і мякенька ступае босымі нагамі па густой, што ўжо чакала касы, мурожнай атаве.

— Ага, пайду. Мама шукацьме, — яна нават не азірнулася.

— Пабудзь трохі.

Ад гэтых слоў збілася з хады і саступіла на пякошаную сцежку, паволі пайшла, ловячы пальцамі босых ног ценькую мятліцу і, мусіць, задумаўшыся, праўду ён кажа ці шуткуе.

— Смутна аднаму, — сказаў ён, гледзячы, як ружаватая пяты мнуць зялёную траву.

— Не, пайду, мама чакае, па запалкі ж паслала, — прызналася яна ўжо на хісткай, звязанай з дзвюх гонкіх маладых сосен верасаўскай кладцы з сухімі і крохкімі алахавымі парэнчамі.

Горкі атрутны смутак ці на гэтым дзяўчаці, што пачынае спазнаваць першы сорам ад сваіх востранькіх, раста-

пыраных у бакі грудзей, ці па ёй, што ўсюды печакана выплівала з памяці і мучыла хараством і сваёй паставай, Чэсі Доўнар, пакутліва задрыжаў у Змітрыкавых грудзях.

Ён нават не разабраўся цяпер, каго яму больш шкода і з кім ён хацеў бы астацца тут каля соннае рэчкі, што зарасла маладым, але па-асенням ужо дзіравым алешнікам, што пахне жоўта-крэмавымі пышкамі хмелю, на гэтым балотцы, дзе сочна скубе сакаўную траву сцішаны копы.

Але нешта тужлівае засмактала пад сэрцам, калі ён убачыў, як яна пераходзіць, асцярожна ловячы босымі пагамі вузенькую кладку і з усяе моцы трымаючыся за крохкую пэпадзейную парэнчу.

— Не глядзі, — закрычала яна, стоячы пасярэдзіне разгойданае рыпучае кладкі.

— Чаму?

— Баюся — упаду!

— Ну, я адварнуся, — прымаючы яе забаўку і чуючы, як заходзіцца, трымціць ад танюткае радасці душа, засмяўся ён.

— На, частуйся! — азвалася яна ўжо з другога берага і дастала з нашытае кішэні свайго сачыка разломленную папалам шапку сланечніку, скручаную педзе за плотам у глухім гародчыку.

— Што гэта? — спытаў знарок, нібы не пазнаў.

— Сланечнік, — крыкнула яна і па-бабску, праз голаў, шпурнула чорна-сіваю, ужо спелую, палавінку сланечніка.

Пераляцеўшы тут каля кладкі вузкую, сціснутую высокімі берагамі рэчачку, кавалак сланечніку сопка чвякнуўся каля Міцевых ног і разбіўся яшчэ на дзве палавінкі.

— Дзякуй табе, Яніна, — Змітрык, ужо ап'яцелы ад яе забаўкі і прыманвання, пагнуўся, каб падняць гэтыя разляцелыя ўроскід палавінкі сланечніку, і пасцярожліва застыў, убачыўшы яе ўспуджаны зірк назад, сабе за плячо, і яе трохі выцягнуты ад дзіва, пабрыдчэлы, з разяўленым ратком, твар.

Нават без яе здушанага шэпту, мігаў і таго, што яна перасцярожліва махала рукою, здагадаўся — сюды блізяцца паліцыянты, а потым і сам учуў, як па другі бок рэчкі за густым, пацямнелым ад блізкага вечара алешнікам зарыцелі тугімі ланцугамі і пезпарок падзынквалі шапаткія веласіпеды. А пасля аклікнуўся асіплым тоўстым голасам дварчанскі паліцыянт Гура.

Змітрык стрымгалоў ірвануў назад, праскочыў прагал алешніку і сігануў праз жыгучую крапіву і высокі ў белым

пуху асот да кустоў высокай, што лягла на пясчаны плёс, абцярушанай трохі ад лісця, пажоўклай лазы.

Сядзеў тут чуткім насцярожаным зайцам, гатовы зноў даць ногі, чакаў, пакуль паліцыянты не перанясудь, трымаючы за раму, праз хісткую кладку свае веласіпеды і пакуль не зарышыць над імі пікеляванья сиружыны сёдлаў і не заскрыгочуць тугія лапцугі.

З гаркаватай, што пахла ўжо слізка-тлустым апалым лісцем, лазы выйшаў тады, калі ўчуў, як забражджалі на пясчаным грудку перад хвойнікам блішчастыя веласіпеды і забубнілі ад злосці, саскокваючы з іх, раз'юшаныя паліцыянты. Дзеля асцярогі яшчэ паўзіраўся з-за карычняватага, зарослага спелаю чарадою берага, чакаючы, покуль яны, бліспуўшы ботамі, не перакінуць цераз сёдлы веласіпедаў свае ногі і не схавуюцца за гушчынёю хвоек, і ўжо тады пайшоў да каня.

Акрэпленая першай расою трава шчымліва халадзіла ногі. Каля алешніку над рудымі лёхамі крыніц, над сівавата-ліловым троснікам, над высокім пер'ем цёмна-зялёнага гляжджаю нізкаю перухомаю хмаркаю вісеў туман. За плечы брала свежасць. Косячы чырванаватым бялком сіпяга вялікага вока, паспакайнелы, сцішаны конь прагавіта і ўпарта скуб траву. Згінуўшы перад расою і блізкім поцемкам, заедзь ужо не дацінала яго.

Змітрык выцягнуў шворан, на локаць сабраў блішчасты, вышмарганы па зямлі лапцуг. Закіпуўшы яго каю па спіну, сеў сам. Лёгенька, з дабратою ляпаючы каю па цёплай шыі, выкіраваў яго на брод.

Са стромага абваленага берага спусціўся да вузенькай і паравістай тут рэчкі, што крута і імкліва рабіла луку, падмываючы аплеценую вузлаватымі карэшнямі круглую выспу з пахіленай, сухаверхай алешынай.

Каля капапляных, што пахлі ўжо спелым, тлустым духам семя, верасаўскіх гародаў з зацішнага боку пад'ехаў да вёскі.

— І дзе цябе ліха посіць? Вячэраць пара, — са злосцю каля брамы, адносячы яе, каб упусціць каня, закрычаў бацька.

— Паліцыянты вунь у Вайтовіча былі. Пра мяне распытваюць, — ціха, нібы не чуючы бацькавай злосці, сказаў Змітрык.

— Якія паліцыянты? — бацька яшчэ прыгрукнуў брамаю.

— З Дварчан. Гуру я пазнаю,— Змітрык саскочыў з каця.

Бацька затосна змоўк, цяжка засопшы носам, пайшоў да хлява, адкрыў адну фортку дзвярэй, схваўшыся за ёю, глуха, нібы сам сабе, сказаў:

— Цяперашнім часам, глядзі, будуць браць людзей... Вайна.

Вячэралі не запальваючы лямпу. Не вязалася і гутарка. Вялікая пустата разрывала грудзі. Як матылькі на агонь, плылі, біліся трапяткія думкі. Змітрыкавы былі ўсё там, каля таго чырвоцага, заглушанага кустамі старога пазеляцелага ў камлях бэзу, цаглянага дома з двума высокімі ганкамі, у тым пакойчыку з прыгожа выштукаваным буфетам, з іаажной, пакрытай вышыванаю салфеткаю, машынай каля акна, аблушчаным метрам на сцяне і падушачкай для іголак, з карычневым гліняным катом-скарбонкай на шафе, там, каля Чэсі, прыгожай у мяккім, малочным святле матавай лямпачкі з пераключальнікам у бронзавым патроне — і Корсакавы тут, каля дому, каля маладога спрытнага каця, якога могуць забраць, выбракаваць для войска, каля бяды, што прыйдзе з агнём і голадам, як было той вайною, калі на возеры вырвалі ўсю крапіву.

— Няма спакою на свеце. Няма,— растрывожаны Корсак нат падхапіўся з-за стала, дзе бялелі ўпоцемку высыпаныя горбаю маладыя, звараныя на падворку на трыножках яшчэ не сыскія, вадзяністыя картоплі, і болей ужо не сеў.— Глядзі, каб не арыштавалі тых, хто на падазрэнні.— Ён успомніў пра паліцыю, адкашляўся, перасохлым голасам сказаў: — Удома не варта начаваць, сысці трэба. Яны круцяцца не так сабе.

— А куды тут сыдзеш? — Змітрык дапіў з конаўкі кіслае малако і таксама высунуўся з-за стала.

— Да Алесі хоць.

— Якая там сховань?

— На разе і гэта не зашкодзіць.

Змітрык зняў са сцяны пінжак, пакінуўшы наапашкі, выйшаў на двор. За страхою ў сцяне, што ўжо выяснілася першымі, яшчэ не калючымі, слепаватымі зоркамі, неба падымаліся моцны голас і крык: сабраўшыся недзе каля Ваўчка, на замшэлых каменнях пад бэзам, прыманваліся хлопцы з дзяўчатамі. Змітрык пават уявіў, як там нясме-ла, тулячыся за старэйшых дзяўчат, стаіць Вайтовічава Яніна і па яе ўкрадком зіркаюць сталыя хлопцы, не ас-

мельваючыся яшчэ абняць ці педалікатна нашуткаваць, каб не знаравіць і не адбіць ад вечарніц.

Змітрык зноў злавіў сябе на тым, што сёння ўжо не раз прыгадвае Япіну, скорашька выйшаў за гумно на шнурок сцежкі.

Счуўшы тупат ног, на той бок вуліцы ў Мопдравым двары гаўкнула і сціхла, прызнаўшы ўжо свайго, уедлівага сучака.

За высокім крыжам, што цямнеў перакладзішамі напроці зеленаватага, яшчэ не счахлага і трывожнага неба, на шашы рыпела і ляскала позняя падвода; нехта п'яны, чужы, цяляцаючыся ў лазовым палукашку воза, цягнуў навабранскую песню:

Последні понышні-і дзяпё-ча-а-ак
Гуляю з вамі-і я, дзурья-я!

Жалоба брала за сэрца ад гэтай няхітрай, абмытай ужо не раз п'янымі слязьмі, жалоснай песні.

І, узіраючыся на крыж, што адзінока ў спрадвечным смутку цямнеў на фоне нізкай і палахліва-рэдзсенькай чырвані неба, Змітрык падумаў пра вайну, пра далёкі ніколі не бачаны фронт. Гэта ўсё чынілася там, дзе чырванела ў астатняй трывозе неба, там, дзе закацілася вялікае, у ясным крузе вечнае сонца.

Нанач у Алесі яшчэ і не прысунулі дзверы, і Змітрык, трохі аслепшы ад сухой чырваці неба, спаткнуўся на парозе цёмнай без агню хаты.

Парыпваючы плеченай лазовай калыскай, прывязанай вяроўкамі да бэлькі, Алеся наспёўвала дзіцяці на сон, сама, мусіць, больш салавеючы ад гэтае песні:

Люлі, люлі,
Пайшоў кот па дулі.
Намарозіў лапкі,
Палез па палаткі.

Улучыўшы момант, калі Алеся трохі перасціхла, Міця даў «добры вечар».

— Вой, хто така? — злякнулася ўпоцемку на ложку і падхапілася Алеся.

— Ха, хто? — пыхнуў ружовай папяросай і засмяўся на ложку каля печы Імполь. — Я яшчэ праз акно ўбачыў, што гэта Змітрык.

— Вой, не куры ты, чалавек. Дым атрутны, як вытры-

ваць, — зазлавала і асекла яго Алеся, і ўжо да Змітрыка: — Ці не з капём што?

— Не, нічога. — Змітрык абвык да поцемку і толькі цяпер убачыў човен плеценае калыскі і за ёю невыразны, белаваты твар з бліскучымі, што адбівалі святло вокнаў, вачмі, сказаў да іх: — Пераначаваць прыйшоў.

— Як кажаш? — шэптам перапытала Алеся.

— Нанач прыйшоў прасіцца.

— А што ж учынілася?

— Паліцыянты заязджалі да Вайтовіча. Пра мяне пыталі.

— Святая матка, і што яны да цябе маюць?

— Вот дзіва табе, — зноў бліснуў ружаватым агнём папярсы Імполь. — Такіх, як Змітрык, цяпер, можа, і шукаюць.

— Хіба ж ён злодзей які?

— Гэ, злодзей. Ён палітыкуе.

— Кінь трэліць. Ты ўжо шмат знаешся, — панярхнула ад гаркаты махорачнага дыму Алеся — яна ўсё, заступаючыся за Змітрыка, шукала апраўдання для яго.

— Бо й знаю, раз гавару, — ужо не стрываў Імполь і, наддобрываючыся, лісява папытаў у Змітрыка: — А што, няпраўду кажу?

Але нешта абьякава-тупое жорстка зашкрабло ў Змітрыка да Імполя — ён успомніў Хрысцю — і, каб перабіць гутарку, націснуў на пляскаты язычок клямкі, забрэнгаўшы з таго боку дзвярэй цяжкім жалезным заскакам:

— Ну, я пайду.

— Як? — зніякавала, сумелася Алеся.

— У гумно спаць.

— Можа, холадна там? — яна, зашамацеўшы порсткаю, яшчэ не злежанаю саломаю, устала з ложка, недзе каля куфра павобмацак знайшла цяжкую кудзельную коўдру. — Во, накрыешся хоць, — і, нячутна ступаючы босымі нагамі па сухім гліняным току, падала Змітрыку ў рукі. А потым ужо з куфра дастала шурпатую, мусіць, яшчэ неўжываную сукошную радзюжку.

— Сена ў нас з левай старацы, — падказаў Імполь, лянуючыся правесці швагра.

Але Змітрык, зайшоўшы ў панаткое ад цішыні гумно, і сам разабраў сярод паху повага, малочанага толькі на сляўбу жыта, саладжавае канюшыны, нядаўна звезенай з поля ярыны, гаркаватага, вяла пачаплянага на латы павучыння, учуў і разабраў гэты мякенька-душысты, п'янкі

пах нядаўна скошанай і высушанай у добрую пагоду маладое атавы, перамешанай, мусіць, з кусцістаю, як руць пад восень, травою-зубровіцай.

Як ні ў кога з верасаўцаў, сена, даўней у Мондрых, а цяпер — у Алесі з Імполем, было мурожнае, пахучае ад гэтае, падобнае да жытняе сцябліны з каласком, травы-зуброўкі. Яна, як і жыта, ледзьве не ў адну пору красавала, а пад восень разам з жытам займалася зялёнаю рушню і, гэтаксама, як жыта, акрыяўшы на згопе зімы, першаю зелянела, і тады на Мондрава балота збягаліся ўсе верасаўскія каровы.

Цяпер да гэтага мяккага, гаркавата-мятнага паху зубровіцы дамешваўся прэсны пах нядаўна скіданай у заста-ронак сухое грэчкі.

Міця і патрапіў на ядроныя калючыя зярняткі яе, выставіўшы руку ў мігатлівы ружовы поцемак, і ўжо далей, прайшоўшы каля тоўстых дыляў пярыла, за дубовым шумам знайшоў мурожнае сухое сена.

Скаціўшыся на яго, педалёка ад сцяны намацаў належаную ці не Імполем ужо яму-логавы, дзе паўгад і разаслаў шорсткую суконную радзюжку.

Спаць не хацелася. Гледзячы ў мігатліва-чорны з залацістымі блёсткамі поцемак гумна, успомніў сённяшні дзень, перапалоханы, ледзьве не звар'яцелы голас Рэпчыхі з Прылудкіх хутароў і яе, Чэсю. Ізноў з той самаю неадчэпнаю трывогаю — ці не разлучыць іх вайна, ці ўбачацца зноў?

Але гэтыя думкі перабіла раптам, растаўшы ў сырм, што пах ужо восеўскай расою, змроку ночы, печаканая песня, што паднялася там каля Ваўчковае хаты:

Не полеш лёну — не ідзі дадому,
Астапіся ў полюшку хоць быліною.

Песня сціхла, ізноў зацерушылася, зашапацела сухім ніскам порсткай цішыня. Нібы з сышкага берага, Міця аб'ехаў у гэтую цішыню.

Падаў ён доўга, аж халадзеючы ад страху. Падаў у нейкую бясконцую чорную прорву, што печакана абарвалася, і пад ім глыбока ўнізе засінула чыстае пеба. І сярод яго, як радасць, свіцілася белая грудаватая хмарка, і ён паляцеў на яе, раптам убачыўшы Чэсю. Яна стаяла на абадку месяца, босымі нагамі, як матка боска, і, як матка боска, з сінім карункавым шалікам і з залатым абадком кругом галавы. Нібы на алтары ў дварчанскім касцёле.

І нібы з вежы касцёла калыхнуўся магутны звод, і ўсё рассыпалася, паплыло ў гэтым падрыўным моцным звоне. Змітрык зноў ляцеў праз чорную і мяккую, як вата, прорву...

Прачнуўся і на міг уявіў чорны бясконцы калодзесь, змакрэў ад халоднага поту, панова перажываючы ўжо той дзікі страх.

Зайшоўшыся ад заядлага брэху, успамін пра сон перабіла нядрэмная сучачка. Брахла педзе на вуліцы блізка каля брамы, то сціхаючы, то зноў уедліва, нібы знайшла вожыка і не магла ніяк яго ўкусіць, абколваючы пыску.

Нарэшце змаглася, цяўкнула там на вуліцы і прыкацілася на надворак, забрахла з перапуду каля гумна.

Уедлівы брэх нечакана ўваскрэсіў перад Змітрыкам шарую ноч прадвесня, калі яны з Ваўчком выйшлі на варту і, задрамаўшы на халодных каменнях каля бэзу, схціліся, перапуджаныя скавытаннем Алесінай сучачкі.

Прыбеглі сюды на надворак якраз той час, калі ў гумне каналі хворыя на тыф Таквіля з пямою Еўкаю. Міцю яшчэ і цяпер скалануў той моцны, спакутаваны стог, што чуўся адсюль, з замкнутага на конскае пута Моидравага гумна.

Потым па вёсцы страшнай пошасцю папаўзла злая чутка, што сваю свекрыву з нямою залувіцаю атруціла яна, Алеся.

Змітрык абміраў, халадзеў душою, але не верыў. Спамінаў тую шарую, з сівым замаразкам рапіцу, калі яны з Ваўчком прыбеглі сюды на надворак, жалоснае скавытанне сучачкі, перапалоханую, як саму не сваю, Алеся і той падазроны памёк Ваўчка. Пэўна, расказаўшы сваёй языкай Вользе, ён і пусціў гэтую страшную чутку. А ў Вольгі кожная навіна з камара вырасце на вала.

Міця перавярнуўся на другі бок, чуючы пад сабою шапаткое, трохі ўжо казытліва-калючае, што прабілася праз радзюжку, сухое сена, пацягнуў на сябе цяжкую, у пяроўных гарбылях злямцаванай кудзелі, старую коўдру, але заснуць ужо не мог.

Перад вачыма зноў паплыла тая цёмная з прымаразкам даўняя поч, успомнілася гуканне нядужага малога паравозіка перад вёскаю, споп чырвоных пякучых іскраў, што цягнуліся за яго комінам, ізноў той страшны, змардованы стог скалануў Змітрыкава сэрца.

Успаміналася жалезнае конскае пута, што вісела на тоўстым прабоі дзвярэй.

Зноў злою і неадчэпнаю асою завілася, закружылася думка: няўжо гэтае ўсё страшнае і печалавечае ўчыпіла яна, Алеся.

Няўжо праўда? Не! Не можа быць.

Зміtryk сарваў з сябе нагамі цяжкую злямцаваную коўдру і, астываючы ад нечаканае навальнае зносі, ляжаў з адкрытымі вачмі, глядзеў у мігатлівую, з рукавата-залацістым пылам, чарнату гумна, спакайнеў душою, чуючы ўжо, як спадыспаду яе падымалася тая нязрушная і цвёрдая вера, якою ён і жыў дагэтуль: не, не любіла іх Алеся, але не, не ўзяла на сябе такі страшны грэх, каб звесці са свету чалавека. Не! Гэта — плёткі, зводы. Гэта разнеслі куслівыя языкі.

Задушлівая гарачыня зноў абліла Змітрыка, распаліла, растрывожыла памяць. І пакутна-шчымлівая жальба, перамешаная з няшчотай, затрапяталася ў Міцевай душы да Алесі, і нейкая невядомая і разам з тым неразгаданая крыўда паднялася ў ёй на ўвесь свет, на людзей, на вёску, на жыццё, і на вачах у Змітрыка пякучай гарачынёю высачыліся, пацяжэлі слёзы.

А можа, у Алесі жыла такая вялікая помста на старую свякроў і нямую залувіцу, што яна, Алеся, не магла стрываць? Бывае, накіпіць, балюча нарве ў чалавечай душы такая нянавіць і злоба, што ён ужо не саўладае з сабою.

Зміtryk схамянуўся, апомніўся, што тое благое ды грэшнае думае пра Алесю, і, прыбіты, знявечаны гэтымі думкамі, нерухома стаіўся на пореткім, казытлівым сене, слухаў шалпатлівую валтузню разгуляных пад раціцу мышэй, іхні пямоцны піск, сухое, нечакана рэдкае і пібы затоенае палускванне гароховых струкоў педзе над галавою, на рэдкіх, пакладзеных на тоўстыя круглыя бэлькі, дашчаных вышках.

Сухі і нечакапы, пібы спадцішка, лускат гароху, яго гаркаваты прывялы пах прыганулі Змітрыку сіваю раціцу, густы волкі туман, ад якога на вейках сабіралася цяжкая раса, і сябе малога ў гэтай далёкай восені.

Ён гпаў на пашу каровы, насцярожаны і баязлівы ў густым невідучым тумане. І неўспадзеў, наставіўшы вушы і прынохваючыся да сівай, шчодро абсыпанай расою, дарогі, палахліва закруціла галавою і зачмыхала старая, з адным скручаным рогам, карова.

Збоку дарогі Зміtryk згледзеў нешта белас. Яго і цяпер бярэ дзіва, што ў гэтым невідучым тумане ён згледзеў не чорныя вялікія куны скошанага і яшчэ не зве-

зепага з поля гароху, а белую хустку. Падышоў блікай, распознаў ужо кабету, што ляжала на пустым загоне, уткнуўшыся тварам у зямлю і неяк пядобра, далоняй уверх, падагнуўшы і выкруціўшы сваю руку. З-пад хусткі выглядалі сівыя аброшаныя валасы. Сівеў ад расы і яе злінялы, выцвілы, нібы бардовы, каптан. Стылі на холадзе азраватай раніцы сінія, не прыкрытыя згамтанай спадніцай яе босыя ногі.

Туды, дзе ляжала яна, ад дарогі вёў, бэрсаючы ліловыя марпыя буслікі і рэдкія кветкі румянку, вытаптаны локцямі і каленьмі яшчэ свежы на расе след.

Міця, схаладзеўшы ад страху, патурыў каровы назад, каб сказаць удома бацьку.

Потым, ужо пешта праз год, яны дачуліся, што пабітая ды ўкалечаная да бяспамяцтва кабета прыблукала сюды на верасаўскае поле з-пад Дварчан, з далёкае чыгункі, дзе яе выкінуў на хаду з поезда муж, нейкі звар'яцелы чыгуначнік з Вільні. Збіўшыся з тропу і праблукаўшы цэлую ноч, яна пад рапіцу скапала каля скошанага гароху ў чужым і невядомым ёй полі.

Цяпер тая пежывая, у белай хустцы, з плямаю крыві, кабета здалася Змітрыку падобнай да старое Мондрыхі. Як аднакавай была іхняя пакутная смерць, так аднакавым нібыта было ў іх усё: і лёс, і худыя кароткія ногі, і твар, якога ў чужаніцы Змітрык не бачыў.

І думкі яго зноў набеглі на Алесю. Але іх успалахнуў расцяжшы свіст кукушкі перад верасаўскім пераездам і яе рытмічны, перамешаны з шумам, грукат і ляскашце колаў.

Засынаючы, нават уявіў, як пад чорным паравозікам вісеў споп трапяткіх і палахлівых іскраў, прыпомніў той перапалоханы крык Ваўчка каля бэзу і пейчы — старое Таквілі ці нямое Еўкі — спакутаваны стогі тут, у гумне...

Разбудзілі яго сухі, шырокі рып гуменных дзвярэй, жаўтлявая яснасць ад сонца, што калыхалася на сівым вялым павучышні пад латамі, і пасцярожана-песпакойны голас Алесі:

— Змітрык, ты не чуў, што рабілася?

— Што? — ён прыпадняўся на локаць, спомніўшы ўедлівы сярод почы брэх сучачкі.

— Паліцыянты цалюткуюю ноч віжавалі, — Алеся задзірала чубок свае старое са злінялымі валашкамі хусткі, каб убачыць тут на высокім сесе Змітрыка. — Варту правяралі.

— А дадому да нас не завітвалі? — Змітрык скінуў з

сябе коўдру, учуўшы здаровы, пасвяжэлы холад раіцы, якою цягнула праз адчыненыя дзверы ў гумно.

— Не, не прыходзілі, — Алеся сказала ўжо за парогам гумна, стоячы на росным, што зацвіў дробнымі, ледзьве відушчымі бела-ружаватымі кветачкамі, спарышніку. — Ідзі паснедай. Цеперся чакаю, астыла ўсё.

Змітрык скаціўся з сена, з пярыла скочыў на сухі, жаўтлява-спалавелы ток у цьмяных вочках утрамбованых у гліну каменьчыкаў і аслеп ад нізкага сонца. Ён зажмурыўся і раптам успомніў раскалыхалы бляск вады, сівы ў ліловых мятлушках троснік, жоўтае дно, што свіціцца праз плыценькую ваду, і пад навіслымі пад возерам старымі ў жаўтлявых купках амялы бярэзінамі яе, Чэсю, што ішла, разбіваючы босымі нагамі гэтую раскалыханую, у бляску разарванага сонца, плыценькую ваду.

Захлынуўшыся ад радасці, пабег па росным пякуча-шчымлівым спарышніку даганяць Алеся, нібыта пачужэ-лую пасля родаў, шырокую ў крыжы і, як здалося яму цяпер, сталую, ужо немаладую кабету, і спаткнуўся: за брамаю мільганула цёмна-сіняя, з доўгім акутым брылём паліцыянтава фуражка, забражджаў веласіпед, і пад штыкетамі перакрывілася ад здэсклівага пасмехання таўста-шчокая морда Гуры.

— А-а, то ты, Корсак?

Там за плотам бліснулі арламі яшчэ дзве фуражкі.

Змітрык паслізнуўся на роснай траве, завярнуўшы назад, хоць бачыў, што ўцякаць позна.

— Сердэнько, не думай даць галопа — буду страляць.

— Спіць позна, холера, а мы аж з пог збіліся, — папхнуўшы пагою весніцы, да Міці ішоў і даставаў з кішэні блішчастыя паручнікі незнаёмы паліцыянт.

— Ай, божачка, што гэта робіцца! — з гапка закрычала і, нібы адыходзячы ад памяці, памкнулася наярэймы паліцыянту збялелая ў твары, на якім яшчэ выразней зацямнеліся, што не сышлі пасля родаў, карычневыя плямы, перапалоханая Алеся.

— Якой холеры яна дрэнчыць, — сюды да Міці ўжо шугануў і Гура. За плотам туліўся і не ведаў, дзе знайсці сабе месца, солтыс Вайтовіч.

XXVI Лёгкі, ясны, у затоеным смутку, спакой марудна плыў над засмужанай зямлёю, што шарэла ад злінялага на сонцы і збудзелага на дажджах ржышча, зрэдзь зазелянелага патапыранаю елачкаю, над ружавата-

рэдзенькаю, што толькі ўгледзелася з пухкай цёплай раллі, маладою рушно, над паскаю лесу, што панура цямнеў каля далёкіх сутокаў бялёсага неба, над чубком стракатажаўтлявай, што палахліва вызірала з-за блізкага грудка, маладой дубровы, над пясчанаю дарогаю ў высокіх стара-вечных ялаўцах, над калматымі межамі ў карычневым быльніку, збэрсапым сіваю павучышаю, над незаараным папарам, жоўтым ад яснае свірэпы, што будзе цвісці да самых замаразкаў і пахнуць полем.

Ваўчок мінуў гаркавата-сыры ад маладое свірэпы папар і, выйшаўшы на грудок, на калматай закурэлай пылам траве паставіў свой фанерны, з цяжкай завушніцай замочка, лёгкі куфэрак і парэшце, мякчэючы і адыходзячы душою, учуў, што ён дома.

Як і ўдома на сваім полі, гаркавата, нібы рэдзькаю, пахла сакавітаю свірэпай.

Ваўчок паставіў на кант свой куфэрак і прысеў на яго, зашчаміўшы каленымі рукі. Адсюль з абветранага жывым халодным скразняком грудка было відаць, як далёка ў лагчыне за цёмным чубам дрэў затаіліся карычнявата-шарыя, надсушаныя сухім сонцам стрэхі высокіх гумнаў і лабятых, без шчытоў, хат соншага Верасава.

Там каля сцішна абвіслых доўгім веццем старых бярэзін чырвоным агнём зацяўся гарэць адзін бок вялікага разложыстага клёпа. За ім хавалася Ваўчкова хата.

Заўсёды, як надыходзіла восень, першым пачынаў жоўкнуць гэты стары вялікі клён. І не ўвесь, а толькі з аднаго боку шырокая раскідзістая лапа. І не жоўкла, а чырванела па ёй разлапістае лісце.

— Дрэва занывае — восень ужо, — няўгад зірнуўшы на гэты вялікі клён, гаварыў хто-небудзь на вуліцы, спатыкаючы Ваўчка, і тады сцюдзёнай крынічкай падточваўся холад, што неўспадзеў прайшло, мінула лета, дні цяпла, высокай яспасці.

Цяпер грудзі асвятляла нецярыплівая радасць, што ён бачыць гэты цёмна-зялёны раскідзісты, з жаўтлява-чырвонай надпаленай лапай клён, што нагадаў чалавека яшчэ не старога, з чарнявай чупрынаю, на якой нечакана заяснела пасма сівых валасоў — знак нечага знячэўку перапакутаванага.

Пры снадзе грудка густа, вуз галавы не ўткне, цямнеў малады, сярэпчаны жаўтлявай яспасцю шапаткога бярэзніку нізкі хвойнік — туды між ялаўцовых кустоў стрым-

галоў ляцела белаватая, раз'езджаная да сыпкага пяску, дарога.

Ваўчок глядзеў на гэты даўні, знаёмы з маладых год, абходжаны, адчуты босымі нагамі і ўжо да звыклага абгледжаны вачмі свет, а цяпер такі нечакана і раптоўна новы, што спадыснаду чорствай, ужо даўно, здасца, перагарэлай душы раптам высачылася ласка да ўсяго, і радасць, як паводка, разлівалася ў душы, што ён вярнуўся дахаты, да дзяцей, да Вольгі, пра якую думаў усю дарогу.

Брала нават дзіва, што за гэтыя два дні разлукі яго памаладому няўцерпна цягнула да яе. А ён быў думаў, што ніколі, можа, не любіў свае худое бясклубае Вольгі, спадцішка заглядаючыся на мажную, з залатым зубам, жонку асадніка Чарнецкага, што трымаў у Дварчанах рэстаран. І калі Ваўчку надаралася завітаць па якой патрэбе ў мястэчка, ён наравіў, стараўся прайсці міма мураванага дома з усечаным вуглом, з прыгожа выкаваным жалезным балкончыкам на гэтым вугле і вывескай «Рэстарацыя», каб напаткаць ды паглядзець, калі пашанцуе, на гэтую прыгожую ды гладкую маладзіцу.

Ды асаднік Чарнецкі, што насіў зеленкаваты вайсковы фрэч з пашытымі кішэнямі і паглянцаваныя хромавыя боты з высокімі заднікамі і раменьчыкамі на тугіх завужаных халявах, быў відны, прыгожы мужчына. І Ваўчок у заюшлівай рэўнасці таіў сваю злосць на Чарнецкага і сваю зайздасць, соладка млеючы, калі цішком ішоў за асаднічыхаю, не спускаючы вока з яе высокіх і гладкіх ног, з яе танклявай паясніцы, туга абцягнутай шаўковаю, у ліловыя кветачкі, сукняй з прыгожым карупкавым шалікам цераз плячо, у саламяным капелюшы з зялёна-бліскучымі стужкамі.

Ён не ведаў і не мог разабраць, ці было гэта затоенае незвычайнае каханне, ці проста мужчынская, абуджаная хараством, хэнць да кабеты, але ўночы перад сном, калі змораная Вольга пачынала храпці, ён у ашалелай задусе прыгадваў жонку Чарнецкага...

Цяпер, стоячы сярод поля на абветраным грудзе, Ваўчок з пякучай смагай думаў пра Вольгу і чуў радасць, што вярнуўся да яе, да сваіх дзяцей і да сцішнага асенняга поля, да замглёных сінечаю чубкоў недарослага, замшэлага хвойніку.

Ён надняў свой куфэрак, дзе ляжаў брусок уклучанага ў чысты палатняны лапак жаўтлявага леташняга сала, пачытанага ў Корсакаў на адробкі, пачаты ўжо бохан хлеба,

чысты ручнік, і рушыў да вёскі, туючы па губах жорсткі, падняты і падкручаны раптоўным віхрам на дарозе, гаркаваты пыл...

На той бок Верасава каля цёмна-карычневага лапіка пераспелае, нявырванае грэчкі, за пашаркам расстаўленых кучак нібыта хто варушыўся. Ці не яго Вольга прыйшла на поле?

І яму спомнілася — даўно тое было, — як на сухі сівец на балотцы, каля растапыранага пучка высокай, у карычневых шышках, копкае цыбулі ён кінуў сваю Вольгу, змануўшы яе схадзіць па грыбы.

— Божа мілы, дзень, людзі!..

Яна не далася яму тады. Цяпер яго зманвала і пад'юшчвала тое даўняе і маладое, і разбірала саладжавая радасць, што ціхім вечарам у змроку, што аблытае хату, калі ўкладуцца і засапуць насамі дзеці, ён прыгорне да сябе Вольгу і рука яго знойдзе яе цёплае і шаўкавістагладкае сцягцо...

За познім, што звесіў вусатыя каласы, загончыкам пязжатага ячменю дарог амінула сухі высокі шэпт стракатага бярэзніку і ўшылася ўжо ў смутны пад восень хвойнік.

Ваўчок захлынуўся ад даўкага напаранага паху смалы, кіславатай прэласці кастрыцы, гаркаватага духу падсохлых казякоў.

Прысеў на кукішкі, зазіраючы паверх ценькае спалавелаі мятліцы пад пізка навіслыя лапы шырокіх у падолах хвосчак.

Але нічога не знайшоў. І толькі падымаючыся, тут каля дарогі, за круглым ялаўцовым кустом, убачыў, як стары ўжо, мусіць, счарвелы грыб падымаў на сваёй карычнявата-зялёнай, скрыўленай набок шапцы тоўстае струхлелае палена.

Памахваючы сваім куфэркам, Ваўчок падышоў да старога вялікага, з шапку, грыба, але не чапіў: гэта ж дзіва — каля самае сцежкі ўседзеў. Вырас і пат састарэў. А колькі ж вачэй глядзела і не ўбачыла, колькі ж ног прабегла і не наступіла на яго.

Ваўчок стаяў і глядзеў па гэты вялікі з пахіленай шапкай грыб, што трымаў на сабе струхлелае палена, і думаў, што невядома як скопчыцца чыё жыццё: і тых, што ўчора пасхалі на фронт, і яго з лезнявіцкім хлопцам — Стасем Патапчыкам, з якім ён вярнуўся дадому.

Ён прыгадаў учарашняе: зарослую высокім, у сініх ва-

лошкавых кветках, мацаўніком станцыю Гарадзею, мутны бляск рэск, шара-цэментовы выступ рампы, што падступала да самае чыгушкі і дзе стаяў доўгі чырвоны, ужо загрузаны таварняк. З вагонаў выглядалі, падымаючы панурья галовы, кавалерыйскія коні. Толькі на рампе асталася высокая пераміда складзеных адзін на адзін і незагружаных цюкоў сена. І на каштанавым беланогім кані, што перваваўся і гарцаваў перад вагонамі, пакрыкваў ганарыста-строгі афіцэр у фуражцы з белым акалышкам:

— До кого мувен, до слупа? Ту станонць, ту!..¹

— Можа, нашыя грузяцца, можа, нам трэба сюды? — спытаўся той лезнявіцкі хлопец у выцвілых плацяняковых портках і ў скураных хадаках, калі яны міналі платформу.

— Чаго мы маем распытваць, нам трэба ў Нясвіж, — сказаў Ваўчок, таксама пазнаючы па белым акалышку на афіцэрскай фуражцы, што гэта дваццаць сёмы полк уланаў, да якога яны былі прыпісаны і куды на выпадак вайны меліся з'явіцца.

У Ваўчковай душы тлела і другое: нашто лішце вытыкацца, можа, дасць бог, удасца на які дзень прыпазіцца, бо ці вялікае шчасце ачуціцца на фронце, у гэтай бойні, дзе чалавека ў кожную хвіліну прашые гарачая сляпая куля ці разарве ўшчэнт невідучая міна. Закружылася галава ад успаміну, калі яшчэ тою вайною ў Ваўчка на вачах асколак ад снарада распаласаваў салдату жывот і ранены чалавек яшчэ з гарачкі пачаў рукамі грабці ў сябе акрываўленыя, што курыліся параю, сіняватыя кішкі.

Скразняк халоднага страху прабег у Ваўчка па спіне, і ён ужо з цвёрдаю злосцю крыкнуў рэзервісту:

— Ідзем, цяма чаго азірацца!

Сустрэліся яны ў вагоне, як толькі выехалі з Баранавіч, угадваючы адзін у адным па куфэрку ды торбе, што рэзервісты, а разгаварыўшыся, здзівіліся, што абодва едуць у Нясвіж на зборны пункт.

Гэтыя дванаццаць вёрст тугою сцэжкаю, што вілася збоку шашы, то падымаючыся з закурэлай капавы на абочыну, пад ацяжэлыя ад бойнай чырвані ягад нізкія развесістыя ланы рабін, то спадаючы зноў на адхон да лесу, пад старыя ружова-шурпатыя, з куксамі шарых тоўстых сукоў, старыя адзінокія хвойкі, яны прайшлі за гадзіны паўтары — ён, Ваўчок, з сваім фанерным куфэркам, а лез-

¹ — Да каго гавару, да слупа? Тут стаць, тут!.. (польск.)

нявіцкі рэзервіст з торбаю на плячах, завязапаю пад рэчмяшок, з картоплямі ў ражках.

У пасцярожана-прыціхлым гарадку з набеленымі хатамі і дагледжанымі садкамі, дзе з цёмнага лісця свіціліся жаўтаватыя, налітыя спеласцю бойныя яблыкі, яны напыталі кашары — двухпавярховыя домікі за белым высокім касцёлам: над яго шырокім купалам гарэлі, прапускаючы сонца, выкладзеныя з балочкаў чырвоныя і жоўтыя крыжы.

Абкружаны жалезнай агароджай і старымі разгалістымі клёнамі, касцёл стаяў каля возера, якое рассякала ружаватая ад бруку і высаджаная абапал гузаватымі ясенямі грэбля. На рабенькай, спярэшчанай дрыгатлівымі хвалямі вадзе, выгнуўшы доўгія шыі і трохі растапырыўшы крылы, пакалыхваліся два лебядзі.

— Слухай, гусі якія! Бачыш? — прышыніўся каля жалезнае брамы ў прамешнях праптоў, з прыгожымі меднымі ліхтарамі на мураваных слупах, лезнявіцкі рэзервіст.

Але з вартоўні, што стаяла збоку жалезнай брамы, рыпнуўшы дзвярмі, выйшаў вусаты, у вайсковым фрэпчы стражнік.

— Вам туды. Кашары там, — і махнуў рукою пазад, не дзе на касцёл.

Азірнуўшыся, Ваўчок з рэзервістам убачылі ў сябе за спіною каля нізкага мураванага дамка, што цягнуўся ад касцельнага муру, яшчэ адну, ужо дашчаную і пафарбаваную на зялёна, вялікую браму. Над трохкутнікам збітых перакладзін падымаўся шчыт з белым арлом на чырвоным фоне.

— А што ж гэта? — яшчэ ўсё азіраўся за возера на зялёны навал старых парудзелых кляноў, за якім падымаліся дзве высокія вежы з зоркамі на вострых шпілях, лезпявіцкі рэзервіст.

— Гэта ж, пэўна, Радзівілаўскі замак.

— Што ты кажаш? — глуха перапытаў і задзёр голаў Стась Патапчык. — Я і гляджу, што і гусі іншага заводу. Я такіх ніколі не бачыў.

— Ідзі, ідзі, не азірайся, — Ваўчок адчыніў таксама пафарбаваную на зялёна, як уся шырокая брама, вузкую фортку і папхнуў туды Патапчыка.

Нехаця ўваліўшыся ў выбрукаваны сіняватым каменем двор, Патапчык палахліва скасіў вока на вартаўпічую будку, але там нікога не было.

— І дзяжурнага няма?

— Не. Нехта вуньдзека ёсць,— махнуў сваёю задзёртаю набакір кепачкаю Ваўчок, убачыўшы каля чырвонага на два паверхі цагляпага дома каштанавых, запрэжаных у доўгі воз, копей і салдата, што спускаўся з ганка, несучы жоўтую прадаўгаватую скрынку.

З расчыненых пустых стайняў, што расцягнуліся ўздоўж рабенькага возера з сіва-зялёнымі чубкамі гляжджаю, пясло пывыветраным копскім гноем.

Адтуль выйшаў, перабіраючы пальцамі гузікі прарэха, даўганосы афіцэр.

— Стой, балванс, доконд сень пхаш? ¹

— Пане сяржанце,— са сваім куфэракам яму напярэймы зайшоў Ваўчок.

— Ты афэрмо,— наліўся злою чырваншю афіцэр.— Не знаш стопня? ²

— Бо нараменнікі пан зэрвал ³,— хітра ўсміхнуўся Ваўчок.

— Падхаронжы я,— афіцэр паляпаў па плячы, дзе адшніліўся пагон.

— Мы рэзервісты, прыпісаныя да дваццаць сёмага палка уланаў, павінны з'явіцца сюды з сіняй карткай урляповай ⁴,— Ваўчок паставіў па брук свой куфэрак і па чаў абмацваць кішэні рудога шарачковага пінжака, каб, мусіць, знайсці і дастаць павестку.

— Ідзіце ў Гарадзею. Полк там. Можна, яшчэ заснеце,— падхаронжы нават не спыніўся, толькі скоса зіркнуў на Ваўчкоў куфэрак.— А тут нічога няма, нават ніводнай пары абмундзіравання. Мы займаемся з ім,— ён махнуў галавою назад, на запрэжаны ў пару копей вайсковы воз,— толькі паперамі. У нас, акрамя дакументацыі, нічога няма.

Ад жалезных падкоўкаў, што блішчалі на абцасах ботаў, педзе за казармаю аддаваўся востры кароткі цюкат.

Ваўчок паціснуў плячыма, нібы не верачы таму, што гаварыў падхаронжы, нехаця падняў свой куфэрак і пайшоў да брамы.

Шоргаючы хадакамі, услед за ім надаўся Стась Патапчык.

— Войска, курва іх маць,— услед яму ўжо сплюнуў падхаронжы.— Ланціякі. Пагубімы сень на амэн ⁵.

¹ — Стой, балван, куды пхнешся? (польск.)

² — Ты што — дурань, не ведаеш звання? (польск.)

³ — Бо пан сарваў пагоны (польск.).

⁴ З прыпіскай (польск.).

⁵ — Ланцюжнікі. Згінем па аман (польск.).

— Пацалуў ты мяне... — для асцярогі ўжо за брамаю агрызнуўся Патапчык і забубніў: — Памяняўся б на твае боты, чаго ж. Я таксама ўмею ляскаць падкоўкамі.

— Ціха ты, — турзапуў яго за рукаво Ваўчок і зашаптаў: — Цяпер дай божа погі... А ён хай ваюе, хай пагрызе зямлю, ваяка.

— Ты праўду кажаш, пойдзем дахаты, — Патапчык зачапіўся хадаком за вышчарблены і трохі ўздыблены сярод бруку сіні камель.

— А то куды ж.

І яны, пакутліва-шчаслівыя, што ўсё так выдалася, азіраючыся на белы касцёл з фігурамі святых у нішах, з невядомым лацінскім надпісам, які яшчэ ўсё стараўся слібізаваць Ваўчок, рушылі зноў на вузенькую вуліцу з драўлянымі хаткамі, каля якіх ціха драмалі разрослыя, абсыпаныя ўрадлівымі яблыкамі садкі.

Напроці пабеленай хаткі з зялёнаю страхой і шарымі выцвілымі аканіцамі, на гонкай яблышцы, што абaperлася ацяжэлай лапай на ражны частаколу, красавалі цёмна-ружовыя штрыфелі.

Патапчык, глытнуўшы даўкі камяк спакусы, падскочыў на плот і, ухапіўшыся за частаколіну, выцянуў руку да нізкага бойнага яблыка. Але трухлявая частаколіна трэснула, успалашыўшы недзе ўжо за хатаю ўсохлую, што закалывалася сюды, абapіраючыся на арэжавы кіёк, старую бабу.

— Што ты робиш, недавярак! — бліснула яна мутнымі шкельцамі акулераў, што жалезнымі вушкамі хаваліся за хустку.

— Цьфу ты, — Патапчык паглядзеў на зломак частаколіны, што астаўся ў руках, і шпурнуў па другі бок яшчэ не забудаванай вуліцы, дзе стаяў толькі шары, выцвілы на дажджах і сонцы, падведзены чатырма вячкамі пад вокны, сасновы зруб.

— Каб цябе гіды аб'елі, як ты з'еў гэты плот! Каб цябе!..

— Ціха, баба, не кудакай, — угнуўшы голаў, лёгенька запаркаў хадакамі па тункай сцежцы праз бела-ружава-тую дзяцеліну прысарамачаны Патапчык.

— Паеўся, бачыш, — папярхнуўся ад едкага дыму Ваўчок; яны ўжо выйшлі з мястэчка на абсаджаную маладымі, у шчодрай чырвані чачотак, рабіцамі вузкую шапу. Па яе цягнуўся з блізкага поля мякка-гаркаваты ялаўцовы

дым. За жаўтлява-зялёным падсохлым картаплянікам пастухі расклалі агонь.

І Ваўчок раптам уявіў, як свірчыць на агні густы ялавец і з яго, покуль ён добра не ўгарыцца і не шугане полымя, бэрсаецца і коціцца вялымі клубкамі сіва-зеленаваты дым.

Успомніўшы пра брусок сала і вялікі, з чорнай, набітай пухірамі скарышкай, бохан хлеба, што ляжаў у куфэрку, завярнуў да агню, да пастухоў з грумадою кароў, што разышліся па лужку пры рэдкіх ялаўцовых кустах.

— Ты куды? Вот галава, — блытаўся ў перасохлай траве на паўмежку Стась Патапчык.

— Можа, і дурная, але шапкаю не прыкрыеш. Трэба сысці з шашы. Не пабежымо ж у Гарадзею.

— Гы-гы, хай іх там яма ўпрача, — зарагатаў здурнелы ад радасці Патапчык.

Каля складзенага з накарчаваных смолкіх корчыкаў звабнага, што сагравае таемнасцю, агню, круга якога ляжалі, чакаючы гарачага прыску, ружовыя картоплі, сядзелі трое хлопчыкаў: двум было па гадкоў дваццаць, трэцяму, што шморгаў носам, з пямытымі, хіба толькі расою, чорнымі пожкамі, гадкоў шэсць.

— Можна прысуседзіцца? — спытаў Ваўчок, падышоўшы да агню і маргнуўшы з-над свайго доўгага брыля самому меншаму з іх.

— Чаму ж не, — адказаў за яго старэйшы, з вузенькімі вочкамі і пляскатым, як перабітым, носам.

Ваўчок адчыніў свой таемны для дзяцей фанерны куфэрак, дастаўшы адтуль брусок сала і вялікі прадаўгаваты, з чорнаю падпалепаю да пухіроў скарышкаю, бохан хлеба.

Адрэзаў усім па скрыльку сала і добрай лусце хлеба і прысеў на кукішкі перад агнём. Праткнуўшы ражном сваю скварку, трымаў, пакручваў пад вугольчыкамі, ловячы наздраватаю лустаю шыпячы тлушч.

Тут каля ціхага, што бліскае ў вочы вечнай радасцю, агню яны праседзелі да самага вечара, поцемкам прыйшоўшы ў Гарадзею; вайсковага пезда там ужо не было.

Да Баранавіч у адкрытым, прадзьмутым скразняком тамбуры выпадковага таварняка іх падмеўся давезці нейкі тоўсты, з надкручанымі вусамі, снагадзівы кандуктар — яны казалі, што даганяюць свой полк. З Баранавіч, украдкам ускочыўшы ў вагон, яны ўжо схалі віленскім паса-

жырскім, зашыўшыся пад лаўкі і думаючы толькі пра адно, каб іх не агледзелі і каб яны не мінулі Дварчаны.

Балазе ў вагоне для маскіроўкі не запальвалі электрычнасці — у адным канцы вагона ў бляшаным ліхтары калыхалася касніком цьмянага полымя нізкая свечачка.

У чадным ад вугальнага дыму купэ шапталіся, спадзеючыся, што іх не чуюць, дзве папі — адна з сабачкам, якога яна, мусіць, трымала на каленях, другая з плечэнаю карзінаю, якую ўсё хацела зацхнуць далей пад лаўку, птырхаючы Ваўчку ў бок.

Пяўзнак адацхнуўшы карзіну, Ваўчок стаіўся, настаўляючы вушы да іхняй палахліва-трывожнай гутаркі:

— Вільня перакопана ўся равамі, чулі?

— Свенты божа, свенты міласэрны! — уздыхнула тоўстым мужчыпскім голасам, мусіць, тая, што трымала на каленях сабачку.

— Школы, кажудь, адкрываюцца толькі дванаццатага.

— Што вы казаце, пані Баранецкая?

— Польскія эскадры збілі шаснаццаць нямецкіх самалётаў. Гітлер прыехаў на фронт.

— Свенты божа, свенты несмяртэльны!

Гутарцы, пэўна, не было б канца, каб яе не перабіў, счуўшы Ваўчка, чуткі сабачка і не зацяўкаў, паглядаючы сюды пад лаўку.

Папі ціхенька перацягнула карзіну ў другое купэ, але там пад лаўкаю затурзаўся Патапчык. Ён іх перапудзіў ужо да смерці, калі, учуўшы, што кандуктар аб'явіў Дварчаны, ірвануўся з-пад лаўкі, незнарок для самога сябе зачачіўшыся торбаю за нейкі штыр ці гак і высыпаючы на печаныя ў запас і на скупасці нават не цакаштаваныя коржыкі.

Патапчык папоўз уздоўж прахода, як мядзведзь, з грукатам рассыпаючы на падлогу з разарванае торбы сухія коржыкі. Падняўся на ногі каля дзвярэй, над якімі ў закураным бляшаным ліхтары моргаў сленаваты агоньчык.

Услед за ім з-пад лаўкі высунуўся і застукаў сваім фанерным куфэткам аб канты лавак ды прапты перагародак, праскочыўшы міма насцярожана-перапуджанага кандуктара на дварчанскі пясчаны перон, Марцін Ваўчок.

Потым ужо, калі яны адышліся ад станцыі ў пагодлівую чырвань раніцы пад малады аброшаны хвойнік з вясёлым ціліўканнем маленькіх шара-зялёных з шылаватымі дзюбкамі пташчак і прыселі, задыханыя, на аблушчаныя, у злеглай траве, сточаныя восамі пні, Ваўчок ужо з ней-

каю палёгкаю, нібы скінуўшы з сябе што цяжкае, уздыхнуў:

— Нарэшце, лічы, дома.

— Ага,— хацеў унаравіць яму Патапчык, але толькі раззлаваў Ваўчка.

— Каб не свой дурань, то і сам смяўся б. Ну і грукату ты нарабіў... Можна было і не выскачыць. Балазе кандуктар не змікіў, што з памі рабіць, а то праналі б за гнілую рыбу.

— Зрабіў бы ён што мне.

— Замкнуў бы, ды ўсё.

— Мы яшчэ паглядзелі б, рука ў мяне што пранік.

Яны яшчэ пасядзелі з паўгадзіны, астываючы і ад перажытага страху, і ад смуроднае, чаднае гарачыні вагона, ужо ўмовіўшыся, калі зловіць паліцыя ці яшчэ якая халера прылучыцца з кім, не казаць, што бачылі адзін аднаго, нікому, нават жонкам, і разлучыліся ў росным ляску...

Ваўчок пагнуўся, хацеў зняць з шапкі грыба вялікае струхлелае палеца, але не, перадумаў — хай ляжыць, хай здзівіць яшчэ каго — і пайшоў, чуючы на спіне сухое, яшчэ пякучае сонца і мінаючы на грудку верасаўскі хвойнік, за якім між зарослых нізенькіх капцоў могліц густа і мякенька шумелі на лёгкім скразняку цёплага асенняга ветру невысокія, круглыя, як купалы на царкве, кусты цёмна-зялёнага ялаўцу ў сівых дымных ягадках.

Наровячы не патрапіць на ліхое вока, Ваўчок стаіўся за гэтымі ялаўцовымі кустамі, што прымлелі ад гарачыні на пясчаным грудку, прыжмурыўшы адно вока, пільна і доўга ўзіраўся на сіваватыя, ускалмачаныя ветрам купы вербаў, на жоўты мост з тоўстымі сырымі парэнчамі.

Убачыў, што там мільгае чырвоная сукенка і трасуцца кудлы белых, падстрыжаных «пад гаршчок» валасоў яго старэйшай дзяўчынкі, і на вачах высачылася, задрыжала каламутная, пякучая сляза.

Скоранька збег з пясчанага, разбітага калёсамі грудка да парудзелых, у дзіравым лісці, алахавых кустоў.

— А во, тата! — на ліпкіх смалістых маставінах босымі нагамі затупала дзяўчынка, бегучы яму насустрачу.

— Я, дачунка,— Ваўчок, наставіўшы куфэрак, падняў пад нахі дзенькую і лёгенькую дачку.

— А цябе не забілі?

— Чаму ж мяне маюць забіць? — ён пагладзіў яе па слізкай выцвілай галоўцы.

— На вайне ўсіх забіваюць, — яна надняла на яго свой надпыхлы сплаканы тварок — у чырвоных вачах яшчэ наліваліся слёзы.

— А ты чаго плачаш?

— Косціка не знайду.

— А куды ён пайшоў?

— Не знаю, тут сядзеў, — дзяўчынка выцерла кулачком слязу і паказала на маставіны над мутнавата-зялёным вірам паглыбшапай рэчкі — недзе ў Грабянкавым млыне адкрылі застаўкі, спускаючы з возера ваду.

— Што ты кажаш? — схаладзеў Ваўчок. — А даўно ён сядзеў?

— Я не ведаю.

— Можна, удома дзе?

— Не, удома німа. Я ўжо бегала.

Ваўчок, чуючы, як млеюць ногі, глянуў уздоўж рэчкі, на той круты паварот, дзе тырчалі чорныя пні ад старых спілаваных алешы, дзе верасаўскія бабы паласкалі бялізну, і скоранька перабег мост, пайшоў каля старых з жаўтлявымі лішаймі надрэчных вербаў. Далей стромы бераг аброс маладым, абвітым трывушчымі вяроўкамі лапушыстага, у жоўтых шышках хмелю крохкім алешнікам.

Выткнуўшыся з-за густа зарослых алешы, у каламутна-зялёнай вадзе пад чорным карчом, што разам з берагам пахіліўся ў рэчку, убачыў пешта невыразна-белае і выпушціў з рукі фансерны куфэрак.

Чуючы, як слізгаюцца па траве ногі, як сухая перацвіўшая крапіва апякае рукі, напралом праз яе палез да берага — і змярцвеў: неглыбокі вірок круціў, прыціскаючы да вужаватых, пераплеценых карчоў з ніткамі ружовых карэньчыкаў, падварушваў нежывое ўжо цельца, закруціўшы яго тут насмерць.

— Татачка, а вунь Косцік! — закрычала на ўсю моц збянтэжаным, перапуджаным голасам дзяўчынка.

Ваўчок гэтак, у чым быў, скочыў у бухту і, здаецца, не чуючы лядовага холаду вады, трымаючы адною рукою за шурпаты камель нейкага ражня, другою злавіў за ручку нежывое ўжо, спруцяпела-скурчанае цельца дзіцяці, выцягнуў разам з гілаватым, аблепленым маленькімі слімакамі, азызлым палецам яго з вады.

Хлопчык, пасівелы ўжо, скачанелы, утапіўся мо з гадзіну назад.

Ваўчок палажыў яго на прылізаюю вадою, што пачынала ўжо спадаць, зрудзелую траву і, аглушы ад крыку

дзяўчаці і ад неснадзяванасці, што ўчынілася, вылез на бераг.

Узяў хлопчыка на рукі, раптам прыгануўшы тое, што думаў надоечы ў ляску: ніколі не ўгадаеш, дзе чалавека падсцеражэ бяда. І балючым джалам у сэрца ўпіўся дакор, чаму не паехаў з дваццаць сёмым палком уланаў туды на фронт, можа, астаўся б жыць хлопчык. Гэта — кара за тое, што ратаваўся сам. А ад смерці не ўдзячэш.

Нібыта абязвечаны і знямелы, стаяў Ваўчок, чуючы, як цурчэла з хлопчыка і капала вада і як настылы холад абдымаў яго самога.

Яму ўспомніўся пазаўчарашні такі самы пагодны дзень, аблытаны танюткай радужнай павучынай карычневы быльнік на дарозе, пухкая і цёплая пад босымі нагамі ралля, калі ён баранаваў жыта і да яго на поле, пасадзіўшы на раму Косціка, каб паказаў дарогу, прыехаў пасланец з гміны — худзенькі вуграваты, гадоў пятнаццаці, хлопец.

— Разумны, — сказаў ён пра Косціка, ссадзіўшы яго з рамы. — Ведае, нябось, дзе поле.

— А ці ведае ён, куды выпраўляе бацьку?

— На вайну, — задзіраючы сваю голаў ад аб'сханае на вочы кепкі, сказаў па-сталаму Косцік.

— А там мяне заб'юць.

— Не-е, — зазлаваў тады Косцік. — Заб'юць мяне.

І яны тады абодва, Ваўчок з гмінным пасланцом, замяяліся з гэтае дзіцячае гутаркі, што выйшла цяпер на праўду.

Несваімі нагамі, у гарачым бяспамяцтве, трымаючы на руках нежывога хлопчыка, ішоў да стракатага ад малінавага лісця вішанніку. Збоку яго бегла і нема счыла дзяўчынка. І, як чуючы бяду, каля хаты выў сабака.

Нешта горкае, пелітасцівае і тупое сціснула Ваўчку сэрца, калі падумаў, што пяма нічога больш пакутнага на свеце, чым смерць роднага дзіцяці. Пяхай ён пайшоў бы ў першы агонь, на той страшны фронт, каб чужыя рукі наднялі ўжо нежывога яго, як тут на сваіх нясе ўтопленое дзіця.

XXVII Дасхаўшы да рэчкі, нерад новым верасаўскім мостам з ачэсанымі пярыламі і круглымі тоўстымі маставінамі прыныніліся двое награнічнікаў.

З-над доўгіх, як шуфлі, і нізка апушчаных брылёў сваіх

Фуражак яны пільна і насцярожліва ўзіраліся на ўсланую шылаватым і горкім лісцем пясчаную дарогу, што ў абсадзе старых, тоўстых, з урослым у іх калючым дротам, вербаў падымалася ў вёску. Хатаў за гушчынёю яшчэ незгалелага галля не было відаць, але па тым, як сонна адзін аднаму наперабой і ў розныя галасы трублілі пеўні, як неўспадзеў падымаўся, растаючы ўвысі, востры крык раз'юшаных, што чубіліся біцца, дзяцей і нудна рыкала навязанае на прыгуменні вушатае, яшчэ, пэўна, з гузамі ражкоў вясенняе цяля, можна было пазнаць і дагадацца, што там за старымі, сплеценымі галлём, жаўтлявымі вербамі падазрона стаілася невядомая вёска.

Буланья, з белымі паскамі на задніх нагах, спрытныя дагледжаныя коні курэлі параю, цяжка саплі ад нагнанае дыхавіцы і рваліся ў рэчку. Іх мучыла смага — яны хацелі піць. Але кавалерысты патурзвалі навады, падсякаючы вострымі жалезнымі муштукамі мяккія ў зеленаватай пенс губы, не пускалі разгарачаных коней да вады, каб з далёкай і, мусіць, труднай дарогі не абпаіць іх.

На кавалерыстах былі жаўтлява-зеленкаватыя, пад колер моху, доўгія шынялі і круглыя з зялёнымі акалышкамі, зашпіленыя раменьчыкамі пад бараду і пасунутыя крышку на лоб, кавалерыйскія фуражкі.

У аднаго каля нагі звісала, паліскаючы выгнутай похвай, доўгая, ніжай стрэмя, шырокая шабля, у другога з-за левага пляча цьмяна-халодным страхам выблісквала руля кароткага кавалерыйскага карабіна.

Алесю абвеяў скразняк перапуду, калі яна, збягаючы каля занядбапага Ваўчковага садка пад старыя павіслыя вербы, за якімі ўжо жаўцеў новы, высока падняты на тоўстых налях мост і пералівалася, выслаўшы дарожку з зарванага сонца, абмялелая за пагодны верасень верасаўская рэчка, убачыла гэтых двух кавалерыстаў з падшпіленымі за раменьчыкі высокімі фуражкамі, па якіх наблісквалі бляшаныя арлы.

Перакінуўшы на другую руку горбу дзіцячых пялюшак, нарваных з старых палатняных сарочак, яна была нават прыпынілася, мяркуючы завярнуць назад або шмыгнуць пад іржавы калючы дрот, каб схавацца за нізкімі і стракатымі ад зялёна-бурачковага лісця Ваўчковымі вішнямі.

Але кавалерыст прышпорыў каня, уз'ехаў ужо па верасаўскі мост і замахаў рукою, падзваючы да сябе Алесю.

Яна ўгнула голаў, быдта не ўбачыла яго, і завярнула

ўздоўж рэчкі да чорных алахавых карчоў, каля якіх верасаўскія бабы паласкалі і мылі бялізну і каля якіх, пяхай сцеражэ і бароніць бог, Марцін Ваўчок дастаў свайго ўтопленанага хлопчыка.

— Пех пані, зачка! — крыкнуў кавалерыст ужо з моста, турзаючы навады, каб падагнаць сытага ў персях каня, што пачаў снатыкацца на круглых маставінах.

«Што яны маюць? Можна, каго арыштаваць хочуць, як Змітрыка?» — паслізнулася яна на белай вялікай цорхаўцы, што вырасла на вільготным тут пры рэчцы поплаве.

Кавалерыст — малады, з ружаватымі шчокамі і рассечанай верхняй губою, на якой бялеўся звілісты шнарок нарасці, хлопец — асадзіў, падцяўшы цуглямі, перад Алесяю раз'юшанага з зялёнаю пенаю каля цугляў задыханага каня.

Услед за ім пад'ехаў і старэйшы, даўганосы, нечым нават падобны, як Алесі падалося, да верасаўскага Вайтовіча. У яго з-за пляча падазрона выглядваў і цьмяна пабліскваў прымкнутым штыком кавалерыйскі карабіп.

Маладзейшы прыжмурыву сінія, што блішчалі ад здароўя, вочы, даў «дзень добры» і спытаў:

— Цо там вэ всі дзее? Большэвікаў нема? ¹

— Якіх бальшавікоў? — сумелася Алеся, адступаючыся ад гэтых змакрэлых раз'юшаных коней, што назіралі на яе глыбока сіняватымі смутнымі вачмі.

— А як та весь называ? ² — папытаў даўганосы, з тонкімі падцятымі губамі.

— Верасава гэта, — Алеся ўжо ступіла на пясок, на дзіравыя круглыя лісці падбелу, што слаўся пры рэчцы на плёсе.

— А да Здзенцёла далёко?

— Да Зецелы, пытаецца?

— Так-так.

— Вёрст, як ад пас, пятнаццаць будзе. Ды хіба я ведаю, — сумелася гэтых доўгіх роспытаў Алеся.

— А да Ліды? — махнуў насунутым на вочы брылём малады, з рассечанаю верхняю губою кавалерыст.

— Ці ж я ведаю? Ніколі там не была.

— А можна, у пані знойдзецца адзежа? — спытаў гэты маладзейшы, заварочваючы каня на белы дробны, як вальцаваная мука, пясок, на якім слаўся падбел, і не даючы

¹ — Што там робіцца? У вёсцы... Нічога не чуваць? Бальшавікоў няма? (польск.)

² — А дзе мы? У якой месцовасці? (польск.)

Алессі завярнуць да тых старшых пры беразе, гнілаватых і слізкіх алахавых карчоў.

— Што вы пытаеце, якая адзежа? — Алеся наступіла на кветку маладога калючага асоту.

— Быле не жыдовска, то добжэ, — выскаліўся даўганосы.

— Звыклая адзежа: шпжак і цорткі, — без шякага смеху, ужо сур'ёзна сказаў маладзейшы. — Коней аддамо. Пераадзецца трэба.

— І зброю ўсю. З сёдламі. І абмундзіраванне, — даўганосы адкінуў за крысо свой зеленкаваты шынель: — Паглядзі, якое сукно.

— Добрай адзежы не маю, а старая знойдзецца, — нарэшце Алеся разабралася і дагадалася, што хочудь ад яе кавалерысты.

— Нам абы-якая. А коні во, як лялькі, — малады турзавуў за повад, адрываючы ад травы каня. — Дзякаваць будзеш. Ды яшчэ з сёдламі...

— Вой, нашто ж мне сёдлы.

— Ну, хто купіў коня, бежэ уздэ¹, — засмяўся даўганосы і махнуў сваім пасунутым на вочы круглым казырком. — Во, ідзі скарэй.

— Я мігам, — Алеся ўжо, мусіць, з гарачкі, няпомнячыся, што будзе мець аднаго з гэтых сытых дагледжаных коней, прыпусцілася падбегам пад старыя вербы да пясчанае дарогі, трымаючы на сагнутым локці брудныя дзіцячыя пялюшкі.

— Але зацементуй, — крыкнуў ён унагон. — Нікому пі слова.

— І праўда ж, ці я маленькая...

— Чы ты веш, цо то значы? ² — даўганосы злавіў заду сябе прыклад карабіна, паляпаў рукою па ім. — Катку жарты, мышцы смерць.

— Якія тут жарты? Ці я каму казацьму, — Алесю ўжо зноў аваяў скразняк страху. «Забяруць адзежу, а копей мо і не дадуць. Бо чаго ім, меўшы коней, ісці пеша?»

Ад хады, ад нядаўняга парушэння, калі падняла на жэрдку мокрую бялізну, учула зноў у крыжы балючы цяжар.

Тады намагла цётка Сцяпаня: параіла накапаць ды папарыць кучаравенькага, падобнага лісцем да кмену, з бе-

¹ — Ну, хто купіў каня, бярэ і ўздзечку (польск.).

² — Ці ведаеш, што гэта значыць? (польск.)

лавата-жоўценькаю, як у кашкі, кветкаю парушэнцу. Яго ўвар трохі памог. Цяпер адгукнуўся і зпоў хапіў той самы моцны, як вытрываць, боль. Алеся, не дайшоўшы да Ваўчковай хаты, прыстакнула каля драцянай калючай загарадзі і абаперлася на сасновы з адлушчанай карою слупок, каб счакаць, покуль не адпусціць гэты тупы пяцёршны боль. Тыцкаючы ў жарству саламяным ветахам, на падворку мыла чорны, закурэлы ў печы цагап Ваўчкова Вольга. Цёмнай чырванню перад вачмі палыхнула полымя жалю, пакуты і шкадавання, калі Алеся зпоў усномніла пра ўтопленанага хлопчыка.

І, як учуўшы, што тут, на другі бок вуліцы, стаіць нехта, Вольга падняла свой твар, зіркнула зялёнымі лупатымі вачмі за рэдзенькі, з падгнілымі шпульцамі, нахілены плот, здзівілася:

— Няхай крые бог, што гэта з табою?

Алеся, пэўна, змянілася, збялела з твару.

— Нічога, так сабе, — не прызналася Алеся.

Не даўшы, мусіць веры, Вольга падышла да плота, трымаючы звязаны ў куклу пук саломы, з якога цурчэла вада. І вочы яе зачырванеліся ад крыві і слёз:

— Як гляну во на рэчку, так і свайго хлопчыка ўспомню.

— Што ты, Вольга? — перасільваючы боль у крыжы, адапхнулася ад слупка Алеся. — Жывым у магілу не ляжаш.

— Але ж і жыццё няміла. Не вытрываць.

— Ці ж сябе будзеш караць? Так ужо лёс наканаван.

— Не кажы, любка, — і, падымаючы мокрыя, закасаныя ў рудым шарачковым пінжаку рукі, здрыганулася плячмі і зайшлася, завыла ад плачу Вольга.

— Хіба бяду выплачаш? — Алеся хацела супакоіць Вольгу, але, учуўшы, як самую бярэ за сэрца ад гэтага змучанага плачу, памалу найшла вузенькаю, што зарасла сівым горкім палыном і старым укарапелым бэзам, прырэчнаю вуліцаю, каб завітаць да бацькі ды параіцца пакопт коней, якіх мяняюць польскія салдаты.

Каля Сцяпанавата, выкладзенага вялікімі ружовымі каменнямі муру, што падпіраў высокі грудок, дзе стаяла доўгая ў адзін нашарак хата, з саламянаю чубатаю страхою заміж шчыта, дзеразаваліся і валтузіліся, сабраўшыся, як вераб'і пад восень, у нчабятлівую грумаду, верасаўскія дзеці.

Прышла пара ісці ў школу, але ўсё перайначыла вай-

на: вучобу спярша адклалі на тыдзень, потым яшчэ на пяць дзён, і дзеці цяпер, не ведаючы, як і дзе збавіць час, шныпарылі па чужых садах, выбіраючы найбольш тыя, дзе паспелі цукровыя і вялікія, як званы, дулі ці надшыя на смак яблыкі, шасталі па гародах, латошачы з градак моркву ды рэпу, ці качаліся ўпоцемку па калюча-шапаткім гурочніку, каб намацаць бокам ці спіною доўгі пераспелы гурок.

А ўчора, вядома, не падшыванцы, а большыя з іх, што браліся пад кавалераў ды набыльвалі пра дзяўчат, але яшчэ саромеліся далучацца да вчорак, падпільнаваўшы, калі засне пад грушаю-сапяжапкаю ўкручаны ў свой доўгі кажух скупы да смерці Язапат Змысла, спадцішка падкраліся пад дрэва, страсянулі яго ды яшчэ гэльцнулі на соннага чалавека, спатажыўшы і добра памяўшы яму скабы.

І сённячы рапіцай старая яго Гануся, ідучы вуліцаю, туды і назад цераз усё Верасава, кляла ўжо спрытном усіх, у каго толькі ні ёсць дзеці:

— А каб вас ужо гніды аб'елі, як ты аб'еў усё. Каб табе, божа мілы, гэтак рукі пакруціла, як ты пакруціў гэтае дрэва! Каб табе жыўцом скуру дралі...

Кляцьба не сціхала і вечарам каля калодзеса, і Алеся цяпер, мінаючы гэты вясёлы гармідар дзяцей, што плячыма падпёрлі Сцяпанавы каменні, успомніла ранішні крык, можа, трохі злосна ды педалікатна пажартавала:

— Смеіцеся, а вунь старая Гануся ідзе.

І тут ужо помсліва і страшна ўпікнулі яе — ажно здрыганулася і амярцвела сама:

— А вунь за ёю і Таквіля.

Алеся нават не распазнала, каторы гэта з іх сказаў: той чорны, ужо нават з пушком на губе, Ясеў Генік, як брахалі на яго, Язюк, бо ўсё лета боўтаўся пад карчамі, ловячы рыбу, ці белы, як маслянка, і недарослы, дробненькі, рыхтык маці, Чувачышы Костак. Той крываногі Клэўсь.

Печаканая і балючая, як пад ногаць стрэмкай, крыўда ўпілася ў сэрца: не даравала Верасава ёй гэтага страшнага граха, што ўчыпіла яна, і дараваць не можа. Помсціла і помсціць будзе, пераказваючы нават дзецям.

Няпомнячыся ад жорсткай і плянчаднай крыўды і злосці, Алеся завярнула па бацькаў двор.

У глухіх, між хлявом і хатай, суроках з густым натужным званам шоргала піла.

Тут у Корсакаў была дрывотпя, тут заўсёды ляжала старая, шчодра падзеўбаная з усіх бакоў дубовая калодка і стаялі расхістаныя козлы, тут пры тыльнай сцяне пад зацішным ад дажджу застрэшкам і складвалі напілаваныя ды накілатыя дровы.

Алеся зазірнула за шары непадраўняны вугол хаты, на якім ляжаў бацькаў кашук, мусіць, з той самай моцнай, як атрута, гродзенскай махоркай, і блішчаў кавалак збітага крэсіва.

Бацька адзін, неяк прыкусіўшы ніжнюю губу, цягаў вузкую, з лагчынкай пасярэдзіне, зрэзаную пілу. Прыціскаючы адным каленам, рэзаў доўгае чорна-шурпатае, пакладзенае на козлы, аলেখавое палена, сыплючы сабе ў закарвашы портак ружаватыя пілавіны.

— Чаму не напросіў? — спытала Алеся, знарок моцна, каб перабіць бацькаву работу. — Хіба Імполь не памог бы?

— А ў мяне ўжо так: ні роду, ні плоду, — бацька перастаў шоргаць пілою і зняў з дзеравіны падлапленое ў старых портках калена. — Цалюткае жыццё адзін, як труцень.

— Не гняві бога, тата. Гаворыш абы-што.

— Бачыш, дачакаўся ад сына помачы, а ён у палітыку пасунуўся, — бацька схіліў гутарку на Змітрыка. — Шукала галава гуза, нарэшце знайшла.

У Алесі пад нагамі нібыта гайданулася зямля, пякучым страхам зайшлося сэрца: што з ім і дзе ён, Змітрык.

— Ці вінаваты ён, што благога зрабіў? — з жалем спытала ў бацькі.

— Добра, кажучь, усё ўмець, ды не ўсё рабіць. Не трэба было сунуцца ў палітыку...

— Не абышлося без сваіх. Цехта ж падкусіў.

— Няма лесу без ваўка. Ці я не знаю, што ўдалі свае. Але і сам...

— Свет трасецца, як на верацяне. Страх падумаць — вайпа, — злякнулася Алеся, успомніўшы пра тых двух награнічнікаў на дагледжаных буланых конях, што чакалі яе каля рэчкі, і забедавала пра Змітрыка: — Каб дзе ў цюрме не забілі.

— І я во пра што думаю, — Корсак нагнуўся, шмаргнуў рукою на калонах, вытрасаючы з закарвашаў ружовыя пілавіны. — Цяпераннім светам згінеш ні за наіх табакі.

— Можна, дасць бог, — у Алесі ажно памутысла ў вачах.

— Што бог? — крыкнуў сярдзіта бацька і ўжо шэптам папытаў: — Чула ці не? Кажуць, Саветы граіцу перайшлі. Але пешта робіцца, раз смаркаты Кот чырвоны бант пачапіў. Ідзе, бачу, голаў задраўшы, і ўжо з голай фігай носа яму не дастанеш. Во свет настаў, — Корсак суха плюнуў на босыя, прыцярушаныя пілавінамі ногі.

— А я во паразумецца прыйшла, — Алеся тужэй скруціла, згамтала нямытыя пляюшкі.

— Што кажаш? — Корсак падняў шапку, выцер рукавом белы, што не бачыў цэлае лета сонца, спацелы лоб.

— Каня хачу выменяць.

— Гародзіш ні зіму ні лета. Якога каня?

— За адзежу вэнь кавалерысты аддаюць.

— Якія кавалерысты? — Корсак пат высунуўся з сутокаў, зіркнуўшы на вуліцу і надворак.

— Ды не тутака яны, вэнь каля рэчкі.

— Глядзі, і свайго не пратаргуй.

— А я нічога не страчу, — Алеся падышла да гонкае, роўнае са страхою, вастраверхае грушы, што расла ад чужое мяжы тут у сутоках, сарвала з аджэлае зраджайнае лапы ружаватую і цвёрдую грушку. — Ці моль з'есць Радзівонавы каптаны ды порткі, ці ім аддам. А мо і каня добрага мецьму.

— Ой, глядзі, дачка, каб не падвялі пад дурнога хату.

— Няўжо ж яны? — Алеся высупулася з сутокаў, паглядзела з дзівам на бацьку.

— Цяпер сам сабе не вер, не то што чужому, — Корсак адварнуўся спіною, апусціўшы доўгія рукі, замахаў імі, дайшоў да парога, прысеў на яго, не падымаючы галавы, папытаўся: — А якую адзежу ім трэба?

— Якую ж? Цывільную, пэўна, каб скінуць сваё вайсковае. — Алеся спешненька пайшла, мільгаючы сваімі жоўтымі патрэсканымі пятамі, не азірнуўшыся, сказала бацьку: — Пашукай і ты што старое. Там жа ж двое коней.

— Не, мпе не трэба, — не падымаючы галавы і пазіраючы на свае зацярушаныя ружовымі пілавінамі босыя ногі, адклікнуўся Корсак. — Тут дай бог сваё спажыць. Дарма, што свет шырокі, ды чаравік цесны. Не, на ўсё не разганяйся. Дай бог сваё спажыць.

Другога каня, прыпёсшы нейкія старыя піжжакі, шапкі ды порткі, разам з сядлом забраў Ікон Жыток. Пакінуў толькі на Алесіным надворку зманліваю з жоўтым кутасікам і выштукаванай ручкай кавалерыйскую шаблю.

Пакруціў у руках, выцягнуў з ножнаў, секануў па закурэла-сівым у малінавых шышках лопуху, пакруціў галавою, што вострая, і павесіў на Алесі частакол.

— Няхай пан бярэ. Серп з яе добры выйдзе, — пераадзеўшыся ў шарачковы пінжачок, вузкія портачкі і ўжо смешны, здрабнелы, раптам выйшаў з Алесіных сенцаў ладзейшы, з пасечанай губою, кавалерыст.

— Што вы, гэта ўжо зброя.

— Нам досць тэй забавы, — засмяўся даўганосы, адзеты ў шырокі, мусіць, Імпалеў пінжак і падлапленыя на каленях шарыя з цёмнымі палоскамі порткі. — Каваль перакуе на серп. А сталь тут, ого.

— Не столькі тога набытку, колькі клопату мецьмеш: якая ўласць ні прыйдзе — усё пытаць будзе, нашто браў. Ведаю. — Ікон, прыжмурваючы вочы, пакруціў галавою і адышоўся ад плота, беручы за повад стройнага з падрэзанай грывай каця.

Алеся свайго, каб не бачылі лішнія чужыя ды зяркатыя вочы, адразу завяла ў хлеў, выгнаўшы адтуль падлу і здыхату, як яна сказала на змардаванага ды старога Мондравага каця.

— Ай, дарма, добрая рэч, — паказаў на шаблю пераадзеты кавалерыст.

— Не, не вазьму, не вазьму, — адмахнуўся рукою Ікон Жыток.

Туды да плота, дзе, пабліскваючы похвай, вісела доўгая шабля, кінуліся верасаўскія дзеці, што, убачыўшы кавалерыстаў, як вераб'і на каноплі, зляцеліся сюды на Мондраў падворак.

— Ану, марш адсюль! — ужо наліваючыся ад злосці чырванню, гыркнуў на іх Імполь.

Ён, мусіць, толькі і чакаў, калі Ікон Жыток, патрымаўшы ў руках ды пазабаўляўшыся, нарэшце павесіць на плот гэтую прыгожую, як цацка, і спакуслівую шаблю.

Імполь зняў яе з сухіх яловых частаколін, панёс у хату, спатыкаючыся ад радасці, пераступіў сухі сенежны высокі парог, каб схаваць у стоіцы, дзе ўжо ляжала і пахла яшчэ не выветраным потам знятае з каця новае, што згодзіцца, можа, на боты, кавалерыйскае сядло. Засупуў шаблю ў куток за старыя кубельцы, выйшаў давольны — бліскалі радасцю яго прыжмураныя сіняватыя вочы і смех торгаў сцятых тонкія губы.

— Пашто, каб хто спытаў, гэтая шабля? Не мела галава клопату! — закрычала Алеся, падгушкваючы на руках

цёпла ўкручанае ў пуховае коўдрачка сваё яшчэ пісклявае, цядужае дзіця.

— Спатрэбіцца, — ганарыста махнуў галавою Імполь.

— Так, можа, і руж'ё вазьмі, — Алеся паказала на даўганосага кавалерыста, што трымаў кароткі карабін.

Але той, пэўна, спалохаўся такога павароту справы і скоранька закруціў галавою:

— Не-не, не оддам. Вам карабін? Вы нават сваіх можаце постшыляць¹.

— Карабін нам сень прыда². З ім усё-такі смялей, не кожны падсунецца, — усміхнуўся малады, крывячы сваю верхнюю губу, на якой бялеў звлісты шпारок нарасці.

Верасаўскія мужчыны, стоячы за плотам, маўчучы паглядалі на ўсю валынку, што тварылася, падымалася ў Моцдравым двары, і іх разбірала хцівая зайздрасць і зацятая крыўда, што Алесі з Іконам Жытком дасталіся спраўныя дармовыя коні, і яны пачыналі шукаць зачэпку, каб як ужо зганіць для свае пацехі сытых дагледжаных кавалерыйскіх коней.

— Яму, пэўна, і хамут не адзенеш, не то што будзеш ездзіць, — абышоў тут на вуліцы Жытковага каня, на якім сядзела жоўтае на мякенькім лямцы ганарыста выгнутае сядло, няголены, з ледзьве прыкметнай, як у іншай бабы, шчацінай на губе Васіль Міропаў.

— Нічога, прывучым, нідзе не дзенецца, — Ікоп Жыток, падымаючы за повад, хацеў паляпаць па храпе насцярожана-пудкага каня, але той вышчарыў ад злосці зубы, ловячы імі Іконаву руку.

— А што, бачыш, куслівы, як сабака.

— Ды яшчэ мо й задам б'е, толькі сцеражыся.

— Ён рахманы, — заступіўся за свайго каня пераадзеты кавалерыст з аб'еханай на вочы, трохі не па ім, шапкай. — Гэта, можа, таму, што здарожыўся.

— Калі ўрадзіўся з лысіпкай, то ўжо такі і астанецца, — Васіль, асцярожна падступаючы, падышоў да каня, памацаў гладзенькую скуру на сядле, перабраў папружкі і нечакана турзапуў за адну, вышморгваючы яе з сядла.

— Гэй, што робіш! — закрычалі мужчыны, зпарок, каб падражніць Ікона.

— Нічога, — пасмехаўся і паказваў свае чырвоныя

¹ — Вы нават сваіх можаце пастрэляць (польск.).

² — Карабін нам прыдасца (польск.).

бяззубыя дзясны Ікон Жыток.— Каля яму не дасталася, то пяхай папружкай цешыцца.

— А што, акраз і падышла,— Васіль аперэзаў сябе пешырокай тоненькай папружкай з жалезнай спражкай, зашпіліў на худым, падсохлым жываце і развязаў свой бардовы, тканы казельчыкам пояс, патрымаў яго ў руцэ, але не выкінуў, сабраў, згамтаў у кулаку і паклаў у кішэню.

— Во, каб хоць заміж папружкі пояс у сядло зацягнуў,— рагаталі мужчыны.

— А то глядзі, дальбуг, перакасілася, Ікон не давядзе.

— І сколькі ж гэта з яго ботаў выйдзе?

— Ды глядзі, што пашые на ўсіх сыноў,— падціналі Ікона хцівыя і ўсё ж праўда такі зайздросныя верасаўцы.

— Каб вам языкі аблезлі, як вы абгаворыце гэтыя сёдлы,— заступілася за Ікона Алеся, няўзпак косячы вокам на пераадзетых пагранічнікаў, што, ужо да смехаты пабрыдчэлыя ў шарачковых пілжачках і зношаных портках, з-пад якіх падазрона, як чужыя, паблісквалі хромавыя вайсковыя боты, тапталіся на Мондравым надворку.

— Пані, мам яшчэ інтэрас,— злавіўшы Алесін зірк, сказаў даўганосы, з пасунутай на вочы велікаватай кепкай старэйшы кавалерыст.

Ужо па звычцы гушкаючы дзіця, што нечакана заснула пад сыты і давольны мужчыцкі рогат, Алеся падышла да кавалерыста, наставіла вуха.

— Можна, сала пані на дарогу дасць?

— Вой, галава, я з гэтым гармідарам начыста забылася,— яна сарамяжна засмяялася і маргнула Імполью, каб залез на гарышча, дзе ў кошыку хаваўся па ўсялякі печаканы дзень астатні падсохлы апольчык сала.

Калі Імполь вынес завязаную на тоўсты вузел палатняную торбу, кавалерысты нечакана павесялелі і, прыпадмаючы над галавою кепкі, пачалі развітвацца, ківалі ўсім галовамі.

— На Бяліцу нам трэба,— казалі яны ўжо за брамаю, стоячы ў канцы Мондравага плота.

— На Бяліцу? — перапытаў Міронаў Васіль і, прытопваючы босымі пагамі густую ў бела-ружаватых кветках дзяцелінку, падаўся да іх: — Наўпрасты ідзеце, як вунь бачыце за пашэю дарогу. Там — Бяліца.

— У Літву, мусіць, уцякаюць? — сказаў Ікон Жыток, папусціўшы повад, каб конь пагнуўся да травы.

— Скуль ты знаеш? — хмыкнуў і не паверыў Васіль.

— А што тут знаць: немцы ўжо ў Варшаве, туды ж не пойдзеш.

Мужчыны, усцёршыся локцямі на плот, глядзелі, як да крыжа марудна на гразкай пясчанай дарозе з раўка надымаліся пераадзетыя і здалёк саўсім падобныя да вясковых хлопцаў два нізкарослыя кавалерысты. У аднаго толькі падазрона вісеў за спіною жоўцецькі новы карабіц.

— І нашто яму гэта кульша? — спытаў Жыток.

— Нас баяўся, таму не аддаў,— сказаў Імполь, гледзячы прыжмураным і заўздросным вокам туды пад шары абамшэлы крыж з новым белым ручніком.

— Ты, гляджу, узяў бы,— Алеся падпялася з дзіцем на ганак, загадала ўжо адтуль: — Каця вунь ідзі пакармі!

Мужчыны, нібы задыхнуўшыся ад даўкае цішыні, узіраліся на кавалерыстаў, што пераходзілі глухую, завешаную стракатымі бярэзінамі шашу і вузкакалейны, у белых слупках пераезд.

— Значыцца, Саветы блізка, бачыш, як джгаюць,— паказаў туды за шашу Ікон Жыток, дзе прыспешылі хаду перапуджаныя кавалерысты.

— А што ім — ногі на плечы ды пайшлі.

— Далёка не ўцякуць.

— Далёка ці блізка, а дзе сыдуцца нямцэ з бальшавікамі, вайна будзе, ці што? — патурзаў за частаколіну плота, па якім віўся і цвіў пустым жоўтым цветам гарбуз, і неўспадзеў заварушыў ніжнюю тоўстаю губою негаваркі і папуры Чувак Петрык.

— Не чуў, ці што? Замірэнне нямцэ з Расіяй падпісалі.

— Чудь-то чуў, але дзе грапіца ляжа?

— Бывае, што і вёску дзеляць. Во новая Васілёва хата мо да немцаў адыдзе,— неўпапад пажартаваў Язапат Змысла.

— А твой стары грыб, што — пад Саветы? — вышлюпуў дакураны ўжо да самага кончыка, што пёк у пячуткія, абкураныя да жаўцізны пальцы, капчар папяросы даўганосы, з навіслымі рудымі бровамі Юлісь Самахвал.

— А ён, можа, як той Рэпка, чакае, што бальшавіке дадуць новую, з вазонамі нават.

— Новую не новую, а асадніцкую забяром,— дробным смехам затросся Язапат Змысла і раптоўна змоўк, адным непрыжмураным вокам, з белым сальнікам на веку, цікакуючы ў другі бок вуліцы пад Сымонаў калодзесь, на доўгім жураўлі якога накалыхвалася мокрае драўлянае вядро: адтуль, трохі пакульгваючы і падвалокваючы нагу,

подбегам шыбаваў сюды высокі, незнаёмы верасаўцам мужчына, падперазаны паверх пацямцелага кажушка шырокім рэменем з начэпленным на яго салдацкім кінжалам у жалезнай бліскучай похве, і бег нізенькі, што ледзьве даставаў яму да пахі, расхрыстаны Жэнік Рэпка; на кляпе ў яго растапыранымі крыльцямі трапятаўся чырвоны прышпілены бант.

— Дзе яны? — задыхнуўся ад скарае хады Жэнік Рэпка. На твары ў яго гарачынёю плямаў ірдзела чырвань і губы сохлі і трэскаліся ад смагі.

— Кавалерысты дзе? — махнуў суконнаю з адваротам шапкаю худы, цыбаты мужчына, усё мацаючы карычневую ручку свайго сёння, мусіць, начэплената кінжала з круглай гарошынай па канцы похвы.

У гэтым высокім мужчыну з нездароўчым худым тварам, на якім толькі значыўся доўгі гарбаваты нос, тойсёй з верасаўцаў пачаў пазнаваць Саўку Аўсяніка з далёкіх адсюль Доўбніч, што гніў у турмах за палітыку і, чуваць было, памёр там, а цяпер нібы ўваскрос тут на верасаўскай вуліцы.

— Гэ, ці не Сцяпана Аўсяніка сын будзеш? — асцярожна падбіваючы ўгору свой зрудзелы барашкавы каўпак, папытаўся Язапат Змысла.

— Буду,— пават з голарам адазваўся высокі мужчына.

— З Доўбніч, што хата за раўком?

— Хата на гэты бок раўка,— засмяўся даўгапосы мужчына,— але ў Доўбнічах.

— А я так сабе і думаю, рыхтык Сцяпанаў сын,— выскаліўся давольны Язапат Змысла, што нарэшце такі ўгадаў таго самага Саўку Аўсяніка.

— Ты, дзядзька, зубы не загаворвай,— умяшаўся ў гутарку Жэнік Рэпка, і ў голасе яго задрыкала пават грозьба.— Кавалерысты дзе?

— Копі іхнія во,— паказаў на буланага беланогата каня, з якім за гумны адыходзіўся Ікон Жыток, і хітра заблішчаў вачмі, падбіваючы свой зрудзелы каўпак, Язапат Змысла.— А кавалерысты вунь, за шапою на шырокай дарозе.

Трохі скрывіўшы набок голаў, Жэнік Рэпка зіркнуў туды за шапу, дзе ў прагале трапятлівых звільных бярэзін жаўцела пясчаная дарога, марудна падымаючыся па круглыя боханы грудкоў — там мурашкамі чарнелі пераадзетыя кавалерысты,— і махнуў рукою па Ікона Жытка:

— Давай каця сюды, я іх улаўлю.

— Гэ, каця. Пайдзі вазьмі свайго,— Ікон Жыток па тупкай, выбітай у зялёнай мураве сцэжцы разам з кацём завярнуў за шарае з замшэлай карычняватай страхою Корсакава гумно.

— Конь, калі хочаш знаць, можа быць і наш. Мы ўжо ўласць тут,— крыкнуў Жэнік Рэнка, ірвануўшы туды за гумно.

— Ты бачыш, уласць,— здзекліва хмыкнуў Жыток.— Брыды кусок.

— Што? — у Аўсяніка перакасіўся худы нездароўчы твар. Ён аберуч ухапіўся за кінжал, вырваў яго з ножнаў — халодным страхам заблішчала сіняватае вастрыё — і зачыкільгаў, прыпадаючы на адну нагу, услед за Жэнікам Рэнкам.

— Каця не дам, і не вельмі страш,— спыніўся Ікон Жыток і выцер ужо і ад злосці, і ад нервовасці свой спацелы лоб.

— Аддасі!

— А во паглядзіш! — Ікон, турзаючы за повад каця, павярнуўся да падрубываў гумна, выграб адтуль даўгаваты, як молат, камень.

Верасаўцы скоса пазіралі, чакаючы, што будзе далей, не ўмешваючыся ў гэтую валынку, адно толькі Імполь, выбегшы за плот, дагнаў на другі бок вуліцы тонкага і высокага, як жэрдка, Саўку Аўсяніка:

— Конь знойдзеца, вунь мой ходзіць каця гумна. За чым спор,— гукнуў Імполь, азіраючыся на вокны, ці не цікуе з хаты Алеся.— Дый кавалерыйскі ў хляве, але толькі голымі рукамі тых пагранічнікаў не возьмеш, карабін у іх.

— Ага, хлопцы, карабін.

— Куды вы на злом галавы? — загаварылі ўжо ўсе верасаўцы.

Саўка Аўсянік печакана аціх, зацхнуў у похву кінжал і азірнуўся зноў туды на дарогу, дзе, перавальваючы ўжо за грудок, хаваліся польскія пагранічнікі — былі відаць толькі іхнія плечы ды шапкі.

— Хлопцы, трэба дагнаць іх, забраць карабін! — махнуў рукою первова-трапяткі, з белаватымі, як адзічалымі, вачмі Жэнік Рэнка.— Ідзём утрох.

— Чакай, тут у мяне ёсць,— Імполь вобмельгам ускочыў у сені, вынес начэпленую на шырокую папругу доўгую шаблю, спаткнуўся на гапку. Услед за ім выскачыла

Алеся, растрапаная, з непрышпіленай кофтай, з якой белаватымі грудкамі вызіралі сакаўныя, налітыя малаком грудзі: яна, мусіць, карміла дзіця.

— А ты куды гэта? — Яна спешна адною леваю рукою лавіла ў кофце і ніяк не магла злавіць перламутравы, што адліваў ружаватасцю, гузічак і пайшла падбегам раптам, зрабіўшы Імполью заступ дарогі, — стала ў адчыненых веснічках.

Яе бяскроўныя, сінявата-звялыя пасля родаў губы сугартава перакрывіліся:

— Аціхні, ідзі, кажу, у хату!

Імполь, перапуджаныя яе ціхім, занадта, можа, спакойным голасам, збіўся з хады, прыпыніўся перад веснічкамі — знаў яе патуру, затнулася яна ў гэтай злосці не дарма. На яе як надышло затлумленне — чакай бяды. Але завярнуць назад у хату перад усімі верасаўскімі мужчынамі было ўжо не ў гошар.

— Якая ліхата нясе цябе туды? Гэтакае шалецтва на свеце, — у Алесі ад первовасці, ад злосці прыжмурылася і пачало касіць адно вока. — Ён граматны во, — і паказала на Саўку Аўсяніка, што зачыкільгаў па сухім пяску ў канец вуліцы. — Ён начальнікам будзе, а ты як быў прымаком — так і будзеш. Якая ўласць ні прыйдзе...

— Ты што гародзіш? — страпянуўся і няўмела на хвораі пазе павярнуўся цыбаты Аўсянік.

— Гародзіць, гаворыць, а на праўду выходзіць, — выскаліўся і падняў пад навіслым каўпаком бровы Язапат Змысла. — Бо хто ж гэта з ражном ідзе на карабін?

Гэтае ўпіканне ў прымацтве нібыта перуном аглушыла Імполь, і, нібыта водгалас яго, у душы загрузкала злосць.

— Пусці! — Імполь ірвануў веснічкі, і яны трэспулі, сарваліся з іржавага завеса.

— Тады не прыходзь, во кажу перад усімі! — хрыпавата крыкнула Алеся, ідучы побач, каб схваціць і вырваць у яго шаблю.

— Не страш, магу не прыйсці, — ён нават не азірнуўся, прыспешваючы крок, каб ускорыць за мэнткім Жэнікам Рэпкам, што мінаў ужо равок, зашпільваючы на сабе шырокую салдацкую напругу з доўгай шабляй.

Алеся, анямеўшы ўжо ад крыўднай ганьбы і злосці, рынулася ад зламаных веснічкаў назад пад хату. На ганку спынілася, злавіла рукою вушак і доўга стаяла, цяжка і парывамі дыхаючы. Чула, як захлынаецца сэрца і як душаць яе сухія слёзы.

У крыжы, здаецца, разламаўшы ўсю сярэдзіну, зноў секануў пяшчадны боль, адняў абедзве нагі разам, не даў ступіць, і Алеся аб'ехала на парог.

Ды з верасаўскіх мужчын, што прыліплі плячмі да плота, ніхто гэтага не змеціў, усе глядзелі на пяшчаную дарогу ў доўгіх і калматых косах ружаватага, што зацвіў ледзьве відушчым дробным цветам, спарышніку, які тапталі трое мужчын, пусціўшыся ўпагон за пераапрапутымі пагранічнікамі, але, выбегшы на грудок да рэдзенькае, яшчэ не акрыялае ліловае руні, завярнулі на шапу, завешаную сумна-стракатым веццем старых бярэзін.

— У Дварчаны, мусіць, пабеглі, — падрапаў каля вуха сівы кучаравы чубок валасоў Язапат Змысла.

— Пэўна ж, туды.

— І розум мелі, а то падсунулі б лабаціны.

— Дзіва, з голымі рукамі на ўзброеных.

— Яны ў Дварчанах зброю дастануць, — махнуў доўгім пераламаным брылём свае кепкі Петрык Чувак.

— Ага, скажаш.

— А тое і скажу — паліцыю пабеглі раззбройваць.

— Скуль ты ўсё знаеш? — не паверыў яму Язапат Змысла.

— Знаць мо і не знаю, а чуць чуў, як тут гаварылі.

Сіпаваты глухі Чувакоў голас ужо саўсім даканаў Алеся: перад вачыма ўсталі Дварчаны і яна, Хрысця, з дзіцячай каляскай на блішчастых колцах, і ў вушах чулася ўпарта-дурнаватая грозьба: «Не страш, магу не прыйсці».

Алеся ў самлелай і адчайнай знямозе падумала, што цяпер папраўдзе можа ён не прыйсці, і абсунулася з высокага парога ў сені на халодны ток.

Падала нячутна, нібы ў чорную мяккую вату.

XXVIII Лагер — гектары са два збузаваных картопель і здратаванага, як на стойбішчы, жытняга перасохлага ржышча з мышынымі норамі, там, дзе пекалі стаялі пашаркі мэндляў, абгароджаных новым, яшчэ сівым калючым дротам, — быў недалёка ад занядбанага маёнтачка, над якім дажывалі свой век цёмныя старыя ліпы. Між іх бялеў атыпкованы дом з чырвоным чарнічным дахам і шарэлі выцвілай на сонцы драпіцай стрэхі гумна і аборы. Зводдаль ліпаў за здзічалым ужо, педагледжаным садам, дзе ў гушчыні лісця свіціліся яспасцю на-

ліўныя спелыя антоны, стаяла мураваная каплічка — пэўна, магільны склеп тутэйшых гаспадароў маёнтка.

Спускаючыся з грудка, сюды бегла шчытна абсаджаная абапал гонкімі, як канапліны, пірамідальнымі таполямі вузенькая дарога. Адтуль на лагер каціўся клубкамі і асядаў сухі, што потым хрумсеў на зубах, гаркаваты пыл. Дарогаю снавалі «ценжароўкі» — крытыя нямецкія грузавікі, тады-сяды, ляскаючы на карэні, цягнулася доўгая, з ручным жалезным тормазам, нямецкая фура, запрэжаная ў пару шыраказадых бельгійскіх коней. Пускаючы смуродлівы сіні дымок, лапаталі матацыклы з люлькамі, у якіх трасліся немцы ў вузкіх, як гарнушкі, і навушчаных на вушы сталёвых касках.

Там, у маёнтку, жыла варта — чыстыя, падстрыжаныя пад кароткую «польку» салдаты, ад якіх заўсёды пахла танным адэкалонам і цыгарэтным дымам, калі яны прыходзілі сюды да калючага, туга і густа нацягнутага на высокіх слупах, сіваватага дроту, за якім, як мурашкі перадохладам, збіўшыся ў купу, кіпелі палонныя польскія салдаты. Іх тысяч пяць, прыгналі сюды з тыдзень назад, адзетых як стой — найбольш у палявых лёгкіх мундзірах, а то нават у сподняй замурзанай кашулі і босых. Толькі ў тагосяго вісеў на пашках доўгі, ледзьве не па самыя пяты, жаўтлява-зеленаваты, як падсушаны мох, з шырокімі кляпамі кавалерыйскі шыпель.

Сёння палонным нарэшце дазволілі ўставаць: покуль рабілі загарадзь, яны мусілі сядзець, збіўшыся ў купу каля разложыстае калючае дзічкі, што ўкаранела на запушчаным замежку. Трамбаваў гэтую купу вусаты рыжы вахмістр, абыходзячы круга яе і б'ючы палонных у спіну жалезнаю падкоўкаю абцаса. Палоннаму дазвалялі толькі збегаць да глыбокага, выкапанага замест туалета рова. Але хадзіць туды ўжо не было чым. Хіба толькі крывёю. Тойсёй, ужо знясілены голадам, зваліўшыся ў яму, даходзіў там, просячы яшчэ ратунку:

— Калега, падай руку. Калега...

Але кожны ўжо наравіў скарэй адысці ад ямы, каб, ратуючы нябогу, не ўсунуцца самому.

Увесь гэты тыдзень палонных ніхто не карміў. Ад голаду ратавалі хіба толькі сырыя ружаватыя картоплі, выкапаныя з зямлі са збузованых і стоптаных барознаў, каб, абчысціўшы з іх маладую слізкую скурку, з'есці сырымі: дроў, раскласці агонь, вядома, не было. Ды пра які агонь хто яшчэ дбаў у цесна збітай куне людзей, што сядзелі на

кукішках, адзіи да аднаго спіною, наўкруг разгалістаю ўкарапелаю дзікаю грушы.

Думалі пра другое, найбольш пра той смачны пах нямецкага фасолевага супу, падтоўчанага мясам і падсмуроджанага перцам з лаўровым лісцікам, якім перагонамі пацягвала з маітка перад самым полуднем,— там стаяла нямецкая кухня. Ад яе густога паху ў згаладалых людзей пачыналі балець нейкім цягучым пустым болем жываты, пераварочваліся і вуркаталі кішкі, пад горла гнала кіслую асцу. Варушачы перасмяглымі губамі, салдаты глыталі цягучую даўкую сліну і пачыналі выграбаць тут у барознах сырыя картоплі.

— Швабы, пся крэў, яны задушаць нас гэтым смуродам,— хто-небудзь пачынаў лаяцца, каб як адагнаць ад сябе глыбокі нясцерпны голад.

— А што, брат, аблізваешся? — рагатаў даўгапосы, нацягваючы на лоб прастрочаны радкамі пітак, загнуты брыль рагатыўкі.

— Яко там суна — стаганы ў ім плаваюць, як бога кохам¹.

— А, нябось, не адмовіўся б.

— Няхай іх д'яблы возьмуць, каб я еў. Помню, курва іх маць, як дома, прыйдзем з ворыва, а на сталю стос грэцкіх аладак. Ды яшчэ з лоем — во, брат, яда.

— Ды сціхні ты, бо зараз!..

— Пацалуй мне веш дзе?

Салдаты сціхалі, потым нехта ізноў пачынаў, толькі пра другое.

— Кісьнемы тутай, нават у карты не можна заграць².

Літавар слухаў салдацкую гаману, і яго разбірала яшчэ большая злосць — да голаду дамешвалася нейкая цягучая і нязносная, нервовая смага закурыць. Яшчэ пазаўчора ў яго выйшла астатняя пляскатая і папалавіну высыпаная махорачная папяроса. Ён вытрусіў з кішэні перамешаную з сівым накачаным ворсам шчопаць тытуню, але курыць гэтую смярдзуючую пацяруху ўжо не мог — прыйшлося прасіць у іншых, каб пакінулі пацягнуць хоць пару разоў чужы раз'еханы ды размоклы ад сліны канчар. І ён разам з іншымі капашыўся пад дзікаю грушай, што расла тут сярод картаплянага поля з ужо абабітымі і аб'едзены-

¹ — Які там слуп — макрыцы ў ім плаваюць, дальбог (польск.).

² — Кісьнем тут, нават у карты нельга згуляць (польск.).

мі грушкамі, выбіраючы з пажоўклае травы на замежку счарнелае апалае лісце. Яго нямоцны прэсны і нейкі гаркаваты дым, здаецца, трохі перабіваў нясцерпную пражнасць закурыць і адганяў голад.

Гэты голад Літавар учуў нават на першы дзень вайны, падбегшы з кацялком да палявое кухні. З катла пахла «грохувкай» — развараным гарохавым супам. У Літавара ад салодкага болю зайшоўся жывот, і ён пачаў глытаць даўкую сліну, учуўшы цёплы і смачны пах з катла. Перад ім асталася не больш як трое салдатаў, калі нечаканы і трохі пісклявы голас паручніка адагнаў іх ад кухні:

— Крый сень!¹

Убачыўшы, як адбегся і лёг між купешак тоўсты, у белым каўпаку кухар, бразгаючы пустым кацялком, Літавар адскочыў у заглушаны чарадою з плыценькай крынічкай меліярацыйны роў.

Вечарам, напярэдадні вайны, іхні трэці батальён 79-га слонімскага пяхотнага палка з бункераў і траншэяў выслалі сюды, у куп'істае, але ўжо высушанае гарачым спякотным летам балота, на стык з 78-м баранавіцкім палком, што затаіўся за невялічкай, абсаджанай густымі кустамі лазы жаўтляваю тарфяною рэчкай. Траншэяў і акопаў тут ніхто не капаў — той-сёй толькі парэзаў лапаткаю і накідаў на абрывісты бераг тарфянога тлустага дзярна, клаў на гэтае дзярно карабін, прымяркоўваючыся, як будзе страляць у далёкія, засіненныя, як вада з малаком, смугою грудкі — там, за вёрст пятнаццаць адсюль, была нямецкая граніца.

Як ад цяжкай градавой хмары, адтуль, здаецца, дыхала трывогай. Там пасля заходу сонца крывяной палахлівай чырванню гарэла і доўга не стухала неба.

І калі Літавар узіраўся на яго, душу неўспадзеў працінаў лядовы холад.

Гэты холад Літавар учуў і тады, калі ўпаў пад навіслы з белаватымі, што віселі, як жмут валасні, карэньчыкамі тарфяны бераг. Там ужо сон, падграбаючыся далей і стараючыся зашпіліць пад барадою раменьчык каскі, чарнявы, як цыганчук, з гарбаватым носам Валодзя Жывакост — украінец педзе з-пад Станіславава. Здружыліся яны з Літаварам, радуючыся, што хоць ёсць з кім пагаварыць, калі іх гпалі сюды ўчарашняй поччу. Жывакост усё пытаўся: «Куды нас гоняць? Я ж нічога яшчэ на свеце не

¹ — Хавайся! (польск.)

бачыў. Заб'юць, як барана. Але калі цябе раіць — выратую».

Цяпер, стрымгалоў надаючы ў тарфяны роў, Літавар усномніў гэтае абяцанне Жывакостам — «выратую». Адтуль з-пад граніцы скоранька блізіўся і шырэў, засланяючы ўсё неба, цяжкі — з парывамі — звінячы гуд. Раптам да яго дамяшаўся тупаваты, як грукат картонель у глыбокі пограб, стук кулямётаў. Ціспучы голаў пад сышкі смярдзючы тарфяны бераг, Літавар краем вока змеціў, як пэвысока над ровам цёмным распластаным ценем мільганулі так блізенька і першы раз убачаныя нямецкія самалёты, панёсны з сабою гэты нечаканы і раптоўны гуд. Падымаючы рудаваты тарфяны пыл, нешта адначасна секла на канаве, аддаляючыся ўслед за імі. І покуль Літавар паспеў дагадацца, ён убачыў, як каля яго выпусціў з рук кацялок, разліваючы сабе на калені жоўты гарохавы суп і аб'язджаючы набок, дробненькі маладзенькі салдат з іхняй роты Казік Міткусь.

Нешта заенчыў і папоўз сюды да Літавара, набіраючы на сябе чэпкую луску пераспелай чарады, гарбаносы Валодзя Жывакоств.

— Ты не рапены? Не? — задыхаўся ён.

Літавар, нават яшчэ не верачы, прыслухаўся да сябе і засмяўся ад нейкай звар'яцелай радасці, учуўшы, што яму нічога не баліць, што ён жывы ды здаровы.

— Здацца, не.

Мінуўшы Літавара, Жывакоств падпоўз да Міткуся, падняў яго голаў — і Літавар раптам убачыў зялёныя, ужо нерухомыя ашклянелыя Міткусёвы) вочы.

— Ён ужо ўсё, яго папавал. Якраз недзе ў сэрца.

Жывакоств азірнуўся і махнуў рукою, мусіць, згледзеўшы санітара.

Прытрымліваючы адною рукою напакаваную сумку з чырвоным крыжыкам, па плыткай, зацягнутай смугою сіняватай плеўкі, крынічцы да іх ужо плюхаў задыханы санітар.

Самалёты, зрабіўшы круг, варочаліся назад — мацнеў і пізка слаўся пад зямлёю ядавіты гуд. Ён, здаецца, працінаў дрыгатлівым страхам сэрца.

— Яны, пэўна, нас тут усіх, — зашаптаў Жывакоств, цярэбячы са свайго шыняля шчоткаю начапляную чараду. — Бачыш, у іх арапланы, а ў нас што? А крычалі: «Ідзі аднаго гузіка не аддамы!» Да якіх тут гузікаў, тут глядзі галавы. Але калі цябе раіць — не бойся, выратую.

Спярга з вострым свістам, потым ужо з віхраватым гудам, аж усё прылягала да зямлі, імкліва праплыў цёмна-зялёны, як шчупак у вадзе, нямецкі самалёт.

Нешта злое было ў яго натужным чмяліным гудзе. Прыціскаючыся да берага, Літавар згледзеў на яго гарбатым тулаве, крышку бліжэй да хваста, чорна-белы крыж. І раптам зноў бесперабойна і тупавата застукаў кулямёт, але шапаткога граду куль ужо не было чуваць — яны секлі, мусіць, там, дзе была кухня, дзе страшна заіржаў рэчывы ці спуджаны конь.

Самалёты ішлі далей — пэўна, на Млаву, дзе ў бункерах і траншэях сядзелі тылы іхняй 20-й барадавцак дывізіі з батальёнамі «аброны парадовай», заступіўшы немцам шапу. Там ужо грывела канапада.

— Ты не бойся, мы не згінем, — услухаўшыся ў гэтыя далёкія і цяжкія, як грукат акованых дзвярэй, гарматныя выбухі, раптам загаварыў Жывакост. — Я табе памерці не дам. Калі не паложыць на смерць, а толькі раніць, я выратую. Мой бацька — фельчар. Я тое-сёе таксама ўмею, прыдбаў.

І праўда, ужо праз гадзіну пасля страшнага атрылерыйскага абстрэлу, калі руды гаркаваты торф змяшаўся з смуродлівым пахам трацілу і яны, разгубленыя, перагалоханія польскія салдаты, пад нейчы звар'яцелы крык «Газы!» пачалі скоранька надзяваць маскі, калі, нарэшце апомніўшыся і ўбачыўшы на далёкім грудку шэры, рассыпаны ланцуг немцаў, неспадзявана для саміх сябе падняліся ў атаку, калі Літавар, разам з усім сваім нялёгкім рыштункам, што быў за плячыма, блытаючыся каленямі ў шынялі і захлынаючыся ад ветру, пабег уздоўж лазовых кусцікаў па куп'істым балоце, яго зноў абнадзеіў блізкі Жывакостаў голас:

— Не бойся, калі раніць, я выратую...

Але беглі яны па гэтым рудаватым падсушаным балотцы нядоўга. Адтуль, з грудка, падпусціўшы іхні батальён бліжэй, цейкай раз'юшанай гарачынёю застукалі нямецкія кулямёты. І польскія салдаты, нібы спаткнуўшыся на гэтыя ў шорсткай, як плашчуга, і дзікаватай траве куніны, пачалі знянацку падаць.

Літавар, сцяпаючыся за Жывакостам і чуючы адкрытым ротам густы пахучы вецер, быдта зачапіўся плячом за нязгледжаную сукаватую ланку, здагадаўся, што гэта, мусіць, куля. На бегу намацаў плячо — шыпель быў разарваны, нібы яго праела мыш. Яму зрабілася горача, і

пачало сушыць у роце. І ён з перапуду ўжо перасмяглым, хрыпаватым голасам крыкнуў удагон Жывакоству, што, падтрасаючы квадратны пляцак, бег, трохі вынерадзіўшы яго:

— Валодзя! Валодзя!

Жывакоств спыніўся і, неяк нават паяснеўшы ў твары, трывожна-радасна спытаў:

— Ты ранены?

Літавар, чуючы, як пые і шчыміць ад гарачага болю плячо, на ўсякі выпадак упаў між высокіх у збэрсаных грывах рудаватай травы купешак. Бачыў, як заспяшаў сюды, на хаду расшпільваючы ў пляцаку спронжкі, каб скінуць яго з плячэй — там ён, пэўна, хаваў сваё патаемнае лякарства, — Валодзя Жывакоств і нечакана, пібыта зачашіўшыся за купешку, паляцеў тварам у высокі пучок зрудзелай конскай цыбулі. З чорнае, стрыжанае пад кароценькую «польку» галавы ў яго звалілася, мусіць, не зашпіленая пад барадою, і пакацілася, робячы круг і зарочваючы назад, зеленкаватая, пад колер чэзлай травы, каска.

Літавар, халадзеючы ад страху, што ён астанецца адзін і ніхто ўжо не ўратуе яго на гэтым рудым, перакопаным меліярацыйнымі канавамі перасохлым балоце, па якім усё б'юць нямецкія кулямёты, косячы, як на роўным сталя, іхні трэці батальён, падпоўз да пучка конскае цыбулі, дзе посам уткнуўся Жывакоств, неяк пяёмка падварнуўшы назад адну руку, другая, пэўна, з гарачкі, яшчэ растапыранымі пальцамі то сціскала, то адпускала карычняватае, з раўком, ложка карабіна.

І раптам Жывакоств, падграбаючы пад сябе калені і ўпіраючыся галавою ў растапыраны пучок конскае цыбулі, пачаў падымацца, але не здужаў і перавярнуўся на бок: каля вуха з круглае, як прабітае швайкаю, рапы высачылася і пацякла на шчаку кривою рагаю цёмна-чырвоная кроў. Вочы яго, зашэрхлыя нерухомым лёдам, глядзелі на Літавара, але ўжо нічога не бачылі.

— Санітар! Санітар! — закрычаў, прыпаднімаючыся, Літавар, але голас яго заглушыў чырвоны агонь, што бліснуў наперадзе і падняў сноп рудога торфу.

Раз'юшаным чмялём над Літаваравай галавою правістаў гарачы асколак. Запахла смярдзючым і сырым вывернутым балотам.

Немцы білі ўжо па гэтай зрудзелай ад няскошанай асакі балоцістай лагчыне з мінамётаў.

Падаючы між высокіх з палеглаю травою купешак і чуючы жывы холад зямлі, Літавар успомніў пра лапатку і тое, што надоечы гаварыў ім трапятлівы, але, зрэшты, і не злы падпалкоўнік Забароўскі, калі іхні полк перакідвалі сюды на гэтыя Млаўскія балоты: «Жолпежэ! Кохайце лапаткі!»¹

У гарачцы, не чуючы болю ў плячы, пачаў шукаць і расшпільваць ад паска вастрадзюбую лапатку.

Мо яна выратавала яго, калі ён, выкапаўшы між куп'я неглыбокую ямку, уткнуўся сюды галавою, пасля кожнага блізкага глухога выбуху міны чакаючы смерці. Колькі ляжаў, стараючыся як найглыбей урыцца, уціснуцца ў гэты руды торф, ён не помніць. Помніць толькі, як блізенька застагнаў і раптам падняўся і пабег проста на Літавара, мусіць, звар'яцеўшы ад раны, ад страху, што памрэ, маладзенькі, даўганосы, як дзяцел, салдат. «Лажыся!» — крыкнуў ашалелы ад боязі Літавар, але ўчудь яго ды ўпасці даўганосы салдат не паспеў — недзе блізенька, ажно Літавар сцяўся ўвесь і заплюшчыўся, гупнула міна. Адкрыў вочы і зноў жахнуўся ад страху, ледзьве ўжо не вар'яцеючы сам, — у салдата, як ссечаны вострым нажом качан капусты, з плячэй з'ехала і ўпала, плюхаючы крывёю, галава, а салдат яшчэ бег, свецячы чырвоным каратышом шыі. З яе таксама свістала гарачая неастылая кроў, абліваючы шынель, покуль не падагнуліся ногі і тулава не ўпала, спярша на калені, і мякка — ужо на грудзі.

Здранцвеўшы ад страху, Літавар пачаў рукамі грабці пад сябе крохкі смярдзючы торф, каб схавацца, уціснуцца глыбей у зямлю, але нечаканы грукат, што закладваў вушы і раздзіраў жыўцом сэрца, пачаў радзець, покуль зусім не перасціх.

І ад гэтае неспадзяванае цішы пудна звінела ў вушах. Толькі недзе блізка, нібы на выгодзе і ў зацішку, чахаў конік і ціха плыў асотавы пух. Не верачы цішыні, у Літавара яшчэ ўсё сціналася і пыла ад тупаватага млоснага болю трапяткое перапуджанае сэрца, чакала зноў грукату, страху, смерці.

І яны, польскія салдаты, кінуўшы забітых на гэтым здратованым, перарытым мінамі балоце, з ямкамі і кучамі чорнага торфу, пачалі адпаўзаць назад у меліярацыйныя равы, з гарачкі і смагі п'ючы смярдзючую, у тлустых

¹ Салдаты! Любіце лапаты! (польск.)

скалках руды, ваду і абмываючы мурзатыя, аблітыя рагамі поту твары. І каля іх забігаў зноў нізенькі збялелы паручнік, судзяшаючы, што прыйдзе падмацаванне, што труба выстаяць, хоць да ночы, а пазаўтра іх зменяць і яны пойдучь у тыл.

Але падмацавання не было. Пасля полудня неспадзявана нешта загуло зноў, але не ўгары, а недзе нізка за сінім хвойнікам. Там слаўся, шырачыся і напываючы, як градавая хмара, цяжкі з перабоямі вуркат. Ад яго аж дрыжала ўсё ўсярэдзіне. Ён пагрозліва мацнеў і няўмольна блізіўся і, здаецца, пачаў угінаць зямлю. Мроівам дрыжала і нібыта накалыхвалася там за сінім ляском чыстае і сіняе да болю ў вачах асенняе неба. Пасля рэдзенькага туману зрапку млеў пагодны дзень, мякчэла, схіліўшыся на вечар, сухое сонца, шархацелі празрыстымі крыльцямі жаўтлявыя стракозы, і, нібыта сослепу, віліся, не ведаючы, дзе сесці, салатавыя матылькі, а ад гэтага страхотлівага невядомага грукату цямнеў свет. І Літавара зноў пачынаў калаціць страх, дрыжалі, як ад вялікай натруджанай работы, рукі, і аблівалася гарачынёю, лекацэла сэрца.

А гэтая невідучая хмара нізкага грукату шырылася, расла і мацнела, абдымаючы, здаецца, усё кругом.

За цёмна-зялёным ляском па грудзях пачаў падымацца, мяшаючыся з сінім небам, сівы пыл — там у абход балота, зжынаючы, здаецца, сваім грукатам усё на дарозе, ішлі танкі.

Не вытрываўшы, мусіць, іхняга грукату, праз рэчку, што зарасла абапал крушынаю і нізкаю жаўтлява-карычневаю лазою, пачалі перабягаць перапалоханыя салдаты з першага батальёна, хлюпаючы мокрымі чаравікамі і пецучы на насілках збялелага, з прастрэленым жыватом капітана.

Тады яшчэ большы страх працяў, ахапіў усіх, абліваючы нейкім пякучым холадам сэрца. Усе пачалі ўслухвацца ў блізкі, што поўз за маладым хвойнікам, натужлівы з глухім вуркатам і лязгатам ненавісны грукат, раптам дагадаючыся, што танкі перарэжуць дарогу, не дадуць нават адступіць, акружыўшы ў гэтым парэзаным меліярацыйнымі равамі і зрытым, як дзікімі свіньмі, міп-нымі ўзрывамамі голым балоце, што ўсіх, хто астаўся жыць, чакае страшная невядомая пагібель.

І яны, збіўшыся ў купку, як перапалоханыя кураняты, што згубілі квактуху, сядзелі да вечара, на сходзе дня

ўчуўшы і распознаўшы далёкае і ўжо глухавата-нязлоснае бухканне гарматаў — фронт педзе даўно мінуў іх. На шараку, калі стухла зеленаватае неба, пакінуўшы толькі ліловую палосу, яны пазіркам рушылі з гэтага балота і, выходзячы палявою дарогаю па шашу, каля нейкае вёсачкі паткнуліся на скрыгатлівы абоз, і пехта, ашалелы ад радасці, кінуўся да цёмных пераспазнаных будаў, і адтуль песпадзявана пачуўся гергатлівы і першы раз чуты, перазборлівы для Літавава нямецкі крык, і застракаталі, бліскаючы сполахамі едкага чырванаватага агню, кулямётны, і яны, польскія недабітыя салдаты, кінуліся назад у поле. У Літавава пад нагамі спярша зашахкала пезаранае ржышча, што раптам змянілася мяккаю, у якой глыбока гразлі погі, вільготнаю раллёю, потым засцёбаў па каленях сухі картаплянік, і Літавава пачаў спатыкацца на высокіх градусах і, ужо задыханы наўнот, самлела, як пезжывы, ляпнуўся ў неглыбокую разору, пакутна зайздросцячы пезвядомаму салдату, што цяжка сапучы і шалпочучы картаплянікам, бег далей. А адтуль з шашы, раскалыхваючы ціш вечара і прашываючы поцемак, бухалі стрэлы, і лапаталі скоранькімі сполахамі агню аўтаматы, і стаяў гергатлівы крык.

Па доўгай і, здаецца, бясконцай разоры падсохлага, шапаткога і смярдзючага картапляніку, цягнучы за рулю карабін, Літавава выпайз зноў на нейкую абгароджаную жардзяною загарадкай дарогу, толькі цяпер падумаўшы, што ўцякаў па-дурному, што яго маглі падстрэліць, як зайца.

Аднак, калі па шашы сціх гергатлівы крык і педзе прапалі, растаўшы ўпоцемку ночы, свае, Літавава учуў раптоўны страх адзіноты, няпэўнасці, затоеную боязь, што згіне ў гэтым чужым цёмным полі, і ў нейкай гарачцы зноў пайшоў падбегам; спатыкаючыся ў разорах, мяккім полем і міпаючы чорную, злітую ў адну палосу вёску, дзе спыніліся на начлег пемцы і над якою цяпер ціха-глуха выкочваўся позні чырвоны месяц, хаваючыся за цёмнаю сцяною купчастых дрэў. Гэта былі бярэзіны, што сцішным смуткам навіслі пад шашою, і за імі хавалася і ясне-ла, падымаючыся вышай, поўня.

Ад яе чырвані, як ад пажару, кралася ў сэрца насцярожлівая трывога. І сухім сполахам пад нагамі настала чорная, пядаўна, мусіць, скошаная канюшына.

З-пад ног у Літавара пырхнулі і, адчайна-палахліва цвіркнуўшы, згінулі ў нізкім поцемку два разбуджаныя жаваранкі. Іх тут было чамусьці шмат, і Літавар кожны раз уздрываў, зняпацку надышоўшы на іхні спуджаны пырхат, прышыняўся і зноў шыбаваў далей, не адыходзячыся далёка ад шашы, каб не збіцца з тропу. Вузенькая, выбрукаваная і абсаджаная абанам бярэзнікам шаша, як ведаў Літавар, вяла недзе на поўдзень, на Варшаву.

За чуйна-абвіслымі вяршкамі бярэзін ужо каціўся, паменшаўшы, жоўта-залацісты месяц, церушыў на немае поле рэдзенькую паракню яснасці, і пашырэла, заліўшыся дробным пылам сіняватага святла, асенняя насцярожаная ноч.

Шаша, цьмяна заблішчаўшы ад месяца гладкім, выезджаным брукам, падымалася на грудок, дзе густа чарнеў клін лесу.

Не ведаючы, якую даць сабе раду — мінаць гэты лес, але згубіць шашу ці скіраваць на яе, каб часам дзе насунуцца на немцаў, — Літавар усё ж такі адважыўся выйсці па яе і наўпросты, блытаючыся ў пераспелай, нявырванай грэчцы, што абдала яго гаркавата-прэсным пахам сырога сцябла, выйшаў да глыбокае канавы. Прыслухаўся і, не счуўшы нічога падазронага, слізгаючыся на роснай траве, падняўся на палогі насып.

Лёгшы ўпоперак, як зрэзаныя дрэвы, вузкую шашу заваліў цень ад калматых хвоек, порсткая мігатлівая цемната варушылася пад навісцю дрэў. Уцікоўваючыся ў гэтую шапаткую цемнату і чуючы на сабе, як вастрыё пажа, нейчыя вочы, Літавар сціснуў вагкі настылы карабін і прыспешыў хаду.

Неўзабаве ўчуўшы наперадзе востры, растружчаны, што аддаваўся водклікам у сцішаным чорным лесе, ляскаў колаў, ён з радасцю, што гэта, можа, свае, пачаў наганяць фурманку, убачыўшы ў стракатых палосах сіняватай мясечнай яснасці на завароце шашы каня — ён цягнуў кароткі, па двух колах, вазок. Фурмана, здаецца, не было відаць — конь ішоў адзіп, быдта ведаючы дарогу. Але, учуўшы за сабою Літавара, раптам павярнуў голаў, дробна заіржаў і спыніўся — ён, мусіць, быў няпоены і хацеў вады.

І ад гэтага дробнага ржання, у якім была і пакорлівая просьба, і радасць спаткання, у Літавара з грудзей зваліўся той нечаканы страх, што гнаў яго ўвесь час, знайшлася адвага, і ён, спагадліва ўсміхаючыся і радуючыся, як малое

дзіця, забыўшыся, што можа ізноў насунуцца на пемцаў, падбег да фурманкі.

Конь пакасіў вялікім блішчастым ад месяца вокам і, азіраючы Літавара, цяжка ўздыхнуў. Ад яго змакрэлай спіны пахла едкім гарачым потам, на цуглях, за якімі валокся, невядома як не ўкруціўшыся ў кола, кавалак адарванай лейчыны, стыла белая пена. Спуджаны стралянінай ці грукатам танкаў, ён, сарваўшыся з прывязі і наганяючы, пэўна, калаццё ў баках, невядома колькі бег, шалеючы ад вялікага страху ў вачах.

Загнаўшы сябе да змору, конь хрыпата і глыбока раз за разам дыхаў, раздзімаліся круглыя бакі, а ў пакатым воку, скошаным на Літавара, слязіліся пакорлівае спадзяванне і надзея. Натапырваючы прыветліва вушы, ён заіржаў зноў.

Літавар паляпаў яго па спацэлай шыі, чуючы цёплую радасць у грудзях, што ён не адзін у гэтым глухім, сцішным хвойніку, над якім, бачачы ўсё, што робіцца на зямлі, маўкліва і абыякава да чалавечага лёсу падзіў сіняватас святло белы месяц і калюча мігцелі, усыпаючы ўсё неба, дробныя зоркі. Цяпер ад усяго невядомага і страшнага, што затаілася і паднільноўвала ў калматым поцемку, ратаваў гэты задыханы, загнаны вайшою і страхам вайсковы конь, запрэжаны ў двухколку.

Яна была накрыта брызентам. Літавар з трапятлівай і ўжо нечакана прагавітай радасцю падскочыў да яе, адшпіліў напружкі і, адкінуўшы брызент, учуў задушлівы пах ёду і камфары. У скрыні, папраўдзе, былі кардонныя каробкі з лекаствам, папяровыя скруткі ваты і бінту, але далей у самым куту рука намацала адзежу.

Літавар выцягнуў яе і, разгортваючы пры рэдзенькай месячнай яснасці, пазнаў афіцэрскі шыпель. Ад яго таксама дыхнула церпка-валяр'янавым настоем лекаства. Папярхнуўшыся ад задушлівага паху, Літавар хацеў шпурнуць назад у скрыню гэты кінуты вайсковым доктарам шыпель, але раптоўная хцівасць узяла верх, і ён, павесіўшы яго на левую руку, зноў пераважыўся ў скрыню, пачаў абмацваць кардонныя каробкі з лекаствам, так нічога больш і не знайшоўшы там.

Яшчэ раз азірнуўшыся кругом сябе, ці нікога няма, як злодзей, чуючы дрыгатлівы страх, падбег да каня, рассупоціў хамут і вышчаміў з гужоў аглоблі. Яго ўжо распальвала гарачая здагадка, што з канём ён не згіне: пагоніць сваіх або выменяе яго ў блізкай вёсцы на цывільную адзе-

жу. А хто вельмі разбярэцца ды пазнае ў пераадзетым, што ён салдат. Тады можна будзе напытваць дарогу дадому. Кінуўшы на двухколку свой і надзеўшы цеснаваты ў плячах афіцэрскі шынель, Літавар распрог каця і, хваціўшыся абедзвюма рукамі за каротка падстрыжаную грыву, сеў на слізкую спацелую спіну і прышпорыў яго акутымі абцасамі чаравікаў. Ад шыбкае хады ў змучанага каця нудна заёкала каса. Востры, пібы малатка па кульцы, цюкат падкоў затахкаў, прашываючы спуджаную ціш лесу. Шаша рабіла заварот, падымаючыся на пакатыя, зарослыя, мусіць, грабнікам і гарэшнікам груды, і, выбіўшыся з цемнаты лесу, пачала спадаць у лагчыну, да чарады алешніку, дзе нечаканаю пятлёю бліснула, адсвечваючы разарванае месячнае святло, вузкая рэчка. На шашы чарпелі педагараныя драўляныя цярылы, а з вады тырчалі іклы круглых паляў.

Літавар з'ехаў з высокае шчарбатае грэблі шашы да трапятліва-быстрай рэчачкі, дзе плаваў разарваны на мігатлівыя асколкі месяц. Конь, тыцнуўшыся пысаю ў мігатлівае сляпучае золата, пачаў з прысмокам піць ваду, стараючыся здаволіць сваю прагу, але Літавар турзануў да сябе звязаны з ляйчып повад, каб не апаіць разгарачанага каця. Ён нават на якую хвілю забыўся пра вайну, пра свой нядаўні страх, глухую адзіноту ў гэтым трывожным свеце, неўспадзеў спомніўшы Верасава, рэчачку пад старымі смутнымі вербамі, пару маленства, калі ён, вар'яцеючы ад радасці, прыводзіў паіць туды сваю невялічкую чорную кабылку Мушку і яна, напіўшыся і яшчэ пасопшы ў рэчцы, фыркаючы, выходзіла па цёплы і мякенькі, як пытляваны, пясок дарогі, кленчыла на пярэднія ногі, падала на спіну, трапечучы заднімі пагамі, пераварочвалася на другі бок і, устаўшы, доўга атрасалася ад пяску, звонячы цуглямі.

Але гэтую кароткую і залаціста-ружаватую, як малакка, радасць неўпапад затушыў нейчы злы нечаканы голас:

— Стой, ані кроку далей!

І Літавар знямеў, убачыўшы, як з высокае шашы, адтуль, дзе цямпела старая з выпаленым камлём зламная вярба, на якой раскінула шырокую лапу адна галіна і густым пучком падняліся пасынкі, заварушыўся калматы цень. Звонячы падкоўкамі чаравікаў і трымаючы пагатоўце віптоўку, сюды бег цябаты высокі салдат у караткаватым шынялі.

Упаўніўшыся, што гэта не пемец, і распазнаючы арла

на рагатай фуражцы, Літавар усё роўна скалашуўся ад песпадзяванасці і халодна-казытлівага страху.

— Хто такі? З якога палка? — трымаючы паперавес карабін, спытаў салдат, прыпыніўшыся над абрываючымі шашы.

— Свой, — пасмялеў Літавар, турзаючы за повад каця і адрываючы яго ад вады. — Шараговы¹ 79-га слонімскага пяхотнага палка, 20-й баранавіцкай дывізіі.

— Выязджай сюды! Што стаіш? Дакументы, — зпоў сказаў салдат, з-за шашы падняліся і беглі сюды яшчэ трое, і сярод іх, як пазнаў Літавар па шчытных, з высокімі халявамі ботах, спяшаў певысокі, з крываватымі нагамі афіцэр.

Літавар наўскос па крутым адхоне падняўся на шашу і, скочыўшы з каця, зажмурыўся ад сляпучага бляску ліхтарыка — у вочы яму свяціў афіцэр.

— Куды едзеш? — не спытаў, а ўжо крыкнуў афіцэр, свецячы на Літаваравы пагоны і, мусіць, шалеючы ад здзіўлення, што гэта ніякі не шараговы.

У Літавара на спіне мурашкамі заказытаўся страх і падымалі рагатыўку валасы — у слупку святла дрыжала, нацэленая на яго, сінявата-кароткая руля пісталета.

— Дадому іду, — Літавар ледзьве паварушыў сухім, што ліц да нёба, языком.

— Калегі, шпег ён! Бачыце ў яго афіцэрскі шыцель? Ён страляе польскіх афіцэраў! — закрычаў раптам звар'яцелым голасам афіцэр і адскочыўся ад Літавара.

Аслепшы ад гэтага пякучага ліхтарыка і ўжо нічога не бачачы, Літавар учуў, як у яго млеюць і падгінаюцца ногі.

— Што вы, я свой, я з 79-га палка, — спяшаючыся, загаварыў Літавар у гэты чорны, што стаяў за святлом ліхтарыка, поцемак.

— А дзе ўзяў шыцель? — хрыплаватым, як заспаным, і падта ўжо спакойным голасам спытаў нехта з тых двух салдат.

— Я знайшоў, вупь у лесе, у вазку быў.

— Ён страляў польскіх афіцэраў. Сяржант, ромбонць го і ідземы далей!² — зноў тым самым дрыготкім сарваным голасам крыкнуў афіцэр.

Літавар не помніць пават, калі адабралі ў яго гэты афіцэрскі шыцель, што было далей, помніць адно, як руляй

¹ Шараговы — радавы (польск.).

² Сяржант, кокнуць яго, і пойдзем далей! (польск.)

карабіна моцна штырханулі ў лапатку, як скоралька пагнанлі ўздоўж рэчачкі на слізкай і роснай пяскошапай атаве, усё прыгаворваючы:

— Ідзі, ідзі. Я тут не вінаваты, я выконуе росказ паручніка¹.

І Літавар, чуючы за сабою марудны тупат чужых ног і, здаецца, пякучы холад настаўленага карабіна, што вось зараз прастрэліць яго навылёт, ірвануў ужо з усіх астатніх сіл у цёмныя, залітыя месячным святлом кусты алешніку. Заблытаўся ў вялікай па пахі і горкай траве і, звар'яцелы ад страху, падумаў, што ўжо не ўцячэ. Аб'ехаў на колінкі і, няпомнячыся, стаў прадзірацца праз росную шорсткую траву да рэчачкі, печакана шабултыхнуўшы ў халодную ваду і быдта апрытомнеўшы. Выскачыўшы з рэчачкі на другі бераг і зацвякаўшы цяжкімі, поўнымі вады, чаравікамі, чуў, як моцны і кароткі ляскат стрэлу скалыхнуў сіняватую месячную поч. Недзе далёка, адкаціўшыся ад сцяны лесу, адгукнулася рэха.

Літавар праскочыў прагал нізкага алешніку і стаіўся за разложыстым кустом лазы. Не дыхаючы, слухаў, што робіцца на другі бок рэчачкі, — там цяжка гупалі ногі і соп, як кавальскі мех, задыханы салдат.

— Пачакай! Не бойся. Страляць не буду.

Літавар сцяўся ўвсё і захлыпуўся ад соннага булькату пад карчом крышчпай рэчкі і шорагу на ацяжэлай, аброшанай мятліцы чужых ног; салдат шукаў яго. І неўспадзеў густа і палахліва зашалаўсцаў куст алешніку, заплюхала і зазвінела вада. Надзеўшы на плячо карабін, у рэчцы боўтаўся, падымаючы па-бабску полы шыняля, салдат. Марудна брыў якраз сюды, на лазовы куст.

Чуткім перапуджаным зайцам Літавар замёр тут на росным беразе над лазовым кустом, раптам набраўшыся адвагі кінуцца з берага на салдата, збіць яго з ног, зваліць у рэчку, бо ўцякаць ужо, калі салдат пачне страляць, будзе куды горш.

Але салдат як счуў, што думае Літавар, і для ўсякае перасцярогі, здушаным, каб не было вельмі чуваць, голасам загаварыў зноў:

— Не хавайся, чуеш. Я сам уцякаю ад таго паручніка. Нех жэ го д'яблі вэзмон². Ён звар'яцеў.

Літавар не ведаў — верыць ці не. І на выпадак чаго

¹ Я выконваю загад паручніка (польск.).

² Няхай жа яго д'яблы забяруць (польск.).

туліўся за аброшаны, што пах гаркаватым лісцем, лазовы куст.

— Ён, мусіць, кантужаны, ці што,— вылазячы на бераг і задыхаючыся, гаварыў салдат.— Ён чуць не пастраляў нас. Гнаў назад. Мы тут падпальвалі мост. Я звечара падмеціў, што яму стрэліла ў лоб: шпіёны, шпіёны.— Чвякаючы мокрымі чаравікамі, салдат падыходзіў да куста, убачыўшы Літавава, спыніўся зводдаль, мусіць, яшчэ асцерагаючыся, расказваў:— Ты думаеш, што збіраўся цябе застрэліць? Не! Нема юж розказув. Конец. Скопчыло се войско¹. Адзін толькі гэты вар'ят будзе сядзець.

І потым, калі пайшлі разам падбегам уздоўж рэчачкі, каб адысціся ад шашы, ад гэтага кантужанага ці здурэлага паручніка, што мог сесці на каня ды дагнаць іх, салдат раптам прызнаўся:

— Браце, я ж убачыў адразу, які ты шпіён. Нават па носе відаць. Гэдакая дуля, як і ў паляка. А паручнік здурэў. Бывае, з велькага перапуду. Добра, што надарыўся ты. А так невядома, чым скончылася б. Ён пагнаў бы нас на чолгі. Але пес з ім!

Унурыўшыся і сапучы сабе ў нос, моўчкі чвякаў расквашанымі чаравікамі Літавава: думкі перабівала нейкая гарката — хто ведае, што напаткае яшчэ на гэтай дарозе і чым скончыцца ўсё.

Мармытліва точачыся ў вянку маладога алешніку, павіслых вербаў, што ўжо асыпалі мокрае ад расы і шалпатлівае ў галлі лісце, рэчка бегла недзе на поўдзень, дзе яшчэ неў мясц. У прагале алешніку на вадзе, разыходзячыся кругамі, мігацеў-пераліваўся яго бляск.

З гразкіх, пазарастаных купамаі лазы і крушыны балот сачыліся і ціха цурчэлі ў рэчку вузкія петлі крышчак. Над імі плаваў нізкі і ліловы, падсвечаны жоўтай яспасцю далёкага пажару волкі туман. Літавава, выкруціўшы на сабе трохі споднікі і чвякаючы раскіслымі ад вады ды ўжо і ад густое расы чаравікамі, сцішна плёўся за сяржантам, які ўсё гаварыў, нібы сам сабе, нібы Літавава:

— Не, мы пойдзем на Варшаву. Я знам тэ околіцэ, як власнэ кішэнь. Жэбы достаць які лахі. Нам толькі пераадзецца. А адтуль ужо і табе дадому блізка.

Слухаючы яго, Літавава таксама забедаваў пра вайсковага каня і шыпел, што кінуў каля моста, але гутарку яго перасек уядны сабачы брэх.

¹ Няма ўжо загадаў. Капец. Войска перастае быць войскам (польск.).

У садку, што падымаўся на грудок радкамі маладых купчастых яблынь, дзе ў чарнаце лісця ясенлі бойныя яблыкі, каля будкі рваў ланцуг асіплы злы сабака.

На самым грудку, бліжай да пабеленай мураванкі, стаялі рамкавыя вулі.

На гэты сабачы брэх у хаце рыпнулі дзверы. Счакаўшы, сюды ў садок выплыла чорная постаць, як потым распазналі — старая кабета.

Затуліўшыся за кусты і ўздрыгваючы ад нечакана-халодных, што пападалі за каўнер, кропель расы, Літавар з сяржантам чакалі, што будзе далей. Але кабета пагаварыла да сабакі, некага закліяла і пасунулася зноў пад хату.

— Трэба яе дагнаць, спытаць, ці былі тут немцы, — рацям заварушыўся сяржант.

— Каб ведаў, што гэта за чалавек, — засумпяваўся Літавар, напуджаны перадрагаю каля моста.

Зняўшы з пляча вінтоўку і трымаючы яе паперавес, сяржант зачвякаў мокрымі чаравікамі ўздоўж калючай загарадзі, спатыкаўся на разорах.

Падбіваючы злеглую ад расы траву, не спяшаючыся, падаўся за ім Літавар. Сабака, ірвучы ланцуг і пераціскаючы нашыйнікам горла, аж хроп ад злосці. Нейкім страхам кругом варушыўся поцемак, чырванеў і нік месяц.

Кабету яны нагналі аж за садком, каля самага гародчыка, што яснеў ад жоўтых, наваленых на плот вяргіняў.

Босая высакаватая з пакінутай на голаў і плечы доўгай хусткай старая аж паслізнулася на роснай сцежцы, калі яе ціхенька аклікнуў Літавар. Адышоўшы крышку ад перапалоху і аглядаючы іх, мусіць, ужо слепаватымі вачмі, пасля прызналася:

— Цо мне впадло до гловы, гляджу на вас і думаю — немцы. Езус Марыя, немцы — думаю.

— Матко, а немцаў у вас нема? — перабіў яе божкацне Літавар.

— Дзенькі богу, нема, не відзелі іх ешчэ, — старая падняла свой даўгавіды папуры твар, паказала туды на садок, дзе ў цёмным лісці свіціліся спелыя антоны. — На Дэмбек яны пайшлі. Учора там гримела. Свепты Езус. Цо бэндзе, то бэндзе? Няўжо на людзей упала боская кара?

Ад гэтае старое яны і дазналіся, калі ўжо сядзелі ў цеснай, з кіслым духам, кухні, дзе на столі гулі, прачнуўшыся, сонныя мухі, што ў вёсцы на другі бок рэчачкі, з паўвярсты адсюль, поўна польскага войска. Найбольш, кажучь, коннай артылерыі.

Сюды на кухню паказаўся і сам гаспадар — няскладны высокі мужчына з чорнымі, як наклеенымі, пад навіслым носам вусікамі, што, пэўна, цікаваў за вайсковымі людзьмі з акна, — прыпёсшы збан кіслага малака і паўбохана кменнага хлеба. У светлай палавіне хаты, завешанай ад кухні злінялай радзюжкай, не спала і маладзіца — чуваць была яе мармытлівая ў нос калыханка і грукат на няроўнай падлозе дзіцячага ложка з набітымі дужкамі.

Перабіўшы голад гэтым кменным хлебам з кіслым малаком, яны як забітыя і заснулі на шапаткім і пахучым, як чай, сене ў цёплым, што яшчэ не выдыхала спякоту дня, гумне, куды іх прывёў гэты няскладны доўгі паляк з чорнымі вусікамі, кінуўшы яшчэ па радзюжцы і папрасіўшы, каб, крый бог, не курылі: «Панове, толькі не курыце. Ведаеце — гаспадарка... Толькі летась перабраўся на хутар, колькі кошту», — топчучыся па току, пажаліўся ён.

— Божа, ратуй нашу айчыну. Яшчэ адзін дурань. Пся крэў! — не стрываў і вылаяўся сяржант, калі зачыніліся, забраўшы скупую месячную яснасць, дзверы гумна.

Пад яго зласлівае мармытанне Літавар і заснуў, прачнуўшыся ад раптоўнага грукату, ад якога дрыжала гумно. З перапуду ў садку за гумном выў навізаны сабака. Праз шчыліны ўжо прасачыліся косыя сонечныя слупкі, у якіх густа плаваў залацісты пыл, і круглымі люстэрачкамі палілі на выпуклыя нямошчаныя дзеравіны гумна.

Боўтаючыся ў радзюжцы, Літавар услед за сяржантам з пореткага шапаткога сена ссунуўся на ток. Сяржант папхнуў дзверы, і вочы Літавару апаліла сляпучае нізкае сонца. Збоку ад яго ўгору вяла цягнуўся ружаваты падсвечаны дым: на грудку цераз балотца за зялёным навалам ліп і алешын гарэла вёсачка.

Ядавіта зароўшы і набліскваючы бакамі, над ёю ястрабамі віліся тры нямецкія самалёты.

Высунуўшыся з хаты ў паласатай без каўпяра кашулі, туды глядзеў гаспадар. У садку за гумном, мусіць, не ведаючы, куды дзецца ад грукату бомбаў і гэтага шырокага, што расплываўся на ўсё неба, рэву самалётаў, тоненька, палахліва скавытаў гаспадароў сабака.

Падбегіны туды блізкай, Літавар убачыў, як сівым росным балотцам сюды пад аленік да хутара артылерысты гвалі спуджаных коней. З грудка, з ахопленай залацістым полымем страхатлівай вёскі, падбіваючы полы шыпільёў, сыпаліся салдаты, каб схаватца ў цяністым аленіку. Без хусткі, у белай кофце, распускаючы на плечы валасы

і трымаючы на руках малое дзіця, за імі ляцела босая маладзіца.

Пераварочваючыся адным шырокім крылом уніз і паказваючы чорныя крыжы, сюды на хутар заварочваў нямецкі самалёт. Нізка пад алешнікам слаўся яго вуркат, што, здаецца, ішоў ад мігатлівага кольца прапелера.

— Гэй, хлопцы, падніі! — крыкнуў сяржант, азіраючыся і шукаючы, мусіць, якога схропу.— Шваб валі на нас ¹.

Літавар яшчэ тады, выскачыўшы з гумна, згледзеў зводдаль ад хаты за маладою стракатаю ад жоўтага лісця бярэзінаю невысокую набудоўку пограба з малым, у адну шыбу, аконцам. Цяпер, бачачы, як сюды на хутар мкне, распрасцёршы крылы, несучы перад гарбатым носам мігатлівае кольца прапелера, нямецкі самалёт, Літавар вобмельгам кінуўся да шарай драўлянай набудоўкі з чубатай саламянай стрэшкай, з гарачкі ніяк усё не могучы адкінуць зашчапіцу на дашчаных дзверцах.

Уваліўшыся ў гэты затхлы яшчэ ад леташняе картоплі і не выветраны пограб, учуў, як падкоўкамі чаравікаў яму ў спіну гахнуў сяржант, але вылаяцца і спагнаць злосць не паспеў — у гэты міг моцны ўдар, педзе, як спаднізу, ажно з драўлянай, заплеснелай столі пасыпаўся пясок, скалыхнуў каменны мур пограба.

Нешта з трэскам паляцела і сыпанула на саламяную стрэшку. У Літаваравых вушах запыў, ніяк усё не астываючы, тугі звоп. Праз гэты казытлівы, што залажыў вушы, звоп Літавар чуў, як патужна роў, мусіць, падымаючыся ўгору, нямецкі самалёт.

— Ах божа, ах божа,— застагнаў, боўтаючыся босымі, мокрымі ад расы нагамі, завішы локцямі ў вузкім лазе і не паспеўшы ўваліцца ў пограб, нягеглы гаспадар.

— Цо сень стало? ² — закрычаў сяржант, схапіўшы яго за ногі і цягнучы ў пограб.

— Ах божа, нема хаты! — босыя ногі, шукаючы апоры, ударылі сяржанта ў грудзі і высунуліся з пограба.

— Пачакай, не лезь,— крыкнуў сяржант у ясную, адслоненую ўжо дзірку пограба,— а то падстрэляць, як качку.

Глухім водклікам на гэты крык над пограбам затупалі ногі.

— Вар'ят,— плюпуў сяржант і, ужо сцакаўшы і ўпэў-

¹ — Гэй, хлопцы, надай. Шваб валіць на нас (польск.).

² — Што там зрабілася? (польск.)

піўшыся, што самалёта няма, прыставіў да каменяў певялічкія, расхістаныя драбінцы, палез з пограба сам.

Літавар, чуючы ў душы схаладзелую насцярогу, што ўчынілася вялікая бяда, услед за сяржантам выскрабся з цвілой цемнаты на сухі сляпучы свет. Не верачы яшчэ сабе, глядзеў на цёмна-зеленаваты, перамешаны з пылам, смярдзючы дым, што пехаця цягнуўся адтуль, дзе была хата, і густа асядаў на стракаты ад дзяцеліны падворак. Ён паволі адсланяў салаватую, аклееную шпалерамі сцяну з высаджаным акном і раскалыханай, што ўтрымалася на цвіку, рамкай з картачкамі, другая палавіна хаты, зламаўшы плот і падтаптаўшы пад сябе махрыстыя вяргіні, крыгаю асела на гародчык.

Тут, дзе чырвонай разваленай горбай падымалася цагляная без коміна печ, чаршела яма: бомба ўпала на кухню, сарваўшы страху і разваліўшы глухую сцяну хаты. Каля плота ў гародчыку пакалыхваўся на жоўтай кары адсечаны асколкам вяршок маладое, прывязанае счарнелым перавяслам да калка, яблынькі. На друз, шырока распасцёршы рукі, як па кладцы, каб не ўпасці, лез сяржант, а за ім, нібы адышоўшы ад памяці, на каленях поўз гаспадар.

Папярхнуўшыся ад горкага пылу, перамешанага з смуродлівым гарам трацілу, і азіраючыся ўгору, ці няма дзе таго гарбатага, з уедліва-звінючым вуркатам самалёта, Літавар апярэдзіў гаспадара-паляка і палез туды, дзе, прыгнуўшыся, стаяў сяржант.

— Глядзі, мо хто жывы?

— Жывы? Ты цо, ошалелась? ¹ — сяржант кіўнуў галавою на апырсканы крывёю ніжні слупок печы і з нейкай, быдта здзеклівай, ухмылкай сказаў: — Хіба толькі во кацяня пішчыць. Яны жывучыя, халера на іх.

— Слухай, а мо дзіця? — Літавар успомніў учарашні грукат на няроўнай падлозе дзіцячага ложка і аднастайнасонную калыханку маладзіцы: «Гняды конкі, гняды...»

— А ты глядзі, што, можа, і яно, — раптам запечакоіўся сяржант, надбіраючыся туды, дзе ацалеў рог хаты.

Пераступаючы разломаныя дошкі, Літавар убачыў там голае, зацярушанае чырвоным цагляным пылам, плячо маладзіцы, што ляжала над знявечаным дзіцячым ложкам, і ўжо выразна ўчуў, як недзе над ёю крэкча дзіця. Яна, налёгшы на ложкачак, пэўна, карміла грудзьмі дзіця якраз тады, калі ўдарыла бомба і кінула яе да сцяны, акурат

¹ — Ты што, ашалелы?! (польск.)

галавою — там крывяцела, сплэўшыся з валасамі, пейкае ружаватае месіва. Літавару заблажыла пад грудзьмі, і ў рот пагнала горкую асцу...

Яго ў той дзень ванітавала не раз, калі ён успамінаў, як яны даставалі з-пад пажывое ўжо маладзіцы з таго разламапага, знявечанага ложка ўкручанае ў пялюшкі і спавітае шырокім шарсцяным паяском жывое дзіцятка. Яму было не больш як месяцы два. Цяжка ды псвыносна было глядзець і на мужчыну, што паяк адрачона, не прыйшоўшы яшчэ да розуму, узяў гэты спавіты скрутачак на рукі. Не сканала, не дайшла яшчэ і старая, якую яны таксама вывалаклі з-пад друзу.

Ад хутара яны ўжо далёка і не прайшлі, завярнуўшы ў вёску і на вуліцы ўбачыўшы зялёныя, з цёмна-белымі крыжамі танкі і немца ў чорным камбінезоне, як потым дагадаліся, танкіста, што прысеў за гумном, чытаючы газету і расшпіліўшы камбінезон. Напалохаліся яны, але напалохаўся і ён, падцягваючы спешна порткі і хаваючыся за другі рог гумна. Апомніўся, мусіць, тады, калі яны ўжо былі пад рэчачкаю і рушылі павольней, топчучы ў алешніку шапаткое нацярушанае лісце: адтуль з вёскі пеўнапад забахалі стрэлы. Іх, пэўна, ніхто і не думаў даганяць. Ды нашто было. На немцаў яны надышлі самі і нават па-дурному. Назаўтра, праседзеўшы ў сухім, пыльным, што не бачыў дажджоў, ляску, высунуліся з-пад калючага граба на картаплянае поле, каб дайсці да блізкага ў кучаравым садку хутара ды папрасіць што пераадзецца, як ззаду на бурачкова-зялёнай ад палеглай травы палявой дарозе залапаталі нямецкія матацыклы. Іх было два, з кулямётамі на люльках.

— Немцы! — ціха ўжо аклікнуўся Літавар, умлеўшы ад неспадзяванасці і трывогі, што тут, на голым полі, нікуды ўжо не ўцячэш.

— Не бодзь дурны, то нашы, — не паверыў падслэпаваты, пізкі па вочы сяржант, але нарэшце, калі ўчуў гергатлівы крык, што было моцы пусціўся ўцякаць, дабегшы толькі да бура-зялёнага падсохлага картапляніку — па ім ўдарылі з кулямёта, што стаяў на люльцы матацыкла, і ў сяржапта мякка падагнуліся і запляліся ногі. Упаў ён каля картоцель на замежку ў белых кветках крываўніку.

Літавар, падняўшы рукі, пайшоў да матацыклаў сам, убачыўшы першы раз так блізка немцаў у іхняй шара-зялёнай пязвыклай форме, асабліва маладога, чарнявага, у вузенькай, як гарпушак, касцы. Ён, аблапаўшы Літавара

і сарваўшы з шапкі арла, паказаў ісці дарогаю паперадзе матацыкла, ды не ісці, а нават бегчы. І Літавар бег, можа, вярсты тры пад лапатампе матацыклаў і рогат немцаў, чуючы, як перасохла ўсё ў роце, як ужо млеюць і робяцца каламі ногі і што ён ужо далёка не дабяжыць.

— Schneller, schneller, polnische Banditen! ¹ — ззаду падганяў яго п'янаваты і вясёла-дурны голас.

Літавар і сам не ведае, як тады дабег да шашы, дзе спынілася калона немцаў і дзе ў закурэлай канаве сядзелі палонныя польскія салдаты — чалавек, можа, трыццаць. Сярод іх Літавар убачыў таго самага, як падалося яму, паручніка, што загадваў застрэліць яго ўчарашняе ночы каля спаленага моста. Без рэменя, з адарванымі пагонамі, толькі на чорным акалышку фуражкі паблісквала зорка, ён таксама прыглядаўся да Літавара белымі, звар'яцелымі вачмі.

Не даўшы нават папіць вады, іх пагналі сюды пад Варшаву ў гэты маёнтак, каго ў чым — у шыпялі, у палявым мундзіры або проста ў сподняй кашулі. Цямнела ў вачах ад духаты, рабілася млосна ад смагі. Дарогаю натрапілася здратаванае коньмі балотца, дзе ў ямках гніла рыжаватая вада, і перасмяглыя салдаты сталі падаць і, захлынаючыся гразёю, піць рыжавую ваду. Немцы падымалі іх, бязлітасна б'ючы прыкладамі і таўчучы ботамі з жалезнымі падкоўкамі. І Літавар з жахам убачыў, як, выхваціўшы з блішчастай з гарохавінкай на канцы пляскатай похвы кінжал і трымаючы яго аберуч, малады чарнявы немчык парнуў у распластанага над лужынай паручніка. Якраз пад левую лапатку. На вачах усіх, каб болей не разбягаліся з калоны. Брала дзіва, што паручнік нават не войкнуў, не застагнаў, а толькі выгнуўся, расцягнуў рукі і ціха апаў у чорную, перамешаную конскімі капытамі гразь.

Перакошваючы твар, немец вырваў з яго сніны тлуставаты, абліты скалкамі крыві кінжал, плазам выцер аб чубок прыжухлай травы.

Змэнчаныя смагаю, ад якой, здаецца, перагарэла і зацяклося ўсё ўсярэдзіне, палонныя кінуліся ўжо да паражных, укопаных у зямлю бочак, калі іх прыгпалі на чыгуначную станцыю да дапчанага, папалавіну заваленага газавымі маскамі, склада. Разгробшы зверху зялёную бросню, той-сёй і пачаў хлябтаць атрутную ваду, каб потым ужо сярод почвы, скрыгочучы зубамі ад нязноснага

¹ — Скарэй, скарэй, польскі бандыт! (ням.)

болю, дайсці ў гэтым задушлівым ад мноства людзей і смярдзючым ад гумавых масак дашчаным складзе.

Літавара як асцерагаў бог. Ён, перасільваючы смагу, зарокся, пяхай нават сканае, а гэтых гнілых, заразных змылкаў, дзе за сухое гарачае лета завлася і кішма кішэла нейкая вадзяная брыдота, піць не будзе.

Ваду ім далі толькі па трэці дзень, ледзьве ўжо жывым, каля гэтага занядбанага маёнтачка па жытнім, затканым таюсенькай павучынкай іржышчы, што раптам заблішчала проці нізкага паружавелага сонца, калі доўгую калону закурэлых, як на малацьбе, палонных салдат прывялі пад калючую, укаранелую па замежку дзічку.

Глытаючы сліну, згаладалыя, ашалелыя людзі кінуліся рваць на ёй дробныя, рабенькія ад чорных плям і даўкія грушкі, покуль у цёмнае лісце не бабахнуў з вінтоўкі бялявы і сутулаваты вартавы, загадваючы ўсім сесці.

Кожны вечар перад змярканнем, паставіўшы зводдаль кулямёты, начная варта абыходзіла іхні гурт і шчыльпенька трамбавала іх у цеспую кучу, б'ючы ў плечы акутымі ў жалезных падкоўках і ў плешках шыпоў цяжкімі ботамі.

Усе гэтыя дні яны, польскія палонныя, рабілі для сябе высокі, пераплецены ў некалькі столак сівым калючым дротам, часовы загарад. Сёння хадзіў і Літавар — укопваць тэлефонныя слупкі: немцы, мусіць, збіраліся правесці электрыку. Тут ён і напаткаў, разгаварыўшыся, высокага, чарнявага, з залатым зубам Васіля Харошку. Пазнаў адразу, па гутарцы, калі яны падымалі сыры, з увіпчанымі шкляннымі кубкамі, тэлефонны слуп і Харошка закрычаў на гультаяватага ды, мусіць, і нядужага палячка-мазура:

— Што ты трапечашся, як той у портках? Бяры!

— Гэй, ты адкуль? — зарадаваўся Літавар, пазнаўшы свайго «красавяка».

— Яка ружніца, — скасіў на Літавара злос вока, яшчэ не астыўшы ад злосці, Харошка.

— Па гутарцы чую, што свой.

— Ды падымай ты, свой ці чужы, — не даваўся загава-рыць Харошка, а потым ужо, калі іх, змучаных работаю, прыгналі ў маёнтак і палілі кацялок астылага, што астаўся ад немцаў, фасолевага супу, Харошка, скоранька высербаўшы сваю долю, раптам падабрэў, спытаўшы ўжо сам:

— Ды ты кажаш — свой. А скуль жа сам будзеш?

— З-пад Дварчанаў. З Верасава, мо чуў?

— Го-о, — Харошка абдёр жменню рот. — У Дварчаны я па фэст хадзіў. Дзеўку там з Дубатоўкаў меў.

Ужо ў лагеры, калі яны прымасціліся на замежку пад грушаю і на лісці з пізкага неба зашапацеў холадам нудны дождж, Хорошка спадцішка дыхнуў Літавару ў вуха:

— Скалеем, дойдзем тут, або вошы заядуць. Па мне гвіжаць, не ўседзець...

— А ты хочаш у горы жыўшы з перцам есці.

— Нашто так жыць,— ізноў дыхнуў цяцлом у вуха,— уцякаць трэба...

— Як ты ўцячэш? — у Літавара ажыло, страпянулася нейкае здушанае, змардаванае спадзяванне на ратунак.

— Тут з Моўчадзі адзіц,— Хорошка папярхнуўся, за- кашляўся і, азіраючыся круга сябе, зноў прыхіліўся да Літавара.— Учора ўдэк. Клікаў нават мяне...

— І чаго ж? — новасць задухай сціснула Літавару горла.

— Халера, збаяўся, а сёння каюся,— нехаця прызнаўся Хорошка. І ўжо таямніча зашаптаў: — Там за ровам, куды ходзім на сваёй патрэбе, хлопцы прымаскавалі пад дротам дзірку. Там лягчэй прашмыгнуць. Вартавыя ўцякаюць далей ад гэтага ванішча.

— А не нарвёмся? За дротам ужо не пашкадуюць. Капец на месці...

— Баязліваму і корч мядзведзь.

Палахліва-шапаткую ціш дожджыку, а разам і гэтую гутарку, абарваў, палыхнуўшы чырвоным агнём, блізкі за калючым дротам стрэл.

— Гэта яны так, для перапуду, страшаць нас,— скаўшы, азваўся Хорошка і зноў застагнаў пра сваё наба- лелае: — Трэба ўцякаць. Не сёння, дык заўтра. Няма чаго марудзіць, а то дойдзем тут.— І ён паставіў высокі каўнер свайго кавалерыйскага шыняля.

Курчачыся ад азыраватага холаду, Літавар маўчаў: перад вачыма, як з глыбокай каламутнай вады, выплыла белаватая, у вянку стракатага бярэзніку, шаша, пясчаная дарога, што ляніва перапаўзала яе, высокі перад вёскаю крыж і свая за маладым цёмным клёнам хата...

XXIX За польскімі пагранічнікамі верасаўская пагоня выбегла толькі на грудок, да нясмела зялёнай, трохі ліловай, што адно ўгледзелася, маладой руні, расечанай шарай палявой дарогай. Мужчыны дагадваліся, што ў блізенькім, спярэшчаным жоўта-яснымі бярэзінкамі, хвойніку прыціхлі гэтыя два снешаныя пагранічнікі, каб

узяць, падпусціўшы бліжай, каго-небудзь з іх на мушку. Тым больш што верасаўцы беглі не ўрассышную, а павечы збіўшыся ў купку.

Першым пайшоў вальней, а потым і зусім спыніўся Імполь Верамей:

— Што мы маем салдатаў лавіць, што салдаты вінаватыя?

— Карабін у іх забяром,— раз'юшана захроц, пераскокваючы глыбокую з разбоўтанай заціркай гразі каляіну, Жэнік Рэпка.

— Хваліся,— Імполь Верамей абмацаў сваю шаблю, нібы не верачы, што яна вісіць пры боку, паправіў яе.— Во зараз як бабахнуць з-за хвойкі — такі і дасі дуба.

— Мусі, ён праўду кажа,— нехаця спыніўся і высокі, выпетраны, з паўпаданымі, у зеленкаватым мосе, шчокамі Саўка Аўсянік.— Трэба бегчы пастарунак раззбройваць: там руж'і і паперы сакрэтныя.

— Што з тых папер, нам зброя трэба,— выцер рукавом сухія, запечаныя ад гарачыні губы Жэнік Рэпка.

— І я кажу,— Імполь Верамей першым завярнуў назад.— Тут не да юру, абы вышесці скуру. Да сябе яны не падпусцяць, будуць страляць...

Гэтая валтузня на грудку і выратавала мо ад немінучае смерці аднаго з гэтых трох, бо ў іх ужо цэліўся, прыкленчыўшы за шырокаю з неацярэбленымі лапамі хвойкаю, старшы даўганосы пагранічнік, але яго перапыніў маладшы:

— Зачэкай, здаесе, жэ одэшлі.

— Пайшлі. А ведаеш, што было б, каб яны дагналі нас бяззбройных?

— Абсікалі б мы з табою гэтыя хвойкі ад страху,— засмяўся маладзейшы.

— Мордэрцы¹, курва іх маць! Добра, што не аддаў карабін.

— Опапуй сень, есьлі хцэш жыць — то мільч!²

— А я юж го мам в дупе³,— сказаў даўганосы, але апусціў карабін, вылазячы з-пад прысадзістае хвоечкі і чапляючыся доўгім брылём кепкі за патапыраныя зялёныя лапы. Падняў яе і засмяўся: — Ну і шапку мне далі.

— Не шапка, а врое гнездо,— засмяўся маладзейшы.

¹ — Забойцы (польск.).

² — Апомніся, калі хочаш жыць — то маўчы! (польск.)

³ — Пляваць я на яго хацеў (польск.).

— За такога каня такую шапку,— пакруціў галавою даўганосы,— халеры на іх нема.

— Цяпер глядзі не шапкі, а галавы. Кідай кульбу.

— Што? Май літасць.

— Схавай пад хвойку карабін і давай лапу-цапу. Шыбчэй.

— Ты што, хворы?

— Кажу, кідай і пайшли, покуль тыя ідыёты не адумаліся.

Але пагоня, завярнуўшы з грудка, ужо мінула позняе, што рэдка выткнула з пабаранаванай раллі два зялёна-бурачковыя вузкія лісцікі, жыта і, шоргаючы шорсткім, зарослым сівецька-ружовымі натапыранымі каткамі ржышчам, сігала цярэспаля да высокага насыпу вузкакалейкі, што бегла тут каля Верасава поруч з шашою, абвешанай сухаватым шэлестам бярэзін.

Прытрымліваючы адною рукою доўгую, з кутасікам на ручцы, шаблю, каб не вельмі замінала ісці, Імполь Верамей сігаў першым. Глыбокая, патайна радасць віравала ў яго душы. Што чынілася на свеце, выразна ён не ўяўляў сабе, але ведаў, што чынілася пешта вялікае. Яго займала тая, сёння чутая навіна, што большавікі перайшлі граніцу і ідуць сюды.

Кажуць, што яны будуць адбіраць у асаднікаў і дзяліць на бедных зямлю, што настане роўнасць. Але якая яна, Імполь дадумацца, дапытацца ў самога сябе не мог: як ён зраўняецца і праўда з граматым Грабянкам?

Ён думаў цяпер пра другое: адкрыецца граніца з Расіяй — і ён уцячэ туды з Хрысцяй. Уцячэ. Забярэ яе і паедзе. Там, Кажуць, ёсць шахты, дзе добра зарабляюць. Ён пойдзе туды рабіць, на тыя невядомыя, нябачныя вугальныя шахты, што здаваліся яму вялікаю чорнаю ямаю, дзе людзі білі кіркамі, калолі вугаль і адвозілі ў тачках. Такі малюнак ён бачыў пскалі ў школьнай кніжцы.

Імполь паглядзеў на цёмна-зялёныя, у чубках лесу, далёкія груды, за якімі хаваліся Дварчаны, і падумаў пра Хрысцю. Як яна там цяпер у Грабянкаў? А можа, дзе наехала разам з ім, уцякла. Паўзла чутка, што асаднікі, хто як можа, прудць пад Літву, як гэтыя пераадзетыя пагранічнікі.

Падыходзячы да высокага насыпу вузкакалейкі, Імполь набраў разгон, узбег па жвірыстае палатно, пайшоў ім, стараючыся трапіць нагою на шпалы.

Жорстка рыпеў, хрумстаў пад пагамі жвірысты пясок у Жэніка Рэпкі — ён падбегам ішоў з другога боку рэек, а пасярэдзіне іх сіплавата дыхаў, хрон хворымі грудзьмі худы сутулы Аўсянік. На яго бледна-зеленаватых шчоках выступіла нездароўчая, як у сухотніка, чырвань.

Ён суха захыркаў, хацеў адкашляцца, але не здужаў, сказаў асіплым голасам:

— Учора дадому прыйшоў. З наваградскай турмы.

— Як? Пусцілі? — падымаючы шаблю, каб не зачапіцца ёю за рэйкі, Імполь перайшоў на другі бок насыпу.

— Чакай — пусцяць, — зачмыхаў у свой задзірысты кароткі нос Рэпка.

— Варта ўцякла, і мы ўжо тапчанамі дзверы высадзілі, — Аўсянік прыпыніўся, глытнуў тугога вільготнага ветру і хрыпата са здушаным свістам закашляўся.

«Сухоты ў яго, мусіць», — падумаў Імполь, але яго гэтыя мыслі перабіў Жэнік Рэпка, раптам паказваючы наперад шашы, дзе з яе зварочвала, гнучыся над поўнымі мяшкімі, грумадка босых кабет з дыбатым нядужым мужчынам, што адставаў ад іх.

— Чаго яны ўцякаюць? Староняцца нас?

— Пэўна, нечага ў мястэчку пабралі. Баяцца, значыць, — сказаў Імполь, узіраючыся, як цераз перакапанае картаплянішча да ружаватых з голым ужо прудцем, на вяршках якога трапятаўся паслед лісця, кустоў ракітніку ўцякалі чатыры бабы з дыбатым мужчынам. У яго ад цяжкага мяха падгіналіся і запляталіся ногі.

— Трэба пераняць, — хрыпата задыхаў Аўсянік, — дазнацца, што робіцца ў мястэчку.

— Дай шаблю! — падскочыў да Імполя Жэнік Рэпка: яму, мусіць, як малому, хацелася патрымаць у руцэ ды паганарыцца гэтай страхатліва-прыгожай цацкай.

Імполь выцягнуў з жалезнай похвы доўгую, што, як маланка, бліснула неспадзяваным страхам, крывававую шаблю.

Жэнік Рэпка, нібы захмялеўшы ад нечаканае радасці, выхапіў яе з Імпольвых рук, зацёс у правай руцэ над галавою, ловячы халоднай адпаліраванай сталлю жаўтлявае, што схавалася ў імгле, сонца, зароў з усяе моцы:

— Стой, кажу!

Бабы, падпуджаныя гэтым нечаканым крыкам, што было моцы замільгалі рудымі загарэлымі лыткамі, толькі пядэшы мужчына прабег колькі крокаў і скінуў з цябе цяжкі мех. Стаяў, выціраючы рукавом упрэлы лоб і, му-

сіць, не баючыся гэтай аголенай шаблі, што мігатліва паблісквала над Жэнікавай галавою, печакана і зверавата спытаў:

— Ну, чаго ты хочаш?

Жэнік Рэпка, зачапіўшыся за кучы сухога, накідапага ў разоры картапляніку з пераспелым у сіваватым пуху асотам, спыніўся таксама, паказаў шаблю на мяшок:

— Што нясеш?

— Соль. Не бачыш, што цяжкая, — мужчына скасавурыўся вачмі на шаблю.

А бабы, прыгнуўшыся і думаючы, што іх не бачаць за рэдзенькім ракітнікам, як курапаткі, адна за адною беглі далей.

— А ў іх што? — паказаў туды за ружаваты ў рэдзенькім лісці ракітнік Жэнік Рэпка.

— А што ж у іх? — варухнуў тоўстаю цяжкаю адвіслаю губою мужчына. — Таксама соль. Вунь на станцыі ў складзе яе гібель. Ідзі бяры. Адна ўжо наелася. Завярнула глыбаю.

— А ты што гасударственнае дабро цягаеш? — падыходзячы сюды з Імполем, учуўшы здалёк гутарку, папытаў Аўсянік.

— Якое ўжо гасударства, — сказаў мужчына з доўгім тварам і адвіслаю тоўстаю губою. — Паліцыя вунь пахавалася. Людзі бяруць усё.

— Ты кажаш, разбеглася паліцыя? — захыркаў і зайшоўся ад задухі Аўсянік.

— Людзі казалі, і я кажу. Сённяшнім светам разбярэш? — адступіўся ад мяшка і ўгнуў голаў даўгавіды мужчына.

— Хлопцы, скарэй, — махнуў рукою Аўсянік, заварочваючы назад на шашу і падцягваючы сваю ўкалечаную пагу.

— Можна, сюдэю, цямоваю дарогаю праз лясок, — прыпыніў яго Імполь. — Барзджэй будзе.

Рвучы між кустоў ракітніку залаціста-сіняе вастрыё мігатлівае павучыны, яны пусціліся на бурачкова-шары ад пераспелае чарады лужок.

У смутна-пажухлым аленіку радасцю свіціліся, рдзелі на сонцы зманлівым жарам чачоткі бойных ягад высокай гнуткай каліны.

Слізгаючыся на бародах спалавелага сунніку, туды да маладога, што не асынаў яшчэ дзіравае лісце, аленіку намкнуўся Жэнік Рэпка:

— Гэ, хлопцы, а што гэта за ягады?

— Сарві сабе бант, яшчэ адзін начэпіш,— засмяяўся Імполь, але, убачыўшы, як Рэпка секануў шабляю па звіслай верхавіне тонкага дрэўца, ужо са злосцю закрычаў: — Жывое не губі!

— Не бойся,— злавіў адсечаны вяршок у чырвані налітых сокам і празрыстых ягад Жэнік Рэпка.

Бабы, згледзеўшы, што трое незнаёмых з блішчастаю шабляй завярнулі ў іхні бок, са сполаху яшчэ больш паддалі сабе ходу.

— Цю-у, лаві іх,— прысвіснуў, жмурачы проці сонца свае вузкія, як у ката, вочы, Жэнік Рэпка.

— Ты што, здзяцінеў? — паслізнуўся на бародах спавеллага белаватага сушніку Аўсянік.

— Чаго там, няхай патрасуць сваімі цыцкамі,— Жэнік Рэпка наводліў шпурнуў ссечаную, у празрыстай чырвані ядронных ягад каліну.

— А вот таго,— раптам змяніўся з твару і яшчэ больш уцягнуў голаў у плечы сугнет Аўсянік: — Мы, лічы, тут рабочая гвардыя, а табе ўсё смешачкі. І парадак, паслушэнства павінна быць.

— Так ужо, можа, назначыў сябе і ў старшыя?

— Лічы, што так.

— Ну,— страпянуўся Жэнік Рэпка.— Ты гэта нас: кось-козь ды ў аглоблі.

— Аглобель німа, а парадак мусі быць як у войску.

— Ты глядзі, га,— Жэнік Рэпка падскочыў да Імполя, махнуў локцем: — Які мудры.

— Аціхі, а то ходзіш, як на вастры,— Імполь нібыта незпарок працягнуў руку, забіраючы шаблю.

Жэнік сумеўся і сярдзіта змоўк, тоячы злосць і на Імполя.

Адчужаны адзін ад аднаго, увайшлі ў стракаты ад жоўтага лісця, з высокім над галавою сухім шалясценнем бярозавы гаёк. Па пагах зашлёгаў пруткі, абсыпаны ўжо выцвілым цветам верас, блыталася зялёная, шырокая, пер'ем падобная на асаку трава, між спрадвеку зялёных і гаркавата пахкіх кустоў ялаўцу ліпуча і тута рвалася сіняватая павучыца. Цюгі чулі мякаць волкага бура-зеленаватага моху, усыпанага жаўтлявым лісцем.

Перагонамі, калі ўздыхнуў, ідучы старою, вецер, на волкі мох, на навучыну, на дарогу з чорнымі каляіпамі, дзе Імполь убачыў пруткі, з чырвонай, крышку вывернутай ад натугі галоўкай, што знач падпяўся, маладзенькі асавік,

плыло з смутным палахлівым шаласценнем сырое бярозавае лісце.

Ад яго ўзбунтаванага трапяткаго шолпату Імполя брала сцішнасьць. І неўспадзеў пачаў падкрадвацца ў душу холад сумнення — чаго ён ідзе з гэтымі двума арыштантамі, што на злом галавы пруць у мястэчка, каб прыдбаць зброю і паласавацца чым-небудзь. Падсунеш разам з імі мазгаўню. І, як смолкая жывіца з падсечанай хвойкі, выступала і дадала адвагі і жудаснай радасці, што Аўсянік не падобны да канакрада ці злодзея. Адно неразгаворлівы і пануры, як сыч. І сухотны. Страціў здароўе — аднялі мо на пастарунках. Там, кажуць, білі гумамі па пятах, адбіваючы ад касці мяса. Бо ідзе, як спутаны, падграбае праваю ногою, і яна нібыта не служыць яму.

Імполь прыглядаўся да Аўсянікавай хадзьбы, покуль той па калені не схваўся ў парасонах пабурэлага, пабітага рудою папаратніку, што заглушыў край высекі.

За ёю пачыналася лагчына з чубкамі паджоўклае конскае дыбулі, рудое, у бурачковых вяршках, асакі. Далей свіціўся жоўты разложысты, уперамешку з пруткім грабніком, шыракалісты гарэшнік, за ім цьмянай чырванню загарэлася шчотка скошанага грацкоўішча, з карычневымі шарэнгамі ядрапае, пастаўленае ў кучкі грэчкі. У бура-зялёным картаплянішчы, угінаючы голаў з доўгаю нястрыжанаю грывай, за плужком, які трымаў вусаты, у пляшывым аблезлым каўпаку мужчына, цягавіта і панура ішоў пераласы копць.

Выворвалі картоплі. На мяккім полі стаяла ўжо пекалькі поўных, з кароткімі жычкамі, завязаных і накрытых картоплянікам мяхоў.

За плужком, разграбаючы зямлю і выбіраючы ружаватыя картоплі, з шарымі каранёвымі кошыкамі ішлі тры кабеты. Тоўстая мажняя маці з дзвюма высокімі тапюткімі дочкамі — роўнымі і падобнымі адна да адной, мусіць, блізнятамі з сарамяжліва-прыгожымі тваркамі.

За картоплянішчам, абгароджапаная шчытным яловым частаколам, распягнулася доўгая, з сенцамі і хлявом у адным шары, крытая чараціцаю хата. За ёю прысела, нібы рассуцулася ад збожжа, гумно.

Там, цягаючы за кольца, звінеў ланцугом чорны сабака, душыўся і хроп ад злосці.

— Здарова былі, цёткі! — абыходзячы тугія гузаватыя мяшкі і топячыся сваімі скрыўленымі жоўтымі чаравікамі ў мяккай разварушанай зямлі, навітаўся Аўсянік.

— Здарова,— пехаця, заместа прыціхлых дачок і жоппкі, што скрыва пазіралі на падазроных, узброеных кіп-жалам і шабляю хлопцаў, адказаў мужчына ў рудаватым пляшывым каўпаку, прытрымаўшы ў баразне сытага дагледжанага каня.

— Нікога німа там у хаці?

— А хто ж павінен быць? — ад змосці шлэгнуў ляйчынаю каня, што лез і крывіў баразну, пасцярожаны гаспадар.— Старая вунь на печы ляжыць.

— Я пра салдат ды паліцыянтаў пытаю. Яны цяпер на хутарох адседжваюцца.

— Што ты, чалавек, якія паліцыянты,— загаварыла з картавасцю ў голасе тоўстая, жаўтлява-нездароўчая з твару кабета.— Валадугі нейкія нядаўна пабеглі.

— Якія валадугі?

— Вот праўду кажуць: карову б'юць за зык, а бабу за язык,— сказаў гаспадар, кладучы набок плужок з растапыранымі ручкамі і падыходзячы бліжай.

— Асаднікі вунь з мястэчка. Пэўна, Грабянкі ў сваю асаду на роварах паехалі. Ды мо і паліцыянты пераадзетыя з імі. Чалавек пяць.

У Імпалевай душы страцянуўся зноў легкакрылы мяккі страх — што з ёю, з Хрысцый?

— А вы хто ж будзеця? — высыпаўшы ў мяшок ружаватыя картоплі, махнула пустым кошыкам жаўтлявая, нездароўчая ў твары кабета.

— Вот ты, баба, пытаеш,— шлягнуў у яе бок вузлаватаю пужкаю трапятлівы гаспадар.— Ці не бачыш, во чырвоны бант на грудзях.

— Спярша правер, а потым вер,— накруціла тоўстаю хусткаю жонка.— А ты ўжо раздаверыўся.

— Ну што будзе міру, то і бабінаму сыну,— махнуў карычневым пляшывым каўпаком гаспадар.— Але ж свае, здэцца, людзі,— і зноў зіркнуў на Імпалеву шаблю.

— Свас, свае, чаго там,— хрыплавата і ўдушліва за-кашляўся Аўсянік.— З Доўбніч я, а яны — верасаўскія.

Дзяўчаты скоса і моўчкі паглядалі на Імпале з Рэпкам.

— А з руж'ямі былі ці не? — злавіўшы іхні зірк, спытаў Рэпка.

— Здэцца, не відаць было руж'яў,— за дачок, нібы асперагаючы іх, адказала маці.

— Ну, хлопцы, можа, зменім маршрут? — нечакана

зарадаваўся Аўсянік і закульгаў упоперак поля, падцягваючы испаслушную нагу.

— У нас і выходзіць: так-сяк накасяк, абы не палюдску,— цыркпуў слінаю Жэнік Рэпка і не хочучы пайшоў, азіраючыся на блізнят-хутарапак.

Забыўшыся пра сваю злосць, каля шашы ўжо, топчучы жоўта-шархатлівае, насыпанае на чорствую сцежку бярозавае лісце, прыцмокнуў языком:

— Ну й хутаранкі, халера, хоць вады напіся.

— Хараство, кажудь, прыглядзіцца, а розум прыгадзіцца,— крыва, несяк адным бокам рота ўсміхнуўся Аўсянік.

— Можа, і так,— Жэнік сышоў са сцежкі, блытаючыся ў звінючых сухіх бадылях з кілішачкамі насення, парайняўся з Аўсянікам.— Жаніцца, можа, і ўсяраўно. Міла не міла, а купіў, дак еш, а любіць — не, праўда, Імполь? — Ён знарок лісліва спытаў, слухаючы співаю, што адкажа той.

— А я, спытай, чаго тут? — збіўся з хады Імполь.

— А што ты тут — ясна як у божы дзень.

— Каму ясна, а каму не.

— Да Хрысці бяжыш. Што, не, пяпраўду кажу? — задраў угору брылёк свае кепачкі Жэнік Рэпка.

На Імполя шугануў гарачы вар, перад вачмі застракацелі, зліліся ў адзін чорны пас камлі струпатых бярэзін. Сціпаючыся, як ад болю, ён ледзьве вымавіў:

— Не заўсёды світае, як певень снявае.

— Тады, можа, пойдзем у Дварчаны?

— Мне адна халера.

— Не кажы...

— Нічога, хлопцы, туды пасцесем, а паліцыянты на праўдзе паўцякалі з мястэчка,— перайшоў на мерную хадку Аўсянік.

— Сядзіць у Грабянкавай асадзе, як мышы пад вецікам. Пават і не дыхаюць. Ах ты, ядры тваю дагары,— зайшоўся ад рогату Рэпка.

— Глядзі і ты, каб дагары зубы не задраў,— Імполь азіраўся на Дварчаны: брала злосць на Рэпку, што над'юшчыў усіх звярнуць у Грабянкаву асаду.

— Не бойся, я першым пайду, шаблю толькі дай,— падміргнуў ён Імполь і ўжо крыкнуў Аўсяніку: — Слухай, камандзір, інуруй шыбчэй.

Аўсянік хацеў нешта сказаць і толькі зяхнуў, задуміўся ад рантоўнага кашлю і, сіпата бухаючы ім у такт сваёй няскладнай хадзе, пайшоў услед за Рэпкам.

Лны ўсе трое, мінаючы хутар, зашоргалі чаравікамі на ружаватай шчотцы грацкоўшча, каб выйсці на груд — там, хаваючыся ў мяккую заціш ялаўцу, выкладзены абапал шарымі, абвешанымі дымам мятліцы каменнямі, бег у круцілаўскі млын, у Грабянкаву асаду гразкі, непраезджаны ад глыбокага пяску ўлетку і тугавата-чорствы, як бітая дарога, у дажджлівыя дні, дварчанскі гасцінец.

Збоку каля яго, мінаючы кусты зраджайнага, у сівых ягадах ялаўцу, бегла лёгкая, як падмецёная, сцежка, тамсям пабітая чорнаю воспаю цорак, з горбачкамі наточанага пяску.

Ідучы першым, Аўсянік незнарок гроб праваю клышаногою нагою гэты дробны, як прасеяны на сіта, пясок. Нарэшце зачэпіўся за вылушчаны з зямлі шара-сухі, абадраны ад кары ялаўцовы карань, хрыпата мацюкнуўся.

— Нага во не служыць. А ўсё праз іх. Білі ў пастарунку, на хрыбетнік стаўшы каленямі. Нэрв педзе ў шыі зашчамілі. І рука была аднялася саўсім. Яшчэ і цяпер як не свая.

— Шяўжо ад перва прылучылася? — здзівіўся Імполь, пазіраючы, як Аўсянік трохі падвалокваў сваю нагу ў аблезлым ад едкае расы і, мусіць, ніколі не ваксаваным чаравіку з вялікаю латкаю збоку над мезеным пальцам.

— Дзіва, — Аўсянік паглядзеў на свой шары, зашпураваны сырамятным шнурком чаравік. — Месяц падняцца не мог. Чуць не заходзілі.

— Ну дух з іх вон, пападуцца і яны, — Рэпка сцяў зубы і патрос кулаком на замглёную сіняватую лагчыну, дзе ў зацішку жоўтых дрэў стаілася шара-карычневая вёска. Зводдалек яе трапяткім жывым бляскам пералівалася і грала, адбіваючы глыбіню сіняга, у бела-сівых, набырнялых на дождж хмарак неба, вялікае возера. За ім бялеў у чырвані кападскіх кляноў цагляны будышак асады, шарэлі чарапічнымі дахамі доўгія будышкі гумна і стайні.

— У вёску зойдзем, — Аўсянік закульгаў на сцежку ў зялёнай, яшчэ не згаслай, з ружаватымі шышкамі дзяцельніцы.

— А чаго? — не разабраў Рэпка. — Цьмянаю дарогаю да асады лепш падысці.

— Наразе чаго трэба распытаць, што робіцца там.

— І праўда, а то надаткнёмся, — за Аўсяніка стаяў Імполь, асцерагаючыся Рэпкавай гарачкі, ён бачыў, што

Аўсянік больш памяркоўны і разважлівы, і цейкая павага затлелася ў яго душы да гэтага чалавека.

Яго заўсёды душыла пакутлівая зайздрасць і затоеная павага да людзей, якія чулі і ведалі шмат. Яму здавалася, што яны ведалі тую таямніцу, якую ён не ведаў і не мог разгадаць.

— Давай прыспешвай,— зверавата азірнуўся, нібы ўгадаў Імпольны думкі, Рэпка.— Пешта ты ўсё агінаешся.

— Ішоў ваякам, а назад ракам. Адважны знайшоўся,— каламуццю закіпела ў Імпольны злосць на Рэпку.

Стрымгалоў з грудка гасцінец збег у хваёвы, з чырвонымі мухаморамі лясок. Ад іх ажно гарэла ў вачах і гаркавата пахла імі. Жалосным танюткам ціліўканнем на гутарку мужчына адзывалася белашчокая сінца. Гасцінец злучаўся з дарогаю, і яна ўжо, як пашырэлая, поўная рэчка, убігла ў вёску, загорбіўшыся між частаколавых платоў ружаватым, засмечаным саломою ды згаджаным каровінымі аладкамі брукам.

У развілцы перад вёскаю, абгароджаны штыкетнікамі, распасцёр сваю крыжавіну высокі, пафарбаваны на чырвопа крыж. На пабелены плоцік абляглі ясна-жоўтыя кветкі позніх, што не вельмі баяцца марозу, зімовых вяргіняў.

Рэпка, дайшоўшы першым, смальнуў нагою ў плоцік, выбіў штыкеціну. Потым ускочыў туды ў пераплеценныя вяргіні і, бузуючы іх, пачаў турзаць, не могучы зрушыць з месца, глыбока ўкопаны дубовы крыж.

— Глядзі, бо зараз і вёску ўзбунтуем,— Аўсянік зашкроб нагою па калматай траве, пераходзячы каляіну.

— Папастаўлялі тут.

— Пачакай, не панікуй.

— Не вырваць, халера,— Рэпка, узяўшыся рукамі за штыкеціны, перакінуў цераз плоцік абедзве пагі, выскачыў з яго.

Імпольны убачыў, як з-за разложыстай, што раскашавала і гарэла жарам спелых ядронных ягад, нізкай рабіны перад першаю хатаю высунулася і схавалася зноў сінявата-злінялая хустка.

Далей на вуліцы, каля старыцелае тнілае ўжо лаўкі, што надперла плот, збілася купка дзяцей.

Яны сцішыліся, утулілі ў зямлю вочы, убачыўшы трох чужых мужчынаў. Пяўзнак зіркалі, то на Імпольную шаблю, то на Аўсянікаў пабіты ржаю, педзе доўга хаваны пад застрэшкам кінжал.

— Ну што, вераб'і, маўчымо? — спыніўся каля іх Аўсянік.

Меншы хлопчык, з таўкачом, што ўпёрся ў губу, раптам скрывіўся, зашморгаў носам і прыпусціўся ўцякаць, мільгаючы з-пад ломкіх кудзельных штаноў ружовымі пятамі.

— Во дае лататы, думае, струк адрэжам,— пакруціў галавою Жэнік Рэпка і ўжо маргнуў большаму сярод іх і ажно рудому ад густога рабаціння хлопцу: — А вы не баіцеся?

— Не-а,— кісла хмыкнуў і прыжмурыў свае вузкія вочы рабы хлопчык.— Хіба мы маленькія?

— А што чуваць у асадніцкім двары? — Рэпкавы жарты перабіў Аўсянік.

— Хіба ў вас вушэй няма? — зазлаваў хлопец, скрыва і з бояззю пазіраючы на Аўсянікаў пабіты ржою кішчал.— Страляюць вуньдзека.

— Як страляюць? — страпянуўся Жэнік Рэпка.

— Туды няможна хадзіць, мама будзе свалыцца,— адазваўся другі з-пад вялікай, насунутай на вочы шапкі.

— Асаднікаў ловяць,— дакладней падказаў большы, густа заляпаны на худзенькім твары бурым рабаціннем.— Усе з вёскі пабеглі.

— Няўжо?

— Ага, адно нас патурылі.

— А паліцыянты там ёсць? — асіпла перапытаў Аўсянік.

— Мусека, ёсць.

— Ну, хлопцы, рушылі, чаго масм стаяць,— ад раптоўнае гарачыні Жэнік Рэпка расшпіліў каўнер злінялас кашулі з карычневай бірулькай замест гузіка.

Каля нізкіх, з пабеленымі сценамі хатаў, што ўзіраліся на вуліцу цёмна-сляпымі вокнамі, здаецца, нікога не было. Толькі пад яблыняй, што аблягла цяжкімі лапамі на рагатыя падпоры, каля шара-зялёнага плота, абаніраючыся на кіёк, стаяў высокі і белы як лунь чалавек у чорнай камізэльцы на сподняй палатнянай сарочцы.

— Дзень добры, дзядзька,— павітаўся Імполь, чапіўшы нават сваю кепку.

— Дзень добры,— адказаў белы як лунь чалавек у чорнай камізэльцы на сподняй сарочцы і прызнаўся: — Сляпы я, не бачу, чые ж вы будзеце?

— Верасаўскія мы,— прыпыніўся Імполь, прытрымліваючы, нібы хаваючы за сябе, шаблю.

— Пяўжо праўда, што Саветы ідуць?

— Праўда, пазаўчора граціцу перайшлі, — сказаў і зайшоўся ад задухі Аўсянік.

— Што вы кажаце?

— Ды яны ўжо мо каля Наваградка! — крыкнуў Рэпка.

— А вы ці не ў двор?

— Ага.

— Мы перад калядамі, як немцы адсюль адыходзілі, гэты фальварак разбівалі. Я сам палкаю ўсе вокны вымаляціў, а што з таго? У жыцці, пэўна, добра німа. Знойдзеца зноў якая халера.

— Мы ўжо, дзядзька, гэту халеру... — не дагаварыў Рэпка.

— Крый бог, каб свой на свайго руку падпяў.

Імполь глядзеў на старога ў чорнай зношанай камізэльцы, на яго твар з белаю лёгкаю, як дым, барадою, на яго з вузламі сіняватых жыл доўгія рукі, што ашчанерылі гарэжавы кіёк.

За яловым плеценым частаколам з асепняга гародчыка пахла сопкімі надаспелымі памідорамі і жаўтлявымі, што спалі ў разорах, нібы варушачы хвосцікамі, тоўстымі пасеннымі гуркамі і бурачковымі, сточанымі дападымі восамі, паападанымі грушамі-гарасімкамі.

І Імполь спомнілася пешта даўняе, як ён пералазіў украдкам у чужы сад, як яго лавіў гэтакі самы нямоглы стары.

Ён усміхнуўся тому даўняму здарэнню і заспяшаўся збоку плота, топчучы расплясканыя павукі спарышніку.

За доўгаю вёскаю, што пахла яшчэ не вывезеным гноём з раскрытых хлявоў, яны завярнулі пад млын.

Перайшоўшы каля закрытага па завалу млына драўляны мост, дзе з высокіх заставак цяжкім шыпучым грукатам падала па зялёныя замшэлыя каменні і віравала ў белай пене жаўтлявая вада, скоранька пашыбавалі чорнаю тупкаю, што блыталася ў парудзслай асацэ, сцежкаю ўздоўж возера.

Над разарваным бляскам вады, над рэдкім пры беразе сітнікам у бяспамятнай радасці плавала, шмыгала ластаўка з ружаватым, як аблітым крывёю, воллем.

Імполь, чуючы, як недзе пад сэрцам запывае лёгкім болем сцішны, перамешаны з невядомасцю і цікавасцю страх, апярэджваў Аўсяніка, што ўсё задыхаўся ад скорае хады і суха, дзярката кашляў.

Наперадзе траслася ясная, у сіняватыя балонкі Жэнікава кепка: ён як сам не свой, задраўшы голаў, спяшаў туды ў Грабянкаў двор.

Праз бурачковы, падпалены восенню драсён і бураватую палеглую траву тупкая сдзежка завілася пад жаўтлявыя, што асыпалі лісце, гузаватыя ў камлях ясені.

Там за чорнымі камлямі дрэў, за вянком чырванаватага, як апечанага першым замаразкам вішанніку, за кустамі зрадзелай акацыі, цёмна-зялёнага бэзу ясна бялеў сваёю сцяною дом пад цынкавым, у шашачкі, дахам, утыканым чырвонымі камінамі, з трохкутным франтонам, дзе палавінкаю месяца суха паблісквала акно.

Нешта таёмнае было ў гэтым доме, што свіціўся за чорнымі шурпатымі камлямі старых дрэў, за вянком нізкіх кустоў акацыі і бэзу. І нейкі здушаны таёмны крык ішоў адтуль.

Тупа разрываючы гэтую ціш, бахнуў і тройчы адклікнуўся ў лагчыне над возерам у навіслых жаўтлявых вербах нечаканы стрэл.

Здаецца, ад яго, ад гэтага стрэлу, з маладога клёна сарваўся і паляцеў, кружачыся лейкаю, і сеў Рэпку на плечы чуткі разлапісты ліст.

— Што та? — прыгнуўся і палахліва зірнуў назад Жэнік Рэпка.

— Чакай, не спяшы, — Аўсянік затуліўся за гузаваты чорны камель ясеня.

— Страляюць, — Рэпка прышыніўся на сыравата-хрусткай, высыпанай пяском дарожцы, абапал якой зялёным пер'ем блішчала нядаўна скошаная і эпоў ачунялая атава. — Мо асаднікі?

— Не, — аддыхаўся Аўсянік і выціраў на лобе клейкую расіцу поту. — Тут робіцца іншае.

— Што іншае?

— Бачыў, у вёсцы нікога няма. Яна тут уся. Разпосіць асаду.

— А страляюць чаго? — Імполь стаяў у крузе чуткашапаткога лісця, што нападала з маладога, заглушанага старымі дрэвамі клёна.

— Можна, асаднікі, я ж і кажу. Дай шаблю! — пад пагамі ў Рэпкі зарыпела жвірыстая сдзежка — ён вярнуўся да Імполя.

— Чакай, шабля не зашкодзіць і мне, — ловячы абдзвюма рукамі шаблю, Імполь адварнуўся ад Рэпкі.

— Можа, і праўда, дай яму. Хай сходзіць гляне, —
ціха папрасіў Аўсянік і зайграў хрыпатымі грудзямі.

Імполь вырваў з похвы шаблю, аддаў Рэпку, адчуваючы
яшчэ доўга на далоні жалезны холад яе ручкі.

Стральбы болей не было, толькі за цёмна-зялёным
вянком бэзу папуджаным чорным вараннем падымаўся
крык.

— Ды пальні ты!

— Чаго думасш?

І нейкі трэці, ужо аслабелы, голас па-польску:

— За до? Свенты божа.

— Яшчэ й пытае!

— За до? Езус Марыя.

Ізноў той першы — звонкі і моцны:

— Страляй, кажу, чаго слухаць, што яна дзяўгае!

Трымаючы ў выцягнутай назад руцэ, каб ужо з раз-
маху падняць над галавою аголена-пякучую шаблю, Рэп-
ка скоранька захрусцеў па жоўтым жвірыстым пяску да-
рожкі. Звязаныя ззаду на халяўках у яго цяляпаліся доў-
гімі капцамі разбэрсаныя шнуркі.

Каля нізкіх дзяркатых кусцікаў з снежна-белымі, як
град, ягадамі сцежка дабегла да зялёнага бэзу і схавала-
ся там.

Схавалася там і ясная, у цёмныя балонкі, пасаджаная
набакір, Жэнікава кепка.

Аўсянік аблізаў сухія звялыя губы і таксама выцяг-
нуў са стракатай, пабітай сыпкаю ржы жалезнае похвы
зеленаваты, што цьмяна блішчаў ад тлушчу, кішжал.
Спаткнуўшыся на цагляным бардзюры, перайшоў дарож-
ку і ад спешнасці зноў закульгаў на правую нагу.

Імполь, чуючы трапятліваю душою, што зараз будзе
нейкая праява, ішоў услед за Аўсянікам.

Невыразна, як у сне, яму зноў успомнілася Хрысця,
у той чужой, велікаватай ёй сукенцы, сарамяжліва за-
чырванелая ў твары, перапуджаная, збітая з тропу, што
неўспадзеў напаткала Імполь з Ваўчком, калі яны пры-
язджалі прадаваць рыся.

І ўцякала тады, саромеючыся, мусіць, і чужой сукен-
кі на сабе, і каляскі з чужым дзіцем.

«А можа, яна тут, у двары, разам з Грабянкам», —
Імполь прысненныў хаду, выперадзіў Аўсяніка і, абыхо-
дзячы нізкія з бурачковым, апечаным холадам восені лі-
сцем і белымі, як град, ягадамі невядомыя яму кусты, на-
дышоў да бэзу, што густым вянком акружаў дом з мала-

дым, не абабрапым ад ясных палітых антонаў і вялікіх чарнагузаў садам. Скалануўся ад песпадзяванага.

Босы, у галіфэ, у сподняй раскрыстай кашулі, свецячы мокраю спацелаю лысінаю, на каленях стаяў малады, шырокі ў плячах Грабянка.

А перад ім, нібы пабойваючыся яго, калаціўся і не мог устояць на месцы палахлівы, з шырокім пляскатым носам мужчына ў рудым шарачковым пінжаку і залапленых на каленях злінялых портках. У руках яго дрыжала цёмна-карычневая дубальтоўка. Цяжка апусціўшы сцятыя кулакі, кружком каля яго стаялі папурныя мужчыны. Зводдалек ад іх узмахвала рукамі і нешта перазборлівае прамаўляла сівавалосая, з перакрыўленым ад пакуты тварам старая Грабянчыха.

Імполь нават не паспеў згледзець, як да Грабянкі ззаду падскочыў Жэнік Рэпка і ўзмахнуў шабляй: бліснуўшы маланкай, яна ўпілася ў лысіну і раскрыіла напалам голаў. З глыбокай раны заклістала і закурывалася параю цёмна-чырвоная кроў, заліваючы белую споднюю кашулю на шырокай спіне. На каленях стаяў і ўсё не падаў, а толькі турзаўся засечапы пасмерць Грабянка.

Заенчыўшы, аб'ехала і на колінках папаўзла, аслабела ўспляскваючы перад сабою рукамі, старая Грабянчыха.

У Імполь за спіною мацюкаўся і душыўся ад сухога кашлю Аўсянік:

— Што за самасуд, душу тваю вон! Па якому праву?

Імполь азірнуўся і ўбачыў: каля белага дома з трохкутным франтонам, які падпіралі чатыры драўляныя калоны, кіцела раз'юшаным мурашнікам купа вясковых людзей.

Чарнявы даўгапосы мужчына камлюкаватым, адвязаным ад цэпа бічом з усяго размаху біў па цёмным шкле вокнаў — звопкі лускат шкла, што сыпалася каля падмуроўкі на кветнік з белымі, натапыранымі, нібы ад холаду, астрамі, нечаканым болем працяў Імпольска сэрца: а можа, тут разам з Грабянкамі і яна, Хрысця.

Імполь падбегам кінуўся туды, прытрымліваючы пустаю похву ад шаблі, што біла па пазе.

У разбітым акне скразняк, надзімаючы гарбом, падымаў угору фіранкі. І там у хаце за капелюшом распісапага ў чырвоныя кветкі шклянога абажура настольнай лампы Імполь убачыў старога Грабянку: ён перухома сядзеў, абхапіўшы рукамі голаў і ўзлакаціўшыся на абрус.

Блытаючыся ў кветніку, Імполь падлез да акна і застыў зноў ад сполаху — на сталі на абрусе ўжо расплылася вялікая пляма крыві.

— Што гэта з ім? — Імполь устрывожана азірнуўся на мужчыну, што трымаў у руцэ прыгожае, з залацістымі кветкамі на белай абіўцы, крэсла.

— Што, не бачыш? Жылы сабе перарэзаў.

Імполь, пераступаючы белы холад астраў, адыходзіўся ад акна да насцярожанай грамады падлеткаў, баб і мужчын, што пачалі адступацца, мусіць, змеціўшы, што сюды ўжо ідзе, падвалокваючы нагу і бліскаючы сінявата-калючым, як промень, вастрыём паднятай шаблі, Саўка Аўсянік.

XXX У камеры пахла сырою прэсна-гаркаватаю вапнаю.

Пад самаю столлю ў кутку шурпатым лішаём зашлушылася чорна-зеленаватая цвіль.

Недзе з дзіравага даху ці з расколатага карніза сюды ў камеру прасочвалася вада, і на мокрым тынку за ноч вырас ценькі з чорнай ножкай грыбок.

Першым яго згледзеў высокі, лупаваты, як заяц, і з тонкім гарбаватым носам, нечым для Змітрыка надобны да іхняга верасаўскага Літавава, збіты пад Варшавай і абгарэлы нямецкі лётчык, з забітаванай галавою і цяжкай, на перавязі, загіпсаванай рукою.

Ён, задраўшы голаў і бліснуўшы залатою каронкаю, зарагатаў і замахаў локцем здаровай рукі, паказваючы ў куток камеры, дзе на сцяне тырчаў, трохі сагнуўшыся на крываватай ножцы, жаўтлявы грыб.

— Ці бачыце, во грыб вырас? — сказаў па-польску лупаваты немец.

І ўсе, хто быў у камеры, задраўшы галовы, убачылі на сцяне гэты доўгі на тонкай ножцы грыб. Ён тырчаў, як загнаны цвік з шырокай плешкай. Толькі не мог падняць галавы, лежачы на цэментовай сырой падлозе і нудна бесперастанку стогнучы, збіты да паўсмерці малады русявы мужчына ў акрываўленай палатнянай сарочцы і суконным карычневым галіфэ.

— Ты скажы, га? Няўжо грыб, га? — прыскальваючы адно вока і пераступаючы цераз гэтага перытомнага мужчыну, цікаваў туды ў куток над столлю Давыдоўскі — дварчанскі, як на яго казалі, магазінер.

З яго сівае, кучаравае, як воўна ў стручках, галавы падала страката-жоўтая сукопная кепка.

— Цвік, табе кажу,— падняўшы Давыдоўскага кепку і чапляючы яму на вочы, выскаляўся, дзеля дурных жартаў, жулікаваты, арыштаваны, як прызнаўся ён сам, за хаванне зброі баранавіцкі Болек Грушка.— Цвік, кажу, я загнаў!

— Каб табе так рукі служылі, як ты ўжо загоніш цвік,— адварочваўся і пляваў у куток Давыдоўскі.

Яны ўзненавідзелі адзін аднаго яшчэ больш, калі ўжо на шараі гадзіне, стаіўшыся ў кутку камеры, Давыдоўскі дастаў з свае торбы пахучы бохан сітняга хлеба.

Як пахла гэтая сітніца! Змітрык чуў, як яны ўсе, хто быў у васемнаццатай вузенькай, з дашчанымі нарамі і напалавіну забітым рыжавай бляхай акном сырой камеры, каўтнулі сліну. Ім, згаладалым за тры дні, мусіць, аж да страты прытомнасці, захацелася есці — астатнія дні іх кармілі рэдзенькім, як вада, нішчымным крупнікам, не даючы нават кавалачка хлеба, і не выганялі сёння на разгароджаны на квадраты і пераплецены калючым дротам турэмны двор на размаітыя вайсковыя муштры.

Арыштантаў знарок ужо марылі і мучылі голадам.

І тут у камеры запахла пухкай свежай сітніцай, гаркавата-душыстым кменам — у поцемку кутка, прысеўшы на кукішкі і разламаўшы на калене бохан, смачна чвякаў і варушыў сківіцамі Давыдоўскі.

Праглынуўшы кіславатую асцу, Змітрык ледзьве не выхапіў гэты бохан сам, але яго апярэдзіў Грушка, аж зарагатаўшы ад радасці і ў міг вока вырваўшы яго з рук у Давыдоўскага. Змітрык адно ўскораў прыгадаць смак хатняга, спечанага на кляновым лісці ды прасяванага хлеба, як немалы, адломаны ад бохана акраец лёг яму на калені, а адтуль, з кутка камеры, з шарага поцемку, пачуўся гугнявы крык:

— Аддай, аддай хлеб!

— Сціхні, гніда, а то задушу! — зашыпеў Грушка.

Бохан сітніцы раздзялілі на ўсіх. Нічога не ўзяў толькі знявечаны да паўсмерці вязень.

Не ўтрываўшы ўжо і нават адкусіўшы, Змітрык быў нават наважыўся вярнуць свой акраец Давыдоўскаму, але тут ужо Грушка раздабрыўся:

— Не скавычы, па й табе. Вунь немец пават падзяліўся чакалядам.

— Што ты дурыш голаў, аддай хлеб!

І тут адчыніліся дзверы, святло ліхтарыка закалола Змітрыку ў вочы, пабегла па камеры, высвеціла сіваю голаў Давыдоўскага, яго насцярожаныя, лунатыя, з чырванаватымі бялкамі вочы.

— Хлеб адабралі, хлеб! — аслеп ад калючай яснасці і моцна зажмурыўся Давыдоўскі. — Хлеба няма.

— Можэ, пану, арбаткі? Га? — зарагаталі сытым тоўстым голасам з калідора. — Цось, пан, хоры? Холернэ, не хцэ мі сень врацаць¹, — выскаліўся нехта яшчэ з паліцыянтаў, цьмяна бліскаючы арлом на круглай фуражцы. — Я прынёс бы.

Шырокі снапок святла ўжо набег на таго новага вязня, што ляжаў, уткнуўшыся тварам у падлогу, і ніяк не мог ачуныць: перад гэтым Змітрык трос яго, але дапытання, хто і адкуль ён, не здолеў — вязень толькі адказваў глыбокім, змардаваным стогнам. Цяпер, учуўшы ў сябе на цёмным з запечанай крывёю брыве гэтае калючае святло кішэннага ліхтарыка, ён заварушыўся.

— Там ест новы, — падказаў пехта са стражнікаў.

— Новы, встань! — Змітрык пазнаў голас каменданта каравульнай роты. За ім таўкліся яшчэ чацвёра ўзброеных карабінамі стражнікаў.

Зноў, як і ўчора, пачынаўся начны абход, зноў выбіралі, мусіць, на расстрэл. Дзён тры назад з камеры забралі ціхага, здалося Змітрыку, бяскрыўднага дзядзьку з рэдзелькай пасівелай чупрынай і вялікімі кавальскімі рукамі Мазуру, прыгнапага сюды ў Картуз-Бярозу босым недзе з-пад Беластоку.

Сёння ўдзень, схадзіўшы па ваду для камеры, Змітрык учуў каля помпы ад худога, з упалымі шчокамі, брытага-ловага вязня, што з камер пачалі выбіраць самых заядлых камуністаў. Кажуць, іх забіраюць па расстрэл, а нібыта вязуць у Кобрын у бальніцу.

Цяпер з калідора зноў крычаў хрыплавата-атлусцелым і хваравітым голасам камендант каравульнай роты:

— Эй, там, новы, встань!

— Но ты, не боідзь такі, — пехта паддобрываўся і памагаў каменданту. — Жыліцкі, вставай! — і ўжо праз сціснутыя зубы: — Царска твоя маць!

— Копні яму там, — загадаў пехта яшчэ ўжо ім, арыштантам.

¹ Халера, не хочацца варочацца (польск.).

Але Жыліцкі не варушыўся.

Двое стражнікаў, трукаючы падкоўкамі і жабкамі ботаў, ускочылі ў камеру, дружна перакінулі Жыліцкага на спіну і, схваціўшы за рукі, нацягнулі яго з задраным дагары няголеным падбародкам; на цэментовай падлозе шкрабаліся стаптаня незашнураваныя чаравікі. Адзін зваліўся з нагі.

Давыдоўскі пагнуўся, падняў яго, але кінуць за парог ужо збаяўся, так і трымаў у руцэ. Рэдзешькае святло ліхтарыка зноў абегла камеру, знайшло вастраносага, з белым абручом бінта на лобе і тоўстай на перавязі абналенай рукою палоннага немца.

— А хто тэн огромны, нібы жмудзкі Баўбліс? ¹

— Шваб.

— Правда? Цо-о?

— Відзі, пан камендант, правда.

— Гэта той збіты лётчык?

— Ага.

— О холера, курва его маць! — спол сьвятла здрыгнуўся, споўз з перабітаванага немца.

— Можа, узяць? — спыталіся ўжо з калідора.

— Нех жэ го д'яблі вэзмон ². Не трэба.

Ліхтарык, як адно вялікае пугачова вока, драпежна і калюча ўставіўся на Змітрыка:

— Корсак?

Міця, успомніўшы ўжо расказанае каля помпы, што ўночы забіраюць на расстрэл, учуў, як халодны слізкі вуж страху падшоў пад сэрца. Сухі даўкі камяк пераціснуў горла, не даў вымавіць сваё прозвішча.

— Корсак я, — раптам аказаўся і заварушыўся на сваім сenniку дробненькі, з рэдкімі валасамі Мазура, што распытваў, ці не будзе Змітрык з суседняе ятвязі.

— Хіба ты Корсак? — хмыкнулі, не паверыўшы, па калідоры.

— А хіба я не ведаю, хто я? — Мазура ўжо стаяў, трохі сагнуўшыся і трымаючы ў адной руцэ сваю палатняную торбу. На ёй дрыжала святло ліхтарыка і печакана згасла, нібы самкнула дзве сцяны цяжкай задушлівай цемнаты.

— Холера! Пся крэў! І цо, пан, па то? — гаварылі ў подемку. А тут, нібы чакаючы прысуду, цяжка соп Мазура.

¹ — А хто той вялікі, нібы жмудскі дуб? (польск.)

² — Пыхай яго д'яблы возьмуць (польск.).

— Номер твой? — крикнулі з калідора. — Павярніся спіною.

Між лапатак у Мазуры на шарым палатне ліхтарык высвеціў вялікія чорныя лічбы нумара «3100».

— Значыць, тут не адзін Корсак.

— Не, я адзін.

— Тэж хват, курва! — ужо вылаяліся там і загадалі зноў мурлатаму паліцыянту: — Гаек, патыхмяст цягні яго сюды.

Пякучаю маланкаю святло зноў ударыла ў камеру, і невысокі, у вялікай і круглай, як рэшата, фуражцы, з апушчаным пад бараду надпішкам стражнік схачіў Мазуру за плячо. Мазура крутнуўся, скінуў руку і пайшоў.

— Дасі рады? — спыталі з калідора.

— Ды ўпраўлюся, — сказаў стражнік, спіною закрываючы рэдзенькае святло ад ліхтарыка з выпуклым вялікім шкельцам.

Жалезны лязгат і грукат дзвярэй раздушыву пухір рэдзенькага святла, і яно ныкнула густою чуткаю чаршатою. І яна нібыта зашапацела, асядаючы ў камеры.

Цяжка, нібы задыхаючыся ў ёй, аказаўся Давыдоўскі:

— Хвала богу, хвала богу! Пэўна, нас ужо не зачэпяць.

— А ты хоць выпавядаўся, каб было лягчэй паміраць? — ужо сур'ёзна і нават са злосцю папытаў Грушка. — А за другога пайшоў бы во так на смерць?

— Чэго тэп сукіп сын, пророк панскі, хоча ад мяне? Хлеб аддай! — упоцёмку страпянуўся Давыдоўскі.

— Я пытаю, ты пайшоў бы на смерць за другога чалавека?

— Скуль ты знаеш, што яны пайшлі на смерць?

— Знаю, раз гавару.

— Добра гаварыць аб неспрытомным, ты скажы пра сябе.

— Што пра сябе? Я хачу жыць. Мне ў Барапавічах чакае Вапда. Слухай, Бэрак, ты ведаў, што такое дзеўка?

— Ганы боскія, — сіпата і натужліва засмяўся ўпоцёмку Давыдоўскі. — Ён вучыць бацьку, як рабіць дзяцей.

— Слухай, сэрдачка, маеш ічасце, што яны могуць вярнуцца, а то я табе...

Тады Змітрык убачыў, як з поцёмку начаў вышываць, бялеючы неравязанымі бінтамі, пямецкі лётчык, ссоваўся з данчаных нараў. Ён, мусіць, не срываў гэтай гутаркі, нават крыкнуў па-польску:

— Пожондэк! Мусі быць пожондэк! Цырк тут зрабілі, цырк! Ці ведаеце, што будзе з Польскай праз тры дні?

— Што? — устрывожыўся Грушка.

— Тут будуць пемцы. Яны ўжо, мусіць, блізка. Бацьце, пяма электрычнага святла. Варта ўцякае. Мысліш?

— Апёлку, а ты не страш, я не напушчу ў кальсоны.

— Гэ-э, не, ты, пэўна, як збавення, чакаеш бальшавікоў. Але дарэмна, будзеш сядзець і ў іх. Улада ёсць улада.

— Чуеце, што ён балбоча? Эх, засрана паша доля, — плюхнуў і захаркаўся ў сваім кутку Давыдоўскі.

— Так, так, якая ні прыйдзе ўлада, ён будзе сядзець, і нават не дзьмухнеш, — сваё пацвердзіў немец.

— Гы-гы, — неспадзеў зарагатаў Грушка. — Ванда мая — хват, знойдзе сабе, курва, каханца. Крутне думай — і як трутні на мёд... А я што, сядзець буду, курва?

— Не квакай, дай паслухаць, — сцішыў яго Давыдоўскі.

Змітрык, ашаломлены, збіты з папталыку тым, што адбылося, думаў пра старога сутулага Мазуру. Яго прышлі пазаўчора босага і адзетага як стой, проста з бульбянага поля, і ён, увайшоўшы ў камеру, пачмыхаў сваім доўгім складаватым носам, убачыў у кутку «кібель» і заміж прывітання сказаў:

— А тут у вас фэйне пахне, чуеце, хлопцы?

Быў ён да смешнага пацешны дзядзька, на якога Змітрыку шапнуў, нават перад гэтым брыдка вылаяўшыся, Грушка:

— І ўрэдны ж свенты божа: дасць адному тое, што нават двум было б залішне. Праўду кажуць — мае нос, як агурок за грош.

— Сціхні ты, — штырхапуў яго Змітрык.

— І галава, халера, як клінок сыра, — тросся ўжо ад здушанага рогату Грушка.

А ўночы ўжо, дачакаўшыся, калі Мазура заспе, і заклаўшы пад коўдру свой бот, гукнуў у халяву:

— Мазура Антоні!

Выдавала, голас ішоў з-за дзвярэй ці аднекуль з-пад зямлі.

— Што такое, што? — прагнуўся на злямцаваным, перацёртым, што курэў саламяным пярпыстым пылам, сепіку Мазура.

— Ты чуеш, Мазура, гэта я, калідорны стражнік.

— А што ты хочаш, што? — Мазура ніяк не мог ра-
зобраць спрасоння, дзе і адкуль гавораць.

— Пракуратар пытае, за што ты асуджаны?

— За што? Хіба ён не знае?

— Ты не дуры. Коні краў?

— Што?

— Слухай, Мазура. Ты гаворыш, нібы ты не ведаеш,
што табе грозіць?

— Я не меў справы да коней і не хадзіў іх красці.

— А таго пераласага, што ў хляве стаіць?

Змітрык бачыў у шарым, што падзілася з аконца, эле-
ктрычным подсвеце, даўганосага лысаватага Мазуру —
ён таптаў коліскамі сяпік, задзіраючы, як певень, свой
дзюбаносы твар на дзверы і, мусіць, не дагадваючыся, што
пытаюць не з-за дзвярэй.

І Змітрык ужо не стрываў і што было моцы ўдарыў
нагою ў горб пад коўдрай, ажно зарагатаў, задзіраючы ад
радасці ўгору доўгія ногі, перавязаны, з шырокім абру-
чом бінта на галаве, палоншы лётчык.

Грушка дзіка і сыта, як кабан з убітаю метка швай-
кай, захроп і перавярнуўся на другі бок, блытаючыся і
ніяк не могучы выцерабіцца з-над коўдры. Парэшце ра-
кам падняўся і, трымаючыся за жывот, скрывіўся, адным
вокам паглядзеў на Змітрыка:

— Ешчэ едно ідыёта. Скуль жа ж яны бяруцца?

— Маеш шчасце, што не пацэліў у зубы.

— Анёлку, ды я табе зараз, — але не палез да Зміт-
рыка біцца, закруціўся па камеры, замармытаў: — Сала-
га! Не хачу толькі пэцкацца ў смаркачы.

А Мазура, раснасцёршы шырока рукі, стаяў, аслупя-
пелы, збіты з трону і яшчэ ўсё не верачы, што гэта з ім
гаварыў не стражнік, а Грушка, што з яго паздзекавалі-
ся — смешна, як з малога дзіцяці.

— Ён гэта, ён, — падказваў парэшце Змітрык. — У бот
гаварыў.

Убачыўшы адну разутую Грушкаву пагу, пехаця, але,
мусіць, наверыў. І ўжо адкапыліўшы губу і звесіўшы свой
доўгі нос, адварнуўся ў кут і з крыўды, брыдкасці і ад та-
го, што не можа адномсціць, горка, без слёз заплакаў.

І ўсе гэтыя дні гарнуўся да Змітрыка: ці што перашы-
таць, каб зноў не трапіць у прасак, і ўжо на ўсе вычва-
ранні Грушкі толькі са злосцю касавурыўся: «Зляніў бог
душу — ні ў пень, ні ў грушу». Даверыўшыся, расказаў
Змітрыку, што ўдома сямёра дзяцей асталася: большы на

год ці на два старэйшы за Змітрыка, а меншаму пайшоў усяго шосты гадок.

А ўчора глуха і скоралька зашаптаў, каб не чулі іншыя страшную нечаканую весць: «Нагаворваюць, што мы жыўцом адсюль не выйдзем», і суцешыў сябе, гаруючы ўжо над Змітрыкам і спачуваючы толькі яму: «Я-то што? Лічы, аджыў сваё, пяцьдзесят пяць маю, а ты яшчэ свету не бачыў. Гэ, жыць табе, хлопец, трэба, жонку добрую ўзяць, дзяцей яшчэ прыдбаць... Я, лічы, усё ведаў і спазнаў, з сямі, як гаворыцца, печавы хлеб еў...»

Цяпер Змітрык перабіраў у памяці ўсё, што гаварыў Мазура, і верыў і не верыў, што ён, гэты даўганосы, брыдкі з твару, але сцішыны, ласкавы душою чалавек, пайшоў за яго, за Змітрыка, на смерць.

А можа, ён хацеў вырвацца з турмы, спадзяваўся выйсці на волю, такім спосабам знайсці ратунак. Ці, можа, яго данёк распусны, жулікаваты Грушка, і ён уцякаў абывуды, хоць у пекла. Бо Грушку таго першага здзеку дараваць не мог і ўжо ў вочы ўпікаў: «З твару яйко, а ўсярэдзіне — баўтун».

Але не, Мазура ведаў, што сёння з камеры выклікаюць толькі смертнікаў. Ён нават, здэцца, ірвануўся да Змітрыка, але яго за плячо растапыранаю пяцярнёю сханіў стражнік...

Мазура нават не ўскораў пічога сказаць...

А можа, вінаваты сам Змітрык, што не паспеў аказацца, не перабіў Мазуру, не прызнаўся, што Корсак — ён. Хоць стража, пэўна, дагадалася, ды, зрэшты, бачыла па пумары. Ды чаму ж тады ўзяла Мазуру? Проста так, для пацехі, дзеля таго, каб правучыць?

Можа, яны яшчэ вернуцца, можа, прыйдуць па яго, па Змітрыка?

Міця сцішыўся ад сваіх збэрсаных і пацяжэлых, як павучына ў расе, думак. Прыпомнілася, як тры тыдні назад, азыравата-вільготнаю раціцаю, арыштавалі яго, падзеўшы далікатна-маленькія паручнікі па Алесіным надворку, калі ён бег з гумна ў хату. Ён думаў, што гэтак аднаго і пагоняць у Дварчаны; рэвізію яны зрабілі без яго і сцехам, ператросшы толькі кніжкі. Бацька з Алесяю наспелі толькі ў пагон ужо на мосце, што яшчэ нах сырою смаліною, перадаць торбу з салам — паліцыянты прыспешвалі, нават не далі зайсці ў бацькаву хату, каб узяць цяплейшую марыпатку ды які аловак з папераю — па пісьмы.

І сшытак, і аловак, ператросшы ў марынатцы кішэні, забраў адразу ж Гура. Адзежу, праўда, аддаў ужо ў ляску, дзе стаялі дзве падводы з гэтакімі, як Змітрык, пасажырамі, набранымі, мусіць, за ноч па навакольных вёсках: на першым возе, хаваючы босыя ногі ў саломе, сядзела і ўхутвала плечы ў суконную, з шырокімі балонкамі, хустку пездароўчая, жаўтлява-схудшелая маладзіца. Была яна педзе адных год з Алесяю і, пэўна, знаёмая, бо перапытала, калі да гэтага воза падвялі Змітрыка:

— Ці не брат твой, Аляксандра?

— Мой, Олечка,— Алеся тады залілася слязьмі і забожкала, як па нябожчыку, покуль яе, настаўляючы шырокі, насаджаны на карабін багнэт, не адапхнуў крываногі, у галіфэ і ў цяжкіх ботах паліцыянт.

Змітрык толькі паспеў падаць бацьку руку, чуючы яго сухую шурпатую далоню і бачачы пэйкія пякучыя і, здаецца, злыя бацькавы вочы.

Цяпер яны ўспомніліся зноў: сухія, з маўклівым упіканнем.

Пасля сырой дварчанскай лядоўні, дзе арыштаваных пратрымалі да вечара, даўшы ўвобмель толькі напіцца вады, быў ужо вагон, што стаяў у тупіку станцыі за пакгаузам.

Тут у адным купэ са Змітрыкам апынуўся дварчанскі лістапоша, нібыта таксама немец, а за дашчанаю перагародкаю хрыплаватым голасам загаварыў дварчанскі магініер Давыдоўскі.

— Чуеце, куды нас вязуць? Чуеце, куды? — пытаўся ён у маўклівага і насупленага паліцыянта, што вартаваў купэ.

— Чаго ты,— супакойваў яго пануры і быдта абьякавы да ўсяго лістапоша.— Не да цешчы на блінцы.

Ужо толькі як выехалі з Баранавіч, за перагародкаю зноў глухавата, нібы толькі сам да сябе, пехта загаварыў:

— Ці не ў Бярозу? Га? Быў я там.

— Не хваліся пабыўшы, а хваліся пажыўшы,— зазваў тады і затрапятаўся Давыдоўскі.

— Не адракайся, пажывеш і ты.

Тут у Бярозе, ужо на турэмным пляцы, разгароджаным калючым дрогам на квадраты, куды іх гпалі, як перануджаных авец, між двух радоў стражы, што над крыкі «бегам марш», прыскальваючы для меткасці адно вока і крывячы ад асалоды рот, пянчадна секла іх гумами,

арыштантаў разлучылі. А ў колішняй кавалерыйскай казарме пры доктарскім аглядзе, пакінуўшы ў чым маці парадзіла, Змітрыка яшчэ раз ператраслі, перашукалі і, адабраўшы торбу з харчамі, упіхнулі ў гэтую камеру, дзе сядзеў толькі перабінтаваны немец. Ён і зарагатаў, убачыўшы, як Зміtryk спыніўся каля дзвярэй, трымаючы абедзвюма рукамі свае порткі, з якіх малады вуграваты стражнік вышмаргнуў папружку і жыўцом вырваў два аплічкі, скоса пазіраючы на вузенькі сяннік на дашчаных нарах — а дзе ж спаць яму?

Немец варухнуў забінтаванаю, на падвязцы, рукою, паказаў на сяннік каля сябе:

— Бітэ! Месца хопіць, як-небудзь памесцімся. А то мне абрыдла аднаму. Каб не было так смутна, гадаваў павучка. Ён там у куточку жыве. А цяпер ты... Ну што ж, тры павучкі — будзе весялей.

Зміtryk прыглядаўся да яго мышаватага без пагошаў і адпоратых пятліц мундзіра, на якім блішчалі белыя алюмініевыя гузікі.

Немец дагадаўся, маргнуў лупаватымі вачмі:

— Мне пакінулі, не выпаралі. Я ж нямецкі афіцэр, лётчык.

І, мусіць, убачыўшы, што гэта здзівіла і адначасна заінтрыгавала Змітрыка, пацвердзіў:

— Так-так, баявы лётчык. Я зрабіў два палёты па Варшаву, на трэцім мяне збілі. Гэтыя польскія свінні, што пачалі з памі вайну.

Пасля таго як Зміtryk прымасціўся на абслізганым да матавага бляску дашчаным палку, зноў махнуў перабінтаванаю галавою з шырокім, што перасякаў наўскасяк зморшчаны лоб, бруднаватым паскам. Твар у яго быў хударлявы, і дзве глыбакаватыя баразны крутымі дугамі акружалі злы тонкі рот.

— А за што інтэрнавалі сюды? — перапытаў ён яшчэ раз па-польску, трымаючы перад сабою на падвязцы забінтаваную руку.

— За вершы.

— Як? Ты пішаеш вершы? — лётчык нават адсунуўся. — Дай глянуць на цябе.

— Пісаў... і нават па-беларуску.

— Чакай, а хто такія беларусы? — немец паварушыў кароткімі кончыкамі сваіх пальцаў, што выглядвалі з бінта.

— А вы хіба не чулі? — у Змітрыка ад первовасці, ад гэтых нядаўніх удараў гумавымі палкамі, што яшчэ смеллі і пылі на руках і спіне, затурзалася адно вока.

— Не наракай на мяне, я лётчык, я, вядома, чуў пра Расію, а пра вас — не. Такіх народаў шмат, што страцілі сваю самастойнасць. Яны не маюць прыроднае сілы і цвёрдае гордасці перад богам і людзьмі. Таму яны мяккага характару і норава, як ты. І не злуй. Во мой сянік. Невядома, ці табе яшчэ прынясуць.

І яны першую ноч спалі разам на гэтым смярдзючым, з перацёртымі ў сечку стружкамі, сенніку, прагаварыўшы да поўначы. Лётчык раскажаў, што гадаваўся сіратою ў старэйшай за яго на семпаццаць год сястры. Таксама пісаў вершы. Любіў філалогію. Вывучаў польскую мову. Збіраўся нават паступіць ва універсітэт, але на якія кошты ён мог вучыцца: з сястрою таксама прылучылася бяда — яна папала пад трамвай, ёй адрэзала абедзве нагі, і ён змушаны быў пайсці ў лётную школу.

— Слухай, — наварнуўся ён да Змітрыка і задыхаў у патыліцу, — я таксама пісаў вершы. Як усе мы, я пісаў пра моц нямецкага духу. Ты, пэўна, ведаеш, усё паэты хочучь перадаць гэтак «gemüht» — глыбокае адзінства душы і ўсю жыццёвую паўнату яе існавання. Але бачыш, замест паэта я стаў вайсковым лётчыкам, скідаў бомбы. Я некага ўжо забіў і, пэўна, астапуся жыць. Гіне звычайна той, хто робіць дабро.

— Пачакай, — перапыніў яго Змітрык. — Выходзіць, я нікога не забіў, значыць, я згіну?

— І гэта не толькі твой лёс, але і лёс твайго народа. Разумееш. Усе лімітрофы трапяць пад пейчую ўладу.

— А хто астанецца?

— Толькі той, хто мае сілу вялікага духу і вялікае памкненне да асабістай волі.

Змітрык стоепа слухаў пад сошны шэіт дажджу па аконнай блясе гаваркога, што насумаваўся, як труцень на адзіноце, лётчыка.

— Зрэшты, мо паможам вам, каб стрымаць перад Еўропай Расію. Мы хочам вытруціць хваробу чалавецтва, разпесеную жыдамі-бальнавікамі. Калі мы прайграем — катастрофа, значыць, гэтыя з шырокімі тварамі і расцясканымі насамі азіяты пакораць свет. Але ты не бойся, сюды прыйдуць немцы. Яны прынясуць цывілізацыю. Бачыў, як нізка над лагерам ляцелі нашы самалёты. Значыць, мы кантралюем усю тэрыторыю Польшчы.

Цяпер Зміtryk стаіўся зноў, прыслухоўваючыся да патужнага гуду самалёта, цягучага і доўгага. Сапучы на-самі, на шары квадрацік акна — там ужо цяміела рашня асенняя поч — задзіралі галовы ўсе арыштанты. На выш-ках, дзе звычайна стаялі кулямёты, не было святла. Но запальвалі электрычнасці і ў турэмным двары.

Баяцца бамбёжкі? Ці толькі яе? Сёння не выганялі арыштантаў на калідор на праверку. Не пералічвалі, як заўсёды, перад сном. І не запалілі нават у камеры цьмянай, абкручанай каўнаком з сіняе паперы лямпачкі.

Значыць, сёння робіцца нешта іншае ў гэтым глухім лагерным корпусе. І гэты тупат, беганіна і нейкая глухая валтузня на калідоры. Што гэта значыць?

Маўчала і наструнена слухала гэтую цішыню на калідоры, надазроную валтузню ўся камера. Толькі Давыдоўскага біла цяжкая ад курыва ці ад астмы задуха, і нешта суха і дзярката хрыпела, грала пеўнямі ў яго дзіравых лёгкіх. І ён пачынаў бухаць сухім, сіпатым да надрыву ў грудзях кашлем і перабіваў, глушыў гэты надазроны тупат, беганню і гутарку на калідоры.

— Міцек, у плечы ты яму, у плечы тумака гримні, — стагнаў, надзімаўся і ажно лопаў ад злосці Грушка.

— І што гэта за памяшчэнне без храну і свішчэння, — адкашляўшыся, пачынаў агрызацца Давыдоўскі.

— Ну, я табе зараз!.. — на колінках да Давыдоўскага ішоў Грушка, але ўдарыць не паспеў.

Насцярожанасць камеры раздзёр ужо моцны ды ўладны голас нямецкага лётчыка:

— Ціха вы! Варта ўцякае. Заўтра тут будуць пашы, вы чуеце?

— А Расія дзе? Дзе Расія? Яна ідзе сюды. Чуеш ты, шваб? — перакрывіў лётчыка і зашыпеў, быдта ўшчэмлены ў расколіну, Давыдоўскі.

— Ты не бядуй, ты сядзець тут не будзеш, для цябе будзе гэта. Ты парушыў усе законы жыцця. Тваё месца толькі ў гэта. Ты навінен таксама нешта стварыць, а не жыць з чужое працы.

— Што, я з твае працы жыву? Я? — зашамацеў на сваім сепіку Давыдоўскі. — А ты ведаеш, колькі для Германіі, для ўсяго свету зрабілі яўрзі?

— Яны выдумалі толькі бальшавізм.

Але гэтую сварбу перарваў раптоўны крык на калідоры:

— Таварышы!

Жалезная настылая ціша, здаецца, разам са столлю ўпала на ўсіх, а потым неспадзяваны і моцны ўдар збіў гэты голас.

Маўчалі ўсе і нават, здаецца, не дыхалі, чакаючы зноў гэтага балючага сярод сырых і глухіх сцен камяніцы адчайнага крыку.

Але заміж яго недзе далёка ў канцы калідора балюча-жалезным, ад якога шэрхла скура і ледзянела душа, скрытатам зарыпелі цяжкія акутыя дзверы.

А тут ў камеры ўсе цяжка, з перадыхам саплі, насцярожана і чутка ловячы ціш.

Стаіўшыся, Змітрык нават не чуў, як праваліўся ў мяккую чарнату сну: пераходзіў невядомую рэчку, густая быстрая вада збівала яго з ног. На беразе стаяў Давыдоўскі і крычаў:

— Дай руку!

Ад гэтага крыку Давыдоўскага Змітрык і прагнуўся:

— Уставай, чуеш!

Змітрык нарэнце ўцяміў, дзе і што з ім.

— Чуеш, камеры ломяць.

— А можа, правакацыя? — спытаў глуха і асіпла, як са сну, Болек Грушка.

З малога закратаванага і да палавіны забітага бляхаю акна ў камеру цадзілася скупое шарае святло блізкага дня.

Адчайна і звонка, быдта ў пустую бочку, білі недзе ў акутыя дзверы камеры.

— Таварышы, — паўтарыўся той, абарваны сярод начы, голас. — Слабода.

— Уцякла варта! — крыкнуў нехта другі, звонкім і танчэйшым. — Выходзьце на слабоду!

Змітрык убачыў, як да дзвярэй ірвануўся лётчык, закрыўшы плячмі замок, павярнуўся тварам сюды да камеры: у лупаватых злых вачах адбівалася і раз'ятрана блішчала святло с малога закратаванага акна, на лобе распаўзлася, аслабла тугая павязка. Правую забітаваную да локця руку ён выцягнуў з перавязі, надняў яе і абапёрся на тоўсты выступ дзвярнага праёму, нібы загарадзіўшы ёю дзверы, левую, як баксёр, трымаў нагатове.

— Ніхто апі кроку, — сказаў ён спакойна, свідруючы ўсіх злымі, што глядзелі снадылба, вачмі. Яго тонкія, сціснутыя ў злосці губы абдымалі тугія дужкі глыбокіх сухіх зморшчы.

— Гэй, ты, шваб! — сцяў кулакі і памаленьку пачаў надстунацца да дзвярэй Грушка.

— Абверфэн! ¹

— Ты што, шваб?

— Гальт, гальсерынг! ²

— Ды я цябе!.. — Грушка павярнуўся да нараў, пачаў ірваць дошку, але не здужаў.

— Гальтэн массен! ³

— Вы чуеце, вы бачылі, што ён вычварае? — Давыдоўскі стаяў, шырока расставіўшы ногі і скрывіўшыся трохі пабок.

— Загадваю ўсім аставацца на месцы, — па-польску, як ужо мог, закрычаў зноў перабінтованы палонны немец.

— Хто ты такі, ну хто, што ты загадваеш? — не стрываў ужо Змітрык, чуючы, як грывіць і ломіцца ўвесь калідор, уздрыгвае турма ад цяжкіх удараў жалеза і трэска-ту сухога дрэва.

— Я — інструктар, ваш найбольшы пачальнік — і загадваю спакойна чакаць новай улады. Яна разбярэцца.

— Ды сюды ідуць не немцы, а бальшавікі, гэі ты, дурны шваб! — зарагатаў Грушка.

— Вас не выпускаць і бальшавікі, вы ворагі для ўсіх. Вы палітыкашы. Вы не прывыклі нічога рабіць, толькі буштаваць. Вы шкодныя для ўсіх улад. І найперш ён — гэты юда, — лётчык адарваў ад сцяны сваю забінтованую руку і паказаў на Давыдоўскага. — Ён і яго паганы род. Чалавецтва і бог павішны выракчыся і асудзіць іх на знішчэнне.

— Хлопцы, ды што мы стаімо, — пачаў заікацца Давыдоўскі. — Бі, луні яго, хлопцы!

Давыдоўскі падскочыў да лётчыка, але той быў ужо пагатове, і ўдар яго быў неспадзяваны і меткі — якраз між ног Давыдоўскаму.

Давыдоўскі глуха, з глыбокім унутраным крыкам зароў і аб'ехаў, ашчаджаючы абедзвіюма рукамі балячае месца.

Змітрык бачыў, што яму з Грушкам збіць так проста гэтага рослага і, мусіць, няблага вымуштраванага для бойкі немца наўрад ці ўдасца.

— Не бойся! — пібы чуючы Змітрыкаву насцярогу,

¹ — Адвалі! (ням.)

² — Стой, хамут! (ням.)

³ — Загадваю спыніцца! (ням.)

крыкнуў Грушка.— Заходзь з тылу, толькі смялей,— і за-
крычаў ужо немцу: — Одэйдзь, ты свінію!

— Сядай і боьдзь ціхо! ¹ — павёў на яго лупатым во-
кам немец.

Але Грушка, у міг вока, як рысь, скочыў на немца, хватаючы яго за забінтаваную руку, каб заламаць яе па-
зад, і цяпер Змітрык дагадаўся, што трэба рабіць, калі немца вымануць на сярэдзіну камеры, як яны рабілі ў школе: адзін прысеўшы ў каго-небудзь ззаду, а другі па-
піхнуўшы ў грудзі.

Але немец, змеціўшы Грушкава падморгванне ці дага-
даўшыся, акутым, на падкоўцы абцасам чаравіка цяў Змі-
трыку ў бок, забіўшы дыхавіцу. І тут папаўся сам: Зміт-
рык ускораў схапіць за гэтую шарую калашыну сукон-
ных порткаў, потым ужо абедзвіюма рукамі і за худававую
лытку.

Немец, стоячы і трымаючыся на адной назе, яшчэ за-
круціўся на месцы, покуль па ёй з размаху не ўдарыў
Грушка. Адкінуўшы голаў і распасцёршы белыя забінто-
ваныя рукі, лётчык грукнуўся на спіну, і да яго ўжо, ачу-
пяўшы і падхапіўшыся на ногі, падскочыў Давыдоўскі.

Прыкусваючы ніжнюю таўставатую губу, ён цяў нем-
цу нагою ў голаў, на якой ужо матляўся раз'ехапы і раз-
бэрсаны бінт.

Немец толькі круціўся на спіне, малоцячы куды папа-
дзе сваімі доўгімі нагамі.

Раз'юшанага і нібы адышоўшага ад памяці Давыдоў-
скага ўжо не адцягнулі б, каб у замку дзвярэй не забра-
шчаў, не зашчоўкаў ключ...

— Выходзь на волю, усе хто ёсць! Сюды ідуць баль-
шавікі! Мы чырвоная гвардыя! — крыкнуў мужчына з аб-
віслымі вусамі, у карычняватым кажушку з чорным
каўпяром. За яго спіною стаялі арыштанты ў шарых па-
латняных куртках і шарых турэмных лодачках-пілотках
на галаве.

— А гэты хто, забінтованы? — паказалі на немца, што
падымаўся, заліты крывёю, з падлогі.

— Гэ, гэта шваб,— цяжка адсопваўся Давыдоўскі.— Ён
не пускаў нас з цэлі ².

— А-а,— задзёр голаў вусаты мужчына.— Іх тут шмат.
Мы з імі вунь боі у варотах вытрымалі. Яны снадзявалі-
ся, што прыйдуць немцы, але пралічыліся...

¹ — Сядзь і ўціхамірэся! (польск.)

² Цэля — камера (польск.).

— Трэба затрымаць гэтую брыду, паскудства гэта, — зморшчыўся Давыдоўскі, выскокваючы наперадзе Змітрыка на калідор.

— Халера знае, што з'імі рабіць, — сказаў чалавек у дублёным кажушку і павярнуўся да немца спіною.

Не адкрыўшы замок, у суседняй камеры білі драўляным цяжкім тапчаном у дзверы. Аблушчваўся тынк, крышылася сухая цэгла. Ад пылу едкае вапны пяршыла ў горле.

Змітрык кінуўся па вузкім калідоры ў той бок, куды беглі ўсе — да выхаду, спатыкаючыся па старых, стоітных да вузлаватых сукоў дошках шарае, ніколі не фарбаванае падлогі.

У грудзях гарэла дрыготкім, трапяткім агнём радасць, пешта тое, што ён не мог і вызначыць сам, але што падымалася ў яго душы ад гэтай бегатні, узбуджанасці, ад голасу людзей, ад сухога рыпучага трэску вушакоў у разбітых і зламаных дзвярах, ад поцемку ў калідоры, сухога едкага пылу, ад грукату руйнавання і салодка-помслівай радасці арыштантаў.

Запылены, як і ўсе, ён выскачыў парэшце на двор, задыхнуўся ад волкай, азыраватай прахалоды, роснасці і неспадзявана-раптоўнага адчування, што ён на свабодзе.

Азірнуўшыся на высокі шчытны з калючым наверху дротам паркан, за якім падымаўся цёмна-чырвоны, захутаны сівым туманам трохпавярховы блок турмы, ён не ўчуў перад ім таго страху, які чуў першы раз, калі ўбачыў гэты будынак здалёк, як гналі сюды арыштантаў з чыгуначнай станцыі. Цяпер у душы пераварочвалася толькі нязлосная, можа, трохі гідкая, тупаватая помста, і хацелася знявечыць тую мурлатую морду пасатага стражніка Пытлі, што секануў гумаю Змітрыка па плячах у драцяным калідоры па турэмным двары.

Уздоўж паркана абапал ружаватай брукованай вуліцы бялелі нейкай першай радасцю пасаджаныя тут каля турмы, як па здэск, ліловыя і белыя астры, і Змітрыку раптам убачыліся Баранавічы, за густым бэзам чырвоны цагляны дом, яна, Чэся, у белай з сінім каўнерыкам і ў сіні гаронак сукенцы.

І ад печага ўжо новага, неспазнанага да яе, страпянулася сэрца.

— Хто па Баранавічы? — крычалі недзе па гэтай ружаватай, што хавалася ў тумане, вуліцы.

Змітрык павярнуўся на той далёкі голас і неспадзявана ўбачыў перад сабою нямецкага лётчыка; разлезлая павязка наязджала яму на вочы, падпухла і криваточыла ніжняя губа.

Ён таксама, згледзеўшы Змітрыка, падскочыў да яго:

— Што, гэта праўда, сюды ідуць бальшавікі?

— А ты што, ніяк яшчэ не паверыш?

Лётчык падняў з вачэй раз'ехаваю павязку:

— Запомні: тут будзе Германія.

— Не, ты пралічыўся, сюды ідуць Саветы,— крыва ўсміхнуўся Змітрык і павярнуў туды ў волкі туман, куды па бруку цякла ў шарых палатняных штанах і куртках з «лодкамі» на астрыжаных галовах, акалелая, з сінімі пакрытымі рукамі, куна людзей.

— Хто на Шчучын? На Вільню хто? — чулася з густога сівага туману.

— Пінск, Пінск тут!

Змітрык чуў, як ад густое расы ацяжэлі вейкі.

Туман, здаецца, гусцеў яшчэ больш. І ў гэты сівы павідушчы туман ішла, бегла і гунала па настылым мокрым бруку сваімі чаравікамі бясконцая грумада людзей.

Двое вялі высокага худога без пілоткі мужчыну. Ён паказваў рукамі на дарогу, на ацяжэлыя ад расы жаўтлявыя бярэзіны, з якіх з шоргатам пляскала вада, і крычаў:

— Там яны, нашы збавіцелі, там! — і раптам пачынаў плакаць.— Глядзіце, там вупь выламаны краты.

Змітрык убачыў у чалавека збялелыя ад страху вусны, вялікія налітыя здзіўленнем вочы. Ён, мусіць, адыходзіў ад розуму.

— Слухайце,— зноў крыкнуў гэты мужчына.— Там ломяць сцены! Чуеце ці не?

Ён з усяе моцы адапхнуў ад сябе гэтых двух праважых і стаяў, распасцёршы рукі, худы, брытагаловы, у расхрыстанай палатнянай арыштанцкай куртцы.

І праўда, у сівым тумане, што глытаў гэты шэры нагоўн, дзе бялеліся толькі, як лапікі далёкага снегу на згоны зімы, кабечыя хусткі, Змітрык таксама ўчуў нейкі грукат — ён ішоў, падымаўся паволі, нібы з-пад зямлі, рос, шырыўся і, здаецца, падмінаў усё пад сябе.

Азіраючыся на гэтага звар'яцелага мужчыну з распасцёртымі рукамі, на грумаду людзей, што прыспешвала крок па ружаватых каменнях мокрага бруку між пажоўклых, што зацерушылі апалым лісцем абочыну шашы, высокіх бярэзін, Змітрык сышоў у канаву і пабег сярша

макраватым картаплянінчам, а потым зялёнай, пасівелаю ад расы рушно. Услед за ім, скіраваўшы з шапы, пабеглі іншыя.

Міцю выцерадзіла босая худая маладзіца і, сарваўшы з чорнае, ажно сіняе, каротка падстрыжанае галавы хустку, замахала ёю:

— Пяхай жыве слабода!

Ёй на шашы нядружна адгукнуліся асішныя прастуджаныя галасы.

Задыхаючыся, трацячы ўжо астатнія сілы, Змітрык апярэдзіў маладзіцу, выскачыў на шашу і ўбачыў там зялёную, уквечаную паламаным бярозавым веццем высокую жардзяную браму. Над ёю чырвапеў волкі ад туману і нерухомы сцяг.

Каля брамы спынялася і закручвалася, як нечакана затораная вада, гэтая бяскопцая грумада людзей.

Сюды на яе надыходзіў, нібы падмінаў пад сябе шашу, магутны, з выразным жалезным лязгам, грукат танкаў.

Каля Змітрыка цяжка соп, задыхаўся ў суконным каўпаку, у суконным сівым бурносе, у зморшчаных хадаках стары мужчына. Збоку яго, заглядваючы ў няголецы твар, стаяў гадоў дзесяці босы, з вывернутаю наперад пятою калекі хлопчык.

— Ты скажы, ты малады, ты ведаеш, — стары лёгка чапіў Міцю скурчанаю, у сініх жылках, дрыготкаю рукою. — Няўжо праўда, што большавікі не вераць богу?

— Праўда, дзядзька, — Міця жахнуўся, што сказаў гэта.

Стары завярнуўся, пайшоў на мокрую, у тлуставатаблішчастых лужынах дарогу, што разразала роўнаю паласою кусцістую зялёную рунь.

— Дзед, куды ты, дзед? — крычаў яму хлопчык. — Чолгі вунь, ідуць чолгі!

Змітрык убачыў, як туды, на гэты лязгат і грукат, ірванулася і захліснулася ў бегу густая грумада людзей. Спатыкаючыся ў разорах, бегма ляцеў калекі хлопчык. «Няўжо чалавек заўсёды бяжыць насустрач невядомаму?» — падумаў Корсак і таксама прыспешыў крок.